

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ

О, она тилида ўйлаётган
ва куйлаётган одамлар...

16+

МЕНИНГ ДОҒИСТОНИМ

Б Л Д И Л

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ

МЕНИНГ ДОҒИСТОНИМ

БАДИА

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Давлат илмий нашриёти
Тошкент – 2018

УЎК: 821.35 (470.67)

КБК 84 (2Рос-Доғ)

Ҳ 24

Таржимон ва сўнгсўз муаллифи
Асрор Мўмин

Зиёлиларимиз ҳамма ўқиши керак бўлган юзта китобнинг рўйхатини тузишди. Бу китоблар рўйхатида «Менинг Доғистоним» асари ҳам бор. Агар бу рўйхат ўнтага қисқартирилганда ҳам, унда «Менинг Доғистоним» китоби албатта бўларди. Чунки тил, миллат, халқ, қадрият, Ватан меҳри, давр руҳи, севги сеҳри, ҳақиқат ва ёлғон, яхшилик ва ёмонлик, тинчлик ва уруш мавзулари ҳассосона ёритилган «Менинг Доғистоним»дай асар жаҳон адабиётида кам топилади. Айниқса, асар мазмун-моҳиятига сингиб кетган шоирнинг дилбар шеърлари, пурмаъно ҳикмат-ҳикоятлари, ўзи кўрган ибратли воқеалар ҳақидаги ёдномалари ўқувчиларда ўчмас таассурот қолдиради.

1971 йилда дунё юзини кўрган бу асар ўтган ярим аср давомида юздан ортиқ тилларга таржима қилинди, миллионлаб нусхада чоп этилди. Бироқ, ҳамон савдо расталарида кам топиладиган ноёб китоблар қаторида тилга олинади. Мазкур китобнинг она тилимизда кўп нусхада чоп этилиши шоирнинг қадрдон муҳлислари қўлларига бир тухфадай етиб бориш имконини беради. Ишончимиз комил, дунёга машҳур бу китоб ўзининг янги-янги муҳлисларини топади ва уларнинг ҳам севимли маънавий мулкига айланади.

УЎК: 821.35 (470.67)

КБК 84 (2Рос-Доғ)

ISBN 978-9943-07-688-4

© Асрор Мўмин (тарж.), 2018

© «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти, 2018.

БИРИНЧИ КИТОБ

*Йўловчи уйимга кирмасдан ўтсанг,
Менда айб йўқ, бунинг гуноҳи сенда,
Эй меҳмон, уйимдан хафаҳол кетсанг,
Сенда айб йўқ, бунинг гуноҳи менда.*

Эшикдаги ёзувлар.

*Агар сен ўтмишига тўппончадан ўқ узсанг,
келажак сени тўпга тутади.*

Абутолиб Гафуров.

МУҚАДДИМА ЎРНИДА. УМУМАН МУҚАДДИМАЛАР ҲАҚИДА

*Эрталаб уйқудан турган вақтингда илон
чаққандай ўрнингдан сакраб турма, аввал
тушларингда нималар кўрганингни ўйла.*

Менинг фикри ожизимча, ҳатто кодир Оллоҳ ҳам ибратли воқеани ҳикоя қилишдан олдин ёки расулларига ваҳий йўллашдан аввал бирозгина тин олган.

Самолёт учишдан олдин узоқ вақт гувиллайди, кейин уни бутун аэродром йўллари бўйлаб учиш йўлакчасига олиб боришади. Энди самолёт янада қаттиқроқ гувиллайди, кейин тезлигини ошириб юра бошлайди, шундан кейингина осмонга парвоз қилади.

Вертолётга югуриш шарт эмас, аммо у ҳам гувиллайди, қарсиллайди, ердан кўтарилишдан олдин бир тебраниб олади.

Фақат тоғ бургутигина қоядан бирдан осмонга парвоз қилади, юқорига кўтарила-кўтарила кўз илғамас нуктага айланади.

Ҳар қандай китоб ҳам шундай бирдан бошланиши керак, яъни узундан-узоқ изоҳларсиз, зерикарли сўзбошиларсиз. Ахир, ёнингдан югуриб ўтаётган ҳўкизнинг шохидан ушлаб қайириб олмасанг, ўтиб кетгандан кейин уни думидан ушлаб тўхтатиб қололмайсан.

Мана кўшиқчи қўлига пандурни олди. Биламан, кўшиқчининг яхшигина овози бор. Лекин кўшиқни бошлашдан олдин пандурни узоқ динғирлатади, кейин куйини чалади. Концерт олдидан ўқилган нутқ, спектакль бошланишидан аввал айтилган маъруза ёки дарҳол дастурхонга таклиф этиб қадаҳларни тўлдириш ўрнига куёвига панд-насиҳат қиладиган қайнотанинг аҳволи ҳам шунга ўхшайди.

Бир куни муридлар давра қуришиб қиличлари билан мақтанишди. Бири қиличи асл пўлатдан ясалганини, иккинчиси қиличига Қуръон ояти ёзилганини айтди. Шунда улар орасига Шомилнинг жангларда мардлиги билан ном қозонган Ҳожимурод исмли муриди келиб қўшилди ва баҳсга нукта қўйди:

– Бекордан-бекорга чинорнинг салқин соясида баҳслашманглар. Эртага жанг бўлади, қиличларнинг ўзи қайси бири яхши эканлигини ҳал қилади.

Менинг фикри ожизимча, барибир кодир Оллоҳ бирор воқеани ҳикоя қилишдан олдин тин олган.

Бизнинг тоғликларда шундай одат бор – чавандоз ўз уйининг остонасида отига сакраб минмайди. Аста отини етаклаб овулдан чиқади. Эҳтимол, бу ҳеч нарсани ёддан чиқариб қолдириб кетмаётганини эслаши ва йўлда нималар кутаётганини хаёлдан ўтказиши учун керакдир. Шу боис, чавандоз қанча шошмасин, қанча вақти тигиз бўлмасин, ўйчан ҳолда отини етаклаб овулдан чиқади, кейин отга сакраб миниб қамчи босади ва чанг-тўзон қолдириб кўздан йўқолади.

Мана мен ҳам китобимнинг эгарига сакраб минмай, отини етаклаб бораётган чавандоз сингари аста-секин ўйчан кетаяпман. Мен ўйга толганман, сўз айтишга шошилмаяпман.

Сўз нафақат дудукларнинг тиши орасида, балки энг керакли, энг тўғри, энг доно фикрни излаётган кишилар хаёлида ҳам ушланиб қолади. Мен донолик қилиб ҳам-мани ҳайратга солмоқчи эмасман, лекин дудук ҳам эмасман. Мен айтиш учун сўз излаяпман, шунинг учун тин олиб хаёлга толдим.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ: Китобдаги сўзбоши – бу ирим-сиримга ишонадиган тоғлик аёлнинг эрига пўстин тикаётган вақтида оғзининг бир четида тишлаб турган чўпи. Агар чўп тишлаб пўстин тикилмаса, бундай пўстин эрининг кафанига айланиши мумкин экан.

АБУТОЛИБ ЯНА АЙТГАНДИ: Мен тонг қоронғисида танишининг эшигини қидираётган одамга ўхшайман. Тўғри келган эшикни тақиллатиб кутишни ҳам, кетишни ҳам билмайдиган. Мана навбатдаги эшик тақиллатилди: тук-тук, тук-тук.

– Эй ичкаридагилар, агар гўшт қайнатмоқчи бўлсаларинг, вақт бўлди турунглар.

– Эй ичкаридагилар, агар толқон туймоқчи бўлсаларинг, бемалол ухлайверинглар.

– Эй ичкаридагилар, агар бўза ичмоқчи бўлсаларинг, қўшнилариингни чакиришни унутманглар.

Тук-тук, тук-тук.

– Ичкарига кирайинми ёки айтилмаган жойга йўнилмаган таёқманми?!

Одам тилга кириши учун икки йил кифоя, лекин тилини тийиб туришни ўрганиши учун олтмиш йил керак бўлади.

Мен икки ёшда ҳам, олтмиш ёшда ҳам эмасман. Шу ёшлар орасидаги йўлдаман. Тўғрироғи, иккинчи нуктага яқинлашиб қолдим, шунинг учун барча айтган сўзларимдан ҳали айтилмаган сўзларим қадрлироқ.

Ҳали ёзмаган китобим барча ёзган китобларимдан қадрли. Ҳаммасидан азизи, ҳаммасидан табарруги, ҳаммасидан қийини ҳам шу.

Янги китоб – бир дара, унга ҳали кирмаганман, нималар борлигини билмайман, ҳозирча ҳамма нарса туман орасида кўринади. Янги китоб бу от, ҳали унга эгар урилмаган, ёки бир ханжар, ҳали қинидан чиқариб кўрмаганман.

Тоғликлар айтишади: «Бекордан-бекорга ханжарингни қинидан чиқарма. Агар ханжарингни қинидан чиқарсанг – санч. Шундай санчки, бирданига чавандозни ҳам, отни ҳам ҳалок қилсин».

Сиз ҳақсиз, тоғликлар!

ҲАР ҲОЛДА, ханжарни қинидан чиқаришдан олдин унинг яхшилаб қайраб ўт-кирланганига ишонч ҳосил қилган бўлишингиз керак.

Менинг китобим, узоқ йиллардан буён хаёлимдасан! Сен гўё севимли аёлга ўхшайсан, узоқдан ҳар куни кўринадиган, бирга ёнма-ён бўлишни истайдиган, лекин ҳали кўлимни ҳам тегизмаган. Баъзан у шундай юзма-юз яқин турганки, кўлимни салгина қимирлатсам кифоя эди, лекин мен кўрқдим, довдирадим, хижолат чекиб уялдим ва ўзимни нарироқ олдим. Энди ҳаммаси тугади! Ёнингга боришга ва қўлингдан дадил ушлашга қарор қилдим. Мен уятчан ошиқдан ишни дангал ҳал қилдиган қатъиятли ва тажрибали эракка айланмоқчиман. Энди мен отни эгарлайман, унга миниб уч марта қаттиқ-қаттиқ қамчи босаман, нима бўлса бўлар?!

ҲАР ҲОЛДА, тўртбурчак юпка қоғоз бўлагига тоғ тамакисидан эзгилаб соламан ва шошилмасдан ўралмани ўрайман. Агар ўралмани яхши ўрамасам, чекиб хузур қилмайман.

Менинг китобим, сени ёзишни бошлашдан олдин қалбимда қандай қилиб пишиб етилганинг тўғрисида сўзлаб беришни истайман. Қандай қилиб сенга ном топдим? Нега сени ёзмоқчиман? Ҳаётдаги мақсадим нима?

Гўё меҳмонни ошхонага таклиф қиламан, ҳозир у ердан чўғда пишаётган кабоб ҳиди эмас, нимталанаётган гўшт ҳиди, тўғрироғи, қўй ҳиди келаяпти. Дўстларимни ижодхонамга бошлаб кираман, столим устида ҳали сиёҳи қуримаган кўлёмаларим ётибди, уларни ўқиб кўришларига руҳсат бераман.

ГАРЧАНД ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Бировнинг кўлёмасини титкилаётган одам, ўзганинг чўнтагини қовлаётган киссавурга ўхшайди.

ОТАМ ЯНА АЙТАРДИЛАР: Муқаддималар театрда олдинги қаторингда кенг елкали чакмон ва катта бўрк кийиб ўтирган одамни эслатади. Агар у тўғри ўтирса ҳам майли, чапга-ўннга энгашаверса бу ёмон. Унинг бу қилиғи орқасида ўтирган томошабинга ноқулайлик туғдирибгина қолмай охир-оқибат асабига тегади.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Мен Москва ва Россиянинг бошқа шаҳарларида бўладиган шеърят кечаларида қатнашаман. Тингловчилардан ҳеч қайсиси авар тилини билмайди. Аввал мен кавказча талаффуз билан рус тилида бироз ўзим ҳақимда гапираман. Кейин таржимон дўстларим рус тилига ўгиришган шеърларимни ўқи-

шади. Улар шеър ўқишдан олдин мендан она тилимда битта шеър ўқиб беришимни сўрашади: «Биз авар тили ва шеър оҳангини тинглагимиз келаяпти». Мен шеър ўқийман, лекин бу кўшиқ айтишдан олдин пандурни чалиб олгандай бир гап.

Китобдаги муқаддима ҳам шунга ўхшаб кетмайдими?

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Мен Москвада ўқиб юрган вақтимда, отам пальто олишим учун пул жўнатди. Мен пулни ишлатиб қўйдим, пальто эса олинмади. Хуллас, ёзда Москвага қандай кийимда келган бўлсам, қишки таътилда Доғистонга шундай кийимда қайтдим.

Уйда отам олдида ўзимни оқлаш мақсадида бири-бирдан бемаъни баҳоналар айтишга тушдим. Баҳона тўқийвериб, охири ўзим ҳам адашиб кетдим. Отам мени тўхтатиб сўради:

– Расул, тўхта-чи. Мен сенга иккита савол бермоқчиман.

– Сўранг.

– Пальто олдингми?

– Олмадим.

– Пулни ишлатдингми?

– Ҳа.

– Энди ҳаммаси равшан. Шундай экан нега боядан бери менга кераксиз гапларни айтаяпсан? Икки сўзда ифодалаш мумкин бўлган фикрни айтиш учун бунча кўп муқаддима тўқидинг...

Менга отам шундай сабоқ берарди.

ҲАР ҲОЛДА, эндигина туғилган чақалоқ бирданига гапириб юбормайди. У битта сўзни айтишдан аввал қанча ғўлдирайди. Бирор жойи оғриб йиғлаганида, ҳатто тукқан онаси ҳам унинг қаери оғриётганини билмайди.

Нима деб ўйлайсиз, баъзан шоир қалби чақалоқнинг шу ҳолатига ўхшаб кетмайдими?

ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Тоғдан отар қайтишини кутаётган одамлар, аввал олдинда келаётган таканинг шохини, кейин такани, сўнгра отарни кўришади.

Одамлар тўй ёки мотам бўлаётганини айтувчилар келгандан кейин билишади. Овулга айтувчи келишини кутаётган одамлар, аввал йўлдан осмонга кўтарилган чангни, кейин отни, сўнгра чавандозни кўришади.

Овчининг қайтишини кутаётган одамлар, аввал унинг ити келаётганини кўришади.

БУ КИТОБ ҚАНДАЙ ДУНЁГА КЕЛГАНИ ВА ҚАЕРЛАРДА ЁЗИЛГАНИ ТЎҒРИСИДА

*Кичкина болалар ҳам
катта тушлар кўради.
Бешикдаги ёзувлар.*

*Бир марта керак бўладиган ханжар
умр бўйи тақиб юрилади.*

*Умр бўйи такрорлаб юриладиган
шеър бир марта ёзилади.*

Баҳорни қаршилаган овул осмонида қалдирғочлар парвоз этмоқда. У учар экан қайдадир кўниб дам олишга жой излади. Кўрдик, битта уйнинг томи кенг, текис ва тоза. Қор ва ёмғир сувлари оқиб кетиши учун тарновлар кўйилган. Қуш осмондан пастлаб тарновга кўнди. Чакқон тоғлик қиз шу заҳоти қушни ушлаб олди ва уйга кирди. Қуш кўрдик, уйдагиларнинг ҳаммаси унга яхши муносабатда бўлишяпти. У шу жойда яшаш учун қолди, бўғотдаги тахтага ўзининг инини курди.

Менинг китобим ҳам шу қушга ўхшайдими? Мен ҳам шеърят осмонидан неча бор пастга, наср текислигига қарадим, қайдадир ўтириб дам олишга жой изладим...

Тўғрироғи, ўзимни аэродромга кўниш учун пастлаётган самолётга ўшатишим керакдир.

Мана мен кўниш учун айлана ҳосил қилиб пастладим. Аммо аэродром ноқулай об-ҳаво шароитини айтиб, кўнишга рухсат бермаяпти. Мен айланадан тўғри учиб кўтариламан ва парвозда давом этаман. Кўнишим керак бўлган аэродром яна пастда қолди. Бундай ҳолатлар бир неча бор такрорланди. Демак, менинг пешанамга қаттиқ бетон аэродромга кўниш ёзилмаган. Демак, менинг оёқларим ер юзида тиним билмай юриши, менинг кўзларим сайёрамизнинг янги жойларини кўриши, менинг юрагим дам олмасдан янги-янги шеърларни яратиши керак.

Яна мен деҳқонга ўхшаб бир зум осмонда кўчаётган булутларга қарадим, узоқ-узоқлардан келаётган турналар нолишини тингладим. Кейин деҳқон енгини шимариб қатъият билан омов қулоғига ёпишгандай кўлимга қалам олиб, чала қолган достонимни ёзиб тугатиш учун ўтирдим.

Менинг шеърятим, сени қанча осмонларга қиёс қилмайин, сен менинг экинзоримсан, шудгор қилинган даламсан, энг машаққатли меҳнатимсан. Шундай бўлишига қарамай мен умуман насрда ижод қилмадим.

Кунлардан бир куни менга хатжилд олиб келишди. Унда мен жуда кадрлайдиган журналнинг муҳаррири ёзган мактуб бор экан. Қолаверса, муҳаррир ҳам мактубини «Қадрли Расул...» дея бошлабди. Хуллас, ўзаро ҳурматимиз жойида.

Мактуб тахламини очар эканман, уни тоғликлар уй олдидаги кегарасига қуришиш учун ёзиб қўядиган ҳўкиз терисига ўхшатдим. Қуриган ҳўкиз терисини уйга олиб киришиш учун тўрт буклам қилинганда қандай шиқирласа, мактубни очаётганимда ҳам шундай шиқирлади. Фақат ундан бурунни ачитувчи тери хиди келмади. Умуман, мактубдан ҳеч қандай хид таралмади.

Дарвоқе, муҳаррир мактубида шундай ёзибди: «Бизнинг таҳририятимиз журналнинг яқин сонларидан бирида Доғистоннинг бугунги куни, илғор тажрибалари ва эришган муваффақиятларига бағишланган материал беришни режалаштирди. Майли, у оддий меҳнаткашларнинг кундалик ташвишлари, меҳнат қаҳрамонликлари ёки орзу-ниятлари тўғрисида ҳикоя бўлсин. Майли, бу ҳикоя сенинг тоғли ўлканг ва унинг асрлардан ўтган анъаналари, ажойиб «бугуни», порлоқ «эртаси» ҳақида бўлсин. Таҳририят аъзоларининг фикрича, бу материални бошқалардан кўра сен яхшироқ ёзасан. Қайси жанрда ёзиши сенинг ихтиёрингда: ҳикоями, мақолами, очеркми, лавҳаларми, ўзинг биласан. Ҳажми – машинкада ёзилган қоғозда 9–10 бет. Муддати 20–25 кун. Сенга ишонамиз ва олдиндан миннатдорлик билдирамиз».

Қачонлардир тоғликлар қизларини турмушга беришаётганда уларнинг розилигини сўрашмаган, фақат хатда ёзилгандай қабул қилган қарорлари тўғрисида айтишган. Ҳатто ўша вақтларда ҳам тоғликлар ўғлининг розилигини олмасдан уйлантиришмаган. Гидатли овулидаги бир кишигина ўғлининг розилигисиз бунга жазм этган, холос. Ишқилиб, журналнинг ҳурматли муҳаррири бизнинг Гидатли овулидан эмасмикан? Улар менинг номимдан қарор чиқариб бўлишибди... Лекин мен 25 кунлик муддатда Доғистон тўғрисида 10 бетлик материал ёзишга қарор қила оламанми?

Юрагимга тошдай ботган бу мактубни четроққа суриб қўйдим. Бир муддат ўтгандан кейин телефоним бетўхтов қаттиқ жиринглади, худди бу телефон эмас, ҳозиргина тухум қўйган товук. Албатта, бу журнал таҳририятидан қилинган қўнғирок эди.

– Салом Расул! Бизнинг мактубимизни олдингми?

– Олдим.

– Материал қани?

– Банд эдим... Ишлар кўпайиб кетди... Ҳеч вақтим бўлмади.

– Нималар деяпсан, Расул. Бу гапларингни қўйиб тур. Журналимизнинг адади миллиондан зиёд. Хорижликлар ҳам ўқишади. Агар сен жуда банд бўлсанг, майли, биз сенга ёрдамчи жўнатамиз. Сен унга бир-иккита ғоя ва маълумотлар айтасан, қолганини ўзи қотиради. Кейин ўқиб чиқиб хатоларини тузатасан ва исм-фамилиянгни қўясан. Бизга сенинг номинг керак.

– Ким келаман деган меҳмонни кутиб олмайман деса, тили танглайига ёпишсин. Ким келган меҳмонни ёқинкирамай, пешанаси тиришиб кутиб олса, майли унинг уйида доно маслаҳат берадиган нуроний, бу маслаҳатларга амал қиладиган ёшлар бўлмасин. Биз меҳмонга шундай ҳурмат билан қараймиз. Худо хайрингни берсин, фақат Салихаловга ўхшаган девонани жўнатма. Мен ўз чилдирмамни ўзим қиздира оламан, кўзамнинг қулоғини ўзим қўя оламан. Агар елкам санчса, санчган жойни ўзимдан яхшироқ қашлаб қўядиган одам йўқ.

Шу билан музокара тугади. Мен бир ойга таътилга чиқдим ва туғилган овулим Цада томонга йўл олдим.

Цада!.. Етмишта хонадон. Мусаффо осмонга етмишта хонадоннинг мўрисида кўм-кўк тутун кўтарилаяпти. Қора тупроқли жойдаги оппоқ уйлар. Овул, оппоқ уйлар олдида – теп-текис ям-яшил экинзор. Овул ортида – қоялар. Худди қўшни ҳовлидаги тўйни томоша қилиш учун том бошига тизилган болалардай кулранг қоялар қишлоққа қараб турибди.

Мен Цадада кезар эканман, негадир, отамнинг биринчи бор Москвага борган вақтида бизга ёзган мактубини эсладим. Отам мактубида ёзган гапларнинг қайсиси ҳазил, қайсиси жиддий эканлигини билиб бўлмасди. Лекин унинг Москвадаги ҳар кўрган нарсасидан хайратга тушгани шундоқ сезилиб турарди:

«Москвада овқат тайёрлаш учун ўчоққа ўт ёқишмайди, шекилли. Чунки шунча юриб деворга таппи ёпаётган биронта аёлни кўрмадим, томларида Абутолибнинг бўркига ўхшайдиган биронта мўри йўқ. Тунукали тарновларга ҳам кўзим тушмади. Москваликлар томларида пичан қуритишмас экан. Агар пичан қуритишмаса, молларига нима беришади? Боғлам пичан ёки шох-шабба кучоқлаб кетаётган хотинларни ҳам учратмадим. Ҳали сурнай ноласини ҳам, чилдирманинг овозини ҳам эшитмадим. Бу ердаги ёшлар турмуш қуришмайди, тўй қилишмайди, деб ўйлаш мумкин. Кўчаларда қанча кезсам ҳам биронта қўй кўрмадим. Унда москваликлар меҳмон келганда нимани сўйишади? Агар меҳмоннинг оёғининг тагига қўй сўйишмаса, унда азиз меҳмонга ҳурматини қандай билдиришади? Йўқ, ҳечам уларнинг ҳаётига ҳавас қилиб бўлмайди. Мени ўзимнинг Цада овулимиздан қўймасин, хоҳлаган пайт хотинимга саримсоқни кўпроқ қўшиб коворма тайёрла, дейишим мумкин...»

Отам Москва ҳаётини ўзи туғилган овул ҳаётига таққослаб, жуда кўп камчиликларни кўрди. Албатта, отам Москвада аёллар деворга таппи ёпмаслигини ёзганда ҳазил қилган, лекин Москвадан кўра овулида яшашни афзал кўришини ёзганда зинҳор ҳазиллашмаган. У Цадани ҳаддан зиёд севарди, отам ўз овулини ҳеч бир мамлакатнинг пойтахтига алишмасди.

Жонажон, Цада! Мана мен ҳузурингга отам камчиликларини айтган оламдан келдим. Мен ҳам бу дунёда кезиб жуда кўп ажиб нарсаларни кўрдим. Қайси бирига қарашни билмай кўзларим ўйнади. Нигоҳимни битта чиройли эҳромдан узганда ундан ҳам чиройли эҳромга кўзим тушди, гўзал чехраларга қарадим, лекин шуни

аник билардим, улар қанчалик жозибали бўлмасин, эртага улардан ҳам жозибалироқларини учратаман... Дунёнинг чеки-чегараси йўқ экан.

Мени Ҳиндистоннинг ибодатхоналари, Мисрнинг эҳромлари, Италиянинг қадим ёдгорликлари кечирсинлар, мени Америка шоҳ кўчалари, Париж хиёбонлари, Англия боғлари, Швейцария тоғлари ҳам кечирсинлар, мени поляк, япон, итальян гўзаллари ҳам кечирсинлар, сизларни қанчалик ёқтирмай, хушомад қилмай юрагим бир маромда урди, бошим айланиб қоладиган даражада ақли-хушимдан айрилмадим.

Ҳозир эса, қоялар этагида жойлашган етмишта хонадонни кўришим билан юрагим ўйнаб кетди, ҳатто кўкрак қафасимга сиғмай коворғаларимга ботаяпти. Худди касал ёки маст бўлган одамдай кўз олдим қоронғилашаяпти, бошим айланапти!

Наҳотки шу кичкинагина овулим Венециядан, Қохирадан ёки Калькуттадан гўзал бўлса? Наҳотки, бир боғ ўтин кучоқлаб кетаётган авар аёли баланд бўйли, скандинавиялик оппоқ қизлардан гўзал бўлса?!

Цада! Эрталабдан ям-яшил далаларингни кезаяпман, толиққан оёқларимни шудринг юваяпти. Ҳатто юзимни тоғ жилғаси ёки булоғининг муздек сувидан ювишимга ҳожат йўқ. Дейдилар, сув ичмоқчи бўлсанг булоқнинг кўзидан ич. Яна дейдилар, бу ҳақда отам ҳам айтардилар, эркак киши фақат икки холда тиз чўкиши мумкин: булоқдан сув ичганда ва гул узганда. Азиз Цада, сен мен учун бир булоқсан! Тиз чўкканча ташналик билан сенинг меҳрингни симираяпман.

Тошга қарайман, унда тиниқ кўланка кўрингандай бўлади. У менинг ўзим, ўттиз йил илгари шундай эдим. Тошга ўтириб, ўтлаётган қўйларга қарайман. Бошимда жунли бўрк, кўлимда узун таёқ, этигимга чанг кўнган.

Сўқмоққа қарайман, унда тиниқ кўланка кетаётгандай кўринади. У ҳам менинг ўзим, ўттиз йил илгари шундай эдим. Нега қўшни қишлоққа боргандим? Ҳа-я, отам жўнатганди.

Ҳар бир қадамда мен ўзимни учратаяпман, болалигимни, баҳор ёмғирида қолганимни, гуллар терганимни, кеч кузда дов-дарахтдан барғлар тўкилишини томоша қилганимни қайтадан кўргандай бўламан.

Мен ечиниб тошларга урилиб томчилар сочаётган шаршара тагида тураман. Оқим тошдан-тошга урилиб саккизга бўлинади, кейин қўшилиб бошимга, елкамга, кўлларимга қуйилади, қандай маза! Бу роҳатижон муздай сув олдида Парижнинг «Қирол саройи» меҳмонхонаси ваннасидаги пластмасса сепкичдан оқадиган илимсиқ сув нима бўлибди?

Булоқдан отилаётган сув кун бўйи Қуёш нуридан қизиган тошда илийди. Тоғдаги бу тошли ванна олдида Лондоннинг «Метрополь» меҳмонхонасидаги мовий ванна оддий тоғора, холос.

Ҳа, мен катта шаҳар кўчаларида пиёда кезишни яхши кўраман. Лекин кўчалардан беш-олти марта ўтганимдан кейин ҳамма нарса танишдай кўрина бошлайди ва сайр қилиш хоҳишим йўқолади.

Эҳтимол, ўз овулимнинг кўчаларидан мингинчи марта ўтаётгандирман, лекин чор-атрофга тўймай қарайман, унда сайр қилиш истаги сўниш ўрнига алангаланеди.

Бу сафар мен овулдаги ҳар бир уйга кириб чиқдим. Ҳар бир уйга, ўчоғида ўт ёнса ҳам, ёнмаса ҳам. Ўти сўнган ўчоқлардаги аллақачон совиб қолган кулга жимгина қараб, бошимни эгдим.

Уйдаги бешик-беланчаклар қошида турдим, уларда бўлажак тоғлик эркак ва аёллар вояга етишади. Эҳтимол, бешикдаги ўрин ҳали иссиқдир ёки бўшдир, совиб қолган ўрин аллақачон йиғиштириб олингандир.

Гўё ҳар бир бешикда мен ётибман, ҳали келажагим олдинда, тоғ сўқмоқлари, Россиянинг кенг йўллари, хорижнинг автойўллари, аэродромлари, бандаргоҳлари...

Мен бешикдаги болаларни эркалайман, ўзимча алла айтаман, улар менинг нўноқ кўшиқларимни тинглаб жимгина уйқуга кетишади.

Цада қабристонига ҳам кирдим, ундаги ўт босган қабрлар ёнига ҳали тупроғи совимаган янги қабрлар ҳам қўшилибди.

Мен мотам бўлган уйларга кириб сукут сақладим, тўй бўлган уйларга кириб яйраб ўйнаб-қулдим. Ҳозиргача эшитмаган ҳикоя ва гапларни эшитдим. Айримларини билардим, лекин унутган эканман, улар яна ёдимга тушди ва хотираларим қатидан яна юзага қалқиб чиқди...

Янги нарсаларни ўз кўзларим билан кўрдим, эскилари тўғрисида одамлардан эшитдим, баъзи нарсаларни эсга олдим, улар мисоли хаёл урчуғида хилма-хил иплардай йиғилди. Мен яна хаёлан бу иплардан қандай ажойиб гилам тўқиш мумкинлиги тўғрисида ўйладим.

*Куни кеча ёш бола эдим,
Қуш уядан палапон тутдим.
Қайси куни ишққа дуч келдим,
Бирданига вояга етдим.*

*Куни кеча доно чол эдим,
Кексаликнинг мақомин тутдим.
Қайси куни ишққа дуч келдим,
Бирданига ёшариб кетдим.*

Ҳа, мен севги ҳақидаги дostonимни ёзиб тугатганим йўқ. Ошиқ ва Маъшук. Ошиқ – бу менинг ўзим. Асосий қаҳрамоним Маъшук – бу севги. Дostonни ёзиб

тугатишим керак. Лекин мен ҳозир шундай ҳолатдаманки, гўё ташвишли шошилинчнома олганман, ҳамма ишимни ташлаб аэродромга чопишим лозим.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, тоғлик аёл кечадан қолган овқатни иситиш учун ўчоққа ўт ёқади. Ҳолбуки, бу овқат оилага етиб ортади. Шу пайт остонадан кутилмаган меҳмон кириб келади. Аёл иситилаётган овқат солинган кастрюлни ўчоқдан олиб, янги овқат тайёрлаш учун ўчоққа қозон оседи.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, йигит тенгдош ўртоғи бўлган куёв ёнига ўтиради, лекин тўйхонага кексалар кириб келади ва у жойини бўшатади.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, меҳмонхонада оқсоқоллар давра қуришган, уларнинг ёнида болалар ўйнаб юришибди. Шу пайт оқсоқоллар муҳим бир масалани ҳал қилишмоқчи бўлишади ва болаларни меҳмонхонадан чиқариб юборишади.

Баъзан мен ўзимни овчидай, балиқчидай, чавандоздай сезаман: фикрларни овлайман, ё қармоқ ташлаб ушлайман, ё асов отларни эгарлаб минишга ўргатаман. Баъзан эса, мен кийикман, балиқман, отман, аксинча, ўйлар, фикрлар, туйғулар мени овлайди ва ўз ҳукмига юргизади. Ҳа, фикр ва туйғулар тоғликлар уйига таклифсиз ва огоҳлантиришсиз келадиган меҳмонларга ўхшайди. Улардан, меҳмонлардан бекиниб бўлмайди, уйдан қочиб кета олмайсан.

Бизнинг тоғликлар меҳмонларни катта ёки кичкинага, нафи тегадиган ёки нафи тегмайдиганларга бўлишмайди. Энг кичик ёшли меҳмон ҳам иззатда, чунки у меҳмон. Ҳатто энг кичик ёшли меҳмонга ҳам ёши улуг мезбонга нисбатан кўпроқ ҳурмат кўрсатилади. Меҳмоннинг қаердан келганини суриштирмаймиз, остонада кутиб олиб, уйнинг тўрига ўтқазамиз, ёнбошига ёстиқ қўямиз.

Тоғликларнинг уйига меҳмонлар кутилмаганда келишади. Лекин улар тоғликлар учун ҳеч қачон кутилмаган меҳмон бўлишмайди. Чунки биз тоғликлар меҳмон келишини ҳар доим, ҳар кун, ҳар соатда, ҳар дақиқада кутиб яшаймиз.

Худди шундай китобдаги фикрлар ҳам тоғлик меҳмонларга ўхшаб хаёлимга кутилмаганда кириб келишди.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, деворга осилган пандурни эринибгина қўлингга оласан. Шундай ўзингча қандай созланганини текшириш учун динғирлатасан, бирдан янги куй-қўшиқ туғилади. Энди сен шу қўшиқни берилиб куйлай бошлайсан. Тун ўтганини ҳам, тонг отганини ҳам билмай қоласан.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, йигит арзимас юмуш билан қўшни овулга боради ва у ердан отига ёрини мингаштириб қайтади.

Нуфузли журналнинг ҳурматли муҳаррири! Мен мактубингизда баён этилган илтимосингизни бажараман. Тез кунда Доғистоним ҳақида китоб ёзишга киришаман. Фақат сиз айтган муддатда тугата олмасам, мени маъзур тутасизлар. Чунки мен жуда кўп сўқмоқларни босиб ўтишимга тўғри келади. Тоғда эса бундай сўқмоқлар жуда кўп.

Тоғлар узоқдан сайқалланмаган олмосдай сирли жилоланади. Менинг хаёл тулпорим кенгликларда учмоқ истаиди. У сиз айтган тор йўлақларга сиғмайди ва уларга киришни ҳам истамайди.

Мен сиз кутгандай ўз Доғистонимни 9–10 саҳифа қоғозга ўрай олмайман. Узр, «Доғистоннинг бугунги куни, илғор тажрибаси ва эришган муваффақиятлари», «оддий меҳнаткашларнинг кундалик ташвишлари, меҳнат қаҳрамонликлари ва орзу-ниятлари», «тоғли ўлка ва унинг асрлардан ўтган анъаналари», «ажойиб бугуни ва порлоқ эртаси» тўғрисида ёзиш ҳазилакам иш эмас.

Ручкамнинг кичкинагина пероси бундай улкан юкни кўтариши қийин. Сиёхнинг кичкинагина томчиси тоғдан шарқираб оқаётган жилғаларнинг, саркаш дарёларнинг туғёнини, олам тақдирини, ҳатто битта одам тақдирини ўзида жамлаши мушкул.

Катта қушда кўпроқ, кичкина қушда камроқ кон бўлади. Қуш қандай бўлса, унинг қони гавдасига мосдир.

ДЕЙДИЛАР: Суякни ирғитган эдилар, у беҳосдан буғу бошига тушди ва ундан ажойиб шох ўсиб чиқди.

ДЕЙДИЛАР: Агар дунёда Али бўлмаганда, унинг ўғли Умар дунёга келмасди. Агар дунёда тун бўлмаганда, қандай қилиб тонг отарди.

ДЕЙДИЛАР:

- Бургут, қаерда дунёга келдинг?
- Тор дарада.
- Бургут, қаёққа учмоқчисан?
- Чексиз осмонга.

КИТОБНИНГ МАЗМУНИ ВА УНИНГ НОМИ

*Элни чорлар, бўлса тўй ё жанг,
Унда мудрар шундай зўр жаранг.
Кўнгиروقдаги ёзувлар.*

*Софдилликка ибрат отам ҳаёт дафтари,
Энди унинг исмин олиб улғаяр бола.
Бешигига осилгандир отам ханжари,
Унга софдил отам ҳақда айтилар алла.
Бешикдаги ёзувлар.*

Тоғлик икки нарсани асраши керак: ўз бўркини ва ўз номини. Бўрк тагида боши борлар, шубҳасиз бўркини асрайди. Юрагида олови борлар эса, ўз номини пок сақлаб қолади.

Торгина уйимизнинг шифтида бир нечта ўқ излари бор. Бу изларни отамнинг кадрдонлари тўппончадан ўқ узишиб қолдиришган. Улар яқин қояларга уя қурган бургутларга бу хонадонда иниси туғилганини, Доғистонда яна битта бургут кўпайганини билдириш учун тўппончаларидан ўқ узишган.

Албатта, шифтга ўқ отилган билан ўғил бола туғилиб қолавермайди. Лекин ўғил бола туғилганини билдириш учун отишга ҳамиша ўқ топилган.

Мен дунёга келганимда ва менга исм бериш маросимида отамнинг дўстлари икки мартадан ўқ узишган экан: олдин шифтга, кейин ерга.

Онам менга қандай исм қўйишганини айтиб бергандилар. Мен оилада учинчи ўғил эдим. Ҳа, оилада опам ҳам бор эди, лекин биз ҳозир эркаклар, ўғил болалар ҳақида гаплашамиз.

Биринчи ўғилнинг исми туғилмасидан аввалроқ маълум бўлган. Чунки одатимизга кўра у мархум бобомнинг исмини олиши керак эди. Ҳатто бу ҳақда бутун овул билган ва суҳбатлашганда бир-бирига айтишган: яқинда Ҳамзатнинг уйида Муҳаммад туғилади.

Бобомнинг ҳовлисига ҳеч қачон тўрт оёқли ҳайвон кирмаган, агар мушук ва кучукни ҳисобга олмасак. У ҳеч қачон кўрпа остида ҳам ухламаган, демакки, юпка оқ пояндоз нима эканини ҳам билмаган. Дунёдаги ҳеч бир доктор мен Муҳаммадни кўриб қўйганман, оғзини очтириб тишига қараганман, билагидаги томирини ушлаб юрак уришини санаганман, кўйлагини кўтариб текшириб чуқур нафас олишини айтганман, деб мақтана олмайди. Овулдаги ҳеч бир киши бобомнинг туғилган ва вафот этган кунини аниқ айта олмасди. Агар битта ёзма манбага ишонадиган бўлсак, унда бобом Муҳаммаднинг номини ёмонотлик қилиш учун сал-пал арабчани биларди, деб ёзиб қўйилган. Шундай қилиб, Отам унинг исмини биринчи ўғлига, менинг катта акамга берган.

Отамнинг Ахильчи исмли амакиси бўлган, у иккинчи ўғил туғилишидан сал аввалроқ вафот этганди.

Шу боис оиламизда иккинчи ўғил туғилганда овулдошларимиз бир-биридан шундай дея суюнчи олишган:

– Мана Ахильчи ҳам қайта туғилди. Ўзимизнинг кадрдон Ахильчи. Агар уйининг томига қарға қўнса ҳам хайрли келсин. Унга улуғ одамнинг исми мерос қолди. Илойим, бола исмини олган одамга ўхшаб олийжаноб бўлиб вояга етсин.

Мен туғилганда отамда тайёр исм бўлмаган. Чунки ўша вақтда отамнинг яқинда вафот этган ёки олис ўлкаларда бедарак кетган кадрдони йўқ эди. Агар бор бўлганда мен ҳам унинг номини олиб, кейин умрим бўйи шу номни шарафлаб яшашимга тўғри келарди.

Шу боис отам урф-одатларимизга амал қилиб, мен туғилганимдан кейин исм қўйиш маросимига овулимизнинг барча оқсоқолларини уйимизга таклиф этган. Оқсоқоллар уйимизда бутун бир мамлакатнинг тақдирини ҳал этишга тўпланиш-

гандай шошилмасдан давра қуришган. Улар қўлларида Балхар кулоллари тай-ёрлаган ажойиб кўзачалар ушлашган. Албатта, кўзачалар ичида кўпирган бўза чайкалиб турган. Фақат тўрдаги авлиё кўринишидаги оппок соч-соқолли нуронийнинг қўллари бўш бўлган.

Онам бошқа хонадан чиқиб, ана шу нуроний қўлига мени тутқазган. Мен нуроний қўлида типирчилаганман, онам эса секингина шундай деган:

– Сиз менинг тўйимда қўлингизда пандур ва чилдирма чалиб куйлагандингиз. Қўшиқларингиз жуда ёқимли эди. Ҳозир қўлингизда менинг чақалоғимни ушлаб, қандай кўшиқ айтасиз?

– Эй, боланинг онаси! Унга кўшиқни бешигини тебратиб, сен ўзинг айтасан. Кейин унга жилғалар, қушлар ўз кўшиқларини куйлайди. Майли, унга қиличлар ва ўқлар ҳам ўз кўшиқларини айтишсин. Лекин унга энг яхши кўшиқни келинчаги куйласин.

– Унда ўғлимга исм қўйинг. Мен онаси, бутун овул, бутун Доғистон сиз қўйган исмни эшитсин.

Нуроний мени қўлларида уйнинг шифтигача кўтарган ва деган:

– Қизларнинг исмига юлдузлар нури ва гуллар нафислиги йўғрилган бўлиши лозим. Ўғиллар исмида эса, китоблар ҳикмати ва қиличлар жаранги ифодасини топмоғи керак. Мен китобларни ўқиб, қиличлар жарангини тинглаб кўп исмларни билдим. Мен ўқиган китоблар ва мен тинглаган қиличлар жаранги ҳозир қулоғимга РАСУЛ исмини шивирламоқда.

Авлиёсифат нуроний мени аста ўгириб ўнг қулоғимга шивирлаган: РАСУЛ. Кейин мени ўгириб, чап қулоғимга баландроқ товушда айтган: РАСУЛ. Сўнгра мени йиғлаётган ҳолда онамга берган ва даврага қараб деган:

– Мана Расул билан танишиб олдик.

Уйда ўтирганлар сукут сақлашиб, бу исмга рози эканликларини билдиришган. Кейин қўлларидаги бўзани ичишиб, кўзачаларни тўнкариб қўйишган ва барчаси мамнуният билан томоқ киришган.

Тоғлик икки нарсани асраши керак: ўз бўркини ва ўз номини. Баъзан бўрк оғирлик қилиши мумкин, худди шундай ном ҳам. Эндиликда маълумки, дунёни кўрган ва кўп китобларни ўқиган оппок соч-соқолли тоғлик нуроний менинг исмимга умрим мазмунини ва мақсадимни жо этган экан.

Расул арабчада «элчи» ёки аниқроқ айтсак «вакил» деганидир. Айтингиз, мен кимнинг элчисиман, кимнинг вакили?

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Бельгия. Мен жаҳон шоирлари учрашуви катнашчисиман, унда кўплаб миллат ва мамлакатларнинг вакиллари иштирок этишди. Ҳар бир катнашчи ўз халқи, унинг маданияти, шеърини ва тақдири тўғрисида гапиришди. Бу учрашувда Лондондан келган венгер, Париждан келган эстон, Сан-Францискодан келган поляк каби вакиллар ҳам бор эди. Тақдир уларни ўз

юртидан узоққа, денгизлар ва тоғлар ортига, ўзга мамлакатларга етаклаган бўлса нима қилишсин?

Учрашувда битта шоирнинг шундай сўзлари ёдимга муҳрланиб қолди.

– Жаноблар, биз турли мамлакатлардан келиб шу жойда тўпландик. Сизларнинг ҳар бирингиз ўз миллатингиз, ўз мамлакатингиз вакилисиз. Фақат менгина битта халқнинг, битта мамлакатнинг вакили эмасман. Мен барча халқларнинг, барча мамлакатларнинг ва умумшеъриятнинг вакилиман. Ҳа, мен – шеъриятман. Мен – қуёшман, бутун сайёрага нур таратувчи. Мен – ёмғирман, она замин ташналигини кондирувчи, унда қайси миллат яшаётганига эътибор ҳам бермайман. Мен – дарахтман, Ер шарининг ҳамма жойида бир хил гуллайдиган.

У шундай деди ва минбардан тушди. Кўпчилик уни олқишлади. Мен ўйга толдим. Чиндан ҳам у ҳақ, биз шоирлар бутун дунёга жавобгармиз, аммо ўз тоғликлари номидан гапира олмаган одам, бутун дунё номидан гапира оладими? Назаримда, у ўзи туғилган юртдан кетиб ўзга мамлакатда уйланган ва қайнонасини она деган одамга ўхшайди. Тўғри, ҳамма қайнонасини ҳурмат қилиши керак, лекин барибир она она-да!

Агар сендан кимлигингни сўрашса, барча маълумотларинг ёзилган паспортингни кўрсатишинг мумкин. Агар халқдан кимлигини сўрашса, у шундай ҳужжат ўрнига ўзининг олимини, шоирини, рассомини, бастакорини, сиёсий арбобини, саркардасини кўрсатади.

Ҳар бир одам болалигидан ўз халқининг вакили бўлиш учун дунёга келганини билиши ва шу вазифани зиммасига олишга ўзини тайёрлаши керак.

Одамга исм, бўрк ва қурол берилади, чакалоқлигидан бошлаб унга алла айтиб она тилига, ўз юртига меҳр сингдирилади.

Мени тақдир қайси жойларга олиб бормасин, туғилган юртимнинг, тоғларнинг, отни эгарлашга ўргатган овулнинг вакили эканимни унутмайман ва ўзимни ўша жойларда Доғистоннинг махсус мухбири сифатида сезаман.

Доғистонимга эса, умуминсоний маданиятнинг махсус мухбири, бутун мамлакатнинг, бутун дунёнинг вакили сифатида қайтаман.

*Она юртим ҳақда ҳали очунга,
Ўзим хоҳлагандай куйлай олмадим.
Эга бўлсам ҳамки тўла хуржунга,
Ундаги борини тўкиб солмадим.*

*Она тилимдаги янгроқ қўшиқни,
Жаҳон узра мағрур бошлай олмадим.
Елкамга ортилган зил-замбил юкни,
Хавотирдан ерга ташлай олмадим.*

Уйимиз томида давра курамиз ва овулдошларим мендан сўрашади:

– Узоқ элларда ўзимизнинг одамларни учратмадингми?

– Ўзга юртларда зерикмадингми, овулимизни соғиндингми?

– Ўзга мамлакатларда бизнинг борлигимизни, шу заминда яшаётганимизни билишадими?

Мен уларга жавоб бераман:

– Улар биз ҳакимизда қаёқдан ҳам биларди, агар биз ўзимизни ҳали тўла билмаган бўлсак. Биз миллион кишимиз. Доғистоннинг тошлоқ тоғлари орасидамиз. Миллион киши ва қирқдан зиёд тил...

– Биз ҳакимизда мана сен гапир, ўзимизга ҳам, ўзгаларга ҳам, дунёда яшаётган барча одамларга ҳам. Неча асрлар бизнинг тарихимизни аждодларимиз ханжар ва қиличлар билан ёзишди. Энди одамлар қоғоз-қаламни ўйлаб топишди. Агар сен Цада овулида туғилиб, ханжар ва қиличларда ёзилган тарихимизни қалам билан қоғозга ўтказмасанг, бу ишни сен учун бошқа одам қилмайди.

Сара фикрларингни уюр қил, ундаги отлар чопқирликда бири-бирдан қолишмасин. Кейин бу уюрни оппоқ қоғоз яйловига эркин қўйиб юбор. Майли, фикрларинг оппоқ қоғоз узра яйраб учсинлар, худди бир нарсадан хурккан отлар ёки тоғ такалари каби.

Фикрларингни яширма. Агар яширсанг, кейин қаерга қўйганингни унутиб қўясан. Баъзан хасислар пулини қаерга бекитганини унутиб қўйишади ва хасисликлари туфайли бор-будидан айрилишади.

Аммо фикрингни ўзгаларга ҳам берма, оғзингдаги гапингни олдириб қўйма. Қимматбаҳо созни болага қўғирчоқ ўрнига беришмайди. Бола созни ё синдиради, ё бирон жойини шикастлайди, ё уни йўқотади.

Ҳар ким ўз отининг феълини бошқаларга нисбатан яхшироқ билади.

ОТАМ СЎҚМОҒИ ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Бизнинг кичкинагина Цада овулимизни ундан каттароқ бўлган Хунзах овулига туташтирувчи автомобиллар қатнайдиган йўл бор. Хунзахда туман маркази жойлашган. Отам Хунзахга ҳар куни ишга ҳамма юрадиган йўлдан эмас, ўз сўқмоғидан қатнаган. У белгилаб олмаса ҳам эрталаб ва кечкурун бир жойдан юравериб текис сўқмоққа айлантирган.

Отам ўз сўқмоғидан ажойиб гулларни терарди ва улардан ажойиб гулдасталар тузарди.

Қишда эса сўқмоғининг ўнг ва чап томонларига қордан одамларнинг, чавандозларнинг, отларнинг кичик-кичик ҳайкалчаларини ясаб кетарди. Цада ва Хунзах овулидаги одамлар бу сўқмоқдан ўтаётганда ҳайкалчаларни томоша қилиб завкланишарди.

Отам ясаган гулдасталар аллақачон қуриб тўкилди, отам қордан ясаган ҳайкалчалар аллақачон эриб кетди. Лекин Доғистоннинг гуллари, тоғликларнинг тимсоллари отам шеърларида ҳамон яшайпти.

Ўсмир чоғларим, ҳали отам бошимда посбоним эди. Хунзахга борадиган бўлдим. Мен катта йўлдан бурилиб, отамнинг сўкмоғидан юргим келди. Кекса тоғлик мени кўриб тўхтатди:

– Отангнинг сўкмоғи отангга буюрсин. Сен ўз сўкмоғингни изла.

Мен кекса тоғликнинг насиҳатига кулоқ тутиб, ўзим учун янги сўкмоқ изладим. Мен танлаган қўшиқ сўкмоғи олис, эгри-бугри бўлса ҳам ҳамон ўшанда кетаяпман, ўзимнинг гулдастам учун гуллар тераяпман.

Ушбу китобни ёзиш ғояси ҳам илк бор айнан шу сўкмоқдан кетаётган вақтимда туғилган.

Ўшанда нимаики ўйлаган бўлсам хотирамга муҳрланиб қолди. Энди улар албатта дунёга келади. Худди она қорнидаги ҳомила аввал юздаги тер бўлиб сизгандай, кейин оғриқ бериб туғилгандай. Бу ҳолат китоб ёзишда ҳам бошдан кечади.

Аммо болага исми у дунёга келмасдан аввал ҳам танлаш мумкин. Мен китобимни қандай номласам экан? Унга номни гулларнинг номидан олсаммикан, ёки юлдузларникидан, ёки доноларнинг ҳикматли китобларини ўқиб унга ном изласаммикан?

Йўк, мен отимни ўзганинг эгари билан эгарламайман. Четдан олинган ном, эҳтимол, лақаб бўлар, лекин ҳеч қачон ҳақиқий ном бўла олмайди.

Шундайку-я, лекин китобнинг номи унинг мазмунидан, нималар ёзилганидан ва мақсад-муддаосидан келиб чиқиши керак. Ахир, бўркни бошга қараб танланади, аксинча эмас. Торнинг узунлиги пандурнинг узунлигига қараб олинади.

Менинг овулим, менинг тоғларим, менинг Доғистоним. Мана шулар менинг ўйларим, менинг туйғуларим ва менинг мақсадимнинг ошёни. Қанотларим қотган вақтида ўзим ҳам шу ошёндан парвоз қилганман. Барча қўшиқларим шу ошёндан учган. Доғистон – менинг ошёним. Доғистон – менинг бешигим.

Шундай экан, нега ўйланишим керак? Тоғликлар кўпинча ўғлига бобосининг исмини кўйишади. Китоб менинг фарзандим, мен эса Доғистоннинг ўғлиман. Демак, унинг номи – «Доғистон». Ҳа, бу жуда мос, жуда гўзал ва нишонга жуда аниқ тегадиган ном.

Элчининг қайси мамлакатдан эканлигини унинг машинасидаги байроғига қараб билишади. Менинг китобим – менинг давлатим. Унинг номи эса байроғи.

Ёзаётган вақтда одамнинг фикрлари ҳар бир саҳифада, ҳар бир сатрда ва ҳатто ҳар бир сўзда баҳс-мунозарага киришади. Менинг фикрларим ҳам худди қандайдир халқаро анжумандаги вазирларга ўхшаб кун тартиби бўйича ўзаро сўз жангига киришгандай китобнинг номи юзасидан баҳс-мунозарага киришади. Менинг фикрларим ҳам худди қандайдир халқаро анжумандаги вазирларга ўхшаб кун тартиби бўйича ўзаро сўз жангига киришгандай китобнинг номи юзасидан баҳс-мунозара бошлашди.

Шундай қилиб, битта вазир бўлажак китобни «Доғистон» деб номлаш таклифини киритди. Иккинчи вазирга бу таклиф ёкмади. У минбарга қоғозларини қўяр экан, ўз эътирозларини билдирди.

– Бўлмайди, тўғри келмайди. Қандай қилиб кичкинагина китобни каттакон мамлакат номи билан аташ мумкин? Болага отасининг бўркини кийдиришмайди. Ахир, бола бўркнинг тагида қолиб кетади.

– Нега бўлмас экан? – дея баҳсга киришди таклиф киритган вазир. – Ой осмонда сузиб ўтаётган вақтда денгизда ҳам, жилғада ҳам акс этади. Биз бу аксни ой деб атаймиз, бошқа номда эмас. Нима учун Доғистон акси бўлган бу китобга бошқа ном излашимиз керак? Тўғри, бир эртақда тулки ойнинг сувдаги аксини бўрига бир бўлак думба деб айтган ва бўри бу сўзга ишониб ўзини сувга ташлаган. Аммо тулкининг айёрлиги ва ёлғончилиги ҳаммамизга маълум.

– Бўлмайди, тўғри келмайди, – ўз фикрида каттиқ туриб олди иккинчи вазир. – Доғистон – бу аввало географик тушунча. Яъни тоғлар, дарёлар, даралар, булоқлар ва ҳатто денгиз. Менга «Доғистон» деб айтишлари билан кўз олдимга географик карта келади.

– Э, йўқ! – деб аралашаман мен. – Менинг юрагим Доғистон меҳри билан лиммо-лим, лекин у географик карта эмас. Менинг Доғистонимда географик ва бошқа чегаралар ҳам йўқ. Менинг Доғистонимда йиллар кетидан йил, асрлар кетидан аср келиши аниқ бўлган қатъий мезон ҳам йўқ. Менинг китобим, агар уни ёзсам Доғистон ҳақидаги ҳеч бир дарсликка ўхшамайди. Хаёл кенгликларимда асрлар қўшилиб кетади, кейин мен улардан энг муҳим тарихий воқеани, халқимизга хос энг муҳим хислатни, «Доғистон»га хос энг муҳим сўзни оламан.

Тўғри, барча доғистонликлар учун Доғистон битта, ягона. Лекин ҳар бир доғистонликнинг калбида ўз Доғистони бор.

Менинг ҳам ўз Доғистоним бор. Менгина уни шундай кўраман, менгина уни шундай тасаввур қиламан. Доғистонимда шунча йил яшаб нимаики кўрган, билган бўлсам, менгача яшаган ва мен билан замондош доғистонликлар, қўшиқлар ва дарёлар, ҳикматлар ва қоялар, осмонда учган бургутлар ва отнинг туёғидан тушиб қолган тақалар, тоғ сўқмоқлари ва ҳатто дарадаги акс садолар калбимда ўз Доғистонимни пайдо қилишди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Кисловодск. Хонада икки кишимиз. Мен ва ўзбек. Бизга деразадан тонг ва шом пайтида Эльбруснинг икки чўққиси яққол кўзга ташланади.

Мен бу икки чўққини сочи олинган ва жангларда бошидан яраланиб, жароҳатини дока билан боғлаб олган Шомилнинг қўркмас икки муридига ўхшатдим.

Шу вақтда хонадошим чўққига қараб туриб, менга сўз қотди:

– Бу икки ўрқачли чўққи менга Бухородаги оппоқ соч-соқолли нуронийни эсимга солди. Гўё у қўлида бир лаган ош кўтариб келаётиб, тонгда водий гўзаллигини кўриб ҳайратланиб қотиб қолган.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Калькуттада буюк Робиндранат Тагор уй музейида куш расмини кўргандим. Бундай куш дунёда йўқ ва ҳеч қачон бўлмаган. Лекин шундай куш Тагорнинг тасавурида пайдо бўлган, калбида яшаган. Албатта, Тагор дунёдаги бошқа кушларни ҳеч қачон кўрмаганида, бундай мўъжизавий куш суратини чиза олмасди.

Менинг қалбимдаги шундай мўъжизавий куш – бу менинг Доғистоним. Шунинг учун китобимни аниқ қилиб, «Менинг Доғистоним» деб номлашим керак. Бу билан Доғистон менгагина тегишли демокчи эмасман, балки Доғистон ҳақидаги тасавурларим бошқаларнинг Доғистон ҳақидаги тасавурларидан фарқ қилади демокчиман, холос.

Хуллас, қарорим қатъий. Китобимнинг муқовасига «Менинг Доғистоним» сўзлари ёзилади.

Қароримни эшитиб, вазирлар анжумани бир муддат сукут сақлади, ҳеч ким эътироз билдирмади. Бирдан шу вақтгача жим ўтирган вазир турди ва минбар сари йўл олди.

– Менинг Доғистоним. Менинг тоғларим. Менинг дарёларим. Нима ҳам дер эдик, ёмон эмас. Талабалар ётоқхонасида ёшлик даврида яшаш яхши. Кейинчалик одамнинг ўз уйи, ўз ховлиси бўлиши керак. Аммо «менинг уйим» дейиш билан иш тугамайди, бу уйнинг ўчоғида ўт ёниб туриши зарур. «Менинг бешигим» деган сўз ҳам ҳеч нарсани англамайди, аввало бу бешиқда чақалоқ ётиши керак. «Менинг Доғистоним» деб ёзгандан кейин унда Доғистон тақдири, бугунги куни бўлиши шарт. Доғистонлик машхур шоир Сулаймон Стальскийнинг ҳикматли мисралари ҳаммамизга маълум. Мен ҳозир айтмоқчи бўлган гапни ҳам у илгарироқ шеърларида ёзиб қўйган. У шундай деб ёзганди: «Мен фақат лезгин, Доғистон, Кавказ шоири эмасман. Мен – ўз давримнинг шоириман. Мен шу катта мамлакат эгасиман». Ҳа, оппоқ соч-соқолли Сулаймон шундай деб айтган. Сен эса бизга битта фикрни таъкидлаяпсан: «Менинг овулим, менинг тоғларим, менинг Доғистоним». Бу гапларингдан кейин мен учун дунё Доғистондан бошланиб, Доғистонда тугайди деб ўйлаш мумкин. Дунё Кремлдан бошланмайдими? Сенинг қўйган номингда мен шуни кўрмайман. Сен кўкрак қафаси яратгансан-у, унинг ичига юрак қўйишни унутгансан. Сен кўз яратгансан-у, унга кўриш сезгисини беришни унутгансан. Кўра олмайдиган кўз узумсиз ток новдасига ўхшайди.

Ёркин ўхшатишларни айтган учинчи вазир қалин ҳикматли китоблардан иқтибослар кўчирилган қоғозларни қўлтиқлаганча ўз жойи томонга йўналди. У судья ҳукми ўқиб эшиттиргандан кейин гапиришга ҳожат йўқ, худди шундай, менадан кейин бошқаларга айтадиган гап қолмади, дегандай ҳамкасбларига назар ташлади.

Шу пайт минбарга анжуман қатнашчиларидан яна бири отилиб чиқди. У жўшқин, қувноқ ва бошқаларга нисбатан ёшроқ эди. У ўз нутқини шеър ўқишдан бошлади.

*Агар одам ўтирса фақат,
Билиб бўлмас у соғми, чўлоқ.
Агар одам уйқуни урса,
Билиб бўлмас қандайдир кўзи?*

*Агар одам туширса овқат,
Билиб бўлмас у мардми, қўрқоқ.
Агар одам доим жим турса,
Билиб бўлмас, асли ким ўзи?*

– Бу билан мен нима демокчиман? – давом этди у. – Албатта, китобда ғоя бўлгани яхши. Бу ҳақда мендан олдин чиққан нотик гапириб ўтди. Лекин ҳаётда шундай ғояпараст одамлар борки, уларнинг ғояга ҳам зарари тегади. Шу ўринда мен сизга Итля овулидан чиққан Михаил тўғрисида сўзлаб бермоқчиман.

Анжуманда сўзлаш учун вақт белгиланмагани учун нотик бемалол Михаил ҳақидаги ҳикоясини бошлади.

Хунзах тумани партия қўмитасида Михаил Григорьевич Гусейнов деган отбокар ишларди. Аслида, унинг номи Михаил эмас, Муҳаммад эди. Фуқаролар уруши даврида у қайгадир кетди ва туғилган овулига Муҳаммад эмас, Михаил бўлиб қайтди. Демак, у Доғистонда берилган исми ўзгартирди. Кекса отаси янги пайдо бўлган Мишага деди:

– Онанг сенга мотам тутса бўлмасмиди! Гарчи мен сенга Муҳаммад исмини берган бўлсам ҳам, энди у сенинг исминг, исминга ўзинг хоҳлаганча муносабатда бўлишинг мумкин. Аммо менинг исминга дахл қилишингга ким рухсат берди? Айт, кўрнамак. Ҳасан исмини Григорий қилишга ким рухсат берди? Мен сенинг отангман, ҳали ўлганим йўқ! Мен Ҳасан бўлиб ўлишни истайман.

Фуқаролар уруши қатнашчиси қайсар чиқиб қолди. У барибир Михаил Григорьевич бўлиб қолаверди ва Хунзах туман партия қўмитасида отбокарлигини қилаверди.

Кунлардан бир куни партия қўмитаси йиғилишида бизнинг ўқитувчимиз Гаджигай хайфсан берилибди. Маълум бўлишича, у анкета тўлдириш чоғида амакиваччасининг қандайдир қариндоши князь ўтганини ёзмаган экан.

Хуллас, партия хайфсанини олган Гаджигай Батлаич овулидан жиғибийрон ҳолда уйига қайтар эди. Йўлда унга партия қўмитаси отбоқари Михаил Григорьевич етиб олди. Ҳол-аҳвол сўрашишди. Гаджигай унга дардини дастурхон қилди.

Михаил Григорьевич жиддий қиёфада деди:

– Бу ишинг учун сенга хайфсан бериш кам. Сени камида партиядан хайдаш керак эди. Ўзи сен қанака партия аъзосисан? Ҳақиқий партия аъзоси бу ҳақда тегишли жойга ариза ёзарди. Ҳали бу амакиваччангнинг қариндоши экан, туғишган уканг ё синглинг, ё отанг бўлмайдими?

Ўқитувчи бошини кўтариб Михаил Григорьевичга қаради ва деди:

– Бекорга сени ғояпараст дейишмас экан. Сен шу вақтгача Доғистон тоғларини теп-текис қилиб ташламаганингга ҳайрон қолаяпман. Чунки учқур тошли қоялардан кўра теп-текис жой «ғоявийроқ». Айтгандай, сенга ўхшашларга гапиришнинг ўзи бефойда.

Иккаласи бир томонга кетаётган бўлишларига қарамай Гаджи йўлини сўкмок томон бурди.

– Қаёққа? – ҳайрон бўлиб сўради Михаил Григорьевич.

– Қаёққа бўлса ҳам майли, лекин сен билан бирга юрмайман.

– Мен ёрқин келажак сари кетаяпман. Сен қарама-қарши томонга юрмассан.

– Ҳатто ёрқин келажакка ҳам сен билан ёнма-ён бормамайман. Аммо кўрамиз, ёрқин келажакка қайси биримиз тезроқ етиб борар эканмиз?

Бу воқеани айтиб тугатган нотик яна сўзида давом этди:

– Битта шоир чўпон ҳақида шундай шеър ёзибди:

*Тоғлар узра тарқади туман,
Бизга манзил кўринди равшан.
Қўйларингни ҳайда, эй чўпон,
Уша ёрқин келажак томон.*

Ёки ғояпараст рашкчи эр туман партия кўмитасига шундай ариза ёзган экан:

«Қанча тушунтирмай, ҳатто жисмонан таъсир кўрсатмай менинг хотиним «Партия тарихининг қиска курси» китобини етарли даражада ўқимаяпти. Туман партия кўмитасидан хотинимни ғоявий жиҳатдан тарбиялашга ёрдам кўрсатишини сўрайман».

Ёки бир кун Доғистон Ёзувчилар уюшмаси эшигида ваҳимали эълон пайдо бўлди: «Чуқур назарий жиҳатдан тайёрланмасдан туриб, бу эшиқдан киришга ҳақкинг йўқ!»

Ўша куни кекса машҳур шоир Абутолиб Гафуров қандайдир иш билан Ёзувчилар уюшмасига келаётган экан, эълонни ўқиб қайтиб кетибди.

Ёки кўп миллатли Маҳачқалъа шаҳрида турли қабристонлар бор: мусулмонларники, христианларники...

Ҳаддан ташқари, ғояпараст киши республика фаоллари йиғилишида шундай дебди:

– Биз халқлар дўстлиги учун тинмай кураш олиб бораяпмиз, лекин шаҳримизда ҳар бир миллатнинг ўз қабристони бор. Барча учун умумий янги қабристон очиш вақти келди. Унга яхши ном ҳам қўямиз, масалан, «Бир оила болалари». Тўғриси айтсам, менинг ота-онам диндор бўлишган. Худога ибодат қилишган. 1937 йилдан буён партия аъзоси бўлган мендай одам ота-онам билан битта қабристонда ётишим мумкинми? Шундай экан шаҳримизда юқори ғоявий мазмундаги янги қабристон очишимиз керак.

Айтишларича, бу бечора ғояпараст ўзи истаган кабристон очилишини кута-кута вафот этибди.

– Шунинг учун айтаяпман, – дея овозини кўтариброқ гапирди вазир, – китобнинг номи – бўрк. Аммо нима муҳим: бошми ёки бўрк? Яхшиси, овчилар қандай қилиб бўри овлагани тўғрисидаги ҳикояни айтиб берай.

ОВЧИНИНГ БОШИ БОРМИДИ? Учта овчи овулга яқин дарага бўри бекингандан хабар топишди. Улар бўрини топиб, ўлдиришга қарор қилишди. Халқимиз уларнинг бўрини қандай овлагани тўғрисида кўплаб ҳикоялар тўқишган. Болалигимда айтилган бу ҳикоя менинг ёдимда қолган.

Бўри овчилардан қочиб ғорга бекинган. Ғорга бош сиғади-ю, елка сира сиғмайди. Овчилар нима қилишни билмай тошнинг орқасига ўтиб, милтиқларини тўғрилашганча бўрининг ғордан чиқишини кута бошлаган. Албатта, бўри ҳам аҳмоқ эмас, ўзини ўққа тутиб берадиган. Демак, бу ўйинда кутишдан чарчаган томон ютқизади.

Битта овчининг сабри чидамади. У ғорга кириб, бўрини ҳайдаб чиқмоқчи бўлди. У ғорнинг олдига келиб, бошини ичкарига сукди. Шу кўйи кимирламай тураверди: на ичкарига киришга уринади, на бошини чиқаришга. Икки овчи бу ҳолатни кўриб туравериб чарчашди ва яқинлашиб биринчи овчининг гавдасини туртишди. Думалаб тушган гавдага қарашса, унинг боши йўқ эди.

Улар бир-бирдан сўрашга тушди: у ғорнинг олдига келмасдан олдин ўзи боши бормиди? Елкасининг устида нимадир бордай эди, деди бири. Унинг илгари ҳам боши йўқ эди, деди иккинчиси.

Бошсиз гавдани овулга олиб келишди, бўлган воқеани гапириб беришди. Бир кекса киши деди: «Агар у бўри бор ғорга бошини суккан экан, демак унинг боши аввалдан бўлмаган. Эҳтимол, унинг боши болалигидан бўлмагандир?» Масалага аниқлик киритиш мақсадида овчилар хотинининг олдига бориб бу ҳақда сўрашибди.

– Мен эримнинг боши бор-йўқлигини қаёқдан биламан? Фақат эсимда қолгани шу: эрим ҳар йили янги бўрк тиктиришга буюртма берарди.

Ғоя сўзда эмас, амалда ҳам бўлиши керак. У муқовада жар солмасдан, китобнинг мазмунига сингиб кетиши лозим. Хуллас, гапнинг охирида айтиладиган сўзни бошида айтиш шарт эмас.

Чақалоқнинг бўйнига бало-қазолардан асрасин деб, тумор осишади. Туморнинг фойдаси тегадими-йўқми, бу бошқа масала. Лекин тумор қўйлак ичида бўлади, уни ҳаммага намойиш қилинмайди.

Ҳар бир китобда шундай тумор бўлиши керак. Уни муаллиф билади, ўқувчилар эса сатрлараро, яъни қўйлак ичида нималар борлигини тахмин қилади.

Ёки пиширик тайёрлашда ҳамирга озгина асал қўшилади. Асал суюқликда эриб ширин маза беради ва хушбўй ҳид таратади. Уларни кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайди.

Ёки Бомбайда ям-яшил боғ бор. Жазирама иссиқда атрофидаги ўсимликлар сўлса ҳам бу боғ яшнаб тураверади. Маълум бўлишича, боғнинг тагида ер ости кўли бўлиб, дарахтларнинг илдизлари шу кўлнинг сувидан озикланар экан.

Ғоя бу тоғдаги тошдан-тошга урилиб сачраган сув эмас, у кўзга кўринмасдан тупрокни намлантириб, илдизлари орқали дарахтларни озиклантирувчи сув.

– Бу нима деганинг? – деганча столни қарсиллатиб уриб ўрнидан туриб кетди ҳикматли китоблардан иқтибослар келтириб нутқ сўзлаган вазир. – Демак, бўрқнинг устида нима бўлса ҳам сизларга барибир: саллами, қизил лентами ёки беш қиррали юлдузми? Сизларга одамнинг кўнгли очик бўлса бас, кўкрагига «Қизил Юлдуз» ордени тақадими, бўйнига хоч осадими, барибир, шундайми? Бир одамнинг ўзи бир вақтнинг ўзида Танус овулилик Ҳасанга ўхшаб Гонох овулида ўқитувчи, Гиничутла овулида ёшлар ташкилоти сардори, Хунзах овулида муллачилик қилиши мумкин экан-да. Китобда ҳам шундай қилиши мумкин демокчимисизлар? Йўқ, йўқ ва яна йўқ! Ғоя – бу байроқ! Ва уни кўз тушмайдиган жойга қўйиб бўлмайди. Байроқни хамиша баланд кўтариб юриш керак, токи одамлар унинг орқасидан эргашсин.

– Агар сенинг гапингни ким инкор этса, майли, унга хотини хиёнат қилсин, – дея гап бошлади яна ўша ёшроқ вазир. – Сен истаяпсанки, байроқ алоҳида жойда турсин, унга қараётганлар алоҳида жойда туришсин. Яъни, сен ғоя юракдан, кўнгилдан бошқа жойда бўлишини истаяпсан. Сен уларни икки аравага ўтқазмоқчисан. Бу аралар бошқа-бошқа йўллардан кетиб қолишса нима бўлади? Сен айтапсанки, одам авар ҳам эмас, доғистонлик ҳам эмас, мамлакат фуқароси бўлса бас. Масалан, мен аварман, доғистонликман, шу билан бирга мамлакат фуқаросиман. Ахир, бу тушунчалар бир-бирини сира инкор этмайди.

Тўғри ҳамма йўллар Кремлдан бошланади. Мен ҳам бу фикрга тўлиқ қўшиламан. Лекин мен учун дунё ўз уйимдан ҳам, уйимнинг остонасидан ҳам, овулимдан ҳам бошланади-да. Кремль ва овул, бахтли келажак ғояси ва она юрт туйғуси, булар – қушнинг икки қаноти, пандурнинг икки тори.

– Ўзи битта оёқда ҳаққалашимиз шартми? Китобга иккинчи ном ўйлаб топайлик, у ичидаги мазмунини ифода қилсин.

Қайга бормай она юртимга ўхшаш жиҳатларни излайман. Ҳиндистонга сафар чоғимда ҳам Доғистон ҳақида ўйладим. Бу мамлакатнинг қадим маданияти ва фалсафаси сирли овозда она юртим ҳақида шивирлади. Менинг бу гапларимга ишонсангиз бўлади, чунки эндиликда дунёнинг ҳамма жойида Доғистон ҳақида эшитиш мумкин. Шундай замонлар ҳам бўлган «Доғистон» сўзи кимсасиз дара ва чўлларда акс садо берган. Эндиликда бу сўз бутун мамлакатда, дунёда жаранглаб, миллионлаб юраклардан жой олди.

Мен Доғистоним ҳақида Непалдаги йигирма иккита шифобахш булоғи бор будда ибодатхонасида ҳам ўйладим. Аммо Непал мисоли сайқалланган олмос, шу боис

уни Доғистон билан киёслай олмайман. Чунки Доғистон олмослари билан энди-гина бир неча ойна кесилди.

Мен Доғистоним хақида Африкада ҳам ўйладим. У менга чорак қисми киндан суғурилган ханжарни эслатди. Бошка мамлакатлар – Канада, Чили, Англия, Испания, Японияда бўлганимда ҳам Доғистоним хақида ўйладим, улар ўртасидаги ўх-шашлик ва тафовутларни изладим.

Кунлардан бир куни, Хорватия бўйлаб қилган сафарим чоғида Адриатика денгизи соҳилидаги Дубровник шаҳрига бордик ва бу шаҳар мени хайратга солди. Бу шаҳардаги уй ва йўлаклар дарадаги қояларни ва тоғ сўкмоқларини эслатарди, ҳар жойда тошли майдончалар бор эди, уйларнинг эшиклари худди ўйилган ғор оғзига ўхшаб кетарди. Ўрта асрларга хос бу уйлар ва ёдгорликлар қаршисида замонавий бинолар қад ростлаганди.

Бутун шаҳар бизнинг Дарбандга ўхшаб тошлар билан ўралганди. Тор йўлакларда деворларни ушлаб, тошли зинапоялардан юрдим. Девор бўйлаб бир хил масофада миноралар қурилганди. Ҳар бир минора тепа қисмида инсон кўзига ўхшаш икки шинак бор эди. Гўё бу миноралар имомнинг муттасил кўрикчилик қиладиган сергак муридларига ўхшарди.

Мен деворга суяниб битта миноранинг шинагидан ичкарига қарамоқчи бўлдим. Йўлакда туристлар тинимсиз катнашаётгани учун туйнукка яқинлашишга имкон беришмади. Узоқдан шинакларда кўк нарсани кўрдим. Бу кўк нарса туйнук ўлчами бўлиб, катталиги кафтдай келарди.

Бир амаллаб шинакка яқинлашдим, туйнукдан қараб хайратланиб қолдим, ташқарида Адриатика денгизи январь куёши нурларида жилоланарди. Денгиз фақат кўм-кўк эмас, турли рангларда товланарди. Тўлқинлар шовиллаб тош деворга урилар ва яна гумбурлаб орқага қайтарди. Денгизда кемалар сузарди, ҳар бирининг катталиги бизнинг овулимизча келарди.

Мен қанча вақт катта оламни кўриш учун турна қатор туристлар орасида навбатда турдим ва ниҳоят туйнукка яқинлашиб узоқларга қараган пайтимда яна Доғистонимни ўйладим.

Ахир, у ҳам ўз навбатини кутиб турна қаторда турди. Унга ҳам олдида турган бахтиёрнинг баланд елкаси ҳалақит берди. Ва лекин у ўз урф-одатлари, кўшиклари, маданияти қадриятлари билан кенг оламга йўғрилиб кетди.

Ўтган даврларда турли шоирлар Доғистонни ўзларининг турфа тимсолларига жо этишга ҳаракат қилишди. Маҳмуд ғамга ботиб Доғистон халқларини тоғдаги жилғаларга ўхшатганди. Жилғалар бир-бирлари билан кучоқлашишни ишташади-ю ва лекин уларнинг бу орзуси ушалмади. Айтинг, эндиликда Доғистон халқлари битта ўзанга кўшилишмадими, битта гулдастага жамланмадими?!

Батирай айтган: камбағал пўстинини хилват қора бурчакка улоқтиргандай, Доғистон ҳам тоғлар дарасига ташланган.

Менинг отам Доғистон тарихини ўқиб чиқиб, уни ширакайф улфатлар даврасида вино қуйиб қўлдан-қўлга узатиладиган шохга ўхшатганди.

Мен сенга қандай ўхшатиш топсам экан Доғистоним? Сенинг тарихингни, сенинг тақдирингни ифодалаш учун қандай тимсол топсам экан? Эҳтимол, кейинроқ сенга муносиб тимсол топарман, ҳозирча шундай дейман: «Дунёнинг кенг уммонига очилган мўъжаз дераза». Ёки қисқароқ айтсам: «Кенг уммонга очилган мўъжаз дераза».

Жаноб вазирлар, мана сизга ёзмокчи бўлаётган китобимнинг иккинчи номи. Мен-ку тушунаман, Доғистонимга қўшни ўлкалар ҳам шундай дейишга ҳақлари бор. Майли, бу номнинг адашлари ҳам бўлсин. Хуллас, мана сизга бўрк – «Менинг Доғистоним», мана сизга бўркдаги юлдуз – «Кенг уммонга очилган мўъжаз дераза».

Энди мен пандурнинг торини созлаб бўлдим. Куй чалишга шайман. Ёки игнанинг кўзидан ипни ўтказиб бўлдим, тикишни бошлашим мумкин.

Қайсидир халқаро анжуманда кун тартибини тасдиқлашгандай, менинг вазирларим ҳам китобнинг номини тасдиқлашди.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, ака-ука битта отга мингашиб баҳамжихат кетади.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, бир йигитнинг ўзи иккита отни етаклаб дарёга сувга олиб боради.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ: Лев Толстой шляпасига ўхшаш шляпа сотиб олибсан, лекин унинг бошига ўхшаш бошни қаердан оласан?

ДЕЙДИЛАР: Исми яхши, лекин қандай одам бўлиб улғаяр экан?

КИТОБИМНИНГ ШАКЛ-ШАМОЙИЛИ. УНИ ҚАНДАЙ ЁЗИШИМ КЕРАК?

Қинда тураверса ханжар занглайди,

Уйда ётаверса йигит понглайди.

Ханжардаги ёзувлар.

Игнадан ип ўтказдим,

Тикай қандай сўзана?

Созимни зап созладим,

Чалай қандай тарона?

Гижинглаб турган вафодор отимни яхшилаб тақалатдим. Ўзим отимнинг оёғини кўтариб турдим, тақа мустаҳкам қоқилганини текшириб кўрдим. Отни эгарладим, айилини маҳкам тортдим, орасидан ҳатто бармоқ ўтмайди. Ҳа, отни ҳафсала билан эгарладим.

Отамга ўхшаш нуроний менга далда берди, дуо қилди. Кўзлари чакнаб турган қизча камчи узатди. Қўшни уйдаги тоғлик келин атайин сув тўла кўзаси билан қаршимдан чиқди. Овул бўйлаб отимни етаклаб кетаётган вақтимда кимни учратсам менга йўл берди ва деди: Оқ йўл!

Овул чеккасидаги уйда яшовчи тоғлик аёл токчага ёниб турган чирокни қўйиб охиста деди:

– Бу деразани унутма, ундан таралаётган нурни унутма. Сен қайтиб келмагунча бу чирок ўчмайди. Узоқ йўлларда, коронғи тунларда шу чирок сенинг манзилингни ёритиб туради. Машаққатли сафардан туғилган овулингга қайтиб келаётган вақтингда сенга шу чирок нурлари биринчи бўлиб кўринади. Сафарда шу деразани ва ундаги нурни ёдингда тут.

Мен туғилган овулимга яна бир бор тўйиб қараш учун ортимга қайрилдим. Уйимиз томида онам турганини кўрдим. У ёлғиз турарди. Овулдан узоқлашганим сайин онам тобора кичрайиб бораверди. Ниҳоят, муюлишда бурилдим, овулимизни тоғ тўсди. Энди атрофга қарамай тоғдан бошқа нарсани кўрмадим.

Олдимда ҳам тоғлар. Биламанки, шу тоғлар ортида кенг дунё бор. Ҳа, олдида мени бошқа овуллар, катта шаҳарлар, улардаги вокзаллар, аэродромлар ва китоблар кутаяпти.

Отимнинг тақаси жонажон Доғистонимнинг тошли сўқмоқларида тақиллайди. Бошим узра мовий осмон, ён-атрофда тоғларнинг оппоқ чўққилари салобат тўккан. Осмондан гоҳ Ой-юлдузлар, гоҳ Қуёш нурлари таралади, гоҳ уни булутлар қоплаб ёмғир қуяди.

*Чопма, отим, чопмагин, отим,
Қарамадим ҳали ортимга.
Шунда кечди ширин ҳаётим,
Тўйиб қараб олай юртимга*

*Чопгин, отим, чопақол, отим,
Йўлга чиққан манзилни кўзлар.
Бошланяпти янги ҳаётим,
Чорлар мени ўзга юрт-дўстлар.*

Қаёққа кетаяпман? Мўлжални қайси томонга олайин? Янги китобимни қандай ёзсам экан?

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Доғистонда ҳам ҳозирги ёшлар миллий кийим кийишмайди. Худди Москва, Тошкент, Тбилиси, Душанбе шаҳарларидаги ёшлар каби кўйлақларига мос галстук тақишади, шим, костюм ёки пиджак кийишади.

Миллий кийимларни фақат кўшиқ ва ракс ансамбли артистлари кийишади. Тўйларда ҳам миллий кийим кийган кишиларни учратиш мушкул. Агар кимгадир миллий кийим кийиш зарурати туғилса, бундай кийимни дўстларидан ёки танишларидан ижарага олиб туради. Ўзларида миллий кийим йўқ. Бир сўз билан айтганда, миллий кийим йўқолиб бораёпти. Шукурки, ҳали батамом йўқолиб кетганича йўқ.

Айрим шоирларимизнинг шеърларида ҳам миллий шакл йўқолиб бораёпти, улар бундан фахрланишади ҳам.

Мен ҳам европача кийим-бошдаман, отамнинг бўркини киймайман. Лекин шеърларимга тўғри келган кийимни кийдирмоқчи эмасман. Мен шеърларимнинг Доғистон миллий шаклида бўлишини истайман.

Нима бўпти дерсиз? Менга ҳам яшаш учун бир неча ўн йиллик берилган.

Бу умрим муддати одамлар шим, пиджак, ботинка кийган даврига тўғри келди. Шеърларнинг ўз умр йўли бор. Ўзининг туғилган кунлари ва вафот этадиган кунлари бўлади. Йўқ, мен ўз шеърларим тўғрисида фикр билдирмоқчи эмасман, эҳтимол, улар мендан кўпроқ яшар.

Мен Москвада улкан эманни кўрганман. Айтишларича, уни Иван Грозний эктирган экан. Эман ўсаверган, одамлар эса атрофида аввал боярлар кийимида, кейин камзул ва упа сепилган парикларда, кейин цилиндр шаклидаги қора фракларда, кейин будёновка ва чармли калта камзулда, кейин оддий пиджак ва кенг шимда, кейин тор шимда ўтаверган... Эман ўсар экан одамларга қараб шундай дегандир: пастдагилар, майли шошилинглар, қиладиган ишларинг қолмаган бўлса кийимларингни ўзгартиринглар. Менинг вазифам ҳамон ўша-ўша – Куёш нурларига тўйиниб, уларни метин ёғочга айлантираман, ўзимга ўхшаш эман ниҳоллари униб чиқиши учун ёнғоклар тугаман.

Тоғликлар айтишади: одам кийим кийганда, ботир отга минганда билинади. Бу мақол жуда уйғун жаранглайди ва ҳикмати ҳам ибратли. Ахир, қаҳрамон бўлиш учун албатта йўлбарс терисида туғилиш шарт эмас. Баъзан пўлат совут кийганда ҳам кўрқокни юраги безовта қилиши мумкин.

НЕГАКИ, неча бор тарвузини сиртига қараб танлаб, ичи оппоқ ёки бемаза чикканда гарданимни қашиб қолганман.

НЕГАКИ, унцукуллик бир йигит тунда севгилисининг уйига кириб, уни пўстинга ўраб олиб кочган, кейин пўстинни очиб кўрса, шошилинчда севгилисининг бувисини ўғирлаган экан.

НЕГАКИ, Абутолиб ҳикоя қилгандай, бир куни уни узоқ овулда бўлаётган тўйга сурнай чалишга чақиритибди. Тўй жуда яхши ўтибди. Уч кеча-кундуз сурнай, чилдирма, гармонь, скрипка жўрлигида кўшиқ айтилибди. Доғистонликлар айтгандай: «дам-дам» ҳам, «чам-чам» ҳам, яъни эшитадиган нарса ҳам, ейиладиган нарса ҳам мухайё қилинибди. Овулдаги барча одам – боладан кексагача тўйга келибди, оз бўлса-да рақсга тушибди.

Учинчи кунни тўйни олиб борувчи (тамада) баланд овозда куёв ва келин рақсга тушишини эълон қилибди. Куёвни ҳамма уч кун давомида кўриб турганди, келин эса уч кун давомида юпка тўй рўмоли остида ўтирганди. Абутолиб ҳам уч кун давомида келиннинг кийим-бошига сукланиб қараб, сурнай чалибди. Эҳтимол, чиройли кийим-бош унга Кавказ антологиясининг муқовасини эслатгандир.

Ниҳоят, келин ўрнидан туриб даврага тушди. Абутолиб унинг гавда тузилишини кўриши билан ҳафсаласи пир бўлибди. Агар келинни ўхшатиш лозим бўлса, уни Давлатнашр чиқарган қирғизларнинг қалин «Манас» эпоси китобига ўхшатиш мумкин эди. Келин юзидаги юпка рўмолни кўтаришга чоғланди. Ҳамма тек қотган, Абутолиб ҳам нафас олмай тикилиб турибди. Мана келин рўмолни бир лаҳзага кўтарди, шу лаҳзани ҳамма уч кун кутганди...

Унинг бир кўзи Хунзахга қараган бўлса, иккинчи кўзи Батлахда эди. Бир-бири билан аразлашган кўзларни бесўнақай бурун ажратиб турарди.

Абутолиб ўз-ўзидан жуда ранжибди. Энди у сурнайини ҳам чалишга холи қолмабди. Тўкин дастурхонга ҳам бошқа қўл урмабди. У тўйни ташлаб чиқиб кетибди.

Менимча, Абутолиб келинни тавсифлаганда сал ошириб юборгандир.

ҲАР ҲОЛДА, яхши безаклар ҳам ёмон ёзилган китобни ўқишли қила олмайди. Унга холис баҳо бериш учун безакли рўмолни кўтариш кифоя.

ҲАР ҲОЛДА, шундай бир йил бўлганди, тоғлик аёллар ва уларга эркакларнинг ҳурмат билан муносабатда бўлиши масаласи мамлакат микёсида кўндаланг кўйилди. Ўша йили эрлар хотинларига кескин гап айта олишмади. Оддий оилавий жанжал учун ҳам эрни туман марказига чақирар, роса пўстагини қоқиб ҳайфсан беришарди. Кўпчиликда эътироз туғилмаслиги учун аввал туман раҳбариятида ишловчи барча эркакларга биттадан ҳайфсан эълон қилинди. Ҳатто, ўша йили тоғлик аёллар анжумани ҳам ўтказилиб, улар шаънига шу қадар мактовлар айтилди-ки, агар ўтган йиллардаги барча мактовлар жамланганда ҳам ўша йилдагига тенглаша олмасди.

Ўша йили бозорда рухсат этилмаган ҳар хил товарлар билан савдо қилувчи семиз олибсотар хотин пайдо бўлди. Милициячи унга бирон нима дейин деса, ўзига тоғлик аёл ҳуқуқини поймол этдинг деб ҳайфсан беришади. Барибир милициячи учинчи якшанбада кўрқа-писа олибсотарни огоҳлангирди. Бешинчи якшанба кунни милициячи нима бўлса пешанамдан кўраман деди шекилли, олибсотар хотинни қўлга олди ва идораси томон бошлади.

Олибсотарни милицияхонага олиб кетишаётганда барча унинг қандай қилиб озод тоғлик аёлнинг дахлсизлигига раҳна солганига ҳайрон қолишди.

Милициячи тикилинч бозорда олибсотарнинг ташқи кўринишига эътибор бермаганди, кенг идорада унга аёлнинг юбкаси бекитиб турса ҳам катта этикда эканлиги шубҳали туюлди.

«Бу сув булокникига ўхшамайди», – деб ўйлади милициячи ва олибсотар аёлинг рўмолини юзидан тортди. Рўмол остидан кўзлари ола-кула бўлиб кетган эркакнинг юзи кўринди.

Айрим кунт билан ишлашга тоқати йўқ истеъдодсиз, ҳамиятсиз рассомлар ҳам расмларини мазмунан тўлдириш ўрнига ўз маҳсулотларини тезроқ сотиш ниятида ҳар хил безакларни чизишга уринишади. Аммо қорин бўш бўлса, бўркни қийшайтириб қийиш билан одам тўйиб қолмайди.

ХУДДИ ШУНДАЙ, ёғочдан қилинган пичоқ қанча чиройли бўлмасин унда жўжани ҳам сўя олмайсан. Бундай ёғоч пичоқ билан фақат тарновдан тушаётган ёмғир сувини парчалаш мумкин.

ХУДДИ ШУНДАЙ, ўғил болани суннат қилишга ётқизишганда унга ғоз патини кўрсатишади. Аммо бу болани чалғитиш учун ишлатиладиган ҳийла. Ғоз пати билан суннат амалини бажариб бўлмайди, суннат қилиш учун ўткир пичоқ керак.

Китобхонни боладай алдаб бўлмайди, ҳар бирининг ёнида туриб изоҳ ҳам бера олмайсиз. Бундан ташқари, мен артист ҳам эмасман, кинга картондан қилинган ханжарни солиб саҳнага чиқадиган. Эҳтимол, кин ҳақиқийдир, безакларига тилло суви юритилгандир, лекин ханжари картон қоғоздан-да.

АЛБАТГА, кин керак, усиз ханжар занглаши мумкин. Агар кин чиройли бўлса яна ҳам яхши.

АЛБАТГА, агар эр хатарли сафардан қимматли ўлжа билан қайтса, хотини пешвоз чиқиб отининг бўйнига шойи рўмол ташлаши керак.

АЛБАТГА, ўткир фикрни жўн ифода этиш, бу кўзичокни оч бўрига рўпара қилишдай бир гап.

АЛБАТГА, энг мустаҳкам арава ҳам тошлок сўқмоқда синиши ва жарликка қулаши мумкин.

АЛБАТГА, эшакнинг жазлиғи отнинг елкасини безамайди, ёки учқур отнинг эгари эшакка ярашмайди.

Шу ўринда балхарлик кулол ва унинг қирчанғиси тўғрисидаги воқеани сўзлаб берайин.

БАЛХАРЛИК ВА УНИНГ ҚИРЧАНҒИСИ ТЎҒРИСИДА ҲИКОЯТ. Балхарлик кулол ўзининг қирчанғисига тувак, кўза ва лаган солинган хуржунини юклаб, қўшни овулларга сотиш учун жўнади.

Ўша куни аварлар овулида пойга бўлиши белгиланганди. Пойгага бошқа овуллардан ҳам норғул чавандозлар ўзларининг гижинглаган тулпорларида келишганди. Бу чавандозларни ҳам, улар минган тулпорларни ҳам эл танир эди. Чавандозлар ўқтам ва чиройли, тулпорлар чайир ва гижинглаб турарди. Пойга бошланишини қутаётган чавандозларнинг ҳам, тулпорларнинг ҳам кўзлари чакнарди.

Чавандозлар сафга тизилишди, шу пайт майдондан қирчанғисини миниб олган балхарлик кулол эгар устида уйкусираб келаётганди, қирчанғиси оёқларини судраб босарди. Ёш чавандозлар балхарлик кулолга гап ташлашди:

- Қани пойгага қўшилинг.
- Қирчанғингизни тулпорлар рўйхатига қўшиб қўяйлик.
- Қани, қирчанғингиз тулпоримиз билан бир пойга килиб кўрсин.
- Биз билан пойгага қўшилинг, ахир, кимдир орқада тулпорларнинг тушган тақаларини териб юриши керак-ку.

Балхарлик жавоб бериш ўрнига индамай қирчанғисидан тушди, тувак, кўза ва лаган солинган хуржунини эгардан олди. Юкни бир чеккага қўйиб, қайта қирчанғисига минди ва чавандозлар каторига келиб қўшилди.

Чавандозларнинг отлари гижинглаб, олд оёқлари билан ерни тепиб сакрарди, хар тепганда тупрок кўчиб тўзонга айланарди. Балхарликнинг қирчанғиси бошини куйи солганча қилт этмай турарди.

Мана пойга бошланганига ишора берилди. Тулпорлар шамолдай жойидан кўзғалди, чанг-тўзон булутдай осмонга кўтарилди. Балхарлик қирчанғисидан чанг-тўзон орасида қолди. Тулпорлар бир давра айланди, кейин иккинчи даврани, сўнг учинчини... Ҳамма кўриб турарди, тулпорлар чарчай бошлади, олдин уларда тер кўринди, кейин буғ кўтарилди, сўнг терлаган яғринига чанг ўтирди. Тулпорларнинг қадам ташлашлари секинлашди, кейин оёқлари чалишди. Чавандозлар тулпорларини этиклари билан қанча ниқташмасин, энди улар тезлигини ошира олмасди. Фақат балхарликнинг қирчанғиси бир текис одимларди. Қирчанғи аввал орқадаги отларга тенглашди, кейин бирин-кетин қувиб ўта бошлади, охириги ўнинчи даврада барча тулпорларни ортда қолдирди.

Балхарлик минган қирчанғининг эгилган бўйнига ғолиблик шойи рўмоли ташланди. Кулол қирчанғисидан тушиб, юки олдига келди. Тувак, кўза ва лаганлар солинган хуржунни эгар устига ортди ва қирчанғисига миниб йўлида давом этди.

Пойгада рўй берган воқеа адабиётда ҳам тез-тез учраб туради.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Енгилгина ёзилган шеърларни ўқишга қийналасан. Қийналиб ёзилган шеърларни ўқиганда роҳатланасан. Шакл ва мазмун бу мисоли қийим ва одам. Агар одам хушфёъл, ақлли, олийжаноб бўлса, нега у ўзига мос чиройли қийинмаслиги лозим? Нега одамнинг юзи чиройли бўлса, нега унинг ширин орзулари бўлмаслиги керак?

Кўп ҳолларда чиройли аёллар саришта, саришта аёллар эса чиройли бўлишмайди. Бундай номутаносиблик санъат асарларида ҳам учрайди. Лекин шундай бахтли аёллар ҳам борки, улар ҳам чиройли, ҳам саришта. Бундай фикрларни чиндан ҳам истеъдодли шоирларнинг китоблари тўғрисида ҳам айтиш мумкин.

БИТТА МААЛИЛИК АЙТГАНДИ: Бизнинг овулга келаётган меҳмоннинг қораси довонда кўриниши билан мен унинг яхши ёки ёмон одам эканлигини айта оламан.

БИТТА КУБАЧИНЛИК АЙТГАНДИ: Олтин ва кумуш табиий ҳолатда ҳали ҳеч нарса эмас. Ундан мўъжиза яратиш учун заргарнинг олтин кўллари керак бўлади.

*Оддий гилдан ясалади энг гўзал кўза,
Оддий сўздан яралади шеърий мўъжиза.*

Кўзадаги ёзувлар.

Мен дунёда ўн беш мингдан кўпроқ кун яшаб қўйдим. Мен Ер юзидаги кўп йўллارни босиб ўтдим. Мен Ер юзидаги минглаб одамлар билан учрашдим. Олган таассуротларим ёмғир ёққан вақтда ёки қор эриган маҳалдаги тоғ жилғаларидай тўлиб-тошган. Аммо уларни қандай қилиб битта китобда бирлаштириш мумкин? Уларни ёзиш теп-текис водийда чуқур ва кенг ўзан қазишдай бир гап. Агар бу иш амалга оширилган тақдирда ҳам кўзланган мақсаднинг ярми бажарилган бўлади, холос. Чунки энди ўша чуқур ва кенг қазилган ўздан барча тоғ жилғалари бирлашиб оқиши керак. Бунга қандай эришса бўлади? Бунга ҳаётда орттирилган тажрибадан бошқа яна қандай билимлар зарур? Адабиёт назарияси дейсизми? Ахир, илҳом келган пайтда шеър ёзиш ўрнига унинг қандай ёзилиши тўғрисида ўйлаб бўлмайди.

Айтиб қўйишим керак, менинг севган адабиёт оқимларим ёки мактабларим йўқ. Менинг севган ёзувчиларим, санъаткорларим, мохир усталарим бор.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Адабиёт институтида синов пайтида битта авар талабадан сўрашибди: реализм ва романтизм ўртасида қандай фарқ бор? Авар талаба бу мавзунини китобдан ўқимаган экан. Лекин барибир жавоб бериши керак. У ўйлаб-ўйлаб шундай жавоб берибди:

– Реализм – бу бургутни бургут дейиш, романтизм эса хўрозни бургут деб аташдир.

Профессор кулиб юборибди ва менинг юртдошимнинг синов дафтарчасига синовдан ўтганини қайд этибди.

Бу ҳақда менинг фикримни сўрасангиз айтиб қўяй, мен аввал бошданок отни от, эшакни эшак, хўрозни хўроз ва мардни мард дейишга ўрганганман.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Машҳур Робиндранат Тагорнинг укаси ҳам бўлган, у ҳам ёзувчи эди. Укаси ҳинд адабиётидаги бенгал мактабининг давомчиси бўлган. Лекин Робиндранатнинг ўзи бир мактаб эди, ўзи бир адабий оқим эди, ака-ука ўртасидаги фарқ ҳам шундадир.

Робиндранат қалбида бир қуш яшарди, у дунёдаги ҳеч бир қушга ўхшамасди ва унғача дунёда бўлмаганди ҳам. У бу қушни адабиёт ва санъат осмонида эркин учиш учун қўйиб юборди ва ҳамма бу қуш Робиндранатнинг қуши эканини кўрди.

Агар санъаткор ўз қушини эркин парвозга қўйиб юборганда қушлар галасига қўшилиб йўқолиб кетса, яъни ўзига ўхшаш қушлар орасидан ажратиб бўлмаса,

демак, у ҳали санъаткор эмас. Демак, у ўзига хос, хайратга солувчи қушни эмас, оддий чумчуқни парвоз этишга қўйиб юборган, энди унинг чумчуғини чумчуқлар галасидан ажратиб бўлмайди, унинг чумчуғи чиройлидир, лекин чумчуқ барибир чумчуқда.

Одамнинг ўз уйи бўлиши ва ундаги ўчоққа ўт ёкиши керак. Бировнинг отини қанча минма, барибир эгаридан тушиб отни эгасига берасан. Ўзгалар фикрларини эгарлагандан кўра, ҳамиша ўз фикринг бўлсин.

Адабиётни пандурга, ёзувчиларни унинг таранг тортилган торларига ўхшатишга жазм этаман. Ҳар бир торнинг ўз овози бор, улар бирлашса мусиқа яралади.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, битта овчи фалон дарада катта тоғ такасини отибди деган гап тарқалади, ҳамма овчилар ўша дара томон шошилади. Бу вақтда ўша биринчи овчи бошқа дарада айиқ отгани маълум бўлади.

Энди овчилар тўдаси айиқ овланган дарага чопишади. Бу вақтда биринчи овчи бошқа дарада қоплон овлайди... Шундай экан сўрагинг келади: улардан қайси бирлари ҳақиқий овчи? Ўзи ўлжа излаётганими, ёки омадли овчининг изидан чопаётганларми? Бундай изма-из чопаётган овчилар қопқондан бировнинг ўлжасини олишдан ҳам тойишмайди.

Бундай чопағон овчилар баъзи бир ёзувчиларни эсимга солади. Истардимки, бир танишим қилган ишни бошқалар қилишмасин. У Корней Иванович Чуковский билан танишгандан кейин ўзини Абутолибни танимаганга олганди.

Истардимки, денгизгача етиб борган дарёлар чексиз мовий уммонга қўшилиб кетгандан кейин ҳам ўзининг йўли тоғдаги булоқдан бошланганини, босиб ўтган тошли сойларни, нишаб жилғаларни ҳеч қачон унутмасин.

Ҳа, мен – тоғ жилғасиман! Мен ўз йўлим бошланган булоқни, тошли сойларимни яхши кўраман. Мен сувим оқиб ўтадиган илон изи дараларни ҳам, сувимни сачратиб шаршара ҳосил қиладиган қояларни ҳам, сокин оқиб ўтадиган текис жойларни ҳам яхши кўраман, зеро, айнан тинч оққан сувда ён-атрофдаги тоғлар, осмон ва юлдузлар аниқ акс этади. Сув олдин секин, кейин тобора тезроқ оқади.

Бу билан менга битта даранинг ўзи етади, демокчи эмасман. Мен оқаяпман, демак, олдда мақсадим бор. Мен олдимдаги манзилни ҳис қилибгина қолмай, уни кўраяпман. Олдда мени бепоён мовий денгиз кутаяпти! Бугун нафақат менинг, балки бутун доғистонликларнинг ҳам дунёқарашлари ўзгарди. Ўтган ўн йилликларда нафақат қабристонларнинг чегараси, балки ҳаёт, уфқлар ҳақидаги тасаввурларимиз чегараси ҳам кенгайди.

Мен авар шоириман. Лекин қалбан нафақат Аваристонга, Доғистонга, улкан мамлакатга, балки бутун сайёрага, XX асрга жавобгар эканимни ҳис қиламан. Бундан бошқача яшашим мумкин эмас.

ҲИКОЯ ҚИЛИШЛАРИЧА, мен дунёга келганимдан кейин отамни вақтинча Арадер овулига хизматга жўнатишган. Отам отига иккита хуржунни юклаган. Би-

ринчи хуржунга уйдаги лаш-лушлар, иккинчи хуржуннинг битта кўзига ун, толкон, китоблар солинган, иккинчи кўзидан эса менинг бошим чиқиб турган.

Йўл азобини кўтара олмаган онам оғир касал бўлиб қолибди. Биз борган овулда камбағал ёлғиз аёл бўлиб, чакалоғи яқинда вафот этган экан. Шу аёл мени эмиза бошлабди. У менинг энагам – иккинчи онамга айланди.

Шундай қилиб, мен дунёдаги икки аёл олдида умрбод қарздорман. Умрим қанча давом этмасин, бу аёлларга қанча яхшилик қилмайин, бу аёллар учун қандай ишларни амалга оширмайин, улар олдидаги қарзимни ҳеч қачон уза олмайман. Чунки ўғилларнинг оналар олдидаги қарзи шунчалар кўп.

Бу икки аёл: бири – ўзимнинг онам, мени тукқан, бешигимни тебратган, биринчи аллани айтган; иккинчиси ҳам... онам. Оч қолиб ўлим хавфи туғилганда, кўкрагини тутган, ундан сут билан менинг танимга ҳаёт оққан ва мен ўлимга олиб борувчи тор сўқмоқдан катта ҳаёт йўлига қайтганман.

Худди менингдек халқимнинг ҳам, мўъжаз мамлакатимнинг ҳам, ҳар бир китобимнинг ҳам иккита онаси бор.

Биринчи онам – жонажон Доғистон! Мен шу заминда туғилдим, шу заминда она тилимдаги аллани эшитдим, кейин шу тилда сўзлашни ўргандим ва шу тил томир-томиримгача сингиб кетди. Шу заминда она тилимдаги кўшиқларга қулоқ тутдим ва ўзим ҳам биринчи бор она тилимда кўшиқ куйладим. Шу заминда биринчи бор сув ва нон таъмини туйдим. Болалигимда тошли сўқмоқларда қанча йикилиб, у ер-бу еримни шилиб олмай она заминимизнинг ноз-неъматлари, доривор ўсимликлари жароҳатларимни даволади. Тоғликлар айтишади: бизнинг тоғларда ҳар қандай касалликка шифо бўлувчи доривор ўсимликлар бор.

Иккинчи онам – буюк Россия, менинг иккинчи онам – Москва. Улар мени тарбиялади, қанот бағишлади, катта йўлга олиб чиқди, чексиз уфқларни, дунёни кўрсатди.

Бу икки онам олдида ҳам ўғиллик қарзим бор. Иккита гиламга туширилган Маҳмуд ва Пушкиннинг суратлари деворда уйимга файз бағишлаб турибди. Петербургнинг ойдин кечалари гўзаллигини куйлаган Блок шеърлар китобининг орасига Доғистон тоғининг баланд яйловида гуллаган гул солиб қўйилган.

Икки она, бу – икки қанот, икки кўл, икки кўз, икки кўшиқ. Иккала онамнинг ҳам қўллари бошимни силаган, керак пайтда қулоғимни бураган. Икки онам пандуримнинг биттадан торини тортишган. Улар қўлларида мени баланд кўтаришди, уларнинг елкасида дунёнинг кўп жойларини кўрдим. Агар улар мени кўтаришмаганда, эҳтимол, бу жойларни кўра олмасдим. Парвоздаги бургут қайси қаноти кўпроқ керак эканини билмагандай, мен ҳам қайси онамнинг меҳри баланд эканини билмайман.

Илгари тоғликлар барча касалликларни шифобахш сув ва доривор ўсимликлар билан даволашган. Беморлар табибларга қаттиқ ишонишган. Тўғри, ноинсоф табиблар ҳам бўлишган. Бу табиблар бош оғриғини даволаш учун қора кўчқорни сўйиш кераклигини айтишган.

Истаган авар кора кўйнинг гўшти жигарранг ёки оқ рангли кўйнинг гўшtidан мазали бўлишини билади. Табиб боши оғриган кишининг бошини кора кўчкор териси билан ўраган ва шу ҳолатда ўтиришни тайинлаган. Гўштни эса ўзи билан олиб кетган.

Бундай табиблар ҳақида бошқа гаплашмаймиз. Чунки доривор ўсимликлар ва улардан унумли фойдаланадиган билимдон табибларимиз кўпроқ.

Бир сафар отамни Москвадаги Кремль шифохонасига даволанишга ётқизишди. Отам шифохонада Доғистоннинг шифобахш суви ва доривор ўсимликларини эсга олиб, ўғилларидан Буцрах тоғидаги кичкина булок сувидан олиб келишларини сўради.

Отанинг гапи ўғил учун конун. Ўғил Доғистонга қайтиб, Буцрах тоғига чиқди ва ўша кичкина булокни топди. Булок сувидан идишларга солиб, Кремль шифохонасида ётган отасига олиб борди.

Отам булок сувидан ичгач, ўзини енгил ҳис қилгандай бўлди. Тузала бошлади. Лекин отам ўша кундан бошлаб хорижда тайёрланган янги доридан укол килишаётганидан беҳабар эди.

Эҳтимол, отам жаҳон медицинасининг сўнгги ютуғи бўлган дорининг ёлғиз ўзидан шифо топмагандир. Эҳтимол, отам миллий даволаниш воситамиз бўлган авар булоғи сувининг ёлғиз ўзидан ҳам шифо топмагандир. Аммо у шу икки дорини бирданига қабул қилиб соғайиб кетди.

Адабиётда ҳам худди шундай. Унинг асоси – она замин, она халқ, она тил. Лекин ҳеч бир ёзувчи фақат ўз миллатининг қувонч-ташвишлари билан чегараланиб қола олмайди. Унинг қалбини ҳамиша умуминсоният ва умумжаҳон қувонч-ташвишлари ҳам безовта қилади.

*Йўлга чиқар пиёда шу чоқ,
Хуржунига борин солади.
Нон олади, вино олади...
Лекин бизга бўлади қўноқ.*

*Уйимизга дуч келган замон,
Эшик қоққин, тортинма асло.
Тоғлик аёл дарҳол ёпар нон,
Тоғлик йигит қўяди вино.*

*Йўлга чиқар пиёда шу чоқ,
Хуржунига борин солади.
Ханжарини қайраб олади...
Лекин бизга бўлади қўноқ.*

*Сир яширин тунги сукутда,
Бироқ хатар сололмас соя.
Ханжар бордир тоғлик йигитда,
У тинчлигин қилар ҳимоя.*

*Йўлга чиқар пиёда шу чоқ,
Хуржунига борин солади.
Кўшиқларни эсга олади...
Лекин бизга бўлади кўноқ.*

*Тоғлик халқда кўп эрур кўшиқ,
Сен улардан истаганча ол.
Хуржунингни тўлдирсанг ҳам лиқ,
Кўтарганда келмайди малол.*

Шундай қилиб, агар ёзувчини шифокорга ўхшатсак, у асрлар синовидан ўтган анъанавий табобатчилик воситаларидан ва замонавий медицинанинг энг сўнги ютуқларидан унумли фойдалана билиши керак.

Агар ёзувчини пиёда саёҳатчига ўхшатсак, у ўзга халқлар орасига борганда юрагида миллий кўшиқларини олиб бориши ва ўша жойларда куйланган кўшиқларга юрагидан жой бера билиши керак.

Бир халқ уни кузатади, иккинчи халқ кутиб олади, кўшиқ эса ҳамма халқда бор.

Бизнинг овулларга дастлабки маърузачи ва нотиклар келишганда, Келеб овулидаги аёллар юзларига нотикнинг нигоҳи тушмаслиги учун тесқари қараб ўтиришган. Нотикдан кейин хонанда кўшиқ бошлаганда, кўшиқ ҳурмати учун аёллар хонанда томонга қараб ўтиришган, ҳатто уларга бошидаги рўмолини туширишига ҳам руҳсат этилган.

Онам бешигимни тебратиб айтган алла кулоғим тагида жарангламаган бирон кун, бирон дақиқа бўлмаган десам муболаға эмас. Бу алла менинг барча кўшиқларимни аллалаб улғайтирди. У мисоли ёстик, чарчасам бошимни кўйиб дам оладиган, у мисоли от, дунё бўйлаб сафаримга йўлдош бўладиган, у мисоли булок, чанкоғимни ҳамиша кондирадиган. У шундай уйки, меҳр билан бағрига оладиган ва бу меҳрини олисларда ҳам соғиниб эслайдиган.

Аммо мен Шукумга ҳам ўхшаб қолишни истамайман. У соғлом ва бақувват бўлиб улғайса ҳам, онаси сутини кўмсаб туради, вақти-вақти билан эмиш учун онасининг кўкрагига ёпишади. Бундайлар ҳақида шундай дейишади: «Ўзи хўкиздай бўлса ҳам бузукчалик акли йўқ».

Ўз вақтида биз ҳар нарсага анкета тўлдириш кераклигига кўникиб қолгандик. Ўтган йилларимда тўлдирган анкеталаримнинг саноғига етиб бўлмайди. Аммо

хеч бир анкетада Ватанни қанчалик севасан, деган саволни учратмаганман. Албатта, бундан одамлар Ватанни севишмайдими, деган маънони келтириб чиқарманг.

Менинг фикри ожизимча, анкетага «Иттифок фуқаросиман» деб ёзиш билан кифояланиб бўлмайди, чиндан ҳам фуқаро бўлиш керак, «партия аъзосиман» деб ёзиш билан кифояланиб бўлмайди, чиндан ҳам партия аъзоси бўлиш керак, ёки «она тилим – авар тили» деб ёзиш билан кифояланиб бўлмайди, чиндан ҳам она тили авар тили бўлиши керак ва у бу сўзларни ҳамма жойда мағрур айта билиши шарт.

Қайдан келаётган бўлсангиз ҳам уйимда меҳмон бўлинг, ўз қўшиқларингизни тақдим этинг. Менинг ака-укамдай, опа-синглимдай бемалол уйимга келинг, барчангизга юрагимдан жой топилади.

Агар тоғлик илгари замонда Хунзах овулига қайтишда ўзга миллатга мансуб аёлни отига мингаштириб келса, бу уят ҳисобланган. Уни овул оксоколлари ўртага олиб қойишган. Ҳозир бундай ҳолатларга кексалар ҳам, ёшлар ҳам кўникиб қолишган. Ҳа, энди авар йигитининг бошка миллат вакилига уйланиши уят эмас. Эндиликда битта никоҳ, севишиб қурилмаган никоҳгина қораланади.

Чиндан ҳам гулдастада ҳар хил гул бўлса чиройли кўринади. Осмонда қанча юлдуз кўп бўлса, шунча чиройли. Камалак ҳам дунёнинг барча рангларини мужассам этгани учун гўзал товланади.

Мен Африкада жуда ажойиб гулни кўргандим. Унинг ҳар бир гулбарги ўзгача рангда, ҳар бир гулбаргининг ўзига хос хиди ва ўз номи бор. Қисқаси, битта новдада битта гулдаста, шу билан бирга у битта гул.

Истардимки, менинг аварлар тўғрисидаги китобим ўша гулга ўхшаса, ҳар бир ўқувчи ундан ўзига ёқимли ифори туйса, ўзига ёққан рангни кўра олса.

Хуллас, мен китобим қандай бўлишини батафсил баён этапман. Мисоли, кучачинлик уста ихтиёрида ҳамма нарса бор: олтин, кумуш, қирққич асбоб, тешгич, болғача, нақш андазаси ва ҳоказолар.

Энди устанинг олтин қўллари қачондир мўъжиза яратади. Менинг ихтиёримда ҳам ҳамма нарса бор: она тилим, ҳаёт тажрибаси, одамлар киёфаси ва феъл-атвори, тарихий тараққиётни англаш, адолат тарозиси, она табиат, отам хотиралари... Олтин ёмби қўлимда. Аммо қўлларим олтинми? Истеъдодим, маалакам етарлими?

Қандай қилсам, қўшиғимни сизга худди қафтдагидай туткиза оламан? Қандай қилсам, қўшиғимни худди булбул куйидай тинглайсиз? Қандай қилсам, қўшиқларим севги мисол огоҳлантириб ўтирмасдан юрагингиздан жой олади?

Яна ва яна ижод столидаги ёзган қораламаларимни саралашга тушаман...

ДЕЙДИЛАР: Майли, оти йўқ йигитнинг хотини уни ташлаб кетсин.

ЯНА ДЕЙДИЛАР: Майли, отига эгари ва қамчиси йўқ йигитнинг ҳам хотини уни ташлаб кетсин.

ДЕЙДИЛАР: Бургутни пичан, эшакни гўшт билан боқишга уринманг.

ДЕЙДИЛАР: Чиройли курилган уй ҳам кулайди, агар девори мустаҳкам бўлмаса.

ДЕЙДИЛАР: Тушимда товук бургутдай учмоқчи бўлибди, қоядан ўзини ташлабди ва канотларини синдирибди.

Тушимда жилға ўзини дарёман деб ўйлабди, кумлоқдан ўтаман дебди-ю, сингиб кетибди.

Т И Л

*Бунда ухлар, йиглар, қулар чақалоқ,
Бир сўз айта олмас ҳали одамга.
Вақт-соати келиб айтади бироқ,
У ўзи ким, нега келган оламга?!*

Бешикдаги ёзувлар.

*Агар дунёда сўз бўлмаганда
ҳозиргидай гўзал бўлмасди.*

*Шоир дунё яратилмасидан
юз йил илғари тугилган.*

Тилни ўрганмасдан шеър ёзишга уринган одам сузишни билмасдан чўмилиш учун ўзини саркаш дарёга ташлаган телбага ўхшайди.

Баъзан одамлар миясида фикр бўлгани учун эмас, шундай тилининг учи кичиб тургани учун гапиришади. Баъзан одамлар юрагига туйғулар сиғмаётгани учун шеър ёзишмайди, балки... Тўғриси, уларнинг нима учун шеър ёзишаётганини ҳам тушунтириш қийин. Ёзган шеърларининг чиқарган товуши қуруқ ёнғоқ солинган копни думалатганда чиқадиغان шақиллашдан фарқ қилмайди.

Бундай одамлар шеър бошлашдан аввал дунёда нималар рўй бераётганига бир қур назар ташлашмайди. Дунё қандай мусиқа, кўшиқ ва оҳангларга йўғрилганини тушунишни исташмайди.

Шундай кезларда улардан сўрагинг келади: нима учун одамга кўз, кулоқ ва тил керак? Нега одамнинг кўзи иккита, тили эса битта? Негаки, шу битта тил қандайдир сўзни оғиздан ташқарига чиқариб юборишдан аввал иккита кўз атрофга қараши, иккита кулоқ атрофда нималар рўй бераётганини эшитиши керак.

Тилдан кўчиб оғиздан чиқиб кетган сўз тоғнинг эгри-бугри сўқмоғидан равон йўлга чиққан отга ўхшайди. Яна сўрагинг келади: тилдан кўчган сўзни юракда кўноқ қилмасдан оғиздан ташқарига чиқариб юборавериш мумкинми?

Сўз оддий нарса эмас. У – ё қарғиш, ё дуо; ё эзгулик, ё қайғу; ё сўқиш, ё олқиш; ё ёлғон, ё ҳақиқат; ё ёғду, ё зулмат.

*Сўз янграган яралмай олам,
Шундай дерлар келтириб имон.
У қандай сўз: тавбами, қасам?
У қандай сўз: ўтинчми, фармон?
Емирилиб бормоқда олам,
Демак, бир сўз керак безумон.
Унда бўлсин тавба ва қасам,
Унда бўлсин ўтинч ва фармон.*

Менинг ёш танишим шундай деганди: айтган сўзимга, ичган қасамимга ўзим хўжайинман, хоҳласам амал қиламан, хоҳламасам амал қилмайман.

Эҳтимол, бундай йўл тутиш ўша танишим учун бўлаверар. Лекин ёзувчи ўз сўзининг, қасамининг, қарғишининг ҳақиқий хўжайини бўлиши керак. Ахир, у битта нарса учун икки бор қасам ичмайди. Умуман олганда, кўп қасам ичадиган одамнинг ёлғончидан фарқи йўқ.

Агар бу китоб гиламга ўхшаса, мен уни авар тилининг турфа рангли ипларидан тўқийман, агар бу китоб қўй териларидан тикиладиган пўстинга ўхшаса, мен уни авар тилининг пишиқ иплари билан тикаман.

Айтишларича, жуда қадим замонда авар тилида кам сўз бўлган. «Ҳаёт», «озодлик», «мардлик», «дўстлик», «олийжаноблик» каби тушунчалар битта сўзда ифода-ланган экан. Майли, бошқа бировлар менинг кам сонли халқимнинг тилини кашшок деб айтишса айтишар. Лекин мен ўз туйғуларимни, фикрларимни ўз она тилимда қандай хоҳласам шундай ифодалай оламан, бунинг учун мен бошқа тилнинг ёрда-мига муҳтож эмасман.

Доғистонда кам сонли лак миллати бор. Лак тилида гаплашадиганлар элик мингга етиб қолар. Уларнинг аниқ сонини айтиш қийин, чунки болалар бор ҳали гапиришни билмайди ва шундай лаклар ҳам бор, улар она тилини унутиб юбо-ришган.

Тўғри, лаклар жуда кам, лекин уларни дунёнинг исталган бурчагида учратиш мумкин. Тошлоқ заминда яшаш қийинчилиги уларни бошқа жойлардан насиба из-лашга мажбур этган. Уларнинг бари уста хунарманд, заргар, этикдўз, мисгар, ай-римлари яхши хонанда. Доғистонда шундай гап бор: тарвузни эҳтиёт бўлиб кес, ичидан лак чиқиб қолиши мумкин.

Лак онаси ўз фарзандини олис сафарга йўллар экан шундай дейди: «Шаҳарда ликобда бўтқа еган вақтингда тагини қараб кўр, бўтқанинг тагида ўзимизнинг лак йўқмикин?»

ШУНДАЙ ҲИКОЯ ҚИЛИШГАНДИ: Москвадами ёки бошқа катта шаҳар кўчасида лак сайр қиларди. Бирдан доғистонликка хос кийинган одамни кўриб қолди. Ўзига яқин олиб, суҳбатлашгиси келди. Йўлини тўсиб чиқиб, юртдошига лак тилида мурожаат қилди. Юртдоши унинг гапини тушунмаганини англадиб, бошини чайқади. Лак унга кўмик тилида, лезгин тилида, тат тилида гапириб кўрди. Хуллас, лак қайси тилда гапирмасин доғистонликка хос кийинган одам унинг гапини тушунмади. Шунда лак рус тилида гапирди. Маълум бўлишича, ўша киши авар экан. Авар дарҳол лакни койишга тушди:

– Сен қандай доғистонликсан, сен қандай юртдошсан ўзи, агар авар тилини билмасанг? Сен доғистонлик эмас, ўқимаган туясан.

Мен бу баҳсада миллатдошим ёнини ололмайман. Албатта, бекордан-бекорга лакни койигани учун эмас. Чунки лак авар тилини билиши ёки билмаслиги мумкин эди. Муҳими, у ўз она тили – лак тилини биларди. Бундан ташқари, у Доғистондаги бошқа тилларда гапирган, авар эса ўша тилларни билмаган.

Абутолиб бир сафар Москвада катта кўчада келаётган йўловчидан бозор қаердалигини сўрамокчи бўлди. Бу йўловчи инглиз экан. Москва кўчаларида хорижликларнинг учраши оддий бир ҳол.

Албатта, инглиз Абутолиб гапини тушунмасдан инглизчалаб қайта сўраган. У кейин французча, сўнгра испанча ва ўзи биладиган бошқа тилларда гап нимадалигини сўраб кўрган.

Абутолиб эса инглизга мақсадини олдин русча, кейин авар, лак, лезгин, даргин, кўмик тилларида тушунтирган.

Хуллас, суҳбатдошлар бир-бирини тушунмасдан ажралишган. Бу воқеани эшитган жуда маданиятли доғистонлик икки яримта инглизча сўзни билгани учун Абутолибга ақл ўргатган:

– Кўраяпсанми, маданиятлик шундай пайтда билинади. Агар сен озгина маданиятли бўлиб инглизчани билганингда, у билан гаплашардинг.

– Шундайликка шундай, – деган унга Абутолиб. – Нега сен инглизни мендан маданиятли ҳисоблаяпсан? Ахир, у ҳам мен гапирган биронта тилни билмади-ку.

Мен учун дунёдаги тиллар – осмондаги юлдузлар. Албатта, мен барча юлдузлар бирлашиб осмоннинг ярмини эгаллайдиган битта катта юлдузга айланишини истамайман. Бунинг учун Қуёш бор. Майли, барча юлдузлар ўз ҳолича чарақласин. Майли, ҳар бир халқнинг ўз юлдузи бўлсин. Мен ўз юлдузимни – она тилим авар тилини севаман. Мен пастқам тоғлар тагида ҳам катта олтин захираси бўлиши мумкин, деб айтадиган геологлар гапига ишонаман.

– Яратганнинг ўзи болаларингни она тилида гапиришдан бенасиб этсин, – бир аёл бошқа аёлни шундай қарғаган эди.

ҚАРҒИШЛАР ҲАҚИДА. «Тоғлик қиз» достонимни ёзаётган вақтимда, бад-жахл аёл образи тилидан бериш учун қарғиш сўзлар керак бўлиб қолди. Шунда

менга узоқроқ битта овулда кекса кампир яшашини, у қарғаганда ҳар қандай аёлни бир чўқишда қочирини айтишди. Мен дарҳол ўша овулга равона бўлдим.

Сўлим тонгда, бир-бирини қарғаш, ҳақоратлаш ўрнига ҳаёт гўзаллигидан лаззат оладиган пайтда излаб келган уйимнинг остонасидан ичкарига кирдим. Мен соддадиллик билан кампирга нима мақсадда келганимни айтдим: «Бир-иккита қаттиқроқ ботадиган қарғишлар айтсангиз бўлди, мен уларни ёзиб олиб дostonимга киритаман».

– Сенинг тилинг қуриб танглайингга ёпишсин, севган кишингни тополмай қолгин, менинг олдимга жўнатган киши сенинг гапингни бошқа тушунмасин, узоқ сафарлардан туғилган овулингга қайтганингда салом беришга тилинг айланмасин, тишларинг битта қолмай тўкилиб оғзингда шамол ўйнасин. Эй, сен шоқолнинг боласи, мен шод бўлмасам қандай куламан (Илоҳим, сени шодликдан бебахра этсин). Агар уйда ҳеч ким ўлмаган бўлса, ҳақорат қилмаган бўлса, сенга қайси гўрдан олиб қарғиш тўқийман, ер ютгур. Қани тезроқ қорангни ўчир, бунақа бемаза гапларинг билан бошимни қотирма.

– Сизга катта раҳмат! – дедим ва бу хонадоннинг остонасидан узоқлашдим.

Йўлда кетар эканман ўйга толдим: «Агар бу кампир ҳеч бир сабабсиз, қутилмаганда кириб келган менга шунча қарғиш ёғдирган бўлса, у ўзини ранжитган ёки жаҳлини чиқарган одамни қандай қарғар экан?»

Эҳтимол, келажакда доғистонлик фольклоршунослардан бири қарғишларни ҳам ўрганар, уларни тўплаб китоб ҳолига келтирар, ўшанда одамлар сўзга топқирлик меъёрини, нозик фаҳмлилик чегарасини, қанчалар хаёлга эрк бериш мумкинлигини, тоғликлар сўзида ифодалаш кўламининг кенглигини билиб олишарди.

Ҳар бир овулга хос қарғиш бор. Ўзингизни қарғишларнинг куйдирувчи алангасидан сақланг. О, бу қарғишлар. Биттасида оёқ-кўлинг акашак бўлади, бошқасида жасадинг гўрда чирийди, учинчисида овқат еб турган вақтингда икки кўзинг косага ўйилиб тушади, тўртинчисида ўйилиб тушган кўзинг ўткир қояларга урилиб, тубсиз жарда йўқолади... Умуман олганда, кўзга боғлиқ қарғишлар жуда ваҳимали. Лекин улардан ҳам ваҳимали қарғишлар бор. Мен битта овулда иккита аёлнинг бир-бирини шундай қарғаётганини эшитдим.

– Худойим, болаларингни тил ўргатадиган одамдан жудо қилсин.

– Йўқ, сенинг болаларинг бировга тил ўргатаман деса, Худойим, уларни болаларингдан мосуво қилсин.

Мана шунақа ёмон қарғишлар ҳам айтилади. Лекин тоғликлардан кимдир она тилини кадрламаса, унга қарғиш тегмаган бўлса ҳам ҳурматини йўқотади. Тоғлик она ҳеч қачон тил қондалари бузилган шеърни жигарбандига ўқимайди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Парижда доғистонлик рассомни учратиб қолдим. У инкилобдан кейин Италияга кетган, ўша жойда уйланган ва юртига қайтмаган. Тоғлик-

лар анъанаси бўйича тарбия кўрган доғистонликнинг янги мамлакатга кўникиши қийин кечибди. Дунё бўйлаб кезиб чиккан рассом охир гўзал пойтахт шаҳардан кўним топибди. Аммо қайда кезмасин соғинч ажралмас йўлдош бўлибди. Мен бўёқлар оркали суратларга кўчган соғинчни кўргим келди ва рассомдан ижод намуналаридан кўрсатишини сўрадим.

Рассом «Ватан соғинчи» суратини кўрсатди. Унда итальян аёл (рассомнинг хотини) қадимий аварликлар кийимида тасвирланган. Аёл тоғдаги булок ёнида, қўлида гоцатлилик усталар тайёрлаган кумуш кўза. Тошлар орасидаги овул қайғули – қора рангда, ортидаги тоғ ҳам қорамтир. Чўккиларни туман қоплаган.

– Туман – бу тоғларнинг кўз ёши, – дея изоҳ берди рассом. – Тоғ ён бағридан туман сузиб ўтганда, қоялар устида томчилар пайдо бўлади. Туман – бу мен.

Бошқа расмда тиканли бута шохида ўтирган қуш тасвирланган. Бундай тиканли бута – чангаллар, тошлар орасида ўсади. Қуш сайраяпти, уйнинг деразасидан ғамгин таниш аёл қараб турибди. Менинг суратга кизиқиш билан қараб турганимни кўрган рассом тушунтиришга уринди.

– Бу сурат қадимий авар афсонаси асосида яратилган.

– Қандай афсона?

– Қушни ушлаб, қафасга солишади. Қафасга қамалган қуш кечаю кундуз фақат битта сўзни такрорлайверган: Ватан, Ватан, Ватан, Ватан, Ватан, Ватан... Мен ҳам ўтган йилларда фақат шу сўзни такрорладим. Қушни ушлаб турган киши ўйга толди: «Унинг ватани қандай экан, қаерда экан? Эҳтимол, жаннат қушлари ва жаннат дарахтлари бор гуллаб яшнаган бир ўлкадир. Яхшиси, қушни қўйиб юбориб қайси томонга учишини кузатайин. Менга қушча мўъжизавий мамлакат йўлини кўрсатар». У олтин қафаснинг туйнугини очди, қуш озодликка чиқди. Қуш ўн қадамча учиб, силлик тошлар орасида ўсган чангал шохига кўнди. Шу чангал шохлари орасида қушнинг уяси бор экан... Мен ҳам ўз Ватанимга қафаснинг деразасидан тикилиб турибман, – дея ҳикоясини тугатди рассом.

– Нега унда ўз овулингга қайтмаяпсан?

– Энди кеч. Ўз вақтида мен Ватандан қайнок юрагимни олиб кетгандим, энди унга кексайган суягимни олиб қайтаманми?

Париждан қайтганимдан кейин рассомнинг қариндошларини излаб топдим. Ҳайратланарлиси, унинг онаси ҳали ҳаёт экан. Онасининг уйига тўпланган қариндошлари ўз Ватанини ташлаб кетиб, уни ўзга ерларга алмашган ўғил ҳақидаги ҳикояни ғамгин тинглашди. Улар адашган ўғилни кечиргандай бўлишди, тирик эканидан суюнишди. Шунда бирдан онаси сўраб қолди:

– Сизлар аварча сўзлашдингларми?

– Йўқ, биз таржимон ёрдамида гаплашдик. Мен русча гапирдим, у французча.

Она юзига қора чодрасини туширди, бизда оналар ўз ўғлининг ўлганини эшитганда шундай қилишади. Уйнинг томига ёмғир томчиларди. Биз Аваристонда ўти-

рардик. Эҳтимол, ҳозир дунёнинг нариги четидаги Париж шаҳрида Доғистоннинг адашган ўғли ҳам ёмғир томчилари овозини тинглаётгандир. Узоқ жимликдан кейин она деди:

– Расул, сен янглишибсан, менинг ўғлим аллақачон ўлган экан. Агар менинг ўғлим ҳаёт бўлганда авар онаси ўргатган тилни унутмаган бўларди.

ЭСДАЛИКДАН: Авар театрида ишлаб юрган вақтларим эди. Тоғликларни драма санъатидан баҳраманд этиш ниятида спектакль декорациялари, кийимлари, жиҳозларни (бу лаш-лушларни эшакларга юклардик, айримларини актёрлар ўзи билан оларди) овулдан-овулга олиб ўтардик. Театрда ўтказган даврим тез-тез эсимга тушади.

Спектаклдаги оммавий сахналарда ижро этишим учун кичик роль ҳам беришарди, лекин асосан суфлёрлик вазифасини бажарардим. Мендай ёш шоирга роль ижро этишдан кўра суфлёрлик қилиш кўпроқ ёқарди. Чунки мен учун спектаклдаги актёрлар ҳаракати, ўз ролларидаги тимсолга кириши, юз киёфаларини ўзгартириши, уларнинг кийиниши, гримлари, декорациялари иккинчи даражали нарса бўлиб туюларди. Мен учун спектаклдаги энг муҳими сўз эди. Шу боис актёрларнинг сўзларни тўғри талаффуз қилишларини диққат билан кузатиб борардим. Агар бирор актёр сўзларни ташлаб кетса ёки талаффузини бузиб кийматини тушириб юборса суфлёрлик ўрнимдан туриб, залга қараб ўша сўзни тўғри талаффузда баралла айтардим.

Ҳа, мен матн ва сўзни муҳим деб ҳисоблайман. Чунки сўз гримсиз ҳам, либоссиз ҳам яшай олади ва спектакль мазмунини томошабинга етказиб беради.

Бир куни спектакль давомида қизик воқеа бўлганди. Биз тоғликлар ўтмиши ҳақидаги «Тоғликлар» спектаклини намойиш этаётгандик. Мен одатдагидай суфлёрлик ўрниданман. Қонли қасосдан қочиб тоғда бекиниб юрган спектакль қаҳрамони Айгази тунда овулига келиб, севгилиси билан учрашаётган сахна эди. Севгилиси Айгазига (бу ролни актёр Магаев ўйнаётганди) тезроқ тоққа қайтишни, йўкса уни душманлари келиб ўлдириши мумкинлигини айтарди, у бўлса севгилисини пўстини билан пана қилиб, нақадар севишини, жуда соғинганини гапирарди.

Шу вақт қутилмаган воқеа юз берди. Сахнага Магаевнинг хотини югуриб чиқди. У бегона аёлга севги изҳор қилаётган эрига ғазаб билан ташланди. Магаев хотинининг қўлидан ушлаб, сахна орқасига судради, бу спектакль эканини тушунтира бошлади. Актёр ўйлагандики, хотини айтган гапини дарҳол тушунади ва қайтиб келиб спектаклни тўхтаган жойидан давом эттираман. Аммо хотини унга ёпишиб олиб, сахнага қайтишига йўл қўймади. Севгилиси эса сахнада ёлғиз қолди, спектакль тўхтади.

Мен ўша вақтда суфлёрлик жойимда ўтирардим, ҳеч қандай гримсиз замонавий шим-кўйлақда эдим, бунинг устига кўйлагимнинг ёқаси очиқ, чамаси қулай бўлиши учун шиппак кийиб олгандим. Албатта, шу кўринишда актёр Магаев ўрнига сахнага чиқиш мумкин эмаслигини тушунардим. Ҳолбуки, Айгази ролининг

сўзларини ёддан билардим. Аммо мен спектаклда либослардан кўра сўзни муҳим ҳисоблаганим учун ўша кўринишда сахнага чиқдим ва қизга Айгази – Магаев айтиши керак бўлган сўзларни айтдим.

Билмадим, бу ишим томошабинларга ёқдими ёки улар буёғи масхарабозлик бўлиб кетди дейишдими, лекин ўзим қилган ишимдан мамнун эдим. Чунки томошабинлар спектакль мазмунини тушунишди, бирорта сўзини ҳам эшитмай қолишмади. Аслида, мен учун спектаклда муҳими шу.

Эсимда, театримиз билан тоғнинг юқори қисмида жойлашган Гуниб овулига бордик. Маълумки, илгари таниш бўлишмаса ҳам шоир шоирга меҳмон. Гуниблик шоир тўғрисида эшитгандим, лекин ҳали учрашмагандик. Мен ўша шоирнинг уйига меҳмонга бордим ва гастрол кунлари уларникида турдим.

Меҳмондўст мезбонлар мени шундай сийлашдики, ҳатто ўзимни ноқулай сеза бошладим. Айниқса, шоирнинг онаси менга жуда меҳрибонлик кўрсатди.

Бу меҳмондўст хонадондан кетар эканман, ташаккуримни изҳор қилишга сўз тополмадим. Хайрлашаётган вақтимда шоирнинг онаси билан бир муддат ёлғиз қолдик. Мен-ку тушунаман, онага ўғил ҳақида яхши гап айтсангиз ёқади. Шу боис гуниблик шоир ижодининг камтарона баҳосини билсам ҳам онасига уни макташга уриндим. Айтдимки, ўғлингиз жуда пешқадам шоирлардан, ҳар доим долзарб мавзуларда шеър ёзади.

– Эҳтимол, у пешқадам шоирдир, – дея гапимни бўлди онаси, – лекин унинг истеъдоди йўқ. Эҳтимол, унинг шеърлари долзарб мавзудадир, лекин шеърларини ўқисам уйқум келади. Расул, ўйлаб кўр, бу нима деган гап ўзи? Ўғлим сўзлашни ўргана бошлаганда уни тушунмасдим, тушунмасам ҳам овозини эшитганимдан қувонардим. Энди сўзлашнигина эмас, шеър ёзишни ҳам ўрганди, лекин шеърлари зериктириб уйқумни келтиради. Дейдилар, аёлнинг ақли кўйлагининг этагида бўлади. Ўтирса, ҳаммаси жойида, турдими бас, ақли этагидан думалаб пастга тушади. Менинг ўғлимда ҳам шундай: стол атрофида ўтириб овқатланаётган вақтида ажабтовур гапиради, ҳамма сўзлари тушунарли, овқатланиб бўлиб ижод столига ўтириши билан ўзгаради, оддий ва ёқимли сўзларнинг ҳаммасини унутади, қўяди. Ундан фақат сийка, зерикарли, хом-хатала сўзлар чиқади.

Бу воқеани эслар эканман, Оллоҳдан ўз тилимни йўқотиб қўймасликни сўрайман. Мен шундай ёзайинки, улар онамга, опамга, ҳар бир тоғликка, китобимни қўлига олган ўқувчига тушунарли бўлсин. Мен уларни зериктиришни эмас, уларга қувонч бағишлашни истайман. Агар менинг тилим ўзгаларга тушунарсиз, ёқимсиз, зерикарли бўлиб қолса, бир сўз билан айтганда тилимни йўқотиб қўйсам, менга ҳаётда бундан ортиқ кулфат йўқ.

Эсимда, баъзан овулимиздаги кексалар масжид олдида тўпланиб, айрим масалаларни муҳокама қилишарди. Мен ҳамма тўплангунча отамнинг шеърларини ўқиб берардим. Бола бўлсам ҳам шеърларни жўшиб (айтиш мумкинки, ҳаддан зиёд

жўшиб), бор овозда, ўзимга ёккан сўзларни дона-дона қилиб талаффуз билан ўқирдим. Мисол учун отамнинг янги «Цадада бўри ови» шеърини ўқир эканман, «ц» харфини тишларимнинг орасидан ўтказиб чийиллатиб талаффуз қилардим. Ўйлардимки, шундай ўқилса жарангдорроқ чиқади ва яхшироқ таассурот қолдиради.

Отам ҳар сафар сўзни равон талаффуз қилиб, дер эди:

– Сўз ёнғоқ эмас, уни тош билан қарсиллатиб чақадиган. Ёки сўз саримсоқ ҳам эмас, уни тош билан ҳовончада майдалашга ҳожат йўқ. Ёки сўз тошлоқ ер эмас, уни қийналиб шудгор қиладиган. Сўзни зўриқмасдан эркин айт, тишингни тишингга босиб ўзингни қийнама.

Мен сатрни қайтадан ўқидим, яна сўзни илгаригидай талаффуз қилдим. Шу вақт онам уйимизнинг тоmidан менга қараб турарди.

Отам жаҳл билан онамга бақирди:

– Ҳеч бўлмаса ўғлингга сен ўргат.

Онам мен учун қийин бўлган сўзни отам хоҳлагандай талаффуз билан айтди.

– Эшитдингми! Энди сен айт.

Мен яна тўғри талаффуз қила олмадим.

– Тфу, – деди отамнинг кайфияти тушиб. – Сўзни бузган битта жалатуриликни супурги билан савалагандим. Энди ўзимнинг ўғлимни нима қилсам экан?

Хафа бўлган отам йиғинга қатнашмасдан уйга қараб кетди.

НЕГА ОТАМ ЖАЛАТУРИЛИКНИ КАЛТАКЛАГАНДИ? Баҳор фаслидаги бозор куни. Маълумки, баҳорда ўтган йилдаги ҳосилнинг баракаси учади, янги ҳосилдан эса дарак йўқ. Шу боис бозордаги нарсалар кузга нисбатан баҳорда анча қиммат бўлади. Ҳатто, далада ўсмайдиган нарсалар, масалан, кулоллар ясайдиган туваклар ҳам.

Ҳали у вақтда навқирон бўлган отам бозор-ўчар қилишга отланди. Қўшнимиз унга йигирма тийин бериб, супурги қўшиб олиб келишни сўрабди.

– Агар супургини арзонроқ олсанг, қолган пули сеники, – деган қўшнимиз ёш Ҳамзатга.

Отам бозорда супурги сотувчисини топган ва савдолаша бошлаган. Барчага маълумки, Шарқ бозорида биринчи айtilган нарх ҳеч нарсани англамайди. Чунки сотувчи беш тийинлик нарсага юз сўм сўраши мумкин. Хуллас, отам яхши супургини танлаб эгасидан сўраган:

– Сотасанми?

– Бўлмаса, нега шу ерда турибман.

– Қанча?

– Қирк тийин.

– Супурги от эмас, туянинг нархини айтадиган. Ҳақиқий баҳосини айтавер.

– Қирк тийин.

– Ҳазиллашаяпсанми?

– Қирк тийин.

- Йигирма тийинга бер.
- Қирқ тийин.
- Менинг фақат йигирма тийиним бор.
- Қирқ тийин.
- Чиндан ҳам менинг бошқа пулим йўқ.
- Пулинг бўлган вақтда келарсан.

Бугун супурги олиб бўлмаслигига кўзи етган отам бозор оралаб кетган ва савдо расталари охирида одамлар тўпланиб турганини кўрган. У ҳам яқинлашган, одамлар Ошиқ Маҳмуд айтаётган кўшиқларни тинглашаётган экан.

Ўртада Маҳмуд пандур ушлаб ўтирарди. Маҳмуд пандур чалар, кейин торлар устига кўлини кўйиб кўшиқ айтарди. Ҳамма нафасини ичига ютиб, кўшиқни тингларди. Агар ҳозир бозордан асалари учиб ўтса, унинг овозини эшитса бўларди. Қандайдир бола секингина йўталган эди, сочига оқ оралаган киши (отаси бўлса керак) дарҳол болага даврадан четроққа чиқишини буюрди.

Бозорда Маҳмуд кўшиғидан бошқа овоз эшитилмасди. Шу вақт қандайдир жалатурилик кўшнисига ниманидир тушунтира бошлади. Аслида, жалатуриликнинг нияти яхши эди: авар тилини тушунмаётган кўшнисига Маҳмуд куйлаётган кўшиқнинг мазмунини айтаётганди. Ҳамма кулфат шунда эдики, унинг ғўлдираб гапириши кўшиқни маза қилиб тинглашга ва ундан лаззат олишга халақит бераётганди.

Жалатуриликнинг бефаҳмлиги ҳамма қатори ёш Ҳамзатнинг ғазабини уйғотди. У секингина жалатуриликни туртиб кўйди. Бу фойда бермагандан кейин қулоғига секингина жим бўлишни айтди. Лекин жалатурилик парвойига келтирмади. Ғазоби қайнаган ёш Ҳамзат атрофига қаради, супурги сотувчи ҳам кўшиқ тинглаётган экан. Чопиб бориб унинг халтасидан энг катта супургини олди ва қулоқсиз жалатуриликни калтаклашга тушди.

Жалатурилик қочар экан, ёш Ҳамзатга дўқ-пўписа қилди. Ёш Ҳамзат барибир кўшиқ тинглашга халақит бераётган жалатуриликни бозордан ҳайдаб чиқарди. Кейин супурги сотувчининг олдига келиб, олган супургисини узатди.

– Ўзинга олиб қол, – деди сотувчи.

– Аммо менинг фақат йигирма тийиним бор, сен супурги учун қирқ тийин сўраяпсан.

– Олавер, текинга бераяпман. Сенинг бу ишинг менинг барча супургимдан қиммат туради.

Ҳозир ҳам дунёда кўшиқ тинглашга халақит бераётган жалатуриликка ўхшаш кимсалар кўп. Афсуски, уларни супурги билан калтаклаб даврадан ҳайдаб чиқарадиган одамлар йўқ.

Яхши, топиб айтилган сўз ҳақида гап кетганда тоғликлар шундай дейишади: «Бундай сўзнинг баҳоси эгарланган отга тенг».

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Махачқалъадаги қўшним Али Алиев зўр курашчи, тўрт марта жаҳон чемпиони. Истанбулдаги мусобақада туркиялик полвон билан олишибди. Туркиялик полвон ҳам кучли ва чаққон экан. Лекин менинг қўшним Али Алиев тажрибали бўлгани учун турк полвонини кураги билан гиламга йикитибди. Турк полвони ўрнидан турар экан секингина тоғликларга хос тарзда сўкиниб қўйибди. Али Алиев аварча сўзни эшитиб, ҳайратдан қотиб қолибди. Лекин ундан ҳам кўпроқ турк полвони ҳайратга тушибди. Чунки Али Алиев соф авар тилида шундай дебди: «Нега сўкиняпсан, юртдош. Бу спорт, кимдир ғолиб чиқади».

Полвонлар гилам устида бедарак кетган кондошини топган ака-укадай бир-бирини кучоқлаётганини кўрганда томошабинлар улардан ҳам кўпроқ ҳайратга тушибди.

Маълум бўлишича, туркиялик полвон авар оиласи фарзанди экан, бобоси Шомил асир олингандан кейин Туркияга бориб қолган. Полвонлар кейинги мусобақаларда ака-укадай, кадрдон дўстлардай кучоқлашиб кўришадиган бўлишибди.

ОТАМНИНГ ЭСДАЛИКЛАРИДАН: 1939 йилда отамни Москвага орден топшириш учун чақиришганди. Бу унутилмас воқеа эди. У Москвадан кўкрагига орден тақиб қайтганда овул йиғилишида жамоат отамдан Москва, Кремль, мукофотларни топширган Михаил Иванович Калинин ва энг эса қолган хотираси тўғрисида сўзлаб беришини сўради.

Отам тартиб билан ҳикоя қилди. Сўзининг ниҳоясида шундай деди:

– Мухими, Михаил Иванович Калинин менинг исм-шарифимни русча эмас, аварча айтди. У менга Цадаса Ҳамзат деб мурожаат қилди, Ҳамзат Цадаса деб эмас.

Овул оқсоқоллари ҳайрон қолишиб, мамнуният билан бошларини қимирлатиб кўйишди.

– Мана кўряпсизларми, – деди отам, – бу сўзларни мендан эшитиб қандай хурсанд бўлдинглар. Энди мен бу сўзларни Кремлда Калининдан эшитганимда қандай хурсанд бўлганимни ўзларинг тасаввур қилиб олаверасизлар. Чиндан айтаяпман, мен бундан шундай хурсанд бўлибманки, ҳатто орден топшираётган вақтида хурсанд бўлишим кераклигини ҳам унутиб қўйибман.

Отамнинг хурсандчилиги менга ҳам таниш ҳиссиёт.

Бир неча йил илгари мамлакат ёзувчилари делегацияси таркибида Польшага боргандим. Бир куни Краков меҳмонхонасида кимдир менинг хонамнинг эшигини тақиллатди. Эшикни очдим. Нотаниш киши соф авар тилида мендан сўради:

– Ҳамзатий Расул шу хонада жойлашганми?

Мен ҳайратдан қотиб қолдим, бироздан кейингина хурсандчилигимни изҳор қилдим:

– Отангинг уйи ҳамиша тинч-омон бўлсин! Сен авар фарзанди, нега Краковга келиб қолдинг?

Меҳмон билан кучоклашиб кўришиб хонага олиб кирдим, кун бўйи, ярим тунгача суҳбат қурдик.

Меҳмоним авар эмас экан, Доғистон тили ва адабиёти билан шуғулланувчи олим бўлиб чиқди. У биринчи бор авар тилидаги сўзларни концлагерда, икки авар асири гаплашаётган вақтда эшитибди. Унга авар тили, айниқса, иккала авар ҳам жуда ёқиб қолибди. Поляк ўша кундан авар тилини ўргана бошлабди. Кейинчалик аварлардан бири ўлибди, иккинчисини аскарлар концлагердан озод қилибди ва Доғистонга эсон-омон қайтибди.

Биз поляк олими билан фақат авар тилида гаплашдик. Бу менга ҳайратланарли, ҳеч тасаввур қилиб бўлмайдиган ёқимли кайфият бағишлади. Албатта, мен поляк тилшуносини Доғистонга меҳмонга таклиф қилдим.

Ҳа, биз ўша куни авар тилида суҳбатлашдик. Лекин иккимизнинг талаффузимизда, сўзларимизда катта фарқ бор эди. У олимларга хос тарзда авар тилида жуда соф, айтиш мумкинки жудаям соф гапирди. Гапирганда тил грамматика қоидаларига қатъий амал қилди, у сўзларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида талаффузни ўзгартириш, сўзлар тартибини ўзгартириш, керакли бошқа сўзларни ишлашиш ҳақида ўйламасди.

Мен шундай китоб ёзмокчиман – унда тил грамматикага эмас, грамматика тилга буйсуниши керак.

Тасаввур қилинг, грамматика йўлда кетаётган пиёда, адабиёт ҳачирдаги йўловчи. Пиёда ҳачирдаги йўловчидан олиб кетишини сўради. Йўловчи пиёдани ҳачирга мингаштириб олди. Пиёда нафасини ростлаб олгач, ҳачир эгасини эгардан суриб туширди ва ўзи эгарга ўтириб деди: «Ҳачир ҳам, эгар ҳам, ундаги юк ҳам меники».

Авар тили – сен менинг она тилимсан! Сен менинг бойлигимсан, қора кунимда ҳам коримга ярайдиган хазинамсан, барча дардларимнинг давосисан. Агар одам қўшиқчи юраги билан туғилса-ю, соков бўлса, туғилмагани яхши эмасми? Менинг юрагим қўшиқлар билан лиммо-лим, шукурки, тилим-овозим бор. Бу овоз сенсан – авар тилим. Сен мени ёш бола сингари қўлимдан етаклаб дунёга олиб чиқдинг, мен одамларга ўз Ватаним, халқим ҳақида сўзладим. Сен мени етаклаб буюк рус тилига яқинлаштирдинг. У ҳам менинг она тилимдай бўлиб қолди, шу тил мени қўлимдан етаклаб дунё бўйлаб олиб юрди. Рус тилидан Арадер овулида мени эмизган онамдан қандай миннатдор бўлсам, шундай миннатдорман. Ва лекин жуда яхши биламан, мени туққан ўз онам бор.

ҲАР ҲОЛДА, уйдаги ўчоққа ўт ёқиш учун қўшнидан гугурт сўраб туриш мумкин. Лекин юрагингга олов ёқиш учун дўстларга гугурт сўрагани бориб бўлмайд.

Одамларнинг тиллари ҳар хил бўлиши мумкин, лекин уларнинг юраклари бир хил тепса бас. Менинг баъзи ўртоқларим ҳам овулни ташлаб, шаҳарга яшаш учун кетишди. Бундан фожиа ясамаса бўлади. Чунки палапонлар ҳам қанотлари қотгунча уясида яшайди. Лекин шаҳарда яшаётган айрим ўртоқларим бошқа тилда гаплашаётганига, ёзаётганига нима дейсиз? Албатта, бу уларнинг ўз иши, лекин мен уларга тушунтиргим келади. Назаримда, улар битта қўлтиғида иккита тарвузни ушламоқчи бўлган одамларга ўхшайди.

Мен бу бечоралар ҳолига қараб сездимки, улар авар тилида ҳам ёзишмайди, лекин бу рус тили ҳам эмас. Улар ёзаётган нарсалар менга нўноқ ўрмончининг ар-ралашини эслатади, тўғри келган жойдан арралаб ташлайверадиған.

Ҳа, улар ўз она тилининг қашшоқ ва камрови торлигидан нолиб, ўзларига бой ва камрови кенг тил излаб йўлга чиқишган. Худди авар эртагидаги эчкига ўхшайди. Эртақда эчки бўрига ўхшаб дум ўстириш учун ўрмонга кетади ва ўрмонда иккала шохи синиб, тўқол бўлиб қайтади.

ЁКИ улар уй ғозларига ўхшашади – озгина сузиш ва шўнғишни билишади, лекин балиқ эмас, озгина учишни билади, лекин куш эмас, озгина сайрашни билади, лекин булбул эмас. Хуллас, бирон нарсани кўнгилдагидай уддалай олишмайди.

– Ишлар қалай? – деб сўрадим бир куни Абутолибдан.

– Ўртача, бўридай ҳам эмас, куённинг холидай ҳам эмас, – бироздан кейин Абутолиб давом этди: – Ёзувчи учун энг ёмони – ўртача кайфият. У ё ўзини куённи еган бўридай, ё ўзини бўридан кочиб қутулган куёндай сезиши керак.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Бир куни кўшни овулдан отамни кўргани келган йигитлар кўшиқчини калтаклашганини айтиб қолишди.

– Нега урдиларинг? – деб сўради отам.

– У кўшиқ айтганда қилиқ қилди, атай йўталди, сўзларни бузди, ё бирдан чийиллади, ё итга ўхшаб увиллади. Хуллас, у кўшиқни расво қилди, биз уни тутиб олиб калтакладик.

– Нима билан урдиларинг?

– Кимдир камари билан, кимдир тепкилади, кимдир мушт туширди.

– Уни қамчи билан ҳам уриш керак эди. Яна шуни сўраб қўяй: унинг қайси жойларига урдиларинг?

– Кўпроқ юмшоқ жойларига урдик, баъзан бўйни ҳам калтақдан бенасиб қолмади.

– Аммо барчасига боши айбдор эди.

ЭСДАЛИҚДАН: Шу ўринда бир воқеани айтиб бермасам бўлмайди, чунки эсимга тушиб ҳеч хаёлимдан кетмай қолди. Маҳачқалъада бир авар кўшиқчиси бор. Исмини келтирмоқчи эмасман, қизиққанларнинг ўзлари билиб олишади. Чунки ҳикоямиз учун унинг исмининг аҳамияти йўқ. У отамнинг олдида келиб яратган

куйига мослаб шеър ёзиб беришини сўрарди. Отам илтимосни рад этолмасди ва кўшиқ пайдо бўларди.

Бир куни чой ичиб ўтирардик. Радиодан ўша кўшиқчининг Ҳамзат Цадаса сўзи билан кўшиқ ижро этишини эълон қилишди. Биз кўшиқни тинглай бошладик, отам ҳам жимгина кулок солди. Лекин кўшиқни тинглаган сайин кўпроқ таажжубланардик. Чунки кўшиқчи шундай куйлар эдики, сўзларни ҳеч тушуна олмасдик. Фақат қандайдир кичкирик эшитиларди, гўё кўшиқчи донни кўриб чўкилаган хўрозга ўхшаб сўзларни чўкилаб кичкирарди.

Учрашган вақтида отам кўшиқчидан нега сўзларни бузиб айтганини сўради.

– Мен буни атай бошқалар тушунмаслиги ва сўзларини ёдлаб олмасликлари учун қилдим, – деди кўшиқчи. – Агар бошқа кўшиқчилар сўзларини ёдлаб олишса, улар ҳам айтишади. Мен бу кўшиқни фақат ўзим куйламоқчиман.

Бир муддат ўтганидан кейин отам дўстларига зиёфат берди, улар орасида ўша кўшиқчи ҳам бор эди. Зиёфат сўнггида отам девордаги илгакдан торлари узилган, қолган битта тори бўш тортилган кўбизни олди. Ва шу ҳолича чалиб шеъри асосида яратилган кўшиқни айта бошлади. Отам сўзларни тиниқ талаффуз этарди, лекин созланмаган кўбизда ижро этилаётгани учун куйдан ҳеч нарса колмаганди. Жаҳли чиққан кўшиқчи бузук кўбизда кўшиқ ижро этиш мумкин эмаслигини, бузук кўбиз куйни бера олмаслигини отамга куюниб тушунтирди. Отам эса унга хотиржам жавоб қайтарди:

– Сенинг куйингни бошқалар илғаб, кейин чалиб юрмасликлари учун атай шундай қилдим. Бундан ташқари, нега кўшиқнинг сўзини тушуниб бўлмайдиган қилиб айтиш мумкин-у, нега унинг куйини тушуниб бўлмайдиган қилиб чалиш мумкин эмас?

Доғистонликлар асарларини ўнта тилда ёзишади, лекин улар тўққиз тилда нашр этилади. Шундай экан, ўнинчи тилда ёзганлар нима қилишади? Умуман, бу ўзи қандай тил?

Ўнинчи тилда ўз она тилини (у авардир, лакдир, татдир...) унутганлар, лекин ҳали ҳам бошқа тилни тўлиқ ўрганмаганлар ёзишади. Улар ҳали у ёқлик ҳам, бу ёқлик ҳам эмас.

Бошқа тилни она тилингдан яхшироқ билсанг, майли ўша тилда ёз. Ёки бошқа тилни билмасанг она тилингда ёз. Лекин ҳеч қачон ўнинчи тилда ёзма.

Ҳа, мен ўнинчи тилга қаршиман. Тил халқнинг кунига бугун ҳам яраса қадимий ҳисобланади.

Тил ўзгариб туради, мен бу борада баҳслашмайман. Ахир, дарахтдаги барглар ҳам ўзгаради: битта япроғи сарғайиб тушади, ўрнига бошқаси япроқ ёзади. Лекин дарахт қолади. Йил ўтган сайин новдалари кўпаяди, йўғонлашади, мустаҳкамроқ бўлади. Ниҳоят, мевага ҳам киради.

Мен сизга кичик ва лекин қадимий авар тили дарахтининг мевалари бўлган ўз кўшиқларимни, ўз китобимни тақдим этаяпман.

ОНА ТИЛИМ

Ҳамиша тушимга кирар ҳар бало,
Бу тун ўлган куним кўрибман аён.
Догистон жазира водийси аро,
Кўксимдан ўқ тешиб, ётибман бежон.

Ёнгинамда жилга оқар жўш уриб,
Ҳеч кимни ўртамас менинг фирогим.
Ўйлабман, тупроққа айланмай туриб,
Маҳкамроқ кучайин она тупрогим.

Жоним узиляпти, билмайди ҳеч зот,
Ҳеч зог жасадимга келмайди яқин.
Қайдадир бургутлар чекади фарёд,
Қайдадир кийиклар инграйди ҳазин.

Тепамда ҳеч киши йигламайди зор,
Ёш кетди деб мени эсга олмайди.
Қошимда на онам, на дўст-ёрим бор,
Ҳаттоки йигичи чуввос солмайди.

Ётибман, зўр-базўр оляпман нафас,
Шунда қулогимга чалинади сас.
Кимлардир келмоқда водий йўлида,
Улар гаплашишар авар тилида.

Догистон жазира водийси аро,
Мен жон бераяпман, одамлар бўлса.
Сўзлашар: Али қув, гапга жа бало.
Ҳасан ҳам аямас ким тўғри келса.

Она тилимдаги сўзларни элас,
Эшитган дам кирди жасадимга жон.
Ва билдимки, менга табиблар эмас,
Фақат она тилим багишлар дармон.

Кимгадир ўзга тил азиз-мўътабар,
Мен у тилда қўшиқ куйлашим гумон.
Эртан она тилим йўқолса агар,
Мен бугун тайёрман бўлишга қурбон.

*Айтсалар ҳам авар тили камбагал,
Менга она тилим суюкдан суюк.
Юксак минбарларда тегмаса ҳам гал,
Менга она тилим буюкдан буюк.*

*Наҳот, ошиқ Маҳмуд оташ шеърини,
Таржимада ўқир аварлик авлод.
Наҳот, она тилнинг туйган сеҳрини,
Сўнгги шоирлардан бириман, наҳот?!*

*Шукурки, мен борман ҳаёт йўлида,
Мамлакатим бўйлаб ошуфта кездим.
Идроким етганча авар тилида,
Ҳаёт ва юртимнинг васфини ёздим.*

*Юртимдир – Болтиқдан Сахалин қадар,
Шу юртга фидоман, билиб қўйинглар:
Қайда юртим учун жсон бермай магар,
Доғистонга олиб келиб кўминглар.*

*Рухим шод, мозорим ёнида бир зум,
Аварлар тўхташиб номим ёдласа.
Ва она тилимда айтишса маъсум:
Бунда ётар Расул Ҳамзат Цадаса.*

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Тоғлик ота-она ўғлининг рус қизига уйланишига қарши чиқишди. Аммо қиз авар йигитини жуда севар экан. Бир кун йигит қиздан авар тилида ёзилган мактуб олди. Ўғил хатни ота-онасига кўрсатди. Ота-она хатни ўқишиб, дастлабки қароридан пушаймон бўлишди ва ўғлига рус қизига уйланишига розилик беришди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Ёзувчи учун тил – мисоли деҳқоннинг ҳосили етилиб турган буғдойзори. Энди буғдойзордаги бошоқларнинг, бошоқлардаги донларнинг санаб саноғига етиб бўлмайди. Аммо деҳқон қачон бўлади деб қўл ковуштириб ўтираверганида, эхтимол битта ҳам дон олмаслиги мумкин эди. Меҳнат қилди, мана энди буғдойни ўриб олиб, янчиш зарур. Аслида, бошоқни янчиш ҳам ишнинг ярми. Янчишдан кейин бегона дон ва қумлардан тозалаш лозим. Донни тегирмонда тортириш, ундан ҳамир кориш, нон ёпиш керак. Асосийси, қанчалар ун керак бўлмасин, ҳамма ҳосилни ишлатиб юбормасдан, келгуси йил учун энг сара донларни уруғликка сақлаб қолмоқ шартдир.

Аслида, тил устида ишлаётган ёзувчи дехқонга ҳам ўхшаб кетади.

ДЕЙДИЛАР: Болалар қарға уя қурган дарахтни арралашди, йиқилган дарахтдан қарға уясини олишиб ёқиб ташлашди.

- Дарахт, нега сени арралашди?
- Чунки мен уларга ҳеч нарса дея олмадим.
- Қарға, нега сенинг уянгни ёқишди?
- Чунки мен жуда кўп қағилладим.

ДЕЙДИЛАР: Сўз – мисоли ёмғир: биринчи сафар – табиат инъоми, иккинчи сафар – яхши, учинчи сафар – чидаш керак, тўртинчи сафар – кулфат, ҳаммаёк шалаббо.

МАВЗУ

Эшикни сундирма, у калит билан очилади.

Эшикдаги ёзувлар.

«Менга мавзу беринг», деб айтма,

«Менга кўз бергин», деб айт.

Ёш ёзувчига айтилган ўғит.

«Хурматли ёзувчилар, менинг ҳам жуда ёзгим келаяпти. Фақат нима ҳақда ёзишни билмаяпман. Менга бирор долзарб мавзуни айтинглар, ажойиб китоб ёзиб берардим».

Ёш қаламкашлар шундай илтимос билан Ёзувчилар уюшмасига, газета-журнал таҳририятларига, шахсан ёзувчиларнинг ўзларига мурожаат қилиб туришади. Бундай хатларни мен ҳам олиб тураман. Бундай хатларни отам ҳам олган. Шундай кезларда отам бошини чайқаб дер эди:

– Ёш йигит уйланишни хохлаяпти-ю, лекин кимга уйланишни билмаяпти. Кўз остига олиб қўйган қизи йўқ, кимга совчи жўнатишни билмасдан хайрон.

ЭСДАЛИҚДАН: Бир куни Абутолибдан Доғистон Ёзувчилар уюшмасига ариза тушди. У олис овуллардан бирига ижодий сафарга жўнатишимизни сўрагани. Бошқарув аъзоларидан бири муҳокама пайтида Абутолибдан нима ҳақда ёзмокчисиз деб сўраб қолди. Кекса шоир ранжиб деди:

– Овга кетаётган овчи тоғда унга қуёнми ё ғоз, бўрими ё кизғиш тулки учрайдими, қаёқдан билади? Жангчи олдиндан жангда қандай қахрамонлик кўрсатишини биладими?

Мен ҳам ўша мажлисда қатнашгандим ва Абутолибнинг сўзлари хотирамга муҳрланиб қолди.

Ҳар доим мени ёзувчиларга яқин йилдаги режаларингизни сўзлаб беринг, дея қилинган илтимослар таажжубга солади. Албатта, ёзувчилар ҳам ёзмокчи бўлган нарсаларининг умумий йўналишларини чамалаб кўйишади. Эҳтимол, роман ёки трилогия ёзишни режалаштириш мумкин, лекин шеърни... Шеърлар ҳар доим кутилмаганда, бир тухфадай келади. Шоирнинг иш тартиби бирон-бир қатъий режага бўйсунмайди. Ахир, олдиндан қандай қилиб шундай режа тузиш мумкин:

«Бугун мен соат ўнда кўчада бир қизни учратиб, севиб қоламан. Ёки эртага кечкурун соат бешда қандайдир ярамасдан чексиз нафратланаман».

Шеър кўз олдинда турган тувакдаги ёки гулзордаги гул эмас. Агар у гул бўлса, тоғ яйловидаги гулга ўхшайди, ҳар қадамда янгиси, чиройлироғи учрайдиган.

Туйғулардан мусиқа туғилади, мусикадан туйғулар туғилади. Қайсисини биринчи ўринга кўйиш керак?

Худди кўпчиликни ўйлантирадиган саволга ўхшайди, нима олдин пайдо бўлган: тухумми ё товук? Худди шундай: ёзувчи мавзунини танлайдими, ё мавзу ёзувчинини? Мавзу ёзувчининг дунёси, ёзувчининг ўзи. Ёзувчи мавзусиз мавжуд эмас. Ҳар бир ёзувчининг ўз мавзуси бор.

Фикр ва туйғулар – куш, мавзу – осмон; фикр ва туйғулар – буғу, мавзу – ўрмон; фикр ва туйғулар – кийик, мавзу – тоғ; фикр ва туйғулар – йўл, мавзу – шаҳар, унда барча йўллар туташади.

Менинг мавзуим – Ватан! Ватанни танлашимга ва излашимга ҳожат йўқ. Биз Ватанни танламаймиз, чунки Ватан бизни аллақачон танлаб бўлган. Самолёт бўлмаसा аэродром қурилмайди. Худди шундан ёзувчи Ватансиз бўлиши мумкин эмас.

Бургут товуклар орасида бемалол юраверса, энди у бургут эмас. Тоғ такаси жаммоа хўжалиги отарида ёйилиб юраверса, энди у тоғ такаси эмас. Гулмоҳи аквариумда сузаверса, энди у гулмоҳи эмас.

Самолёт музейда турган бўлса, энди у самолёт эмас, оддий экспонат.

Худди шундай, сайрамайдиган булбул асло булбул эмас.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Менга болалигимдан битта манзара ёқади. Отамакон уйимнинг деразаси очилиши билан тоғ ён бағридаги ям-яшил кенглик кўринадиди, гўё овул оёғи остига ёзилган пояндоз. Қоялар унга таъзим бажо қилишиб қараб туришгандай туюлади. Болалигимдан тоғ ён бағридаги сўқмоқлар илонларни, дарадаги ғорларнинг оғзи йиртқичларнинг оғзини эслатади. Олис тоғларнинг қоялари бир-бирига суяниб олишган. Тепалари думалок, қорамтир, туянинг жунли ўрқачига ўхшайди.

Энди-ку биламан, Швейцария ёки Неаполь тоғларида бундан чиройли манзарали жойлар бор. Лекин қаерда бўлмай, қайси табиат гўзаллигига қарамайин кўрганларимни болалигимда отамакон уйимнинг деразасидан хаёлимни ўғирлаган манзарага солиштираман ва кўз олдимда қаршимдаги намоён табиат гўзаллиги ўрнида

ўша болалигимдаги манзара жонлана бошлайди. Агар қандайдир сабаб билан хотирамда овулим ва унинг атрофидаги манзара яшамаганда мен учун дунё юраксиз кўкрак қафасига, корачиғи йўк кўзга, тилсиз оғизга, кушсиз уяга ўхшарди.

Бу мавзуимни овулимнинг чегараси, ҳовлимнинг кегараси билан белгилайман ва шу чегара-кегараларда баланд девор тиклайман деганим эмас.

Шундай далалар бор, плугда чуқур шудгор қилганингдан кейингина юмшоқ тупроқ бошланади. Шундай далалар бор, плугда устки қаватини шудгор қилишинг билан тошлоқ қисми кўринади. Шундай далалар бор, уларни шудгор қилиш шарт эмас. Чунки тошлоқ шундоқ кўзга ташланиб туради. Барибир бундай далаларда ҳосил олиб бўлмайди.

Она тупроғимга бўлган меҳримни энди беминнат ишлаган от каби боғлиқ ҳолда ушлаб турмоқчи эмасман, уни ям-яшил яйловга эркин қўйиб юбориш керак. Мен отнинг юганини оламан, бўйнига шапатилаб уриб силаб қўяман, майли, ўтласин, куч тўпласин. Менинг тупроққа, Ватанга бўлган меҳримда ҳам яйловда эркин ўтлаб юрган отга ўхшаш эзгулик бор.

Мен дунёдаги барча ҳодисаларни, Ватанга бўлган меҳримни фақат ўз уйимда, ўз овулимда, ўз Доғистонимда ҳис қилиш билан кифояланмоқчи эмасман. Аксинча, дунёдаги барча ҳодисалар қаерда кезмай Ватанга бўлган меҳримда акс этишини истайман. Менинг мавзуимнинг, дунёқарашимнинг моҳияти шунда.

Эсимда, олис Сантьягода бўлганимда мени хўрозлар кичкириғи уйғотди. Кўзимни очдим, ўзимни бир лаҳза тоғлар орасидаги кадрдон овулимдан деб ўйладим. Ўшанда Сантьягодаги хўрозлар ҳақида ёзаман деб дилимга тугдим.

Япониядаги ажойиб Каманур шаҳридаги гўзаллар танловида иштирок этдим. Япон гўзаллари навбатма-навбат сахнадан ўтишди. Мен беихтиёр уларни овулимда қолган яғонамга қиёсладим. Қанча тикилмай, ҳеч қайсисида яғонамга хос фазилатни кўрмадим. Лекин япон гўзаллари ва гўзаллик танлови маликаси менинг мавзуимга кириб келди.

Непалдаги будда ибодатхонаси, кирол саройи, дунёдаги барча дард, афсун ва жодудан фориғ этувчи йигирма иккита булоқни томоша қилиб, тошли сўқмоқлар орқали Катаман тоғининг энг баланд нуқтасига кўтарилдим. Атрофга назар ташлаб, кадрдон Доғистонимни эсладим. Ҳолбуки, муқаддас булоқ, қадимий ибодатхона ва гўзал саройни томоша қилганимда қалбимда шундай ширин таассурот уйғонмаганди. Шу оддий тоғ манзараси ажойиб архитектура ёдгорлигидан менга кадрлироқ туюлди. Ўйладимки, муқаддас булоқлар эмас, мана шу тоғлар одамларни барча дарддан, афсун ва жодудан фориғ этади. Шунда Непалда кўрганларим китобимга мавзу бўлиб кирди.

Катта ва сершовкин Калькутта шаҳридан унинг шундоқ яқинидаги кичкинагина кишлоққа келдик. Хирмонда хўкизлар билан буғдой бошоқларини майдалашаётган экан. Дунёдаги ҳеч бир музей, ёки улкан театрлардаги томошалар ҳам буғдой

пояларини секин янчаётган хўкизларнинг юришларидай завқ бағишламагани. Гўё мен ўзимни овулимга, болалигимга қайтгандай ҳис қилдим. Шунда Калькутта яқинидаги кишлокни китобимга мавзу қилиб олдим.

ЎЗИМ ШОҲИД БЎЛГАНМАН, Индонезия тоғларида ҳам ноғорани худди бизнинг тоғликларга ўхшаб чалишар экан, Нью-Йорк кўчаларида черкаска кийган кавказлик юрганди, Истанбул ва Парижда тақдир тақозоси билан бориб қолган кўнгли ярим тоғликлар ҳам яшайди, Лондонда балхар кулоллари тайёрлаган сопол идишлар кўрғазмаси бўлганди, Венецияда Цовир овулидан чиққан лак дорбозлари томошабинларни ҳайратга солганди, Питсбургдаги ноёб китоблар сотувчиси менга Шомил ҳақидаги китобни кўрсатганди.

Қайга бормай, кайда юрмай Доғистонимга хос воқеа-ходисаларга кўзим тушди.

Бир неча қиличбоз битта аскарга ташланса, унинг ҳимояланиши осон эмас. Аскар бир вақтнинг ўзида ҳам олдидан, ҳам ёнидан, ҳам орқасидан қилинаётган хужумларни бартараф этиши қийин. Агар аскарга елкаси билан суянадиган қоятош бўлса, шу қояга суяниб маҳоратини ишга солиб бир неча қиличбозга бас келиши мумкин.

Доғистон – мен учун шундай суянч қоя. Қийин дамларимда фақат унга суянаман.

Саёҳатчилар қайси мамлакатга боришса, ўша мамлакатнинг кўшиқларини олиб келишади. Лекин бу масалада менга кийинроқ, чунки мен қайси мамлакатга бормайин Доғистон ҳақидаги кўшиқларни олиб қайтаман. Ҳар бир янги кўшиқни эшитганда Доғистонимни қайтадан кашф қиламан, Доғистонимга бўлган муҳаббатим янада алангаланadi. Жонажон Доғистоним, сенинг мадҳингни қуйлашга сўз этишмайди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН:

- Бургут, сенинг энг яхши кўшиғинг қайси?
- Баланд тоғлар ҳақидаги кўшиқ.
- Чағалай, сенинг энг яхши кўшиғинг қайси?
- Мовий денгизлар ҳақидаги кўшиқ.
- Қарға, сенинг энг яхши кўшиғинг қайси?
- Жанг майдонида қолган мурдалар ҳақидаги кўшиқ.

Адабиётнинг ҳам ўз қушлари бор: бургутлар ва чағалайлар. Бири тоғларни, иккинчиси денгизларни қуйлайди. Ҳар бирининг ўз ватани, ўз мавзуси бор. Аммо қарғалар ҳам учрайди. Улар ҳаммадан кўра ўзларини яхши кўришади. Қарға жанг майдонидаги мурдаларнинг кўзларини ўяр экан ҳеч қачон ўйламайди: бу қаҳрамоннинг кўзими ёки кўрқокники. Мен шундай адабиётчиларни биламан, улар бугун фойда келтирадиган ишни бугун, эртага фойда келтирадиган ишни эртага қилишади.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Мавзу – хазина солинган сандик. Бу сандикнинг калити – сўз. Аммо сандиқдаги хазина бировники эмас, ўзингники бўлиши керак.

Айрим адабиётчилар бор, битта мавзуда ёлчитиб ёзишмайди, лекин у мавзудан бу мавзуга сакрайди. Улар сандикнинг копкағини очишиб, устидаги нарсаларни тезгина кўриб, бошқасини очиб кўришга шошилишади. Агар сандикнинг эгаси бўлганда нарсаларни тартиб билан оларди ва тубида ўзи кидираётган дур солинган галадон борлигини биларди.

У мавзудан бу мавзуга ўтиб турувчилар кўп марта уйланган тоғлик Далағоловга ўхшашади. У йигирма саккиз марта уйланган, охир-оқибат хотинсиз қолган.

Аммо мавзуни никоҳдаги ягона хотинга ҳам ўхшатиб бўлмайди. Шунингдек, ягона онага ҳам, ягона фарзандга ҳам. Чунки бу менинг мавзуим, унга ҳеч қайсинг яқин йўламанглар деб айта олмайсиз.

Бу мавзу меники, лекин хоҳлаган ёзувчи бу мавзуда ёзиши мумкин. Бир гал битта ёзувчининг иккинчи ёзувчини мавзусини «ўғирлаганликда» айблаётганини кўрганман. У куюниб дерди: «Сенга Ирчи Казак ҳақида ёзишга ким ҳуқуқ берди? Билмайсанми, бу мавзу меники, Ирчи Казак ҳақида фақат мен ёзаман. Сенинг бу ишинг ўғирликдан бошқа нарса эмас». Бу ёзувчи шундай ҳис-ҳаяжонга берилган эдики, гўё унинг севгилисини кимдир ўғирлаб кетган.

Жавоб тоғликларга хос бўлди:

– Кимнинг қиличи кескир ва довюраклик куроли бўлса, ўша имомликка муносиб. Бўйга етган қиз совчи юборганларники эмас, хотин қилиб олганники. Ирчи мавзуси ҳам бошқа исталган мавзу каби ким унда яхши ёзса, ўша ёзувчиники бўлсин.

Ҳа, бир неча ёзувчи ўзлари билмаган ҳолда битта мавзуда ёзишлари мумкин. Адабиёт – бу жамоа ҳўжалиги эмас. Унда ҳар бир ёзувчининг кичик бўлса ҳам ўзининг даласи, ўзининг марзаси аниқ қилиб белгилаб қўйилмаган. Аммо мен бир ўзим экинзоримни эплашга қувватим етмаётган вақтда, бошқаларнинг даламга келишини тақикламайман. Менинг даламнинг чегарасида милтик кўтарган қоровул ҳам йўқ, ит ҳам боғланмаган. Ҳеч қандай чегара тортилмаган. Менинг мавзуим ман этилган яйлов ёки масжиддаги истаган одам бориб туриши мумкин бўлмаган тақикланган жой эмас.

Доғистон ёзувчилари съездида баҳс қизиган пайтда битта нотик шундай деди:

– Доғистонлик ёзувчиларнинг бошқа мамлакатлар, бошқа халқлар ҳақида ёзишининг нима кераги бор? Испания ҳақида испанлар, Япония ҳақида японлар, Уралдаги улкан саноат қурилишлари ҳақида Уралда яшайдиган ёзувчилар ёзишсин. Агар қушнинг уяси бир боғда бўлса, бошқа бокка бориб сайрамайди-ку. Тоғнинг тошлок жойидан тупрокни олиб водийга ташиш шарт эмас, текисликда шундай ҳам унумдор тупрок бор. Ахир, думба жизза емоқчи бўлган одам қозонга сариеғ сурмайди.

Съездда ўзга республикадан келган меҳмон ҳам қатнашаётганди. У нотикқа шундай жавоб берди:

– Ҳайвонларнинг ўз ини, қушларнинг ўз уяси бор. Аммо Қуёш барча мавжудотга бирдай нур таратади, ёмғир барчасининг устига бирдай ёғади. Камалак барча кўзларни бирдай қувонтиради. Чақмоқ нури баланд қояларга ҳам, чуқур дараларга ҳам тушади. Момақалдиروق овози ўша жойларга бир текис таралади. Ажойиб палов ўзга мамлакатдан келтирилган гуручдан тайёрланади. Мен съездингизга узоқдан табриклаш учун келдим. Шу жойга келганимдан кейин сизнинг тоғларингизга, денгизингизга, олийҳиммат эркакларингизга, гўзал аёлларингизга нисбатан меҳрим уйғонди. Агар мен уйга қайтгач, шу жойда кўрганларим ҳақида ёзсам юртдошларим фақат хурсанд бўлишади. Агар сизнинг ёзувчиларингиз ҳам менинг юртим ҳақида ёзишса бунинг сира зарари йўқ. Севиш эркин бўлгандай, ёзувчининг ҳам нимани ёзиши эркиндир. Ахир, севги юракдан жой олаётган вақтда рухсат сўрамайди-ку!

Унинг сўзлари ўткир ўқдай нишонга теккани учун съезд қатнашчилари меҳмонни олқишлади. Мен ҳам унинг фикрини маъқуллаганимни билдириш мақсадида қарсак чалдим ва яна мавзу ҳақида ўйладим.

Ўзга мамлакатлар, ўзга халқлар ҳақида ёзган яхши, агар сен ўзлигингни топиб олган бўлсанг.

Менинг мўъжаз Доғистоним ва менинг чексиз-чегарасиз олашим. Икки дарё текисликка етганда бир-бирига қўшилади. Икки кўздан оққан ёш икки ёноқдан томчиласа ҳам, улар битта қайғудан ёки битта қувончдан пайдо бўлади.

*Безовта шоирнинг кўзларида нам,
Томчи ёшдан қолди ўнг-чап юзда из.
Бир томчиси севинч, бир томчиси ғам,
Бир томчиси севги, бир томчиси муз.*

*Улар икки томчи: тоза, безубор,
Улар ожиз, бири-биридан узоқ.
Агарда қўшилса туғилар ашъор,
Ёмғирлар қуяди, чақнайди чақмоқ.*

Менинг мўъжаз Доғистоним ва менинг чексиз-чегарасиз олашим. Мана менинг ҳаётим, мана менинг симфониям, мана менинг китобим, мана менинг мавзуим.

Юксак қоялардан учган бургут бепоён водий осмонида парвоз қила олмаса, у ёмон бургут.

Бепоён водий осмонида парвоз қилган бургут ўзининг юксак қоясига қайта олмаса, у ёмон бургут.

Аммо бургутга яхши. Чунки у бургут бўлиб дунёга келган. Энди у хоҳлаган тақдирда ҳам чағалайга, қарғага айлана олмайди. Ёзувчининг бургут бўлиши

қийин, агар шу қушнинг довураклиги ва улуғворлик фазилатлари билан туғилмаган бўлса.

Бизнинг тоғликлар қўбиз чалишни ўргана олмаган одамларга шундай таскин беришади: ҳечкиси йўқ, қўбиз чалишни нариги дунёда ўрганиб оласан.

Қанча ёзувчилар қоғоз қоралаш учун қўлларига қалам олишади, кўнгилларига муҳаббат ёки нафрат туйғусини жойлаб астойдил ёзишга киришишади.

Ахир, овулга келган меҳмон қайси уйга киришини билмай турганда димоғига мўрилардан таралаётган ҳид келади. Биринчи маккажўхори уни кўшилган нон ҳиди, бошқаси қўй гўшtidан тайёрланаётган кайнатма шўрва ҳиди.

Ахир, уйланаётган йигит енгилтак ва ақлли қиздан бирини танлаш керак бўлса, бойлиги бўлгани учунгина енгилтак қизни танлайди.

Ахир, шундай ёзувчилар ҳам бор, улар учун қайси мамлакат ҳақида ёзишнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Улар олибсотарларга ҳам ўхшаб кетади. У товарни қанча узоқроқ олиб борсам, шунча кимматроқ сотаман деб ўйлайдиган.

Улар менга Пархал овулидаги бир қизни эсимга солди. Ҳолбуки, у ўз овулимда менинг тенгим йўқ деб, ўзга овулдан «шахзода» келишини кутарди. Бу воқеа қандай тугади, деб сўрарсиз. Охир-оқибат, у қари қиз бўлиб қолди.

ЎРМОНГА БОРГАН ИККИ ТОҒЛИК ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Иккита тоғлик бўйинтуруққа яроқли қуруқ шох кесиб келиш учун ўрмонга борди. Демак, эскиси яроқсиз ҳолга келган.

Биринчи тоғлик дарҳол битта дарахтдан мўлжаллаб кўриб, бўйинтуруққа ярайдиган иккита пишиқ қуруқ шохни кесиб олди. Иккинчи тоғликка эса, кейинги дарахт яхшироқдай кўринди, яқинига борганда кейингиси яхшироқдай туюлди. Шу тариқа у кун бўйи бир қарорга келолмай ўрмонда кезди. Ниҳоят, қош қорайгани учун иккита қуруқ шохни кесиб олди, лекин улар биринчи учраганидан ёмонроқ эди. У уйга шом қоронғисида қайтди. Бу вақтда биринчи тоғлик янги бўйинтуруқдан фойдаланиб, даласини шудгор қилиб бўлганди.

Бу ҳикояни менга битта доғистонлик шоир узоқ сафардан иккита бўш шеър ёзиб қайтган вақтда Абутолиб айтиб берганди.

– Қўшиқ айтишни ўз уйингда ўргана олмаган бўлсанг, уйингдан узоқда қандай ўрганиш мумкин? – дея ўз ҳикоясини тугатганди кекса шоир ва фикрини шундай давом эттирганди: – Шоирлар ҳам баъзан кун бўйи тоғма-тоғ юриб ўз бўркини излаган тоғликка ўхшайди, ҳолбуки, бўрк кун бўйи тоғликнинг қовоқ бошида бўлган.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Туғилган уйимдан биринчи бор узоқ сафарга йўл олдим. Онам тоқчага чирокни ёкиб қўйди. Мен кетар эканман, ортга қарадим, яна йўл босиб ортга қарадим, туманлар аро деразамиз тоқчасидаги чирок ёғдусига кўзим тушди.

Шу кичкина деразадан таралган ёғду мамлакатлар оша, йиллар оша менинг йўлимни ёритиб турди. Мен туғилган уйимга қайтиб келгач, шу кичкина деразадан ташқарига қарадим. Кўз олдимда бепоён дунё, ўтган йўлларим, йилларим гавдаланди.

Ким ёзувчига мавзу беради? Унга бош, кўз, кулок, юрак бериш осонрок. Ёзувчи мавзуни муҳаббат ёки нафратига асосан эмас, таралаётган ифориغا қараб танласа, ўз даврининг нафаси уфуриб турган асарни дунёга келтира олмайди. Улар даврининг эмас, айнан ўша бир куннинг фарзанди бўлади. Тўғрироғи, улар кар келинга ҳам ўхшаб кетади.

КАР КЕЛИН ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Бир овулда кар қиз бор эди. Бошқа овулдаги йигит бу қизнинг кар эканлигини билмасдан совчи жўнатди. Қизнинг ота-онаси ҳам бу ҳақда айтишмагани учун фотиҳа ўқилди, тўй бошланди. Тўйга кўп меҳмон келди. Келин кўпчилик олдида сир фош бўлишини истамади, дугонасидан ҳар доим ёнида ўтиришини сўради. Дугонаси агар кулгили гап айтилса, кулиш лозим бўлса чап елкасини, борди-ю қайғули гап айтилса, ғамгин тусга кириш лозим бўлса келиннинг ўнг елкасини туртиб қўйишига келишиб олишди. Маълумки, тўйда келиннинг гапириши шарт эмас, агар умуман гапирмаса янада яхши. Шу боис барчаси келишгандай силлиқ кетди. Келин қаерда кулиш керак бўлса жилмайди, қаерда ғамгин қиёфага кириш лозим бўлса қайғули тусга кирди.

Аммо дугонаси келишилган шартни унутиб қўйди ва чап елкани туртиш керак бўлганда ўнг елкани туртди ёки аксинча. Хуллас, барча ғамга ботганда келин кулиб сукунатни бузди, ҳаммининг кўзи қувончдан ёнганда келин афсус чекиб уҳ тортди.

Куёв келинга ажабланиб қараб қўя бошлади ва келиннинг эси жойида эмас деган хулосага келди. Ўша заҳоти келинни келган йўли билан изига қайтарди.

Хуллас, ҳақиқий ёзувчини кимдир кар келинга ўхшаб чап ёки ўнг елкасидан туртиб туриши шарт эмас. Унга фақат ўз юрагининг оғриғи, ўз юрагининг қувончи қўлига қалам тутқазади. У ўзгалар кулаётгани ва кулаётганларга ўхшаш учун кулмайди ёки атрофдагилари қайғу чекаётгани учун ғамгин қиёфага кирмайди. Ёзувчининг ўзи «тўй»нинг об-ҳавосини белгилаши керак. Яъни ёзувчи, шоир кулганда атрофдагилар ҳам қувончдан яшнаб кетсин, ёки ёзувчи, шоир ғамга ботиб юрагини чангалласа атрофдагилари ҳам ғамдан юрагини чангаллашсин.

Кимки фикримга қўшилмаса, айтиб туришса ёзиш осон деб ўйласа, мен билан бўлиб ўтган қуйидаги воқеадан ибрат олсин.

ЭСДАЛИКДАН: Ўшанда мен Хунзах овулидаги бошланғич мактабнинг 2-синфида ўқирдим. Мен билан битта партада рус тили ўқитувчимизнинг мовий кўзли қизи Нина ўтирарди. У менга жуда ёқарди, лекин бу ҳақда унга айтишга сира журъат қилолмасдим. Ниҳоят, мен унга хат ёзмоқчи бўлдим. Аммо бу ишни амалга оширишим осон эмасди. Чунки мен ўша вақтда рус тилини умуман билмасдим. Мен битта танишимдан сўзларимни таржима қилиб беришини сўрадим. Танишим қандайдир нотаниш сўзларни айтиб турди, мен русча ҳарфларда уларни ёзиб олдим. Ўйладимки, мен севги баёни тўғрисида яхши мактуб ёздим. Ҳаяжонланиб, қўлларим қалтираб мактубни партадош қизга узатдим. У ҳам ҳаяжонланиб, қўллари қалтираб мактубимни олди, очиб ўқиб кўриши билан юзи қизарди, йиғлаганча

синфдан чиқиб кетди ва мен билан бошқа бирга ўтиришни истамади. Маълум бўлишича, менинг мактубим ҳақоратли ва уятли сўзлардан иборат экан.

Бошқа бир воқеа. Мен Москвадаги Адабиёт институтида, рус тили ўқитувчимизнинг қизи педагогика институтида ўқирди. У билан учрашиб қолганимизда, декабрь ойининг аниқ бир кунини айтиб меҳмонга таклиф қилди. Ўша кун унинг туғилган куни эканини билардим. Албатта, унга совға олдим. Лекин унинг туғилган кунига бағишлаб шеър ёзиб, рус тилига таржима қилдириб, уни ифодали ўқиб бериб, тантанали равишда топширсам яхши совға бўларди деб ўйладим.

Шу тариқа унга бағишлаб шеър ёздим, бирга ўқийдиган дўстимдан рус тилига таржима қилиб беришини сўрадим. Дўстим тун бўйи таржима устида ишлади. У эрталаб қилган таржимасини ўқиб берганда шеъримни таний олмадим. Таржимада кўнгил ҳаяжонлари, дил изҳори тўлқинлари бор, лекин ёқимли қизимга айтмоқчи бўлган гапимдан асар ҳам йўқ эди.

Энди мен осонгина алданиб қолмасдим. Яъни бир марта оғзим сўздан куйган эди ва дўстимга дедим:

– Майли, бу шеърни севгилингнинг туғилган куни бўлганда ўқиб берарсан. Чунки бу менинг шеърим эмас, сенинг шеъринг.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Мавзу ўлган балиққа ўхшаб, сувнинг юзида тескари ҳолда қалқиб турмайди. У тирик балиқдай сувнинг тубида, тез оқар жойида, энг тиник сувда, гирдобида. Сен уни жойида ушла, гирдобдан, шаршара остидан ушлаб ол. Ахир, оғир меҳнат қилиб топилган пул билан кўчадан топиб олинган пулнинг ўртасида фарқ бор-ку.

Тоғликлар айтишади: жуда кўп ҳайвон овлашинг мумкин, балки улар шоқол ва қуёндир. Яхшиси сен битта ҳайвонни овла, лекин у қора-кўнғир тулки бўлсин. Фақат уни қаердан овлашни билмайсан. Билиб қўй, ҳамма яхши ҳайвонлар олис дараларда яшамайди.

Бир овчи умри бўйи қора-кўнғир тулкини овлашни орзу қиларди. У шундай тулкини овлаш мақсадида неча бор тоғларни бўйи-эни бўйича кезиб чиқди. Қариган чоғида олис дараларга боришга кучи етмагани учун шундоққина ёнидаги жойларда ов қила бошлади. Тўсатдан овчининг қаршисидан бир умр орзу қилган қора-кўнғир тулки чиқиб қолди. Овчи тулкидан сўради:

– Сени умрим бўйи изладим, шунча вақт қаерларда бекиниб юрдинг?

– Мен туғилганимдан буён шу дарада яшайман, – дея жавоб берди тулки. – Сен билмайсанми, керакли нарсани умринг бўйи изласанг ҳам уни омад қилиб боққан лаҳзада топасан.

Ҳа, ҳар бир ёзувчининг шундай омад қилиб боққан куни бўлади ва у ўша кунда ўзлигини кашф қилади, ўз мавзусини топади. Аммо ёзувчи топган мавзусини ўзгартирмаслиги керак. Агар у мавзусига бевафолик қилса, менинг битта танишимнинг холига тушиши мумкин.

МЕНИНГ ТАНИШИМНИНГ ПЬЕСАСИ ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Доғистонлик битта ёзувчи жамоа хўжалиги тўғрисида пьеса ёзди. Мавзу қанчалик долзарб бўлмасин театрдагилар пьесани муаллифга қайтарди ва ҳеч қандай узрли сабаблар айтмасдан оддий изоҳ беришди: пьеса бизга ёкмади.

Эҳтимол, бу изоҳ бошқа бировга тушунарли бўлиши мумкин, лекин драматургга эмас. Драматург хафа бўлди ва тегишли жойга ариза ёзди. Дарҳол масалани ўрганиш ва тегишли чора-тадбирлар белгилаш учун комиссия тузилди. Комиссия масалани ўрганиш жараёнида пьесанинг мазмуни билан танишди: илғор бригада мўл буғдой ҳосилини йиғиш чоғида қувноқ кўшиқлар айтиб мусобақалашади.

Албатта, пьесанинг бундай мазмуни комиссия аъзоларини қаноатлантирди. Пьеса театр сахнасида ҳам қўйиларди, лекин бу вақтда кўмик чўлларисида (айнан қувноқ бригада мусобақалашиб буғдой ҳосилини йиғадиган жойда) буғдой етиштириш ўрнига, пахта етиштириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Шубҳасиз, ғаллачиликка бағишланган пьесадаги шарт-шароитлар пахтачиликка тўғри келмасди. Драматург узоқ ўйлаб ўтирмасдан пьесани қайта ишлашга ўтирди. Айтиш мумкинки, драматург астойдил тер тўкди ва пьесада экилган чигитлар қийғос униб шоналади. Пьеса қайтадан театрда ўқилди. Ўқиш жараёни қизғин кетаётган вақтда янги қарор чиқди. Унда кўмик чўлларисида пахта етиштириш буғдой ўстиришга нисбатан истиқболсиз экани таъкидлангани ва бундан кейин кўмик чўлларисида маккажўхори экишга кўрсатма берилгани.

Ишчан драматург яна пьесани қайта ишлашга киришди. Бироқ бу воқеа қандай тугашини билмай армонда қолдик, чунки драматург пьесани ёзиб тугатаётган вақтда театр биносига ўт кетди. Драматург ўзининг омадсиз эканидан нолиб, дарёнинг энг тез оқар жойига борди ва пьесани кўл ёзмасини сувга улоқтирди. Энди у пьесани сувга улоқтирганидан ачинмаяпти.

Яхшиси, бошқа пьесага боғлиқ воқеани ҳикоя қилиб берай. Уни рус драматурги ёзган бўлиб, «Жўшқин одамлар» деб номлаганди. Бу пьеса ғаллачилик-пахтачилик мавзусида эмас, балиқчилик ҳақида эди. Эҳтимол, фақат балиқчилик ҳақида ҳам эмасдир.

Азалдан тоғлиқлар ўзлари туғилган овуллари ташлаб, денгиз бўйидаги текисликда яшашга интилишади. Бу текисликка мослашиш дейилади. Ҳозир бу масалага боғлиқ барча муаммолар тўғрисида гапирмоқчи эмасман, фақат асрлар бўйи қўй боқиб чорвадорлик билан шуғулланган тоғлиқлар текисликка келиб жойлашгач, кўпчилиги балиқчилик билан машғул бўлишини айтмоқчиман холос. Денгизда ёмон балиқчи яхши чўпондан аёломи? «Жўшқин одамлар» пьесани шу масалага, яъни олис тоғ овулларида Каспий денгизи бўйига келиб балиқчилик билан шуғулланаётган тоғлиқлар ҳаётига бағишлангани.

Пьесада иштирок этувчи образлар авар бўлгани учун драматург уни авар театрига берди. Аммо авар театри пьесани қабул қилмади.

Энди драматург нима қилиши керак? Унинг ўрнида бошқа бўлганда кайфияти бузилиб, руҳи тушарди. Биласиз, шохмот ўйинида шундай вазиятлар содир бўлади: қора шох ҳар томондан қуршаб олинган, юришга катак йўқдай. Шу вақт қора от ажойиб юришни амалга оширади, энди оқ доналар жуфтакни ростлашга жой излаб қолишади. Бундай туб бурилишдан кейин оқлар химоя чораларини излашга мажбур.

«Жўшқин одамлар» пьесаси муаллифи ҳам мана шундай «от юришни» амалга оширди. Пьесадаги аварча исмларни қўмиқча исмларга ўзгартирди ва уни қўмиқ театрига топширди. Афсуски, бу «от юриш» ўзини окламади. Қўмиқ театри ҳам балиқчига айланган чўпонлар тўғрисидаги пьесани саҳналаштиришни истамади.

Бизнинг Доғистонимизда кўп миллат яшайди. Пьеса қаҳрамонлари даргин, лезгин бўлди-ю, лекин улардан ҳам яхши балиқчи чикмади. Драматург пьесасини оч қолган итидай кўчага чиқариб юборди, ўйладики, бирон уйдан қорнини тўйғазиб қайтади. Ит ҳамма ҳовлига кириб чиқди, бироқ суяк тополмади.

Бир неча йилдан кейин драматург Москвадаги Адабиёт институтига ўқишга кетди. Маҳачқалъа га шундай гап етиб келди, унинг балиқчилари лўлига айланибди. Чунки «Ромэн» лўлилар театри пьесага қизиқиш билдирибди. Ниҳоят, чўлок қари қизга куёв топилибди. Ва лекин бу никоҳ узоққа чўзилмади...

Мана мен икки танишимнинг пьесасини танқид қилдим. Ҳозир мен ёзувчилар мажлисининг минбарида турганимда, аллақачон лўкамалар ёғилган бўларди: ўз ўзини танқид ҳам бўлсин, яхшиси сен ўзинг ҳақингда гапир.

Ўзим ҳақимда нима ҳам дер эдим? Агар ҳозир ҳикоя қилган ёзувчиларимга ўхшаб хатолик қилган бўлсам, жон-жон деб кечирим сўрардим ва елкамдан тоғ ағдарилганидан ўзимни бахтиёр сезардим. Афсуски, мен кўксимда шундай гуноҳ юкни олиб юрибманки, унинг олдида «пахтачилик», «балиқчилик», ёшлик-ғўрлик ва бошқа хатолар ҳеч нарса эмас. Мен ёшлигимда шундай иш қилганманки, ҳатто уни эслаш ҳам жуда оғир.

Кейин бу ишим учун дўстларим узоқ вақт қойишди, улар мен учун жазо бўлди. Аммо энг оғир жазони ўзимга ўзим чиқардим, ҳеч киши менга бундай оғир жазо бера олмас эди.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Агар шарманда қиладиган айбли иш қилган бўлсанг, кейин қанча тавба қилма бўлиб ўтган ишни ортга қайтара олмайсан.

ЯНА ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Шармандали айбли ишни содир этиб, йиллар ўтгандан кейин тавба-тазарру қилган одам қарзини эски пул билан тўлашга уринган одамга ўхшайди.

ВА ЯНА ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Агар ёвузликка хоҳлаган ёмонлигини амалга оширишга йўл қўйиб берган бўлсанг, кейин уни индамай уйдан чиқариб юбориб, турган жойини тепганингдан фойда йўқ. Оғилхонадан ҳўкизларни ўғирлаб кетгандан кейин унинг эшигига катта кулф осганингдан не фойда?

Худди шундай. Мен ҳам биламан, жанжал тугагандан кейин мушт ўқталишининг кераги йўқ. Аммо ўқувчиларим ҳозиргача мактуб ёзишиб, яна битмаган ярамни янгилашади. Улар менинг деразамга тош отишиб, кўчамизни бошига кўтариб бақиршади:

– Қанисан Расул Ҳамзатов, ўзингни кўрсат-чи? Биз ўқувчиларингга нимага бундай бўлганини тушунтириб бер.

– Мен нимани тушунтириб беришим керак?

– Мана сен бир минг тўққиз юз эллик биринчи йил Шомилни қоралаб шеър ёздинг, бир минг тўққиз юз олтмиш биринчи йил эса Шомилга мадҳия битдинг. Икки шеърнинг тагида Расул Ҳамзатов номи бор. Энди биз билмоқчимиз: Улар битта Расулми ёки бошқа-бошқа Расулми? Қайси Расулга ишонайлик?

Савол кетидан савол ёғилади. Агар баданга ўқ тегса уни олиб ташласа бўлади. Лекин юракка теккан ўқни олиб ташлаб бўладими?

Менинг азиз ўқувчим, неча ёшдалигингни билмайман, балки жуда ёшдирсан. Ҳали катта умр довлонларидан, сарҳадларидан босиб ўтмагандирсан. Мен эса битта довлондан ўтганман. Ҳа, мен севганман! Ҳозир ўз туйғуларимнинг бутун тафсилотини сўзлаб бермоқчи эмасман. Аммо кейин узоқ вақт афсус чекканлигим рост.

Кўпинча қўшниларининг деразалари кичкина кўчада рўпарама-рўпара бўлади. Қўшнилари шу деразадан бир-бирига қараб болалари ёмон қилик қилишганини айтишиб, қарғашиб туришади. Мен ҳозир қарама-қарши деразаларда бир-бирини қарғаб турган қўшниларга ўхшайман. Фақат иккала деразада ҳам ўзимман: бирида ёш пайтим, иккинчисида ҳозирги пайтим.

Чиройли қиз йигитнинг бошини айлантиргандай, давр нури менинг кўзимни қамаштирди. Мен ҳам даврга куёв қалликқа қарагандай қараб, ҳеч бир нуқсонини илғамадим. Агар жиддий айтсам, мен даврнинг сояси бўлдим. Маълумки, таёқ қандай бўлса, сояси ҳам шундай бўлади. Шундай қарор чиқаришди: Шомил – Англия ва Туркия жосуси бўлган, унинг мақсади миллатлар ўртасига нифоқ солиш эди. Мен шундай қарор чиқарилган уйга ва унинг эгасига ишондим. Ўшанда ўзимизнинг Шомилни фош қилувчи шеърим ёзилди.

Энди баъзи бировлар менга таскин бергандай бўлишиб, шундай дейишади:

– Бизнинг эшитишимизча, сен бу шеърни махсус буюртма асосида ёзган экансан, сени шундай шеър ёзишга мажбур қилишганмиш.

Бу ёлғон! Мени шундай шеър ёзишга ҳеч ким мажбур қилмаган. Ўз хоҳишимга кўра Шомил ҳақида шеър ёздим ва уни ўзим таҳририятга олиб бордим. Фақат мен ўша вақтда араб тилини билмаса ҳам Қуръонни варақлаб ҳайратга тушадиган тоғликларга ўхшардим.

Мен давр сояси эдим. Мен ўша вақтда шоир ҳеч қачон соя бўлиши керак эмаслигини билмасдим. Шоир ҳамиша олов-нур бўлиши керак экан, балки у шам бўлар, балки у Қуёш бўлар. Нур ҳеч вақт соя таратмайди, нурдан фақат нур таралади.

Афсуски, мен буни кечроқ англадим. Начора, олманинг ҳам ҳар хил нави бор. Битгаси эртапишар, иккинчиси кузакда пишади. Мен ўша кеч пишадиган олмага ўхшасам керак.

Хуллас, шундай бўлганди. Менинг жароҳатларимга келсак, улар ҳали битмаган.

Ш О М И Л

Қалбимни қийнайди эски жароҳат,
Қачон эсга тушса қийналар юрак.
У ҳақда боболар айтган ҳикоят,
Кейин овулларда тўқилган эртак.
Тогда унинг номи бўлмайди унут,
Яшар эртакларда қаҳрамонга хос.
Тог аро қувлашиб ўтганда булут.
Унинг лашкарига айлайман қиёс,
У ҳақда тоғликлар куйлайди кўшиқ,
Ёдимда, даврада жўр бўлган онам.
Онам ҳам куйлаган меҳрини кўшиб,
Кўз ёшидан қолган юзида шабнам.
Хонамнинг тўрида қарар сурати,
Нақадар синчковдир ундаги қароғ,
Чап қўлида эди кучи, қудрати,
Шу боис ўнг ёнга тақарди яроғ.
Тўрдаги расмда кўргандим алам,
Акаларим жангга жўнаётган кун.
Тилла зийнاتини топишди опам,
Унинг номидаги танк яшаш учун.
Қариган чогида раҳматли отам,
Қаҳрамонга битди қасида-достон.
Шомилга туҳматлар ёғарди у дам,
Ёлгончилар отда сурарди даврон.
Отамга бемаҳал ёпишмаса дард,
Ҳали яшармиди... Кечиринг, ота!
Кечикиб бўлсада узр сўрашим шарт,
Менинг ўша шеърим хатодан-хато.
Ватан шаъни учун қилич тутган эр,
Чорак аср ёвларга бермади омон.
Мен-чи, қораладим замонасоз шеър,
Унда ўйламасдан сўз ёздим ёмон.

Тунлар чирогимни ўчирган оним,
Кимдир деразамда бўлар намоён.
У – ўша тоғликлар севган посбоним,
Гуниб тоғларидан чиққан қаҳрамон.
У дейди: «Эй бола, уруш фалокат,
Қанча яраланмай миқ этганим йўқ.
Ўн тўққиз жойимдан олдим жароҳат,
Сен кўксимга отдинг йигирманчи ўқ.
Ё тигдан, ё ўқдан чекканман озор,
Вужудимда омон жойнинг ўзи йўқ.
Аммо тоғлик илк бор қилди ярадор,
Шунинг учун доғи куйдиради чўғ.
Тўғри, курашишга ҳожат йўқ энди,
Хурлик учун қилич ушладим, холос.
Гарчи қиличимнинг жаранги тинди,
Тоғлик ори учун савашиганим рост.
Халоват билмадим, курашдим фақат,
Кўнглимга сизмади ялла, тўй-ҳашам.
Жазоладим, кимки айтса ҳикоят,
Ҳатто қамчилатдим шоирларни ҳам.
Ўйлардим, ўжардай фикримда туриб,
Жазо бергандурман ноҳақдан-ноҳақ.
Сендай оғзи ботир шоирни кўриб,
Билдимки, ўшанда мен эканман ҳақ».
Тонггача тикилиб турар тепамада,
Кўраман бошида катта оқ салла.
Баъзан кезар гира-шира хонамада,
Хинога бўялган соқоли малла.
Нима ҳам дер эдим? Унинг олдида,
Элимиз олдида айбдорман, айбдор.
Бир вақт Ҳожимурод жаҳл отида,
Имомдан аразлаб кетгандай бекор.
У қайтмоқ истади бўлиб пушаймон,
Ботқоққа дуч келди ва топди жазо.
Мен ҳам қайтайинми? Аммо йўқ имкон,
Ахир, бу тамоман бошқача хато.
Гўрлигим маҳсули торттирар сергак,
Ич-этимни ейман, ҳеч ким билмайди.
Имомдан кечирим сўрашим керак,

*Бироқ ботқоққа ҳам ботгим келмайди.
Энди узрим айтмай, у қабул қилмас,
Ҳеч ким гуноҳ ишни ёддан ўчирмас.
Ёмон сўз шеъримда янградими бас,
Қилич тутган одам асло кечирмас.
О халқим! Ёмондир ўглинг аҳволи,
Сен ўзинг кечиргин, айла марҳамат.
Ўглидан ранжиган она мисоли,
Гуноҳкор бошимни силаб қўй фақат.*

Билмайман, аввалги шеърим учун мени доғистонликлар кечиришадими, билмайман, мени Шомил руҳи кечирадими? Лекин мен ўзимни ҳеч қачон кечира олмайман.

Отам менга айтардилар:

– Шомилни тинч қўй. Агар унга тегсанг, сени кабрга киргунингча тинч қўймайди. Отам ҳақ гапни айтган экан.

*Тоғликлар болани ушлашар маҳкам,
Ҳар қадамда койир, туришар тергаб.
Мен ҳам гоҳо шўхлик, ё хато қилсам,
Отам қулогимни қўярди бураб.*

*Отамсиз ҳаётда қолмайин доғда,
Қулогимни буранг, турунгиз тергаб.
Худди дутор тори бўшаган чоғда,
Унинг қулогини қўйгандай бураб.*

Вакт! Кунлардан йиллар, йиллардан асрлар пайдо бўлади. Аммо давр нима? У асрлардан пайдо бўладими? Ёки йиллардан? Ёки бир куннинг ўзи давр бўлиши мумкинми? Дарахт беш ой ям-яшил бўлиб туради, лекин бир кун ёки бир тунда барча барглари сарғаяди. Ёки аксинча, дарахт беш ой яланғоч, қорамтир ҳолатда туради. Бир кун иссиқ бўлса бас, ям-яшил тусга киради. Битта оппоқ тонг кифоя, оппоқ гулга ўранади.

Шундай дарахтлар бор, ойларга қараб ранги ўзгариб туради. Шундай дарахтлар бор ранги ҳеч қачон ўзгармайди.

Шундай қушлар бор, фасллар ўзгаришига қараб Ер шари бўйлаб кўчиб юради. Бургутлар эса ўз тоғини ҳеч қачон ташлаб кетмайди.

Қушлар шамолга қарши учишни яхши кўришади. Яхши баликлар оқимга қарши сузишади. Ҳақиқий шоир эса, юрак амрига кўра «дунёнинг мавжуд фикри»га қарши исён кўтаради.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Менинг дўстим авар шоири. Яқинда янги шеърлар китоби чикди. У шеърларини шаҳардаги уйи хоналарига ўхшаб бўлимларга ажратибди. Мана сиёсий, яъни гражданлик руҳидаги шеърлари – ижодхонаси, севги. хиссиётга доир шеърлари – ётоқхонаси, ҳар хил мавзудаги умумий шеърлари – меҳмонхонаси, қишлоқ хўжалиги, нон, чўпонлар ҳақидаги шеърлари – билмайман уларни қандай номласам экан? Эҳтимол, ошхона дейиш маъқулдир.

Мен Махачқалъа га тоғдан келган доғистонлик бахшининг гапи тўғри деб ўйлайман. Бизнинг шоиримиз ундан ҳар бир бўлимдан биттадан шеърни қўшиқ қилишни сўраган. Бахши қўбизини созлаган, бир неча дақиқа ўйланган ва қўшиқ бошлаган. У узок куйлаган. Тингловчилар хавотирга тушишган: агар у бир бўлимни шунча узок куйласа, тўрт бўлимни қачон куйлаб тугатади? Аммо бахши сози торларига қўлини қўйиб, қўшиқ айтишни тўхтатган, куйлашни давом эттирмаган. Маълум бўлишича, бахши шу битта қўшиққа шоирнинг асосий туйғуларини, асосий фикрлари берилган мисраларни тўплаган. Шоир ундан нега бундай қилганини сўрабди.

– Дўстим, – дея жавоб қайтарибди бахши, – мана менинг қўбизим, унинг учта тори бор. Мен олдин биринчисини, кейин иккинчисини, сўнгра учинчисини чала олмайман.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Эҳтимол, ҳамма билар, шундай тоғлик бор эди, доим янги этиги ифлос бўлиб қолишидан кўрқарди. Шу боис айрим жойларда этигини ечиб қўлига оларди ва пайпоқда юрарди. У бир куни тизза бўйи балчикка дуч келган. Бечора этигини ифлос қилмаслик учун боши билан балчикда турган.

ШУНДАЙ ҲАМ БЎЛАДИ. Шоирлар айрим ҳолатларда санъат асари яратаётган рассомга эмас, дам олиш кунлари ўтказиладиган пойгаларда қатнашадиган чавандозларга ўхшайди. Отининг бўйинини беш дақиқа мукофот шойиси безаши учун отнинг сағринига аёвсиз қамчи тортишдан тойишмайди. Отнинг бўйнига ташланган шойи рўмол ўша кун олинади, лекин сағринига етказилган жароҳат узок вақт битмайди. Улар Телетли овулидаги Алибўлатга ҳам ўхшайди. Айтгандай, сиз Алибўлат билан бўлган воқеани билмайсиз.

Кунлардан бир куни Хунзах ноиби ўзининг Алибўлат навқарига шундай дейди:

– Тайёрлан, эртага эрталаб Телетли овулига борасан.

– Мен тайёрман, – деди топшириқни бажаришга ўрганган навқар.

Тоғлардаги чўққилар ёришмасдан Алибўлат туриб отини эгарлади ва Телетли сари йўлга тушди. Тушга яқин у Хунзахга қайтди. Хунзахга кираверишда ундан таниши сўради:

– Оллоҳ ўзи сени асрасин, Алибўлат, узоққа бориб келаяпсанми?

– Телетли овулига бориб келишга улгурдим.

– Нима иш билан Телетлига боргандинг?

– Мен буни билмайман. Буни ноиб билади. Кеча кечкурун у эрталаб Телетлига борасан деди. Мана мен бориб келдим.

Афсуски, адабиётимизда ҳам шундай алибўлатлар бор.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Шундай йигитларни кўп учратганман, улар уйланишдан олдин юрак амрига кулоқ тутмасдан амакилари, холалари, қариндошлари маслаҳатларига кулоқ солишади. Ёзувчи ва ижод ўртасида севгисиз никоҳ бўлиши мумкин эмас. Ҳаётда эса, холангиз билан маслаҳатлашиб уйланган бўлсангиз ҳам фарзанд туғилаверади. Айтишларича, оилада севги қанчалик кучли бўлса, соғлом бола туғилиш эҳтимоли шунчалик кўпроқ. Агар ёзувчи ва ижод ўртасидаги никоҳ севги асосида қурилмаган бўлса, фақат ўлик китоблар дунёга келади. Шунинг учун ёзувчи бирор мавзунинг бошини тутар экан фақат юрак амрига кулоқ солиши лозим.

БИР ТАНИШИМНИНГ КИТОБИ ҲАҚИДА. Қайси йили эсимда йўқ, бирдан мамлакатимизга Гоголлар, Шедринлар керак деб айтила бошланди. Эҳтимол, ҳажвий асарларга эҳтиёж сезишгандир.

Бир танишим бор эди – бирозгина шоир, бирозгина ёзувчи, бирозгина муҳаррир. Бир сўз билан айтганда адабиётчи. У чакирикка «лаббай» деб жавоб бериб, ҳажвий шеърлардан иборат китоб чиқарди. Ҳажвий шеърларида тухматчиларни, лаганбардорларни, текинхўрларни, кўп бор уйланганларни ва бошқа бир талай салбий хислатлари бор кишиларни танқид остига олганди.

Китоб савдо расталарига чиқиб улгурмасдан битта танқидчининг шу китоб ҳақидаги мақоласи эълон қилинди. Жумладан, у шундай ёзганди: «Бизга Гоголлар, Шедринлар керак деган чуқур мазмунли шиоримизни муаллиф жуда жўн ва ўзига мослаб тушунибди. Кўриб турибмизки, бизнинг орамизда шундай пасткаш ва қора юракли кимса яшаётган экан.

Билмадим, китобига киритган шунча салбий хислатли кишиларни у қаердан олди экан? Наҳотки, шундай одамлар бизнинг мамлакатимизда бўлса? Ахир, у ёзган салбий хислатли одамларнинг мамлакатимизда бўлишининг ўзи мумкин эмас. Бундай салбий хислатли кишилар қора юракли муаллифнинг бемаъни хаёллари маҳсули, холос. Тухмат-уйдирмаларга тўла бу китоб фақат душманларимизнинг тегирмонига сув қуяди».

Жаҳли чиқиб кетган катта амалдор Мухторбеков столни муштлади:

– Қани айт, ялқов, беҳафсала, бунинг устига пиёниста бригадирни сен қаерда кўргансан?

– Ўзимизнинг овулда кўрганман, – дея секингина жавоб қайтарди муаллиф.

– Бу тухмат. Мен яхши биламан, овулимиздаги хўжалик илғор жамоа хўжалиги. Илғор жамоа хўжалигида эса, сен ёзган бригадирнинг бўлиши мумкин эмас.

Гапнинг қисқаси, барча калтак ҳажвчининг бошида синди. Худди Польша журналида чоп этилган карикатурага ўхшаш ҳол юз берди. Унда шундай тасвир бор эди: Уйнинг биринчи қавати балконидаги одам тўртинчи қават балконида турган

одамга ғишт отаяпти. Лекин отган ғиштлири тўртинчи қаватга етмай ўзининг бошига кайтиб тушаяпти. Тўртинчи қаватда турган ўша одам биринчи қават балконида турган одамга хотиржам ғишт отаяпти. Карикатура тагида шундай ёзилган: «Тепадан ва пастдан қилинган танқид».

Кимдир омадсиз ҳажвчига энг тўғри йўл айбингга икром бўлиш деб айтибди ва тайинлабди: Бир марта эмас, тўғри келган жойда айбингга икром бўлавер – газетадами, журналдами, мажлисдами, қанча кўп айбингга икром бўлсанг шунча яхши. Шундан кейин ҳажвий китобнинг муаллифи тавба қилишга тушиб кетди. Лекин бу камлик қилар экан. Катта амалдор Мухторбеков деди:

– Тухмат тўла шеърларни ёзганиндан кейин сенинг ҳеч бир гапингга ишонмай-миз. Сен амалий ишинг билан, қаламингнинг кучи билан бизга батамом тузалганини исботлашинг керак.

Танишимга барибир эди: танқид қилиш керакми, танқид қиламан; тузалиш керакми, тузаламан. У ижод столига ўтириб «Меҳнатсевар Маржона» дostonини ёзди. Дostonнинг қаҳрамони илғор ва фаол киз, бирпасда жамоа ҳўжалигини илғорлар сафига қўшади, барча режа-мажбуриятларини ошириб бажаради, бу билан қаноатланмасдан бадий хаваскорлар танловида қатнашиб, ўзи тўқиган шеърни куйлаб биринчи ўринни олади. Дoston журналда нашр этилди, алоҳида китоб ҳолида чоп қилинди. Бу вақтда замон ўзгарганди. Ҳажвчини тухматчи, қора юрак деб ёзган танқидчилар энди ўз мақолаларида уни хаспўшловчи деб аташди. Катта амалдор Мухторбеков яна столни муштлади:

– Бизга айт, камчилиги бўлмаган жамоа ҳўжалигини қаерда кўргансан?

Айбдор бу гал жавоб бермай сукут сақлади. Чунки узун арқонда шундай тугунлар борки, қўл билан ечиб бўлмайди, тиш билан ечай десанг ахлат ёпишган. Менинг танишим ҳам тушундики, ундан ҳам шундай тугунни ечишни сўрашяпти. Шу боис у бошини куйи солганча жим ўтирди.

У оз эмас, кўп эмас ўн йил сукут сақлади. Ҳатто бу даврда у Ёзувчилар уюшмасига ҳам қадам босмади. Фақат бир марта ёзувчиларга уй берилаётган вақтда келди. Тушуниб турибсиз, бундай пайтда келмаслик мумкин эмас.

Кўп ўтмай катта амалдор Мухторбеков кўзбўямачилиги учун ишдан олинди. Унга ҳеч ким ачинмади.

Айтгандай, у чўмилишни яхши кўрарди. Эрталаб ва кечкурун қора ЗИМ машинасида махсус чўмилиш жойига бориб, ёлғиз ўзи Каспий денгизининг намақоб сувига чўкиб ўтирарди. Уйи шундоқ денгиз қирғоғида эди. Аммо ишдан олингандан кейин ҳеч ким Мухторбековнинг денгизда чўмилаётганини кўрмади. Чунки умумий чўмилиш жойига боришга бўйни ёр бермасди. Эҳтимол, у ҳамон кеккайиб юрган даврларини унутмагандир.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Кўчага чикқанда дарахтларни, буталарни, улар атрофида учиб юрган қушларни кўрасан. Қушларнинг айримлари баландроқ, айримлари

пастроқ учишади. Пастроқда: калдирғочлар, чумчуклар, зоғчалар, карғалар, фақат битта куш осмону фалакда. Бу – бургут! У юксак осмонда, кўздан узокда. Лекин у канча баландда бўлмасин уйдан чиққан одамнинг нигоҳи биринчи навбатда бургутга тушади. Эҳтимол, юксакда ва узокда бўлгани учун дарҳол кўзга ташланар. Кейин ўзингдан беш кадам нарида учиб юрган чумчуқларга назар соласан.

Лекин бургутни кўрганинг билан бургут бўлиб қолмайсан. Худди шундай қахрамон ҳақида ёзган ёзувчи қахрамонга айланмайди. Мен қахрамоннома ёзган кўплаб кўрқоқ шоирларни биламан. Агар тоғликларнинг мард ўғлони Маҳач Доҳадаев қабридан бош кўтарса, у ҳақда диссертация ёзган «олим»га нима деган бўларди?

– Сен қандай қилиб менинг қахрамонлик йўлим ҳақида ёздинг, агар ўзинг муҳаррир олдида бирор иборангни ҳимоя қила олмаётган бўлсанг? Тўғри келган муҳаррир сенинг фикрларингни ўзи хоҳлагандай ўзгартираяпти. Сен уларга эътироз ҳам билдира олмаёпсан. Сенинг Маҳач Доҳадаев ҳақида диссертация ёзишга ҳақкинг йўқ! – дерди агар тоғликларнинг мард ўғлони қабрдан бош кўтарса.

Айримлар ўйлайдики, катта мавзуларга кўл урсам бас, дарҳол буюк бўламан. Аммо буюкликнинг замани оддийликда. Ахир, бир томчи ёмғирда сел мудрайди. Буюк ва ҳақир одамлар ўртасида қандай фарқ бор? Ҳақирлар катта нарсаларни, улкан воқеаларни кўради, бурнининг остидаги нарсаларни пайқашмайди. Буюклар катта-кичик нарсаларни бирдай кўра олади, ўзгаларга катрада Куёш акс этишини тушунтириши мумкин.

ЭСДАЛИКДАН: Баъзан шундай бўлади, истеъдодли ёзувчиларнинг иши юришмай ғамгин кезади, истеъдодсиз, олғир қаламкашларга омад кулганидан босар-тусарини билмай қолади. Нега бундай бўлади, қачон шундай ҳол юз беради? Демакки, китобнинг бадиийлигига, қандай маҳорат билан ёзилганига эътибор берилмаган, аксинча, бошқа муаллифнинг ёзганларидаги хайрли ниятлари ҳаддан зиёд баҳолаб юборилган. Бундай ҳолларда ўргатувчилар ўрганувчилардан, товарлар харидорлардан, вайсакилар ёзувчилардан кўпроқ бўлади.

Айнан шундай олатасир замонда отам Шомил ҳақида катта дoston ёзди. Дoston энди чоп этилай деб турганда Шомилнинг Англия ва Туркия жосуси бўлгани тўғрисида гап чиқиб қолди. Бундан шундай хулоса чиқарилди: Шомил йигирма беш йил Доғистон халқлари озодлиги учун эмас, уларни қалғитиш учун жанг қилган.

Дарҳол отамнинг қахрамонлик достони устидан ҳукм ўқилди. Отамга шундай фаровон даврда қадим тарихни қовлаштирамасдан, ўқувчиларга манзур бўладиган замонавий мавзуларда асарлар ёзиш кераклиги тўғрисида маслаҳат беришди.

Ўша вақтда уйимизга отамнинг қувноқ дўсти Абутолиб тез-тез келиб турди. Ҳар гал у ўзи билан сурнай ва найини олиб келарди.

– Ҳамзат, кўпам ҳафа бўлаверма, – деди жойлашиб ўтирар экан Абутолиб ва сурнайни чалиб кўрди. – Ҳали шеър ёзмаган болалик давримда мен сурнай чалардим. Шу сурнайимни чалиб неча йил рўзгоримни тебратдим. Сурнайда сўралган мусиқани чалиш мумкин. Кел, шеърятни бир лахза унутиб, ёшлигимизни эсга олиб мусиқа чалайлик. Мен сурнай чаламан, сен чилдирма чал, энгил тортасан.

– Нималар деяпсан, Абутолиб?! Агар биз чилдирмачилик ёки сурнайчилик қилсак бунинг сира уят жойи йўқ. Чунки сурнайчининг чалган куйига раққос ёки дорбоз ўйнайди. Сурнайчи ерда куй чалади, дорбоз дорда ўйин кўрсатади. Айт-чи, Абутолиб қайси бирига қийинроқ? Фақат ўша дорбоз – биз иккимиз. Улар мусиқа чалишиб, бизни раққос ёки дорбозга айлантиришмоқчи.

Кувнок Абутолибни ғам босди, унга ҳамдард бўлиб сурнайи ғамгин нола таратди. У узоқ вақт индамасдан сурнай чалди, кейин бошини кўтариб деди:

– Шеър ёзиш – қийин иш экан!

*Пастдай кўринади азим чўққи ҳам,
Мисоли чўзилсанг етади кўлинг.
Аммо тикка сўқмоқ бўйлаб юрган дам,
Қанча кўтарилма тугамас йўлинг.*

*Кимгадир шеър ёзиш осон туюлар,
Қалам олсанг бас, шеър ўзи қуйилар.
Аммо шеър ёзишдан, эй гофил инсон,
Гоҳ чўққига чиқиш минг марта осон.*

БУРГУТ БЎЛИШНИ ХАЁЛ ҚИЛГАН ҚУШЧА ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Отар тоғдан яйловга ҳайдалаётган пайт. Кутилмаганда осмондан бургут шўнғиди, битта кўзичокни чангаллаб кўтарганча кўздан йўқолди. Бунини кичкина қушча кўриб турганди. У ўйлади: нега мен бургут ишини такрорлай олмас эканман, кўзичок нима бўпти, кўчқорни ҳам кўтариб кета оламан. Қушча баландроқ учди, қанотини йиғиб пастга шўнғиди. Воқеа қушчанинг кўчқор шохига урилиши ва ўша заҳоти ўлиши билан якунланди.

– Қачондир пашша ҳам тошни юмалатмоқчи бўлган, – деди чўпон ўлган қушчани кўлига олар экан.

Ўзини бургутга тенглаштирган қушчани, охир-оқибат, пашшага ўхшатишди.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Мавзу – муҳаббат, мавзу – қасам, мавзу – тавба, мавзу – ибодат. Шарқликлар айтишади: ибодатни такрорлаган билан эскирмайди, ибодатни такрорлаган сайин имон бут бўлади. Мавзу ҳақида бундай фикр юритиш мумкин эмас. Чунки битта мавзунини такрорлайверсанг у майдалашади ва қадри тушади. Ахир, олмос қанча катта бўлса, шунча қиймати баланд. Кимга ҳам олмос қукуни керак?

Мен рус тили ўқитувчимиз Вера Васильевна ҳақида шеър ёзгандим. Кўрдимки, шеър ўқувчиларга ҳам, танкидчиларга ҳам ёқди. Хурсанд бўлганимдан шу мавзуда яна битта шеърни кораладим.

Бу шеърларимга энг тўғри қиёс шу: дастлабкиси бочкачадаги етилган винога ўхшаган бўлса, кейингиси виноси ичиб бўлинган шу бочкачани ювиб, тўкиб ташланаётган чайиндига ўхшади. Бу чайиндида винонинг ҳиди бор, мазаси йўқ. Етилмаган винони эски бочкачага солиб ҳам кўп сақланган вино деб ишонтириб бўлмайди. Яхшиси, мен баъзан москвалик дўстларимизни вино билан қандай зиёфат қилганимизни сўзлаб берай.

Биз кавказликлар туғилган юртимиздан Москвага қайтар эканмиз, қўлбола тайёрланган виномиздан оламиз. Дўстларни чакирамыз, бочкача очилади ва зиёфат бошланади. Бочкачадаги вино узоқ сақланган, тоза узумдан тайёрланган, сифатли. Винодан ичган дўстлар макташади, бу ҳақда ўзларининг дўстларига сўзлаб беришади. Яхши винодан татиб кўришга эса, иштиёқмандлар кўп. Маълумки, ҳар қандай бочкачанинг туби бор. Шундай кезде уялиб қолмаслик учун гуноҳга ботишимизни билсак ҳам буфетдаги шишали винолардан сотиб олиб, бочкачани тўлатамиз. Кейин ҳақиқий қўлбола вино, ўзимизнинг боғдаги узумдан тайёрланган, деб мактаймиз. Бизнинг айбимизни ошкор қиладиган вино шинавандалари бўлмайди. Фақат битта меҳмон винони ичиб кўргач, менга қараган ва бошини чайкаган. Бошқалари қанча кўп вино ичса, шунча маст бўлган. Қанча маст бўлса, винони шунча кўп мактаган.

Менинг кейинги шеърим чекига ҳам шундай савдо тушди. Шеърни тушунадиган зукко ўқувчилар бошини чайкаб дейишди:

– Ақаси бу иш бўйича Далағолов келиб кетганди.

Яна улар дейишди:

– Битта овулга битта тентак етади.

Шунда тушундимки, мен ҳам кекса ёғоч ўймақори қилган ишни қилибман. Яхшиси, мен бу уч воқеани тартиб билан ҳикоя қилиб берай.

Болалигимда бизнинг овулга ҳар куни газета ва хатлар солинган сумкани орқалаб почтачи Қурбонали келарди. У Эбут овулидан бўлиб, жуда ҳазилкаш эди. Почтани эгаларига тарқатиб бўлгач, у албатта отамнинг олдида тамаки чекиш ва суҳбатлашиш учун келарди. Билмадим, нима учун у суҳбатдош сифатида айнан отамни танларди. Чунки суҳбат мавзуси доим бир хил – уйланиш тўғрисида бўларди. Тўғрироғи, янгисига уйланиш ҳақида. Негаки, у ҳафта сайин уйланадиган, ой ўтмасдан ажрашадиганлар тоифасига кирарди.

Эсимда, эндигина ажрашган ва янги бева излаётган вақти эди. Гўё бир умр излаётган аёлини энди топганди. Чунки ҳар куни суҳбат давомида унинг гўзаллигини, ҳали ёш эканлигини, хушмуомалалигини мактарди.

Бирдан ёш аёл ҳақидаги суҳбатлар тўхтади. Қурбонали ҳамон уйимизга келар об-хаво ҳақида, хўжалик ишлари тўғрисида гапирарди, ўртага жимлик чўкканда тўғри келган мавзуда сўзларди, лекин ёш аёл борасида мик этмасди.

– Сен ўйлаб юрган ёш аёлингга уйландинг, шекилли, – деб сўради бир куни отам.

– Нималар деяпсан, Ҳамзат. Мен шундай ўйлаб юрган эканман, аёл эса умуман бошқача ўйлаган экан. Энди мен ёш бева топаман деб, бутун Доғистонни айланиб чиқсам керак.

Шундан кейин Қурбонали узоқ вақт кўринмади. Овулма-овул юриб ўзига ёш бева излагани кетди, шекилли. Бу вақтда почтани ўғли тарқатди. Ниҳоят, иши юришмайдиган ҳамиша бўйдоқ ёнимизга келди. Биз ундан хол-аҳвол сўрадик:

– Ишларинг қалай? Йўлинг равон, манзилинг яқин бўлдимми?

– Эҳтимол йўлим равон бўларди, аммо ҳамма ёқни Далағолов дегани расво қилишга улгурибди.

– Қандай қилиб?

– Жуда оддий мен қаёққа бориб дардимни айтмай, жавоб бир хил бўлди: «Кечикдинг, оғайни. Бу иш бўйича Далағолов келиб кетганди».

Дарбиш Далағолов аварлардан чиққан донжуан эди. У 1938 йилда йигирма саккизинчи марта уйланди.

Почтачи Қурбоналининг бу гапи одамлар ўртасида бир зумда тарқалди ва бутун Доғистонда шундай ибора пайдо бўлди: «Бу иш бўйича Далағолов келиб кетганди».

Энди битта тентак тўғрисидаги воқеа. Маълумки, ҳар бир овулда битта тентак бўлади. Бу бир ҳисобдан яхши. Агар овулда тентаклар кўп бўлса, бу ёмон. Агар тентак бўлмаса нимадир камдай туюлади. Тентаклар ҳам бир-бирини танийди ва бир-бириникига меҳмонга бориб туришади. Хунзах овулидаги тентак уйига Гортакол овулидаги тентак меҳмонга келибди.

– Тентакка, салом бердик.

– Тентакка, алик олдик.

Кейин меҳмондорчилик таомилига амал қилинган. Печка ёнига ўтиришган, ейишган, ичишган. Учинчи куни гортаколлик меҳмон уйига қайтмоқчи бўлган. Мезбон тентак меҳмондорчилик таомилига кўра ҳурмат билан кузатган: совға берган, овулнинг чеккасигача бирга борган. Тентаклар кучоклашиб хайрлашган.

Меҳмондорчилик таомили тўлиқ бажарилди. Собик меҳмон овули томон кадам ташлаши билан унга нисбатан истаган муомалани қилиш мумкин, чунки у энди меҳмонинг эмас. Хунзахлик тентак гортаколлик тентакка бир сакрашда етиб олиб, кулочкашлаб туширган.

– Нега мени уряпсан, тентак?

– Менинг уйимга меҳмонга келма. Билмайсанми, битта овулга битта тентак нетади.

Баъзан шу воқеани эсласам, хаёлимга беихтиёр шундай фикр келади: эҳтимол, битта овулга битта доно етади.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Бадавлат хон бир камбағалдан сўради:

– Ўрдакнинг қайси жойидаги гўшти ширин бўлади? Агар тўғри маслаҳат берсанг, совға бераман. Агар нотўғри маслаҳат берсанг, камчилайман.

– Орқаси, – ўйлаб ўтирмай жавоб берди камбағал.

Ўрдак гўштини пиширишни буюрди. Хон татиб кўрди, гўшт ёқди, камбағалга совға берди. У иккинчи камбағалдан сўради:

– Буқа гўштининг қайси жойи ширин бўлади?

Иккинчи камбағал ҳам совға илинжида биринчи камбағалнинг гапини такрорлади:

– Орқаси.

Хон гўштни пиширтириб татиб кўрди ва маслаҳатчини қамчиси билан савалади.

Афсуски, ҳар хил сабаб топиб, ўйлаб ҳам ўтирмай бир-бирини такрорлаётган ёзувчиларни қамчилаш мумкин эмас.

ЭНДИ УНЦУКУЛ ҲАССАСИГА БИТИЛГАН ЁЗУВ ҲАҚИДА. Москвалик адабиётшунос Владлен Бахнов оқсагани учун ҳассага таяниб юрарди. Мен Доғистонга таътилга кетар эканман, унга унцукуллик усталар ясаган чиройли ҳассадан олиб келишга ваъда бердим. Уйга келишим билан Унцукулдаги таниш ёғоч ўймакорига илтимосномани баён этиб мактуб йўлладим. Ўймакор отамнинг кадрдони, кекса усталардан бири эди, чиройли ҳасса тайёрларди. Энди мен ҳассага қандай ёзув ўйдириш ҳақида ўйлай бошладим. Шу даврда марказий газеталардан бирида адабиётшуносликка оид катта мақола эълон қилинди. Бу мақола «Танқид ўрнига калтак», деб номланарди.

– Ўхў, – ўйладим мен, – москвалик адабиётшуносга шундай ёзув ўйдириш керак.

Икки ҳафтадан кейин ҳасса тайёр бўлди. У Унцукулда тайёрланган ҳассаларнинг сараси эди. Ҳассада қуйидаги ёзув яққол кўзга ташланиб турарди: «Вл. Бахновга. Танқид ўрнига калтак. Расул Ҳамзатовдан».

Сизга маълумот сифатида шуни айтишим керак, Унцукулда тайёрланган ҳассалар Маҳачқалъа, Пятигорск ва Кисловодскдаги ёдгорлик магазинларида, тоғдаги овулларнинг бозорларида сотилади.

Бир неча ой ўтгач, шу савдо шохобчаларида бир хил ёзувли ҳассалар пайдо бўлди: «Вл. Бахновга. Танқид ўрнига калтак. Расул Ҳамзатовдан». Эҳтимол, дам олувчилар бу ҳассани совға сифатида сотиб олар экан ҳайрон қолишгандир. Улардан кўра ўзим кўпроқ ҳайрон қолганим бор гап.

Маълум бўлишича, менга шундай ҳассани тайёрлаб берган кекса уста рус тилини умуман билмас экан. У ўйлаб ўтирмай мен қоғозга ёзиб берган сўзларни ўзи тайёрлаган ҳассаларга кўчираверибди. Уста ўйлаганки, шоир ҳассага шундай ёзув ўйдиришни истадими, демак унда қандайдир улуғ ҳикмат бор. Агар шундай бўлса, нега бошқа усталар ўзлари тайёрлаган ҳассаларга ўша ёзувни ёзишмади?

Кекса устани айблаш мумкин эмас. У соддадиллик билан меҳр қўйган шоирга ишонди. Аммо биз – тажрибали адабиётшунослар ўша соддадил устага ўхшаб қолмаяпмизми?

МАВЗУ ҲАҚИДА ХУЛОСА ЎРНИДА НИМА ДЕМОҚЧИМАН. Шундай мавзу борки, уни такрорлаганинг сайин ибодатдай имонингни бут қилади, кўнглингни ўстиради, маънавиятингни бойитади.

Бу мавзу – ибодат, бу мавзу – Ватан!

Агар болаларни шўхликлари учун жазоламоқчи бўлсангиз, тоғликлар одатига кўра истаган жойига уришингиз мумкин, лекин юзига қўл тегизиш мумкин эмас. Тоғликларнинг ёзилмаган қонуни шу: инсон юзи дахлсиздир.

Доғистон – менинг юзим. Ҳеч кимнинг менинг юзимга дахл қилишига йўл қўймайман!

Тоғликлар унча-мунча гапга жанжаллашмайди. Ҳақорат қилишса ҳам чидашади ёки ҳақоратли сўзларга ҳақоратли сўзлар билан жавоб қайтаришади. Агар ҳақоратли сўзлар ўзларига қаратилган бўлса, улар шундай айтишиб тураверишлари мумкин. Бироқ ҳақоратли сўзлар онасининг ёки опа-сингисининг шаънига тегиб кетса борми, қўллар ханжар томон чўзилади.

Доғистон – сен менинг онаман! Мен билан баҳслашмоқчи бўлганлар, шуни доим ёдда тутинг. Мени хафа қилиш мумкин – барига чидайман. Бироқ менинг Доғистонимга тил тегиза кўрманг.

Доғистон – менинг муҳаббатим, менинг қасамим, менинг тавбам, менинг ибодатим! Доғистон – ҳаётимнинг мазмуни, барча шеърларимнинг бош мавзуси!

Баъзан мендан фақат сенинг ўтмишингни, анъана ва урф-одатларингни, афсона ва кўшиқларингни, байрам ва тўй-ҳашамларингни, жангнома ва кулфатда билинган дўстларингни, садоқатли муридлар ва вафодор беваларингни, қатъиятли ўсмирларинг ва мушфиқ оналарингнинг кўз ёшларини сўзлаб беришимни сўрашади.

Баъзан мендан фақат ҳозирги кунингни, жамоа хўжалиқларинг ва завод-фабрикаларингни, кутубхоналаринг ва театрларингни, меҳнатда кўрсатаётган қаҳрамонликларингни ҳикоя қилишимни сўрашади.

Мен сенинг ўтмишинг ёки ҳозирги кунинг ҳақида алоҳида-алоҳида сўзлай олмайман. Мен учун битта Доғистон бор. У сен ўзингсан асрлар синовидан мардонавор ўтиб келган Доғистоним. Менинг юрагимда сенинг ўтмишинг, ҳозирги кунинг ва келажагинг бирлашиб кетган.

Бошқа замин ва давлатлар тарихи қон билангина эмас, сиёҳ билан ҳам аскарлар ва саркардалар, ёзувчилар ва муаррихлар томонидан оппоқ қоғозларга ёзиб бўлинган. Доғистон тарихини эса, қиличлар билан тошларга ёзишган. Фақат йигирманчи асрдагина Доғистон қўлига қалам тутқазилган.

Доғистоннинг мард ўғлонлари қони тўкилган, хоки қўшилиб кетган қадимий жанггоҳлардан ўтдим. Жамоа хўжалиқларидаги буғдой ва бошқа дон сепилган май-

донлар мендан асло ранжиманг. Ахир, мен Доғистоннинг ҳозирги куни ҳақида ёзганимда ўтмишини сира ранжитган эмасман.

Мен узоқ давлатлардан қайтганимда тоғликлар қуршаб олишиб, кўрган-кечирганларим тўғрисида сўрашади. Улар атрофимда давра қуришиб, сўзларимни диққат билан тинглашади. Франциями, Ҳиндистонми, Япониями, Туркиями, бошқа давлатми, улар ҳақидаги хотираларимни уч соатча сўзларман, кейин ўз-ўзидан Доғистон тўғрисида гапира бошлайман. Мен Доғистон ҳақида сўзлайман, тоғликлар бу ҳақда биринчи марта эшитаётгандек кулоқ солишади. Ҳолбуки, уларнинг ўзлари мен сўзлаётган Доғистон!

Маҳмуд буюк шоиримиз эди. Шеърятининг бош мавзуси Марямга бўлган бахтсиз муҳаббатидир. Қадрдон дўсти ўғил кўрганда Маҳмуддан алла ёзиб беришини сўради. Маҳмуд алла ёзишга уриниб кўрди. Афсуски, Маҳмуднинг алласини тинглаган чақалоқ ухлаш ўрнига баттарроқ йиғлади. Бошқа дўсти хотини вафот этганда, Маҳмуддан марсия ёзиб беришини сўради. Маҳмуд марсия ёзишга уриниб кўрди. Афсуски, Маҳмуднинг марсиясини тинглаган одамлар кўзларига ёш олишмади, баъзи бировлари жилмайиб қўйишди.

Аммо одамлар Маҳмуднинг Марямга бўлган бахтсиз муҳаббатига бағишланган кўшиқларини тинглашганда ҳамон кўзларига ёш олишади. Ҳа, Марям Маҳмуднинг бош мавзуси эди. Менинг бош мавзуим эса Доғистондир. Менинг муҳаббатим чексиз ёки арзимасдир, мен билган ҳақиқат теран ёки соддадир, туйғуларим кўхна ёки замонавийдир, аммо мен барибир сен ҳақингда ёзаман, Доғистон! Мен сен ҳақингда ёзиш учун қалам олсам ҳамон ҳаяжонланганимдан кўлим қалтирайди.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Агар полиз йўл устида бўлса, ўтаётган йўловчи пишмаган тарвузни ҳам ёриб кўради.

ДЕЙДИЛАР: Кўтаришга кўзинг етмайдиган тошни кўтаришга уринма, сузиб кайта олмайдиган жойгача сузиб борма.

ДЕЙДИЛАР: Агар сув тўпиғингдан келса, шимингнинг почасини тиззангача кўтарма.

Ж А Н Р

*Доно ҳикмат айтиб, тентак
эса бақириб ҳайрон қолдиради.*

*Баҳор келса – қўшиқ қуйла,
Қиш келса – эртак суйла.*

Мана мен тоғ қаршисидаман, ундан ошиб ўтишга чоғланаяпман. Учқур тулпорим тоғнинг исталган сўқмоғидан олиб ўтишга қодир. Тоғ – менинг мавзуим, тулпор – менинг воситам, таъбир жоиз бўлса ифода тилим.

Мен тоғликман, аждодларим ҳар доим тўғри сўқмоқни танлашган. У тик, хавфли, аммо энг қисқа сўқмоқ бўлган... Бу сўқмоқдан ўтаётиб ҳалокатга учраш ҳам мумкин, бироқ мақсад манзилига тезроқ етказган.

Ёки мен қалъа қаршисидаман, уни забт этишга чоғланаяпман. Жанг пайтида панд бермаган ажойиб қуролим ҳам бор. Қалъа – менинг мавзуим, қурол – менинг воситам, таъбир жоиз бўлса ифода тилим. Энди метин қалъани талафотсиз эгаллаш йўлини танлашим лозим: ё кўкқисдан ҳужумга ўтишим, ёки қамал қилиб пайт пойлашим керак.

Айтайлик, тариқ экилган дала бор, тоғда эса жилға. Ана шу жилға сувини қандай қилиб далага олиб келиш мумкин?

Уйда ўтин бор. Гап тушликка қандай таом тайёрлашда қолган.

Мухаррир менга ёзган мактубида исталган жанрни танлашимга рухсат берганди: ҳикоями ё қисса, шеърми ёки мақола. Лекин танлаш имконияти қанча кўп бўлса, танлаш шунча қийин.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Адабиёт институтига кирганимда, биринчи босқичда йигирмата шоир, тўртта ёзувчи ва битта драматург эдик. Иккинчи босқичда ўн бешта шоир, саккизта ёзувчи ва битта драматург ва битта танқидчи бўлдик. Учинчи босқичда саккизта шоир, ўнта ёзувчи, битта драматург ва олтита танқидчига бўлиндик. Охириги – бешинчи босқичда битта шоир, битта ёзувчи, битта драматург қолдик, бошқалар танқидчи бўлиб кетишди.

Эҳтимол, бу бўрттириб тўқилган латифадир. Аммо унда ҳаёт ҳақиқати мужассам. Негаки, кўпчилик ижодини шеър тўқишдан бошлайди, кейин насрга, кейин драмага, кейин мақола ёзишга ўтади. Ҳозир киносценарий ёзиш урф бўлиб бораёпти.

Шоҳлар баъзан маликаларини фарзанд кўрмаганликда айблаб ўзгартиришади. Бир неча марта уйлангандан кейингина айб маликаларда ё фарзандсизликда эмаслигини тушуниб етишади. Чунки уларнинг кўзи тушади, шу атрофда яшаган деҳқон умри бўйи бир аёл билан тирикчилигини ўтказаяпти ва лекин бир этак болалари ҳам бор.

Мен шундай ўйлайман: вино ич, лекин ўзингни нон ейишдан тийма. Қўшиқ қуйла, лекин эртақларни ҳам тингла. Шеър ёз, лекин ҳикояни олдинга солиб ҳайдама.

НАСР. Эсимда, онам болалигимда ухлатишга ётқизар экан, алла айтарди. У битта аллани такрорларди, бошқасини билмасди. Отам таниқли шоир бўлса ҳам ўз болаларига атаб алла ёзиб бермаганди. Онам ҳар хил воқеа-ҳодисаларни ҳикоя қилиб беришни хуш кўрарди. Агар аллани онамнинг шеърини деб айтадиган бўлсак, ҳикоялар унинг насри эди.

Отам шеърини ҳақида суҳбатлашишни ёқтирмасди. Менимча, у шеър ёзишни жиддий иш ҳисобламасди. У томорқадаги ерни ағдаришга, уй-жойни тузатишга, мол-ҳолга қарашга, томдаги қорни қурашга, чақиришган пайт овул ва туманга боғлиқ ишларни бажаришга жиддий ёндошарди.

Отам шеърни ёзиб бўлгач, унинг қаерда чоп этилишига қизиқмасди. Марказий газетами ёки овулдаги деворий газетами, унга барибир эди. Ҳатто шеърларини деворий газетада чиқаришса кўпроқ қувонарди.

У Анасил Муҳаммаднинг севги куйчиси сифатида танилган ўғли Маҳмудга айтган гапини тез-тез такрорлаб турарди. Айтишларича, ёр ҳажрида саргардон кезиб кийналган, ҳижрон кўшиқларини ёзиб эзилган афтодаҳол Маҳмуд уйга келиб ейиш учун бирон нарса сўраган, отаси эса хотиржам жавоб қайтарган:

– Шеърларингни егин, севгини куйла. Мен сенинг ўрнингга томорқада ишлашдан чарчадим.

Албатта, қушлар сайраб туришлари керак, лекин уларнинг асосий вазифаси уя қуриш, овқат топиш, палапонларини боқишдир.

Гўё отам ўз шеърларига қушларнинг сайрашига қарагандай қарарди. Сайроқи қушнинг овози ёқимли, жарангдор, лекин бу жуда муҳим нарса эмас. Отам учун шеър эрталаб учрашганда айтиладиган «Ассалому алайкум», ухлашдан олдин айтиладиган «Хайрли кеч» сўзларидай, байрамларда билдириладиган табриклардай, бошга мусибат тушганда кўнгил сўрашдай одатий ҳолат эди. Ҳар бир шоир ўзига хос феъл-атворга эга, деган гап бор. Отам феъл-атворига кўра тоғлик эди. У тоғликларга ўхшаб давраларда шошилмай суҳбат қуради, даврадошлари айтиб бераётган воқеаларни, ҳикоятларни бўлмасдан охиригача тингларди. Барибир яна гап айланиб насрга келди.

Отам ўзининг ёзган дастлабки шеърларини машҳур шоир Маҳмудга кўрсатибди. Шеърларни ўқиб, ажабланиб, шоир шундай деган экан:

– Тушунмадим, сира тушуна олмасам керак, қандай қилиб сигирлар, тракторлар, кучуклар, Хунзах овулидаги сўқмоқлар ҳақида шеър ёзиш мумкин?

– Унда нима ҳақида шеър ёзай, – деб сўрабди отам.

– Севги ҳақда, фақат севги ҳақда ёз. Севги қасрини қуришимиз керак.

МАҲМУДНИНГ ШЕЪРИ:

Замин узра севги қасрин айладим бунёд,

Фақатгина унга ўзим сигмадим, ҳайҳот.

Ёр кўнглига йўл тонай деб кўприқлар солдим,

Улар бир-бир қулаб тушди, қолдим бенажот.

Отам севги қасри қурмади, бундай бунёдкорлик ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади. Унинг ўй-хаёлида уй, оила, болалар, овул, от, мамлакат, дунё, замин, осмон, Қуёш, ёмғир, майса бўлди ва улар шеърини мисраларга айланиб қоғозга кўчди.

Тўғри, у бир гал севги ҳақда, ёр ҳақда шеър ёзганди. Бирок бу шеърни ҳеч ким ўқий олмаслиги учун араб тилида қоғозга туширганди. Чунки бу шеър ёлғиз ўзига ва ёрига бағишланганди.

Ҳа, отам шошилмасдан ҳикоятлар сўзлашни ёқтирарди. Эсимда, кечки салкин тушган пайтлари тиззасига мени ўтқазиб, пўстини билан ўрарди ва ҳикоясини бошларди. У узокларга кетиб қолган одамлар ва шу заминда яшаётган овулдошлар ҳақида сўзларди. У йўллар, дарёлар, қийғос бўлиб очилган гуллар ва уларга нима учун асаларилар учиб келиши ҳақида сўзларди. У Қуёш қандай чиқиши ва ботиши ҳақида сўзларди. У маънавият, урф-одатлар, жанг олди қасамёдлари ҳақида сўзларди.

Отам осмонга бирров қараб олиб, эртага ёмғир ёғадими ёки кун очик бўладими, дарҳол айтиб берарди. Агар бизда ёмғир томчиси кўлобга айлана ҳосил қилиб тушса, Телега овулида Қуёш чараклаб турганини, Хунзах овулида эса дўл ёғаётганини яхши биларди.

У менга тариқ бошоғида қанча дон бўлишини, нима учун осмонда чиройли камалак ҳосил бўлишини шошилмасдан тушунтирарди.

Агар овул четида йўловчи кўринса, у нима мақсадда йўлга чиққанини ва кимнинг уйида тунаб қолишини батафсил сўзларди...

Отам буларни нега айтиб берди экан? Ундан кўра қоғозга туширса бўлмасмиди? Улар шоир Ҳамзат Цадасанинг насири бўлиб қоларди.

Ҳаёт ва ҳикоя! Бу тушунчалар отам учун бир хил мазмунга эга эди. У фикрлаш деганда ҳикояни, ҳикоя деганда фикрлашни тушунарди. Шеърятни эса қайсар юракка ўхшатарди.

Отам ўз ҳикояларини қоғозга туширганда яхши бўларди. Чунки мен улғайганимдан кейин биринчи навбатда юрагимга кулоқ солдим. Агар осмонда куш учиб ўтаётган бўлса, мен уни осмондаёқ ушлаб олгим, яъни шеърларимга кўчиргим келди. Отам ҳар қанча ҳаракат қилмасин болалигимда тинглаган ўша ягона аллани ҳамма нарсадан, барча ҳикоялардан яхши кўрардим.

Болалигим кўшиқ айтиб ўтди, ўсмирлигим кўшиқ айтиб ўтди, кўшиқ айтиб улғайдим, мана кўшиқ айтиб сочларимга оқ тушди.

Мени тақдир қайга бошласин, қайси кўшиқларни куйламай, бургутлар учиб келиб кўнишини кутаётган қояларни кўрдим, доим қушлар учиб келиб уя солишини кутаётган уйлар ёнидан ўтдим, шунингдек, шоир келишини кутаётган насрга ҳам кўзим тушди.

Мана, мени кутган қоя устидан тушдим, эшикни ҳам тақиллатдим, у очилиб уйга тақлиф этишларини истайман. Тушундимки, ҳаётда кўрганларимни, ўйлаган ва ҳис этган нарсаларимнинг ҳаммасини тўлалигича шеърда ифодалай олмайман.

Тушундимки, бу кўшиқ эмас, тик туриб айтиладиган, наср ёзиш учун енгни шимариш, столнинг ёнига стул қўйиб ўтириш лозим, кечаси уйқу босмаслиги учун аччиқ чой дамлаш ва соатнинг кулоғини бураб қўйиш керак.

Агар ниҳоллар аввалдан тартиб билан экилган бўлса, пойдевор тўғри қўйилган бўлса, уй қурилишида хавотирга ўрин йўқ. Мен эса ёзганларим кейинчалик нима

деб номланишини билмайман: ҳикоями, қиссами, эртакми, ривоятми, афсонами ёки оддий мақолами?..

Эхтимол, айрим муҳаррир ва танқидчилар ёзганларимни ўқиб чиқиб, бу роман ҳам, қисса ҳам, эртак ҳам, умуман ҳеч нарса эмас, дея таъна қилишар. Бошқа муҳаррир ва танқидчилар эса, унисидан ҳам, бунисидан ҳам, умуман ҳаммасидан бир чимдим бор, дея қулиб қўйишар.

Ҳеч қайсингизга эътироз билдирмайман, олдин ўйлаганларимни ёзиб олай. Тугатганимдан кейин уни нима деб атасангиз ҳам майли. Мен китобий қонунлар асо-сида эмас, юрагим буюрганини қоғозга тўкаяпман.

Ўзимча ўйлайман: агар қозонга гўшт, гуруч, мевани солиб қайнатсам, бирда-нига туз ва асални қўшсам таомнинг мазасини бузиб қўймайманми? Ёки аксинча, ўзига хос мазали таом бўладими? Яхшиси, бу ҳақда таомдан татиб кўрганлар ай-тишсин.

Менинг хотираларим, менинг орзу-армонларим, менинг эртакларим! Эсимда, болалигимда отамнинг, акаларимнинг уйга қайтишларини кутиб киш кечалари узок вақт ухлай олмасдим. Мен эшик ғирчиллаб очилишини кутиб ётардим. Худди соат тўхтаб қолгандай, вақт ўтмасди.

Шундай кечаларда бобом ёнимга ўтириб, секингина ҳикоя бошларди. Гоҳ қў-шиқ хиргойи қиларди, гоҳо эртак айтарди. Гоҳ ибратли, гоҳ қизиқ, гоҳ қулгили, гоҳо кўрқинчли воқеаларни сўзларди. Мен вақтни унутардим, қулоғимга факат бо-бомнинг овози кирарди, кўз олдимда у тасвирлаётган воқеалар гавдаланарди. Отам ва акаларимнинг қайтиши бобомнинг сўзини бўларди. Шунда мен воқеанинг қизиқ жойида бўлинганига ачинардим.

Кейинроқ ўзим ҳам улғайганимда, ўзга юртлардан отамдай, акаларимдай уйга шошиб қайтаётганимда юрагим тобора тезроқ ураётганини сезардим, хаёлимда олдда босиб ўтишим керак бўлган дараларни санардим. Шунда қайсидир йўлдош эртак ёки ривоят, ўзи кўрган ёки бировдан эшитган қизиқарли ҳикояни бошлаб қо-ларди. Мен тинглай-тинглай манзилга етганимда ҳикоячининг гапи охирига етма-ганига афсусланардим.

Отам саломимга алик олгач, сўрарди:

– Тоғдан эсон-омон ўтдингми, дараларни қор қопламабдимми?

Шунда мен на тоққа, на дараларга, на қорга эътибор бермаганимни сезиб қо-лардим. Ёдимга сўзамол йўлдошимнинг гаплари келарди. Унинг ҳикояси менга тик довонни равон, қорли кунда мушқулимни осон қилган экан.

Менинг ҳикояларим, менинг таассуротларим! Сиз ҳам қачонлардир кишнинг узун кечаларида қорли сўқмоқлардан уйи томон шошиб кетаётган йўловчиларнинг манзилини яқин қила олармикансиз?

Шўрвани мазали қилиш учун хушбўй кўкатлар қўшилгандай, мен ҳам ўз эсда-ликларимга керакли ўринларда бир-иккита шеър, мақол, ҳикоят киритаяпман.

Танлух овулидаги кизлар лаби атрофига иккита кичкина хол қўйишади. Менинг насримдаги бу қўшимчалар кизлар юзидаги ўша холлардай ярашиб турган бўлсин.

Тошлардан текис қилиб терилган девор ёнига, гўё мен ён дафтарчамдаги хотираларни тераяпман. Маълумки, девор тиклашга ҳамма тошни ҳам ишлатиб бўлмайди. Мен кераксиз тошни ишлатиб ҳикояни давом эттираётганимда, баъзан диндорлар бошидан кечирадиган ҳолатга тушаман: таҳорат бузилган, лекин ибодатни тўхтатмаяпман. Начора, ҳикояни тўхтатиб ўша ўрнини топмаган тошни олиб ташлайман.

Шундай, мен суронли шеърият ва қўшиқлардан осойишта насрга ўтаётирман. Мен-ку вақтинча қўшиқлар билан хайрлашдим, лекин улар мenden ажралгиси келмайди. Агар мизғишга чўзилсам, улар мулойим мушук каби кўрпамнинг бир четидан кириб келади. Худди эрталабки куёш сингари деразамни очишим билан уйимга нурларини сочади. Гўё қадаҳ тубидаги энг сўнги тотли култум каби менинг си-миришимни кутади. Гина қилиб сўзлашмай юрган аёлдай ҳар доим йўлимни пойлайди. Ниҳоят, сабри тугаб йўлимни тўсиб сўрайди:

– Сен мени шундай ташлаб кетмокчимисан. Ўйлаб кўр, сен менсиз яшай олмайсан. Сен салқин ўрмонда яшашга ўрганган кўтоссан. Сен муздай ирмоқларда сузган лососсан. Наҳотки, сен ўзингга тинч кўл суви ёқиб қолади деб ўйласанг? Агар мenden жуда кетгинг келаётган бўлса, кел бир лаҳза юзма-юз ўтирайлик.

ШЕЪРИЯТ, мен сени ҳеч қачон ташлаб кета олмайман. Қандай қилиб, оғриқларимдан кейин кўз ёшларим билан қуйилган шодлиқларимдан воз кечаман?!

Сен барча ўғил кутаётган пайтда туғилган киз болага ўхшайсан. Ҳа, сен туғилиши билан яқинларига мурожаат қилган ўша киз боласан: «Яхши биламан, сиз менинг туғилишимни кутмагандингиз ва ҳеч қайсингиз ёқтирмайсиз. Илтимос, менинг улғайишимга, чирой очишимга, сочларимни ўстириб кокил қилиб тарашимга ва қўшиқлар куйлашимга имконият беринг, ўшанда кўрамиз, ер юзида мени севиб қолмайдиган одам топилармикан?»

ШЕЪРИЯТ!..

*Ишлар бор, ишдан сўнг ўйламайсан ҳам,
Гоҳ оддий туюлар саёҳат-роҳат.
Сен менга саёҳат ва ундаги дам,
Сен менга оромсан ва оғир заҳмат.
Сен бошимда онам алласи бўлдинг,
Баҳор, мардлик бўлиб сингдинг шуурга.
Сен оташ ишқ билан бирга тугилдинг,
Ишқ эса тугилган мен билан бирга.
Ёш пайтим онамдай бўлдинг меҳрибон,
Навқирон давримда суюкли дилдор.*

*Кексайсам, қизимдай асрашинг аён,
Агар ўлсам, мендан қолурсан ёдгор.
Сен гоҳо чўққисан, гоҳо лочиним,
Учсам қанотимсан, баҳсда исботим.
Сени ўйлаганда йўқолар тинчим,
Сенга бахшидадир борим, ҳаётим.
Қайда тугайди иш ва бошланар дам,
Қайда оз муддатли саёҳат-роҳат.
Сен менга саёҳат, чўққисан ҳар дам,
Сен менга оромсан ва оғир заҳмат.*

ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Эзмони тўхтатиш учун сўз навбатини ҳурматли нуроний ёки меҳмон олиши керак. Шундай кейин ҳам у сафсатасини тўхтатмаса, қўшиқ бошланглар. Агар қўшиқ ҳам унга таъсир қилмаса, истихола қилмасдан ёқасидан олиб кўчага чиқариб ташлашингиз мумкин. Умуман олганда, қўшиқ куйлашга ҳаляқит берадиган эзмага мушт туширса ҳам бўлади.

ШЕЪРИЯТ, ўзинг жуда яхши биласан, сен ҳақингда қанча гапирган билан бадийлигинг ошиб яхши бўлиб қолмайсан. Қандай қилиб, гаплар билан қўшиқни улуғлаш мумкин? Қандай қилиб, чойнак жўмрагидан сув куйиб тоғ жилғасининг шиддатини ошириш мумкин? Қандай қилиб, пуфлаб шамолни кучайтириш мумкин? Қандай қилиб, бир бўлак қор ташлаб қорли тоғни улуғвор қилиш мумкин? Наҳотки, кийим бичимини ўзгартириш ёки мўйловни тарашлаш билан онанинг ўғлига бўлган меҳрини ошириб бўлса?!

ШЕЪРИЯТ, сенсиз мен етим бўлиб қолардим.

ШЕЪРИЯТ!..

*Сенсиз дунё ўхшарди гўё,
Қуёш нури тушмаган зорга.
Ё юлдузсиз сим-сиё само,
Ё бир ошиқ зору зор ёрга.
Сенсиз дунё ҳаёт йўқ уммон,
Суви музлаб гезариб қотган.
Сенсиз дунё гулсиз бир макон,
Булбулларсиз ҳувиллаб ётган.
Сенсиз дунё баргсиз бир дарахт,
Бошида қиш, унга ёт баҳор.
Сенсиз башар гариб ва бебахт,
Куйламас, куй бўлмайди зинҳор.*

АВАРЛИКЛАР АЙТИШАДИ: «Шоир дунё пайдо бўлмасидан юз йил аввал яралган». Бу билан улар агар шоир дунёни яратишда иштирок этмаганида бунчалар гўзал бўлмасди, дейишмоқчи.

Биз оилада беш фарзанд – опам ва тўртта ака-ука эдик. Опам ҳаммамиздан катта бўлгани учун барча тоғлик аёллар каби унинг пешанасига ҳам меҳнат, ташвиш ва кўз ёш тўкиш ёзилган экан. Шу боис отам бизга тез-тез такрорлаб турардилар.

– Сиз тўрттасиз, опангиз эса ёлғиз. Уни асранглар, ҳар доим ғамхўри бўлинглар. Ер юзида сизга опангиздан яқинроқ одам йўқ.

Ҳақ гап, опам – менинг энг яқин меҳрибоним. Бироқ менинг иккинчи опам ҳам бор. Билмайман, уларнинг қайси бири менга кадрдонроқ. Менинг иккинчи опам – ШЕЪРИЯТ. Мен усиз яшай олмайман.

Баъзан ўз-ўзимдан сўрайман: унинг ўрнини нимадир боса оладими? Мен учун дунёда бошқа кадрдон нарсалар ҳам бор: тоғлар, қор ва жилға, ёмғир ва юлдузлар, Қуёш ва нон... Бироқ тоғлар, ёмғир, Қуёш шеърият билан, шеърият эса улар билан улуғвордир. Чунки шеъриятсиз тоғлар тошлар уюмидан иборат тепаликка, ёмғир намликни орттирадиган ва қўлмақ ҳосил қиладиган суяқликка, Қуёш эса иссиқлик таратувчи осмон жисмига айланиб қоларди.

Яна ўз-ўзимдан сўрайман: шеъриятнинг ўрнини бошқа бирон нарса боса оладими? Тўғри, чексиз замин, қушлар сайроғи, мовий осмон, безовта юрагимнинг дук-дуклаши бор. Бироқ шеъриятсиз улар ўзларининг гўзал кўринишини намоён этишармиди? Ахир, шеъриятсиз олис мамлакатлар ўрнида географик ҳудудлар, қушлар сайроғи ўрнида нарнинг макиёнига табиий эҳтиёж юзасидан қилган изхори, мовий осмон ўрнида турли газлар аралашмаси, безовта юракнинг дук-дуклаши ўрнида организмда қон айланиши деган тушунчалар қоларди, холос.

Тўғри, нафосат, яхшилик, раҳмдиллик, муҳаббат, гўзаллик, ватанпарварлик, ифтихор, нафрат каби тушунчалар бор. Бироқ шу тушунчалар туфайли шеърият пайдо бўлганидай, бу тушунчалар шеърият туфайли улуғвор. Улар шеъриятсиз, шеърият уларсиз мавжуд эмас.

Менинг шеъриятим ўзлигимни яратаяпти, мен эса шеъриятимни яратаяпман. Биз бир-биримизсиз ўликмиз, аниқроғи мавжуд эмасмиз. Менинг танимда ҳам суяқлар ва мушаклар бор. Ташқаридан қараган одам қайси суягим бутун ва мустаҳкам, қайсиси синган ва битиб кетганини билмайди. Аммо рентген нурлари танамдан ўтганда менинг суяқларим тўғрисида бегоналарга ҳам тўлиқ маълумот беради.

Менинг қалбим ҳис-ҳаяжонлари қовурғамга, умуртқамга, ёки ўпкамга нисбатан янада ичкарироқда ва янади мустаҳкамроқ химояланган. Лекин шеърият нурлари қалбимни ёритади ва ундаги ҳар бир ҳис-ҳаяжон ўзгаларга ошкор бўлади. Ҳа, менинг қалбим сизга қафтдагидай намоён, шеъриятнинг сеҳрли нурлари туфайли ўзгалар уни аниқ-тиниқ кўришади.

Компьютерда минглаб қисм ва симлар бор. Унинг дастурига кўплаб сонлардан иборат мураккаб масалани ечишни жойлаштирдингиз. Электр токи компьютернинг сон-саноксиз қисм ва симлари бўйлаб ҳаракатга тушади. Компьютерда кечаётган бу жараёнларни ҳеч бир кўз кўрмайди, ҳеч бир ақл тасаввур қилолмайди. Бирок мониторда жавоб – масаланинг ечими пайдо бўлади.

Худди шундай менинг танамдаги сон-саноксиз томирларимдан қандай таассурот, қандай муҳаббат, қандай нафрат оқаётганини ҳеч ким билмайди. Ижодкор қалбимда кечган мана шундай минглаб туйғуларимнинг ҳосиласи охир-оқибат қоғоз узра шеърга айланади.

Мен кўп мамлакатларда кезганман. Баъзан пиёда, баъзан отда, баъзан поезд купесининг юкори полкасида ухлаш учун чўзилдим, баъзан автомобилда йўлимни давом эттирдим.

Мени отда ёки пиёда кетаётганимни кўрган одамлар шундай ўйлаган бўлишлари мумкин: Мана Расул Ҳамзатов. Бир ўзи кетаяпти. Ёлғизликдан зерикаётгандир. Бирок мен ҳеч қачон ёлғиз ўзим қолмаганман. Ҳар доим мен билан бирга опам – ШЕЪРИЯТ бўлган. Биз бир-биримиздан бирон лаҳзага ҳам ажрала олмаймиз. Ҳатто тушларимда ҳам шеър тўқийман, ё аввал ёзган шеърларимни эслайман, ё бошқа шоирларнинг шеърларини ёддан ўқийман.

Аваллари дунёда шоирлар жуда кам деб ўйлардим. Шубҳасиз, шоирларга ўзгалар даврасида бўлиш қийин. Ҳар кимнинг ўзига яраша ташвиши бор. Таниш ва қўшнилар билан нима ҳақда гаплашиш мумкин: иш, маош, уй-рўзғор, хотинлар ғалваси, дам олиш, балиқ ови, кино, касалликлар ва шунга ўхшаш бир талай мавзулар. Албатта, шоир ҳам бу мавзуларда ўзгалар билан гаплаша олади. Аммо ким у билан шеърый карашлари, шеърият ҳақида дардлашади?

Энди тушундимки, дунёда шоирлик хусусияти йўқ одамнинг ўзи йўқ экан. Ҳар бир одам қалбан шоир. Ҳар ҳолда, кадрдонлар бир-бирининг уйига бориб йўқлаб тургандай, шеърият ҳам ҳар бир одамнинг уйига меҳмон бўлиб борган.

Халқимиз болаларни севгандай қўшиқларни ҳам севади. Ҳа, бизнинг ҳаммамиз шоирмиз. Фақат бизнинг фарқимиз шундаки, айримларимизгина шеър ёзади. Чунки улар шеър ёзишни билишади. Бошқа бировлари ҳам шеър ёзади, фақат улар шеър ёзишни биламан деб ўйлашади. Учинчи тоифадаги одамлар эса умуман шеър ёзишмайди. Эҳтимол, ҳақиқий шоирлар ана шу учинчи тоифадаги одамлар орасидадир.

Менинг шеър ёзмаган вақтим ҳам бўлган. Наҳотки, мен ўшанда шоир эмас эдим? Наҳотки, ўшанда менинг юрагим секин урган, қоним совуқ бўлган? Наҳотки, ўшанда мени аламлар қийнамаган, хурсандчиликлар шодлантормаган? Наҳотки, ўшанда дунёни билиш иштиёқи менда суст эди? Наҳотки, ўшанда кўзларим дунё гўзалликларини ҳозиргидай кўра олмаган? Наҳотки, ўшанда қора булутлар орасида чарақлаган юлдузни кўрганимда ҳозиргидай ҳаяжонланмаганман? Наҳотки, ўшанда турналар ноласи ва тулпорлар кишнаши мени ўйга толдирмаган? Наҳотки,

ўшанда қадимий кўшиқларимиз ва ота-боболаримизга бағишланган қасидаларни тинглаганимда кўзларимга ёш келмаган бўлса?..

ЭСИМДА, болалигимда кўшнимизнинг отини уч кун ўтлатиб келгандим. Кўшнимиз бу хизматим эвазига менга битта эртақ айтиб берганди.

ЭСИМДА, болалигимда тоғдаги чўпонлар хузурига катнардим. Ярим куним боришга, ярим куним қайтишга кетарди. Мен тоққа битта шеър тинглаш учун борардим.

Ахир, бежизга Унцукул ноклари, Имрин узумлари, Буцра асали, аварликлар кўшиқлари дейилмайди.

ЭСИМДА, иккинчи синфда ўқиётган вақтимда ўзимизнинг Цада овулидан тоғ сўкмоқларида 20 километрча юриб, Буцра овулига борганман. Ўша овулда отамнинг кекса кадрдон дўсти яшарди. У кўплаб қадимий кўшиқ, шеър ва афсоналарни биларди. Қария тўрт кун давомида эрталабдан кечгача билган шеърларини ўқиди ва қадимий кўшиқлардан куйлади. Мен уларни мумкин қадар ёзиб олишга ҳаракат қилдим. Мен шеър ва кўшиқ ёзилган қоғозларни хуржунимга солдим, уни елкамга ташлаб хурсанд ҳолда йўлга тушдим.

Буцра овули тоғ бағрида жойлашган. Мен тоққа чиқаётган вақтимда бир тўда копагон итлар қувлаб қолишди. Улар ўнтадан кўп эди. Улар ортимдан майса тўлқинлари узра худди кемага йўналтирилган торпедалардай учишарди. Мен итларнинг катта оғизларидаги ўткир тишларини аниқ кўрдим. Яна бир лаҳза ўтса бас, итлар мени ғажиб ташларди. Шу пайт чўпоннинг ҳайкириғи янгради:

– Ёт! Қимирлама!

Мен ерга юзтубан ётиб тошдай қотдим. Қимирлашга холим йўқ, ҳатто нафас олишга кўрқардим. Фақат юрагим дук-дуклаб урарди, унинг овози ён-атрофда акс садо берарди. Итлар атрофимда тўхтаб, мени ва шеърлар солинган хуржунимни ҳидлашди. Янглишганини сезишгандай бир-бирига қарашди, кейин хаёлларида пайдо бўлган янги ўлжани қувлаб чопиб кетишди ва бир зумда тепалик орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлишди.

Мен чўпон қўйларини ҳайдаб ёнимга келгунча ётавердим.

– Ҳой, кимнинг ўғлисан?

– Мен цадалик Ҳамзатнинг ўғли Расулман.

Атайин отамнинг исмини айтдим. Чўпон отамнинг исмини эшитгач, менга каттик ботадиған гаплар айтмайди деб ўйлагандим.

– Сен бу тоғларда нима қилиб юрибсан?

– Мен Буцрага шеър-кўшиқ ёзиб олгани боргандим, мана улар хуржунимда.

Чўпон шеър ёзилган қоғозларни олиб кўздан кечирди.

– Демак, сен ҳам шоир бўлмоқчисан. Нега унда итлардан кўрқдинг? Танлаган йўлингда ҳали сенга итлар кўп бор ташланишади. Улар менинг итларимга ўхшаб шеърларингни ҳидлагач, олдингдан тезда кетишмайди. Аммо сен кўрқма, ҳеч нар-

садан кўркмаслигинг керак. Сен бу тоғ қандайлигини биласанми? Айнан шу тоғда Ҳожимурод тошдан-тошга сакраган ва таъқибчиларини доғда қолдирган. Билиб қўй, ўз юртингда сени тоғлар ҳам суяйди.

Илгари мен ақл-хушимни олган шеърий ҳаяжонлар, қалбимдаги безовталиқ, юрагимни забт этган муҳаббат ўткинчи, вақт ўтиши билан унутилади деб ўйлардим. Мана сочимга оқ тушди, болаларим улғайди, китобларим сарғайди, лекин ўша туйғулар мени тарқ этгани йўқ. Тўғрироғи, улар шеърият бўлиб ҳамон менга йўлдош. Шу боис шеърият сенга арзимни айтаман.

ШЕЪРИЯТ, турмуш сўқмоқларида, олис сафарларда мен билан бирга бўлдинг. Насрнинг чексиз уммонига чиқишга тайёргарлик кўраётган вақтимда ҳам мен билан биргасан. Мен ҳам биламан, ҳикояни қофияга солиш ақлдан эмас. Шундай ижодга уриниш эса, яхши ҳикояни ёмон шеърга айлантиради. Аммо шеър ҳикояда мисоли таомга маза берадиган туздай бўлиши керак. Менинг ҳаётимда шеърият худди таомдаги туз. Шеъриятсиз умрим тузсиз ва бемаза бўларди. Тоғлиқлар меҳмонга таом тортганда, дастурхонга туздон қўйишни ҳеч қачон унутишмайди.

Наср узокрокка учади, лекин шеърият баландроққа кўтарилади. Наср ер юзини бемалол айланиб уча оладиган оғир самолётга ўхшайди. Шеърият эса, қирувчи-тутувчи самолёт, насрнинг оғир самолёти қанча баланд учмасин унга бир зумда ўқдай етиб олади.

Мен бу китобни турли жанрларда ёзаман, тугатганимдан кейин уни ўзга ўлкаларга сафарга йўллаيمان. Бунинг ажабланишли жойи йўқ. Ахир, шеърларимиз Доғистондан ташқарида яшаётган одамлар юракларига ҳам аллақачон йўл топишди. Айрим ҳикояларимиз ҳам аллақачон четдан ташриф учун таклифномалар олишди. Фақат драматургиямиз уйдан чикмай ўтирибди. Эҳтимол, у анкета саволларига қараб четда ўзини қандай тутиш амалларини ўрганаяпти.

Агар мен драма ёзишни ўйлаганимда, унда воқеалар кечадиган жойлар Доғистон, овуллар, шаҳарлар, шунингдек, бутун мамлакат ва бутун дунё бўларди. Унда тоғлар, дарёлар, денгизлар, осмон ва ер шари декорация вазифасини ўтарди. Воқеа рўй берадиган вақт – ўтган асрлар, ҳозирги замон ва келажак минг йилликлар бир лаҳзада намоён бўлишини назарда тутардим. Бу драманинг образларини ўзим, отам, болаларим, дўстларим дунёдан аллақачон ўтган одамлар, дунёга ҳали келмаган одамлар яратишарди.

Бу драма менинг «Уруш ва тинчлик»дай, «Дон Кихот»дай ёки «Илоҳий комедия»дай асосий китобим бўларди. Мен ана шундай драма ёзишга чоғланаяпман, ҳозирча ушбу китобимга «драматик ғишт»лардан қўйишга ҳаракат қиламан. Ҳа, драма ёзишни кечроққа қолдираман. Тўғрироғи, шундай драмани бошқа ёзувчиларимиз ёзишига ишонаман. Ҳозирча мен шеър ва наср ёзиш билан қаноатланаман, улардан ўз ўрнида галма-галдан фойдаланишга уриниб кўраман. Шеърият – отда елмоқ, наср – пиёда юриш. Пиёда юрсанг узоққа борасан, отда манзилга тезроқ

етасан. Отимни етаклаб йўлга тушдим, агар шошсам эгарга сакраб минаман. Йўлда кўрганларимни ҳикоя қиламан, агар ҳикоя қилишнинг урдасидан чиқмасам куйлайман. Менда ёшликнинг ғайрати ҳам, кексаликнинг андишаси ҳам бор. Майли, ёшлик куйласин, кексалик ҳикоя қилсин.

Менинг қалбимда ҳам ҳар хил одамлар яшайди: бири олдига оппок салфетка тутиб, чап қўлида санчқи ушлаб зодагонларга ўхшаб тушлик қилади, бири майса устида тоғликлар билан бирга ўтириб, бўзадан симириб, қўйнинг яхши пиширилган курагини икки қўллаб ушлаб кемиради.

Шаҳардан тоққа йўл олар эканман, шаҳарликларга ўхшаб мева ва узун бўйинли шишадаги винодан оламан. Меҳмондўст чўпонлар ҳузуридан шаҳарга қайтар эканман, улар отимнинг эгарига янги сўйилган қўйнинг битта сонини ўраб осиб кўйишади.

Ахир, денгиз ҳам гоҳ сокин, гоҳо тунд, гоҳо безовта, гоҳо дарғазаб бўлади. Менинг қалбимда ҳам ҳар хил феъл-атворлар шундай ўрин алмашади.

Бир гал қоя четида кучоклашиб ўтирган йигит-қизни кўргандим. Улар бир-бирининг бағрига шундай сингиб кетгандики, узоқдан қараган одам қайси йигит, қайси қиз эканлигини ажрата олмасди.

Худди шундай менинг қалбимда ҳам шодлик ва қайғу, табассум ва кўз ёш, қудрат ва ожизлик ёнма-ён яшайди.

*... Чавандози минмади сакраб,
От депсинмас сувлиқни чайнаб.
Унинг оптоқ тишига қараб,
Туриб қолдим қулди деб ўйлаб.*

*Шу ҳолати ростдан этди лол,
От куларди ўхшаб инсонга.
Убош эгди, ерга тегди ёл,
Елда ёллар тўзди ҳар ёнга.*

*Ажабландим, кетолмай йироқ,
От олдига бордим яқинроқ.
От қулмасди, эгиб бошини
Тўқар эди кўздан ёшини.*

*От ҳолини кўзи қилди фош,
Қуйшарди селоб-селоб ёш.
Мен жилмайсам, яқинроқ кел ёр,
Кўзларимга тикилгин бир бор.*

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Сиюх овулида яшовчи тоғлик қоя ёнидан сузиб ўтаётган оппоқ булутни кўрганда момик жун деб ўйлаб ўзини тошдан ташлаган экан. Лекин оппоқ булут қанчалик момик жун ёки пахтага ўхшамасин ҳеч қачон жун ёки пахта бўлиб қолмайди.

Агар китобнинг шакли қанчалик янги бўлмасин, бу китоб шакл учунгина ёзилган бўлса ўқувчилар юрагига йўл топа олмайди.

Фақат шаклга қараб ҳулоса чиқармаслик керак. Умри денгизда ўтган балиқчи бир куни ўрмонда чумолилар тўдасини кўрганда, бу ерга қора икра қандай келди деб ўйлаган. Ёки ҳеч қачон денгизда сузмаган тоғлик қора икрани кўрганда, нега чумолиларни банкага солиб қўйибди деб ажабланган экан.

ЯНА ЁН ДАФТАРЧАДАН:

*Ўқ ҳам, орден ҳам интилади битта кўкракка,
Сор ҳам, каптар ҳам учса сизар осмон-фалакка.*

*Ёш ҳам, кулги ҳам ёғилади битта афт-юздан,
Бол ҳам, заҳар ҳам эриб ўтар битта бўғиздан.*

*Сув ҳам, олов ҳам жо бўлгандир битта абрга,
Тор ҳам, ханжар ҳам яккамихга илинар бирга.*

ЯНА ЁН ДАФТАРЧАДАН: Илк бор ишк дардига мубтало бўлган тоғлик киз тонгда деразага қараб ҳаяжонланиб деди:

– Вой-бўй, дарахт чаман бўлиб гуллабди!

– Гуллаган дарахтни қаерда кўрдинг? – эътироз билдирди кекса онаси. – Бу дарахт шохларига қор қўнган. Ахир, ташқарида киш.

Ҳа, икки ёшга мансуб аёллар кўз олдига бир вақтнинг ўзида ҳам баҳор, ҳам киш намоён бўлди. Менинг қалбимда эса, икки ёшга мансуб хислат мужассам: ёшлик ва кексалик, гулзор ва қор, баҳор ва киш. Шу китобимда гоҳ шеърни, гоҳ насрни кўрсангиз ажабланманг.

– Ишқилиб, битта қўлтиғингда иккита тарвузни ушламоқчи эмасмисан!

– Йўк, – дейман мен. – Ножўя ишга уринмайман. Мен ҳар хил жанрлардан фойдаланаман деганда, айтайлик, турли меваларни тўғраб, аралаштириб, мазали мева салати тайёрлашни назарда тутаяпман. Зинҳор-базинҳор, мен боғбонга ўхшаб у дарахт куртагини бу дарахтга пайванд қилиб янги нав яратмайман.

Ҳозир ёзаётганларимдан охир-оқибат нима пайдо бўлади, билмайман. Бундай фикр ҳар бир ижодий ишимни бошлаган пайтда хаёлимдан ўтади.

Ахир, гугуртни ўт олдирганда унинг ҳамма оқибатларини олдиндан айтиб бўлмайди. Бу ҳар гал гугуртни ўт олдирганда унинг оқибатларини ўйлаб хавотирга ту-

шиш керак дегани эмас. Мана мен гугуртни ўт олдирдим, тутантирик билан ўтинни ёқдим. Гулханим ёнапти. Мен унинг алангаланиб кутурган ҳайвонга айланишидан, кейин бўйсундириб бўлмаслигидан хавотирланаётганим йўк. Гугуртни ўт олдираётганимда, буни хаёлимга ҳам келтирмайман.

Шомил қиличига шундай сўзларни ўйиб ёздирган экан: «Ким жангга кираётган вақтда окибатини ўйласа, ботирлик кўрсата олмайди».

ДЕЙДИЛАР: Донишманд табиб кўлидаги захар ҳам фойдали. Агар аҳмоқ кўлидаги асал бўлса ҳам бу асалдан синаб кўриб фойдалан.

ДЕЙДИЛАР: Агар ҳикоя қилишни билмасанг, куйла. Агар куйлашни билмасанг яхшиси ҳикоя қил.

УСЛУБ

*Кўшиқчини машқидан,
Заргарни нақшидан билишади.*

Кубачинликлар ёдгорлигидаги ёзувлар.

– *Нега менга бақираяпсиз?*

– *Бақирмаяпман, мен ўзи шундай гапираман.*

Эр-хотин суҳбатидан.

– *Шеърларинг ҳеч шеърга ўхшамаяпти.*

– *Мен ўзи шундай ёзаман.*

Шоир ва ҳаваскор суҳбатидан.

Биз болаларни оксоқолларнинг маслаҳат йиғини яқинига йўлатишмасди. Баъзан катта тошларнинг устига чиқиб, узоқдан оксоқолларнинг давра суҳбатини кузатардик.

Бир гал Анди овулидан келган меҳмон бир соатча нима ҳақдадир гапирди, оксоқоллар унинг сўзини бўлмасдан тинглашди. Биз ўзимизча ўйладик, оксоқоллар шунча вақт давомида диққат билан тинглашдимиз, демак андилик меҳмон муҳим хабар тўғрисида гапирган бўлиши керак.

Уйда отамдан сўрадим:

– Андидан келган меҳмон қандай янгилик тўғрисида гапирди?

– Эҳа, у бугун айтган гапларини бизнинг цадалиқлар ҳам йигирма мартача эшитгандир. Лекин у шундай сўзладик, яна диққат билан эшитгинг келади. Роса сўзамол экан, Оллох унинг умрини узун қилсин.

ЯНА УСЛУБ ҲАҚИДА. Ҳар бир ҳайвон ўзига хос ҳийла-найранг ишлатиб овчини доғда қолдиради. Ҳар бир овчи ўзига хос усулда ҳайвон овлайди. Худди шундай ҳар бир ёзувчининг ўз услуби, ўз ижод вақти, ўз феъл-атвори, ўз йўналиши бор.

Ёш шоир-ёзувчилар каторида Адабиёт институтига қабул қилинганимда, мен бутунлай янги муҳитга тушдим. Менга ҳамма ўргатарди – Москванинг ўзи, семинарлар, семинарларда сўзга чиққан таниқли шоирлар, дарс пайтларида профессорлар, талабалар уйида курсдошлар, ҳар тарафдан ўргатавергандан кейин қанчадир муддат ҳушимни жамлай олмай гангиб қолдим. Ҳатто, янги ғалати услубда ижод қила бошладим. Ҳолбуки, бу услуб авар адабиётида умуман бўлган эмас.

Яшириб нима қиламан, ўша кезларда шеърларим рус тилига тезроқ ўгирилишини жуда-жуда истардим. Мен рус ўқувчилари томон интилардим. Ўйлардимки, менинг янги услубим рус ўқувчиларига яқин ва таниш. Ўша кезларда авар тилининг, шеърятнинг оҳангларига умуман эътибор бермай қўйдим. Шеърларимда ялтироқ тузилиш, баёнчилик бўртиб борарди. Ўзимча қандай ёзишни энди ўргандим деб ўйладим. Аслида эса, ўшанда ўзимга ўнғайроқ жой излаган эканман.

Яхшиямки, шеърят ва сафсатабозлик бошқа-бошқа нарса эканлигини тезда англадим. Буни мендан аввалроқ кўпни кўрган отам пайқабди. Отам янги шеърларимни ўқиши билан мен бир туюр қуйруқ ейман деб қўйларни сўйиб ташлаётганимни, ҳеч нарса унмайдиган тошлок ерни шудгор қилиб экин экаётганимни, осмонда булутни кўрмай ёмғир кутаётганимни дарҳол тушуниб етибди.

Отам буни билса ҳам мулоҳазали одам бўлгани учун бир суҳбат пайтида эҳтиёткорлик билан деди:

– Расул, кейинги пайтларда сенинг хатинг ёмонлашиб бораётгани мени ташвишга солаяпти.

– Ота, хат ёзишнинг яхши-ёмонлигини мактабда текширишади, мен у ёшдан ўтганман. Катталардан эса, қандай ёзганини эмас, нима ёзганини сўрашади.

– Эҳтимол, маълумотнома ёзиб берадиган милициячи ёки Қишлоқ кенгаши қоғози учун шундайдир. Шоир учун унинг хати, унинг услуби – ижодий ишининг ярми дегани. Шеърда қандай янги фикр бўлмасин, албатта у жозибали бўлиши керак. Жозибали бўлганда ҳам ўзига хос жозибали бўлиши шарт. Шоир учун ўз услубини топиши ўзлигини топишидир, демакки, чинакам шоир бўлишидир.

Сен шошяпсан, аммо шошқин жилғалар ҳеч қачон денгизгача етиб бормади, улар вазмин оқувчи ирмоқ ёки дарёларга кўшилиб кетади.

Уясини тез-тез ўзгартирадиган қуш қайси бирини танлашини билмай охир-оқибат уясиз қолади. Агар у ўз вақтида уясини қурганда, танлашнинг ҳожати йўқ эди.

Ҳозир ёшим қирқдан ошганда, қирқдан зиёд китобимни варақлаб кўрдимки, буғдой сепилган экинзоримда бошқа экинзорларнинг ҳам донлари униб чиқибди. Тўғри, улар ёввойи ўт эмас, тўғри, улар арпа, сули, жавдар каби керакли донлар, лекин улар менинг буғдойзоримга бегона.

Мен ўз отаримда бегона қўйларни кўрдим. Улар баландлик ва тоғ ҳавосига кўника олмайди.

Баъзан менга ўзгаларнинг феъл-атвори ўтиб қолганини сезаман. Лекин мен ушбу китобимда ўзлимни сақлаб қолмоқчиман. Яхшиманми-ёмонманми, мени қандай бўлсам шундайлигимча қабул қилинг.

Тоғликлар тўйга борганда мезбонлардан аввалроқ сўз бошлайди.

– Даврангиз тўкисми, ёки мен ҳам унга қўшилайми?

Тоғлик мезбон шундай жавоб қайтаради:

– Агар сен чиндан ҳам бор бўлсанг, меҳмонимиз бўл.

Мана менинг китобим. Унда сизга мен аслида ўзим эканлигимни исботлашим керак. Унда мен ёзувчиман, зинҳор-базинҳор ёзувчи ролини ижро этаётганим йўқ. Қаранг, актёр сахнада коньяк ичяпти. У маст бўлди, тили ғулдираб қолди, боши кўкрагига осилиб қолди. Аммо сахнадаги шишага коньяк эмас, чой куйилган. Биламизки, чойни ичиб ҳеч ким маст бўлмайди. Ўйлашимча, бу фикримга умрида коньяк ичмаганлар ҳам эътироз билдирмайди.

Маълумки, агар драмада шоир образи бўлса, драматургнинг энг қийин вазифаси шоир образига шеър ёзишдир. Шунинг учун спектаклда шоир образи бўлса, у кўпинча ўзининг эмас, таниқли шоирларнинг шеърларини ўқийди. Шеърсиз шоир бўлар эканми? Бундай шоирнинг ойнаванд магазиндаги чиройли кийим кийдирилган манекендан нима фарқи бор?

Мен ҳеч кимга ўхшашни истамайман – ҳатто Умарга ҳам, Пушкинга ҳам, Байронга ҳам.

Айрим ўғрилар буйвол ўғирлашса, эгаси таниб қолмасин деб буйволнинг шохини уриб синдиришади ёки думини кесишади. Айрим ўғрилар автомобиль ўғирлашса, эгаси билиб қолмасин деб автомобилни бошқа ранга бўяшади. Лекин ўғрилар қанчалик айбини яширишмасин, ўғрилиқ ўғрилиқ бўлиб қолаверади.

Китобимни ўқиган китобхонлар суҳбатлашишганда, «Расул китобини Расулга ўхшаб, ўзлигига хос ёзибди», дейишса ғоят хурсанд бўлардим.

Мен чирқиллаётган қушлардан кўра сайраётган қушларни яхши кўраман. Бандаргоҳда турган кемадан кўра мовий денгизда сузаётган кемани кўпроқ яхши кўраман.

Қаранглар, енгил қайиқлар ҳар битта тўлқинда чайқалаяпти. Қаранглар, улкан кемалар бўронларни ҳам писанд қилмай сузаяпти.

Довдирлар ҳатто қултум вино ичса ҳам худди маст бўлиб қолгандай шовқин солади, тўполон қилади. Донолар катта шишасини бўшатишса ҳам вазмин, дўстона ва зийрак суҳбат қуришади.

Китобим, сен Расулнинг китобисан! Одамлар орасида ҳам Расулнинг китоби эканингни унутма.

Тоғликлар уйига нотаниш меҳмон келса, уч кунгача унинг исмини ва қаердан келганини суриштирмайди.

Сиз ҳам менинг китобимни таг-тугини суриштирмай қабул қилинг. Ўқиб чиқсангиз, у сизга ўзини таништиради.

Мен сизга яхши кўринишни ҳам, ёмон кўринишни ҳам истамайман. Ҳаддим сиккани учун кўнглимни қоғозга тўқдим. Рус халқида шундай нақл бор: Агар йиғирма ёшгача кучга тўлмаган бўлсанг, энди билагинг кучга тўлишини кутма. Агар ўттиз ёшгача ақлинг кирмаган бўлса, энди ақлинг қуюлишини кутма. Агар қирқ ёшгача чўнтагингда пул турмаган бўлса, энди чўнтагингни пул тешишини кутма. Тоғликларда эса шундай нақл бор: Агар одам қирқ ёшгача лочин бўлмаса, энди у уча олмайди. Майли, менинг аравам ўз йўлидан қолмасин.

Тоғда, овулимизда ёмғир ёғса, кўплаб жилғалар ҳосил бўлади. Жилғалар куйида тўпланиб қўл ҳосил қилади. Бу қўлдан эса, фақат битта ирмоқ оқиб чиқади. Тоғдан жуда кўп сўқмоқлар орқали бизнинг овулимизга тушиш мумкин. Улар худди жилғалар каби овулда туташади. Агар овулдан туман марказига, шаҳарга ёки дунёга чиқмоқчи бўлсангиз, фақат битта равон йўл бор.

Билмадим, балки ўзимни дарёга ёки йўлга қиёслашим ноўриндир. Бироқ шуни яхши биламанки, юртдошларимнинг орзу-ўйлари, юртдошларимнинг дил сўзлари, юртдошларимнинг тоза туйғулари, худди тоғдаги сўқмоқлар ёки жилғалар овулимизда туташган каби менинг онгимга болалигимдан сингди. Овулдан эса, мени ўз сўқмоғим, ўз йўлим шеърият сари етаклади.

Мен дунёнинг турли бурчакларида, кўплаб мамлакатларда бўлдим, ҳар хил одамлар билан учрашдим. Сафарларим давомида президент ёки кироолларнинг, бош вазир ёки оддий вазирларнинг, элчиларнинг тантанали қабул маросимларида иштирок этдим. Бундай қабул маросимларида сийрак сочли бошлардан қора туфлиларгача ялтирайди, ёқаси очик бурама кўйлақларга кўзни қамаштирувчи тугмалар қадалади, чиройли галстуклар дид билан тақилади, ҳар ёнда мулойим таъзим-тавозелар, чехралардан табассум аримайди, ҳар бир айтиладиган сўз ва ҳар бир бажариладиган ҳаракат рисоладагидай бўлади. Қабул маросимларида артистлар амалдорларга, амалдорлар эса артистга ўхшайди.

Бундай қабул маросимларида мен ҳам ўзимга ўхшамайман. Ўзим бажаргим келмаган ҳаракатларни тавозе билан бажараман, ўзим айтгим келмаган сўзларни мулойимлик билан айтаман. Қабул маросимлари чоғида баъзан кўз олдимда туғилган юртим Цада ва давра қуриб ўтирган кадрдонларим намоён бўлади ёки бирор меҳмонхонанинг хонасида чакчақлашиб улфатчилик қилаётган дўстларим хаёлимдан ўтади. Шундай кезларда столдаги юз хил ажнабий таомлардан татиб кўришни эмас, кўнглим ўзимизнинг аччиқ пиёз тўғралган ковурмаларни тусаб қолади. Ўз уйингда, яқинларинг даврасида енгни шимариб, бармоқларинг орасидан ёғини оқизиб ковурмани аччиқ пиёз билан ейиш қандай маза?!

Айрим китобларни ўқисам, уларни тантанали қабул маросимларидаги кишиларга ўхшатаман. Уларда эркин ҳаракат, эркин мулокот, эркин сўз йўқ.

Китобим, сен тантанали қабул маросимларидаги кишиларга ўхшама. Сенда таомилдаги сўзлар эмас, майли, фақат ўз феъл-атворингга хос сўзлар бўлсин.

Мен шундай одамларни кўп кўрганман, улар уйида, оиласи, хотини, дўстлари даврасида одамга ўхшайди, одамга ўхшаб гапирди. Бориб амалдорлик курсисига ўтирдими бас, курук савлат, дағал, жажлдор, гўё уларни кимдир алмаштириб қўйгандай. Улар ҳар бир амал курсисига қараб, киёфасини, сўзлаш оҳангини, юриш-туришини ўзгартиради.

Китобим, мен ўзлимга содиқ бўлгандай, сен ҳам ўзлигингга содиқ бўл. Сен тантанали қабул маросимларига эмас, ўз уйингга, дўстлар даврасига интил, дабдабали концерт залларини эмас, бепоён далаларни сев, мажлисларнинг шовкин-суронини эмас, замин нафасини тингла. Баъзан шундай бўлади, мажлисда битта гапни сўзлайди, мажлисдан кейин умуман бошқача гапирди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Доғистонда Сулаймон Стальскийнинг катта бўркини, қўй терисидан тикилган иссиқ пўстинини ва унинг бузоқ терисидан тайёрланган энгил чорик кийиб юрганини билмайдиган одам топилмаса керак. Менимча, фақат доғистонликлар эмас, бошқалар ҳам Стальскийни бўркисиз, пўстинсиз, чориксиз, яъни бошқача кийим кийган ҳолда тасаввур қилолмайди.

Максим Горький Сулаймон Стальскийни XX асрнинг Гомери деб атаган, унинг хизматлари эътироф этилиб орден билан мукофотланган. Орденни топшириш учун Сулаймонни Москвага чақиришган. Вокзалда уни доғистонлик министр кутиб олган.

– Войбўй, ҳурматли Сулаймон, – деган министр шоирга, – Москвада овулдаги кийимда юриб бўлмайди. Кийимларингизни ўзгартиришимизга тўғри келади.

Доғистон ҳукумати топшириғига биноан Сулаймон учун костюм тикилди, дўкандан туфли ва қоракўл ёқали пальто сотиб олинди. Сулаймон уларни бирма-бир синчиклаб текширди: пальтони ёзиб, оғирлигини чамалади, туфлини олиб, тагчармини чертиб кўрди. Кейин барини яхшилаб тахлаб, чамадонига жойлади.

– Яхшилар, янги кийим-бош учун раҳмат. Бу кийим-бош ўғлим Мусоибга жуда мос экан. Мен Сулаймон бўлиб қолишни истайман. Ўз номимни туфлига ҳам, костюмга ҳам алишмайман. Мендан чорикларим хафа бўлиб қолади.

Отам ҳар сафар Сулаймоннинг ўзлигини сақлаб қолиш учун ташқи киёфасини бир лаҳзага ҳам ўзгартирмаганини эслаганда, меҳр билан унга таҳсин айтарди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Сулаймоннинг ўғиллари уни хат-саводли қилиш учун кўп бор уриниб кўришди. Ҳар гал Сулаймон хат-савод чиқаришга иштиёқ билан киришарди, кейин ҳафсаласи пир бўлиб қоғозни бир четга суриб дерди:

– Болаларим, бекорга овора бўлманглар. Қаламни қўлга олишим билан мендан шеърларим қочиб кетаяпти. Чунки мен шеър ҳақида эмас, шу ярамас қаламни қандай ушлаш ҳақида ўйлайман.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Эфенди Капиев Сулаймон Стальскийнинг калин дўсти эди. Айнан у шоирнинг шеърларини рус тилига таржима қилганди. Бу дўстлик, бу ижодий ҳамкорликка айрим кўлидан фойдали иш келмайдиган кимсалар ҳасад билан қарашарди. Улар Капиевни машҳур шоир кўзига ёмон кўрсатиш учун ҳар хил уйдирмалар тўкишарди. Ҳасадчилар Сулаймоннинг хат ўқий олмаслигидан фойдаланиб қолишга уринишди.

– Сулаймон, сен рус тилида ўқий олмайсан. Биз билганимиз учун айтаяпмиз, Капиев шеърларингни рус тилига бузиб таржима қилаяпти. Қаерда хоҳласа қўшаяпти, қаерда хоҳласа қисқартираяпти, кўплаб мисраларингни ўзича қайта ишлаяпти.

Бир куни бафуржа суҳбат чоғида Сулаймон гап бошлади.

– Дўстим, – деди у вазмин, – эшитишимга қараганда сен менинг болаларимни ураётган эмишсан.

Капиев гап нима ҳақда кетаётганини дарҳол англади.

– Сулаймон, сенинг шеърларинг сенинг болаларинг эмас. Улар сенинг ўзинг, ҳар бири Сулаймон Стальский.

– Ундай бўлса, мен қария болаларимга нисбатан кўпроқ ҳурматга сазоворман.

– Сулаймон, сен учун нима муҳим: шеърларингдаги мисралар соними ёки услуб ва руҳият? Мана қаршимда вино турибди. Агар унинг ҳиди учиб кетса, биз маза қилиб ичаётган винога ўхшайдими? Гап винонинг миқдорида эмас, гап унинг хушбўй ҳидида, ширин таъмида, сифати ва сақланганида.

– Нима ҳам дердим, сен ҳақсан.

Эндиликда шунга аминмиз: Сулаймон Стальскийни рус ўқувчиларига Капиев таништирди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Эфенди Капиев Ҳамзат Цадасанинг шеърларини ҳам рус тилига ўгирган. У бир куни менга кўнглини очди:

– Отаннинг шеърларига сира калит топа олмаяпман, отанг мисоли ўзига хос кулф. Ўйлайсанки, у кулаяпти, аслида қайғуга ботган. Ўйлайсанки, у роса койи-япти, аслида мақтаётган бўлади. Нима демокчи эканини тушунаман, фақат уларни рус тилида ифода эта олмаяпман, унинг шеърӣ услубини ва шеърларининг мазмунини сақлашим қийин кечаяпти. Таржималарим ҳам Ҳамзатга ўхшашини, рус ўқувчилари ҳам Ҳамзатни қандай бўлса шундайлигича қабул қилишини истайман. Ҳозирча таржималаримда Ҳамзат бошқа одамларга ўхшаб қолаяпти. Ахир, у ҳеч бир одамга ўхшамайдику.

Ҳа, ҳар бир шоирнинг шеъри шундай бўлиши керак.

ЭСДАЛИКДАН: Ҳозир мени овулда ҳамма шоир Расул Ҳамзатов сифатида билди. Бир вақтлар мен ҳам лаллайган бола эдим. Кўйлагимни тескари кийиб, пальтомнинг тугмаларини нотўғри қадаб кўчага чиқиб кетардим. Ботинкамнинг ипи боғланмаган ёки боғланган бўлса ҳам тезда ечилик кетарди. Бир ишни ўйлаб туриб, бошқа ишни қилардим. Ўша вақтда мен ҳақимда айримлар шундай дейишарди:

– Наҳотки вазмин, саранжом-саришта ва ҳар бир ишни тартибли бажарадиган отадан шундай питир-питир ва пойма-пой иш қиладиган ўғил дунёга келган бўлса? Қайси бири ёш, қайси бири катта: ботинкаси ипини боғлаб юришни ҳар доим унутётганими ёки буни беками-кўст бажараётганими?

– Нима бўпти, – деб жавоб қайтарардим мен шундай ёқмайдиган фикр-мулоҳазаларга. – Мен ўзимга отамнинг кексалигини олдим, отамга эса ўзимнинг ёшлигимни бердим.

Аслини айтганда, отам умрининг охиригача ёшларга хос тетиклик ва бардамликни сақлаб қолди. Юриш-туришда, ҳар бир ишни бажаришда тартиб, интизом ва аниқликка амал қилди. Овулдошларимизнинг ҳаммаси отам эрталаб пўстинини кийиб қайси соат, қайси дақиқада уйнинг томига чиқишини яхши биларди. Отамнинг томга чиқишига қараб соатни тўғрилаш мумкин эди. Ҳатто, овулимиздан армияга кетган бир йигит ота-онасига шундай хат ёзибди: «Жуда вақтли турамиз. Бизни Ҳамзат томга чиқадиган вақтда уйғотишади».

Кимдир Ҳамзат билан эрталабдан учрашгиси келса, қайси соат, қайси дақиқада Хунзах йўлига чиқишини биларди. Чунки отам ишга бориш учун ҳар доим бир вақтда йўлга тушарди.

Одамлар отам ҳақида ҳамма нарсани биларди: отини қайси жойгача етаклаб боради, қайси жойда отга минади, унинг оддий қора кўйлагини, галифе шимини, ўзи тиккан, ҳар куни эрталаб чўткалайдиган этигининг қандай ялтирашини. Улар отамнинг таранг қилиб тортилган камарини, устара кўрмаган соқолини, бир хил тартибда кийиладиган бўркини ҳеч қачон янглиштирмасди. Қорақўлли бўркининг бир томонидаги жуни андак буралган, бир томонидаги жуни пича осилган эди.

Отам шундай кўринишга, шундай турмуш тарзига ҳайратланарли даражада каттик амал қиларди. Ҳамзат Цадасани бошқача кийим-бошда, бошқача турмуш кечирishi мумкинлигини тасаввур қилиб бўлмасди.

У ўзгаришларни ёқтирмасди. Агар кийими эскириб яроқсиз ҳолга келса, худди шунга ўхшаш кийим изларди. Янги кийим ўша ўлчам, ўша бичим, ўша рангда бўлишига қарамай, дастлабки кунларда отам бу кийимда ўзини бегонадай сезарди.

Бир куни унинг камари узилди. Янгисини сотиб олиши мумкин эди, лекин Ҳамзат камарини дид билан тикди ва бир канча муддат тақиб юрди. У хасис эмасди. Отамда ҳар доим пул бўларди, аммо ўрганиб қолган нарсасидан воз кечолмасди. Барибир камар яна узилди. Отам худди шунга ўхшаш камар сотиб олди. Бироқ, янги камар тўқасини олиб ташлаб, эски камарининг тўқасини кўйиб тикди.

Отам бўркини худди тирик қўзичокни силагандай силарди. Энди оддий камарини авайлаган одам бўркини қандай эъозлашини ўзингиз тасаввур қилиб олаверинг.

1941 йилнинг ёзида уруш бошлангандан кейин Доғистон ҳукумати отамни тоғдан Маҳачқалъага кўчиб ўтишга кўндирди. Тоғнинг салкин ҳавосига ўрганган

отамни шаҳарнинг дим ва иссиқ ҳавоси қийнаб қўйди. Тоғнинг сўкмоқларида енгил туюлган кийимлар шаҳарнинг равон кўчаларида оғирлик қила бошлади. Айниқса, бўрк шаҳар ҳавосига умуман мос эмас эди. У бир қанча шапка ва шляпаларни кийиб кўрди, биз фарзандлари уларни ҳарчанд маъқулламайлик бу бош кийимлари ташки киёфасини ўзгартириб юборгани учун кийишни истамади.

Ҳамзат Маҳачқалъа да бўркини қўлида ушлаган ҳолда юрарди. Аҳён-аҳёнда киярди, боши исиб кетиши билан ечарди, лекин бир зум ҳам бўркидан айрилмасди.

Уруш аталмиш офат ҳаётни издан чиқаради, одатий турмуш тарзига таъсирини ўтказди. Отам эса ҳамон вақти-вақти билан тоққа чиқиб келарди. У тоғларда эркин нафас олиб, кадрдон бўркини маза қилиб киярди. Шундай кезларда у чекиш тақиқланган жойдан чиқиб, енгил нафас олганча тамаки халтасини ёзиб, хафсала билан коғозга ўраб, сўнг бурқсиратиб чекиб роҳатланаётган одамга ўхшарди.

Бу бир ўхшатиш холос. Отам ҳеч қачон чекмасди, лекин ҳаётдан роҳатланишни турмушнинг бошқа нарсаларидан туярди. Она юртни севиш роҳати, она юртни қуйлаб завқланиш роҳати Ҳамзат Цадаса ҳаётининг мазмуни эди.

ОТАМНИНГ ЁН ДАФТАРЧАСИДАН: «Ражаб дўстим бўлса ҳам менга душманлик қилмаган ёмонликни қилди. У шериклари билан бирга менинг соқолимга устара кўтарди», деган сўзларни отам ён дафтарчасига ёзиб қўйган экан. Бу воқеа отам 1934 йили Москвага Ёзувчиларнинг биринчи съездига борган вақтда рўй берган. Москвага отамнинг дўсти авар ёзувчиси Ражаб Динмагомедов ҳам борган. У отамнинг соч-соқолини бироз тўғрилатиш учун сартарошхонага олиб кирган. Ражаб атайин қилганми ёки русчалаб максadini тўғри ифода қила олмаганми ишқилиб, сартарош отамнинг устара кўрмаган соқолини қиртишлаб олиб қўйган. Отам пинакка кетганми, буни кечроқ билган. Ойнага қараб бегона одам киёфасини кўрганда бақириб юборган, қўллари билан юзини бекитганча сартарошхонадан отилиб чиққан. Шу кўйи съезднинг бошқа мажлисларида катнашмаган. Одамлар кўзига шундай киёфада кўринишга уялган.

– Мен шунча йил яшаб ўз киёфамни ўзгартирмадим, – деган эди кейинчалик отам. – Қандай қилиб шеърларимда ўз киёфамни ўзгартиришим мумкин?!

Отам ҳаётда ҳам, шеърларида ҳам ортикча дабдабани ёқтирмасди. Фақатгина бир муддат ўзгача одатни ихтиёрсиз равишда бажарган.

ЭСДАЛИКДАН: Маҳачқалъа га отамни кўргани овулдан кадрдонлари келди. Улар отам бошқачароқ ҳолатда беўхшов ўтирганини дарҳол пайқашди. Чунки Ҳамзат Цадаса учта бармоғини иягига тираганча ўтирарди. Тоғликлардан бири ундан сўради:

– Биз сенинг учта бармоғингни иягингга тираб ўтирганингни ҳеч кўрмагандик. Қачон бундай одатни ўргандинг, нима учун бундай қилаяпсан, билмадим. Лекин сенга бундай ўтириш ярашмайди. Ҳамзат, бу одат сенга ўхшамабди.

– Сен ҳаксан, – деди отам. – Қанийди, бу одатимни тезроқ унутсам. Бунга Муҳиддин Жамол деган рассом сабабчи бўлган. У уч ой давомида менинг расмимни чизди. Мен шу уч ой давомида унинг қаршисида учта бармоғимни иягимга тираганча ўтирдим. Рассом шундай ўтиришим кераклигини айтди, мен унинг истагини бажардим.

– Сенга жуда қийин бўлгандир?

– Чордона куриб қанча ўтирсам чарчамас эдим, лекин иягимга учта бармоғимни тираб туриш роса чарчатди. Баъзан учта бегона бармоқ менинг иягимни никтаб тургандай туюлди. Баъзан менинг учта бармоғим бегона иякни никтаётгандай туюлди. Уч ой бир ҳолатда ўтираверганимдан кейин кўникдим. Сураат аллақачон битди, уни деворга ҳам осиб қўйдик. Лекин мен ҳамон иягимга учта бармоғимни тираб ўтириш одатимни унута олмаяпман. Юраги оғриб турадиган одам, юраги санчмаса ҳам гоҳ-гоҳ қўлини юраги устига қўйишга одатланиб қолгандай. Мендан хавотир олманглар, албатта, бу одатни ташлайман.

ОТАМНИНГ ЁН ДАФТАРЧАСИДАН: Мен дафтарчани варақлар эканман отамнинг сунъий тиш қўйдиришга бағишланган хотираларига кўзим тушди.

Доктор Ҳамзатдан қандай тиш қўйганим маъқулроқ, деб сўраган: олтинми, қумушми ёки пўлат? Бу саволдан ўйланиб қолган отам жўяли маслаҳат олиш илинжида ёнидаги дўстларига қараган.

– Олтин яхши, – дея маслаҳат берган битта дўсти. – Олтин – хосиятли металл.

– Пўлат мустаҳкам, – дея маслаҳат берган иккинчи дўсти. – Пўлат қаттик, ейилиб кетмайди, кўпга чидайди.

– Нима деяпсизлар? – эътироз билдирган Ҳамзат. – Агар мен овулга олтин ёки пўлат тиш билан қайтсам, одамлар оғзимга қараб «Бу тишми ёки фонус?» дейишмайди. Бундай тишлар менинг юзимга соя солади. Суякли тиш қўйиш мумкин эмасми, одамлар менинг янги тиш қўйганимни билишмасди. Шундай тиш қўйдиришга розиман.

Доктор отамнинг илтимосини инобатга олиб, ўзининг тишларига ўхшаш сунъий тиш қўйган.

Кейинчалик шеърларида ўзгачароқ руҳдаги ёки бошқаларникига сал ўхшаб кетадиган мисралар пайдо бўлганда, отам шундай деганди:

– Бу мисраларга сунъий тишларимнинг нуқси урган.

Албатта, олтин тишлар билан ҳам олмани чайнаш мумкин, лекин табиий тишингдай олмани қарсиллатиб тишлаб, мазасини туя олмайсан.

ЭСДАЛИКДАН: 1947 йили Маҳачқалъа театрида Ҳамзат Цадасанинг 70 ёшга тўлиши муносабати билан катта тантанали кеча ўтказилди. Кўплаб табрик нутқлари сўзланди, кўплаб шеърлар ўқилди, кўплаб совғалар тақдим этилди. Ниҳоят, таваллуд тўйини нишонлаётган отамга сўз навбати берилди. Ҳамзат хотиржам минбарга яқинлашди, хотиржам кўкрак чўнтагига қўл солиб бир кун аввал тайёрлаб қўйган нутқи матнини олди, хотиржам кўзойнагини олиш учун иккинчи чўнтагига қўлини солди...

Хотиржам турган отам бирдан безовталанди, шошиб-пишиб, бошқа чўнтакларини ковлай бошлади. Ҳамма билдики, Ҳамзат кўзойнагини уйда унутиб қолдирган.

Дарҳол кўзойнакни олиб келиш учун одам жўнатилди. Лекин Ҳамзат минбарда, нима қилишини билмай қараб турарди. Вазиятдан чиқиш учун дўсти Абутолиб унга ўзининг бир мунча мос келадиган кўзойнагини берди. Отам Абутолибнинг кўзойнагини тақиб, матнни ўқий бошлади. У ўзининг шеърини ўқирди, аммо овозида, туришида қатъиятсизлик яққол сезиларди. Гўё отам ўзининг шеърини эмас, бировнинг шеърини ўқиётгандай, гўё биринчи бор шеърни кўриб тургандай ҳаяжонланарди. Отам иккинчи шеърини ўқишга чоғланаётган вақтда кўзойнакка кетган бола залга кириб келди. Ҳамзат дарҳол Абутолиб кўзойнагини ечиб, ўзининг кўзойнагини тақди. Бирдан отамнинг комати ростланди, овози дадил жаранглади. Залдагилар отам ҳозир минбарга чиқиб шеър ўқигандай, гулдурос карсақлар билан олқишлашди. Гўё бунгача минбардан Ҳамзат Цадаса эмас, унга ўхшаш одам турганди.

– Кўзойнагим тўйимни бузишига сал қолди, – деди жилмайиб Ҳамзат.

– Менинг кўзойнагим сенга ёқмадими? – дея гапини бўлди Абутолиб.

– Сенинг кўзойнагинг ҳам яхши экан. Лекин у сенинг кўзойнагинг-да. Ҳар бир одамнинг ўз кўзи бор, демак кўзойнаги ҳам ўзиники бўлиши керак.

Отам кўзга ярк этиб ташланадиган рангни ҳам, эътиборни тортмайдиган кўримсиз рангни ҳам ёқтирмасди. У жуда қуюқни ҳам ва жуда суюқни ҳам, жуда қолоқни ҳам ва жуда илғорлаб кетгани ҳам ёқтирмасди. У бўридаги ваҳшийликни ҳам ва қуёндаги кўрқоқликни ҳам, зулмкор бошқарувни ҳам ва қулдай тобеликни ҳам ёқтирмасди. Баъзан у такрорлаб кўярди:

– Хасдай қуриб қолма, синдиришади. Пол латтадай жуда ҳўл бўлма, сиқиб сувингни олишади.

Менинг отам бир томчи ёмғирга шалаббо бўладиганлар ёки бир пуффласа қуриб қоладиганлар тоифасига кирмасди. Ҳамзат Цадаса оддий меҳнатқаш эди, унинг қалбида авар халқининг шаъни ва қадриятлари яшарди, у шу фазилатларни пок сақлашни ўзига шараф деб биларди.

ЭСДАЛИКДАН: Бир куни биз отам билан Маҳачқалъа дан овулдаги касал қариндошимиздан кўнгиш сўрагани борадиган бўлдик. Бизнинг тоққа отланаётганимизни эшитган Доғистон ҳукумати бошлиғи Абдурахмон Дониёлов қора рангли ЗИМ хизмат машинасини берди.

Шаҳар кўчаларида кетаётган вақтимизда отам хотиржам эди. Аммо машина-миз шаҳардан ташқаридаги йўлда пиёдаларни, эшақда, аравада, отда кетаётган тоғликларни қувиб ўтаётганда отам юмшоқ ўриндикда ўтирган бўлишига қарамай безовталана бошлади. Мен ёш бўлганим учун ойнадан бошимни чиқариб қандай машинада кетаётганимни кўрсатиб қўйгим келар, отам одамларнинг кўзига кўринмаслик учун ўриндикка тобора чўқарди.

Ёмғир ёғарди. Сойга яқинлашганимизда бир чолнинг араваси сувнинг ўртасида тикилиб қолганини кўрдик. Отам дарҳол машинани тўхтатди, сойга тушиб чолга ёрдамлашди. Улар биргаликда ҳўкизларга ҳай-ҳайлашди, араванинг ғилдирақларидан итаришди. Тезда аравани текис йўлга чиқаришди, биз йўлда давом этдик. Бир неча километрдан кейин яна битта сойга дуч келдик. Отам машинани тўхтатиб аравда келаётган чолни кута бошлади. •

– Чолнинг араваси бу сойда ҳам ботиб қолади. Мен бу сойдан аравани қандай ўтказиш кераклигини биламан, чолни кутиб унга ёрдамлашаман.

Чиндан ҳам чолнинг араваси сойнинг ўртасига борганда тўхтаб қолди. Отам ҳўкизларни усталик билан бошқариб аравани сойдан ўтказди.

– Бўйноқдан тоққа юк ташиганимда бу сойдан кўп кечганман, – деди отам кўлини кийимига артиб машинага чиқар экан. Кейин худди шу арава билан ўтган умри, ёшлиги бирга кетаётгандай унга қараб маъюс жилмайди.

Хунзах овули тепалигига кўтарилаётган вақтимизда машинамизга юк машинаси урилиб кетди. Отам бахтсиз ходисадан озор чекмади. Машинадан тушиб, овулга шахдам қадамлар билан пиёда жўнади. Биз биров кутиб туришини, ғилдиракни алмаштиришимизни айтдик.

– Ҳатто овулдаги тўйга ҳам бундай машинада боришим ярашмасди, касал қадрдонимни кўргани бораётганимда бундай томошанинг ҳожати йўқ. Мен машинанинг бузилиб қолганидан хурсандман, овулга пиёда бораман.

Отам болалигидан таниш, тоғликларнинг қанча авлоди ўтган сўқмоқ бўйлаб овулга йўл олди. Биз машинанинг ғилдирагини алмаштириб, катта айланма йўл билан овулга жўнадик. Машинада бўлсак ҳам отам билан бир вақтда овулга кириб бордик.

Маҳачқалъа га келган вақтимизда Абдурахмон Дониёлов йўлдаги ходиса тўғрисида ташвишланиб сўради. Отам ҳазил аралаш деди:

– Машинанг жуда яхши экан. Кўз тегди, шекилли. Сал бундайроқ бўлганда, ҳеч нарса рўй бермасди...

ЭСДАЛИҚДАН: Отам умрининг охириги йилларида оғир касал бўлиб қолди. Касаллик унга ҳеч кутилмаганда, тоққа сайловчилар билан учрашувга борган вақтида ёпишди. Навбатдаги сайлов яқинлашаётгани, Ҳамзат Цадасанинг ҳам номи депутатликка номзодлар рўйхатига киритилгани.

Туман марказигача машинада кетдик, тоғдаги овулга отда боришимиз керак эди. Отам ювош, бўйсунадиган отларда юришни ёқтирарди. Одатда у пиёда, отни етаклаб юрарди. У кўпроқ пиёда юришни афзал кўрарди.

Маҳаллий ҳукумат жиддий ҳозирлик кўрганди. Бўлажак депутатга энг чопқир отни рўпара қилишди. Уларни айблаб бўлмайди. Ҳурматли меҳмонга тумандаги энг чопқир отни муносиб кўришганиди.

Етмиш икки ёшга кирган отам мезбонларни ранжитиб қўймаслик учун ёшлик йилларини эслаб, отга сакраб минди. Ёш чавандозлар қуршовида турган от минган оппок соколли шоир худди ноиблари орасида турган имомга ўхшарди.

Буйрук берилиши билан ёш чавандозлар Ҳамзат Цадасанинг келаётганини билдириш учун турли овулларга от чоптиришди. Отлар бирдан ҳаракатга келганини кўрган Ҳамзат Цадасанинг оти ҳам уларга қўшилиб чошиб кетди. Отам отни бошқара олмай қолди ва телба пойга бошланди. Ҳамзат Цадасанинг олдин кўнгли айниди, кейин аҳволи тобора ёмонлашди, охири отдан қулаб тушди. У Маҳачқалъа га касал ҳолда қайтди ва бу касаллик отамни умрининг охиригача қўйиб юбормади.

– Шеърда ҳам баъзан шундай бўлади, – деди отам йўталиб. – Шоир ўзи билган, ўрганган отида юриши лозим. Ўзи билмаган, синалмаган тулпорга минмаслиги керак. Ўзганинг тулпори эгардан улоктириб ташлайди.

Отам ҳақида узоқ ҳикоя қилишим мумкин. Энди унинг дўсти Абутолиб ҳақида ёзгим келаяпти. Тўғрироғи, Абутолиб билан ўтказган бир куним ҳақида ҳикоя қиламан.

АБУТОЛИБ БИЛАН ЎТКАЗГАН КУНИМ. Қандайдир сабаб билан охиригача ёзилмаган ёки тугамай қолган шеърни ниҳоясига етказиш учун қайтадан ижодхонага келиб ўтириш қийин кечади. Тоғлиқлар бежиз айтишмайди: қолган ишга қор ёғади. Яна улар айтишади: баканинг думи йўқлигининг сабаби – унга дум қўйишни эртанги кунга қолдирилганида.

Эрталабдан икки ҳафта илгари бошлаган узун шеъримни ниҳоясига етказишни ният қилдим. Олдинда машаққатли ижодий меҳнат тургани учун уй хизматчимиз Фросяни огоҳлантирдим: агар кимдир сўраб келса, мен уйда йўқман. Зарур иши бўлса тушдан кейин келсин.

Вазифани топшириб хотиржам болохонага чиқдим ва ижодни бошлашга чоғландим. Барибир, кўчанинг шовқини эшитилиб турарди. Мана дарвозамиз ғийкиллаб очилди. Бироздан кейин уй кўнғироғимиз жиринглади. Мен Фросянинг овозини эшитмадим, лекин Абутолибнинг баланд товуши қулоғимга келди. Ўша заҳоти ўтирган стулим мисоли кизиган товага ёки тиканакка айланди. Ҳали Абутолиб Ҳамзат Цадаса уйдан, ҳозирда Расул Ҳамзатов уйдан йўқ жавоби эшитмаган ва азиз меҳмон бўлмасдан қайтиб кетмаган. Бундай бўлмаган ва бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Мен қийин аҳволда қолдим: Абутолибнинг қайтиб кетишига йўл қўймаслигим шарт ва Фрося ҳам ёлғончи бўлиб қолмаслиги керак. Ахир, Фрося илтимосимни сидкидилдан бажариб, Абутолибга уйда йўқлигимни, фақат тушдан кейин келишимни айтиб бўлганди.

Мен ортиқча фикр-мулоҳаза қилмай юрак амрига бўйсундим. Деразадан бошимни чиқариб, отамнинг кадрдонига овоз бердим:

– Абутолиб, кираверинг, мен шу ердаман.

– Меҳрибон, Оллоҳим! Наҳотки, Ҳамзат Цадасининг ўғли қарзини сўраб келганлардан бекинса, – дея Абутолиб бўркини қўлига олди ва Фросянинг ёнидан ўтар экан унга урилиб кетди. – Расул, мана бу аёлга айтиб қўйгин, Абутолиб бу уйга келганда дарвоза ўз-ўзидан очилади ва сен Расул доим уйда бўласан. Агар сен бўлмасанг ҳам Абутолибга еб-ичишга, керак бўлса дам олишга жой берилади.

– Фросянинг айби йўқ. Фотимат ишга кетаётганда, унга мени уйда йўқ деб айтишини тайинлаб кетган.

– Яхшиям, хотинлар бор. Керак пайтда ўз айбингни унга ағдаришинг мумкин. Наҳотки Фотимат, бугун пайшанба эканлигини унутган бўлса, – деди Абутолиб жингалак жунли бўркини силар экан.

– Пайшанбанинг бошқа кунлардан қандай фарқи бор?

– Пайшанба – менинг ҳаммомга борадиган куним. Эътибор бермаганмисан, ҳар пайшанба ҳаммомга келаман. Ҳаммом эса сенинг уйингнинг ёнида. Истаган вақтимда шундай суҳбатлашиб ўтиришга ёки тамаки чекиш учун киришим мумкин.

– Абутолиб, ҳаммомга тушишингизга ҳожат йўқ-ку. Уйингизда иссиқ сув, ванна бор.

– Ванна ва душ – мисоли қора нон бўлаги. Ҳаммом – мисоли шоҳона зиёфат. Минг йиллардан буён тоғдан оқаётган жилға менинг боғимдан ҳам ўтган. Сувни дарахтлар тагига бошқараман. Мен шунча дарахтни гулчелак ёки чўмичда сув ташиб суғора олармидим? Ҳаммом тоғдан оқаётган жилғага, ванна ва душ эса гулчелак ва чўмичга ўхшайди. Расул, сен бу гапларингни болалар шоири Нуриддин Юсуповга айт. Айтишларича, ҳозир у қўғирчоқ театри учун сценарий ёзаётган экан. Қўғирчоқлар учун жуда кетади.

– Ҳаммомдан кейин аччиқ чой ичиш ҳовурни олади, – дедим Абутолибни йўлакдан уйга таклиф қилар эканман.

– Аччиқ чой ичиш яхши, ёнида қайнатма шўрва бўлса ундан ҳам яхши, вино бўлса ҳам ортиқчалик қилмайди, агар тоза ароқ бўлса янада яхши.

– Қайнатма шўрва бор, фақат кечаги. Эрталаб бўлгани учун янгисини бошлашга ҳали уринишмаган.

– Кечагисидан бошлаб турамиз, унгача янгиси ҳам тайёр бўлиб қолади.

Фрося дастурхонни тузаётган вақтда мен ичкилик терилган буфетимни очиб мактадим. Унда хориждан олиб келинган турли чиройли шишаларда ром, коньяк, жин, виски, кальвадос, абсент, вермут, уникум каби тоза ичкиликлар бор эди. Коньякнинг бир неча хили қаторлашиб турарди.

– Абутолиб, танланг. Қайсинисидан ичасиз?

– Расул, сен бу нотаниш шишаларингни қўятур. Агар қуйиб бериш ниятинг бўлса, ўзимизнинг ароқдан оч. Ароғимизнинг нимаси яхши: биз уни биламиз, муҳими у бизни билади. Эҳтимол, сен кўрсатаётган бу ичимликларнинг мазаси яхшидир, лекин бу шишадагилар узоқдан келтирилган. Улар менга тушунарсиз тилда гапи-

ришади, мен ҳам улар тушунмайдиган тилда гапираман. Сийратимиз ҳам, сура-тимиз ҳам ҳар хил. Биз бир-биримизни умуман билмаймиз. Бу шишалар нотаниш меҳмонга ўхшайди. Улар билан аввал танишишимиз, суҳбат куришимиз, дастурхон атрофида бир муддат туз тоттишимиз керак. Барибир, бир-биримизни тўлик тушун-масак ажабланмайман. Яхшиси, сен бу шишаларингни москвалик дўстларингга асраб қўй. Ёки уларни туғилган уйида онаси тайёрлаб берган овкатларнинг ширин тотини унутиб юборганларга қуйиб берарсан.

Аксига олиб уйимизда оддий ароқ қолмаган экан. Мен ўзимни худди магазинга ароқ олиб келишга чикиб кетаётган кишига ўхшаб тутдим. Ўйладимки, ташқарида ёмғир ёғиб совуқ шамол эсаётгани ва уйда ичкилик сероб бўлгани учун Абутолиб йўлдан қайтаради. Ахир, уйда француз асл коньяклари қаторлашиб турганда, шундай ҳавода кўчага ароқ олиб келишга чиқишга ҳожат борми?

Чиндан ҳам Абутолиб мени шаштимдан қайтаришга уринди:

– Расул, сочингга оқ тушган бўлса ҳам ҳали гўр экансан. Ароққа ўзинг боришинг шартми, ё бу жойда сендан ёшроқ йўкми? Ташқарига чикиб, қўшнингнинг боласига айт, олиб келади. Мен ҳеч қаякка шошаётганим йўк, олиб келишини бемалол қутаман.

Абутолиб маслаҳатига кулоқ солдим. Чикиб қўшнимизнинг боласига пул бердим, у магазинга чошиб кетди. Шу вақтда Абутолиб ён-атрофга зимдан назар ташлади.

– Уйингда тоғлик меҳмонлар кўринмайди. Наҳотки, уйингда битта ҳам меҳмон бўлмаса?

– Бугун ҳеч ким йўк.

– Менинг дўстим, сенинг отанг Ҳамзат бор вақтида бу уйдан меҳмонларнинг қадами узилмасди. Меҳмонларнинг борлиги нима учун яхши? Чунки уларда ҳамиша тамаки бўлади.

– Уйда чекимлик бор, – дедим-да, сигарета ва папиросларнинг турли хилларидан олдим.

– Бу оппоқ найчали сигареталаринг хуморимни босмайди. Буларни москвалик танишларингга асра. Менга бўлса ўзимизнинг аччиқ тоғ тамакисидан бер. Начора, ўзимнинг тамаки халтамни оламан, шекилли.

Абутолиб белига кистирилган тамаки халтасини олиб очди. Қоғоз парчасига тамакидан эзгилаб солди, шошмасдан силаб айлантирди, қоғоз чеккасини тили билан хўллаб, дид билан ёпиштирди.

– Бу қўлбола ўралмани сенинг сигареталарингга алишмайман. Ҳар ким ўзига мос ўралма тайёрлайди. Шундай ўралмани фақат мен ўрайман. Сенинг сигареталаринг бир-бирига ўхшайди. Энди ўзинг айт: қайси биридан кўпроқ хузур қила-сан? Тайёр сигарета олиб чекишданми, ё ўзинг ўраган тамакини чекишданми? Мен тамакини ўраётган вақтдаёқ шавк туя бошлайман. Нега мен ўзимни-ўзим шундай шавк туйишдан маҳрум этишим керак?

Мен хориждан олиб келган ўт олдиргичимни чиркиллашиб ёқдим. Абутолиб олов тутган қўлимни сурди. Чўнтагидан бир бўлак пўлат ва октош олди. Пиликни тош устига қўйиб, мўлжаллаб пўлат билан ура бошлади, учкунлар сачради. Кейин пуфлаб пиликни чўғлангирди ва ўралмани тутатди. Тутаётган пиликни бурнимга яқинлаштириб деди:

– Ҳидла, қандай хиди бор-а? Яхшими? Сенинг ўт олдиргичингнинг қанака хиди бор?

Абутолиб бир муддат тамаки тутуни орасида йўқолди. Тутун таркагач, секин сўради:

– Айт-чи Расул, нима учун сочинга оқ тушган?

– Билмайман, Абутолиб.

– Мен нима учун сочимга оқ тушганини биламан.

– Билсангиз, айтинг.

– Менинг сочим болаларимнинг магазиндан ароқ олиб келишини кута-кута оқарган. Ҳа, Расул, болалар ота-оналарининг хавотир олишганини ўзлари ота-она бўлишмагунча тушунишмайди. Худди шундай ҳозирги аҳволимни ичмайдиган одамга тушунтиришим кийин. Ҳар доим ароқка ичадиган одамни жўнатиш керак, шунда узоқ куттирмайди.

Бу вақтда Фрося дастурхонни тузатиб бўлди. Кечикиб бўлса-да, дастурхон ўр-тасидан ароқ жой олди.

– Уф, – деди Абутолиб, – бунинг деҳқонлар орасида турган сурхинлик раисдай савлат тўкишини қара. У шишани қўлига олиб эркалади: – Оҳ-оҳ, бунинг гердайиб туришини қара. Буни олиб келган йигитнинг ҳам диди чакки эмас экан.

Бирдан Абутолибнинг столга қўйилган кичик рюмкаларга кўзи тушиб, уларга тикилиб қолди. Кейин тиш оғриғи зўрайган одамга ўхшаб, пешанасини тириштирди. Битта рюмкани қўлига олиб, у ёқ-бу ёғига обдан қаради. Рюмка ёқмаётганини ошкор билдириш учун унинг ичига тамаки қолдиғини солгиси келаётгани шундоқ юзидан кўриниб турарди.

Мен грузиялик дўстим совға қилган шохни олиб, Абутолибга узатдим. Кекса шоир шохни диққат билан кўздан кечириб, охири баҳосини айтди:

– Яхши шох экан. Агар унда кумуш безак бўлмаганда бундан ҳам яхшироқ кўринарди. Худди куёвнинг зар белбоғига ўхшаш ортикча дахмаза. Ахир, шу кумуш безак билан шохнинг ичидаги ароқ ўткир, ичимлироқ бўлиб қолмайди. Расул, бунингни жойига қўй, менга қўлим ушлашга ўрганган битта оддий стакан бер. Мен стаканда неча қултум борлигини ва қаерда тўхтатиш кераклигини биламан.

Абутолиб истагини бажо келтирдим. У ароқни қуйди, стаканга бир бўлак нон ташлади ва даргин тилида деди:

– Дерҳаб!

Кейин бир кўтаришда стаканни бўшатди ва қўшиб қўйди:

– Ичишдан олдин, албатта, «дерҳаб» дейиш керак. Бу сўзнинг маъносини тушунтириш кийин. Эҳтимол, жуда чуқур маъноси ҳам йўқдир. Лекин «дерҳаб» нима ни англиштиши шундай ҳам тушунарли.

Стулга кулай ўтириб олгач, Абутолиб шўрвали тарелкани ўзи томон тортди. Гўштини олиб бошқа тарелкага солди, шўрвасига нон тўғради. У шошмасдан ҳар бир қошиқдаги овқатнинг таъминини туйиб тановул қила бошлади. Вақти-вақти билан гўштни қаламтарошида кесиб, бўлакчасидан оғзига ташлаб турди. Ўйлашимча, Абутолиб гўштни чўнтак қаламтарошидан бошқа нарсада, масалан, тилла санчкида оғзига ташлаган тақдирда ҳам бундай маза қилмасди.

Шўрва ва гўштни еб тугатгандан кейин Абутолиб дастурхонга тўкилган ушоқларни териб оғзига солди. Яна озгина ичди ва мўйловини бураб қўйди.

– Энди чой қуйиб берайми?

– Энди менинг чойим – яна тамаки. Қани, Расул, айт-чи, папирос бошқа нарсалардан нимаси билан фарқ қилади?

– Билмадим.

– Бошқа нарсалар тортсанг узаяди, папиросни тортсанг қисқаради, – деди у ва ўзининг жайдари фалсафасидан мамнун ҳолда жилмайди.

– Абутолиб, кўп чекиш соғлигингиз учун зарарли.

– Қорни тўйгандан кейин ҳоконлар ҳам чекишади, дейишади.

Чекиб бўлгач, у дабдурустдан сўради:

– Бошқарув йиғилиши қачон бўлади?

– Эртага.

– Билмайсанми, бу сафар Зайниддиннинг Адабиёт жамғармасига берган аризаси кўриб чиқиладими?

– Билмадим, бунинг сизга нима қизиғи бор?

– Сенга бир воқеани сўзлаб берайин. Болалик пайтимда бузоқ боқардим. Мен қарайдиган бузоқлар жуда ювош эди. Яйловда яшил майсада Қуёшга қараб ётардим, бузоқлар узокка кетмасдан ўтларди. Хуллас, ҳамма хурсанд: мен ҳам, бузоқлар ҳам, уларнинг эгалари ҳам. Бир куни кўзим илинганда ярамас бузоқ кўшилиб қолиб, бузоқларни сулизорга бошлаб кетибди. Шу билан менинг осойишта кунларим тугади. Кунларим бузоқларни сулизордан қайтариш билан ўтди. Худди шундай шоирларимиз Адабиёт жамғармасининг ёрдам пулига мазахўрак бўлиб қолишмадими? Улар Адабиёт жамғармаси ёрдам пулининг ҳидини билишмагунча тинчгина шеърларини ёзишарди, китобларини чиқаришарди. Қайси бири аввал бу ишни бошлади, билмайман, бузоқлар сулизорга интилгандай, ҳозир ҳаммаси Адабиёт жамғармасининг ёрдам пулига кўз тикишган. Ҳозир улар шеър ёзишни эмас, кўпроқ Адабиёт жамғармасини ўйлашади. Эрталаб уйқудан туриши билан хаёлида шеър ёзиш эмас, моддий ёрдамга ариза ёзиш бўлади. Хулласи калом, мен ҳам шунга ўхшашроқ ариза ёзмоқчиман, уни эртага Бошқарув йиғилишида муҳокама этинглар.

– Абутолиб, сиз нимага мухтож бўлиб қолдингиз?

– Биласан, ҳали менинг танамни бирор доктор кўрган эмас. Барибир соғлигимни тиклаш учун санаторийда дам олиб келмоқчиман.

– Санаторийга бериладиган йўлланма чўнтагимда, деб ҳисоблашингиз мумкин. Лекин Ёзувчилар уюшмасига ариза ёзганингиздан кўра Доғистон Олий Кенгашига мурожаат қилганингиз яхши эмасми? Олий Кенгаш Бошқаруви аъзоси бўлсангиз. Ҳукумат санаторийсининг шароити ёзувчилар санаторийсиникидан яхшироқ.

У бошини чайкаб, тили билан тақиллатди. Одатда у бундай тил тақиллатиши билан хурсандчилигини, ранжиганини ёки ҳайратини ифодаларди. Аини пайтда у норозилигини ифодалаётган эди:

– Расул, бундай қилиш яхши эмас. Биринчидан, мени Олий Кенгаш депутатлигига вақтинчаликка – тўрт йилга сайлашган. Ёзувчилик эса бир умрлик хунарим. Иккинчидан, ҳар қандай санаторийнинг ҳам ўзига хос камчилиги бор. Шундай экан, кейин мен камчилигини айтиб қайси бирини сўкканим афзал: Ёзувчилар уюшмасиними ёки Олий Кенгашними?

– Унда аризангизни ёзиб беринг, эртагаёқ муҳокамага қўяман.

– Мен ҳеч қачон ариза ёзмаганман. Аризани Мирза ёзиб беради. Сизлар йўлланмани тахт қилиб қўйинглар.

У шу сўзларни айтиб, ўрнидан турди ва кетишга чоғланди.

– Абутолиб, энди йўл бўлсин.

– Нашриётга бораман. Айтишларича, китобим чиқибди. Кўрай-чи: ўғилми, киз?

– Кечкурун педагогика институтига келинг. Ёзувчиларнинг талабалар билан учрашуви ўтказилади.

– Яхши, бораман. Сурнайимни ҳам олайми?

– Оббо, Абутолибей. Сиз сурнайчи эмас, шоирсиз. Яхшиси, китобларингиздан олинг.

– Кўришгунча, – деди Абутолиб ва индамай кетди.

Қизлар ўқийдиган педагогика институтидаги адабий кеча кечкурунги соат еттига белгиланди. Унга Доғистондаги турли миллатга мансуб шоирлар таклиф этилганди. Роппа-роса соат еттида атрофга қарадим, Абутолиб кўринмади. Адабий кечани бошладим. Минбарга бирин-кетин шоирлар чиқишди, ўз тилларида шеър ўқишди. Кимдир лак, кимдир қўмик, кимдир лезгин, кимдир авар тилида. Қайсидир ёш шоир шеър ўқийдиган вақтда ҳеч қутилмаганда қарсақ янгради. Саҳна пардаси четидан Абутолиб Ғафуров кўриниш берибди, қизлар уни олқишлаётган экан.

Яна иккита шоирга навбат бергач, Абутолибга тайёрланинг дегандай ишора қилдим. Абутолиб худди суратга тушаётган одамга ўхшаб бирдан жиддий кифофага кирди, мўйловини бураб қўйди. «Кўряпсанми, тайёрланыпман», дегандай менга қаради.

Абутолиб Доғистондаги барча миллат тилларини оз-оздан биларди, қизларга русча, аварча ва лакча сўзлади. Кейин лак тилида иккита шеърини ўқиди. Шу би-

дан ўз чи
кўпроқ в
тўхтатди
– Ист
– Сур
Шуни
Уларни б
гини сези
солинган
– Ўзи
Ўзинг ич
Абуто
най наво
Махачка
У саҳ
– Яхш
– Яхш
– Нег
Абуто
олиб бор
ёкмаганд
тушишид
нарсанин
аралаш п
Биз к
томни ки
ганди, ме
– Илг
гайган, х
жўрлиги:
кетди. Бу
– Абу
– Энд
келди...
– Сиз
– Ула
ҳар бир с
либди. Су
шибди. А

лан ўз чиқишининг адабий қисмини тезгина, созгина тугатди. Ахир, асосий қисмга кўпроқ вақт қолиши керак-да. Абутолиб қўлларини ёзиб кизларнинг олқишини тўхтатди ва сўради:

– Истайсизларми, мен сизларга сурнай чалиб бераман.

– Сурнай чалиб беринг, – дея қизлар ҳар томондан қийқиришди.

Шуни кутиб турган Абутолиб парда орқасидан сурнай ва найини олиб келди. Уларни бир-бир секин чалиб кўрди. Барча бу созларни текшириш машини эканлигини сезиб турарди. Созларининг сайрашига амин бўлган Абутолиб столдаги сув солинган стаканни олиб сурнайга куйди ва деди:

– Ўзинг сув ичишдан олдин отингнинг чанқоғини кондир, дейишади тоғликлар.

Ўзинг ичишдан олдин сурнайингни тўйдир, дейишади тоғлик сурнайчилар.

Абутолиб у томонга-бу томонга муком килиб сурнай чала бошлади. Сурнай навосига қизлар қийқириғи ва шўх ракси уланиб кетди. Ўша кечкурун бутун Маҳачқалъага Абутолиб сурнайининг товуши етган бўлса ажаб эмас.

У сахнадаги жойига келиб ўтирар экан соддадиллик билан сўради:

– Яхши чалдимми?

– Яхши.

– Нега унда номига қарсак чалдинг? Қани, бошқатдан яхшилаб қарсак чал.

Абутолибнинг бу сўзи залда хандон кулги уйғотди. Тўғриси, адабий кечани олиб борувчи сифатида Абутолибдай ажойиб шоирнинг сурнайчи ролида чиқиши ёқмаганди. Бу рус шоири Сергей Есениннинг адабий кечада шеър ўқиш ўрнига рақс тушишидай бир гап. Балки Есенин рақс тушишни ҳам қотиргандир. Лекин ҳамма нарсанинг ўз вақти бор. Менинг ковок солиб ўтирганимни кўрган Абутолиб ҳазил аралаш шундай лукма ташлаганди.

Биз қизлар олқишлари остида кенг зинапоядан гардеробга тушдик. Мен пальтомни кийиб, ойнага яқинлашдим. Ўша йилларда кенг елкали пальтолар урф бўлганди, менда айнан шундай пальто эди. Абутолиб менга қараб бошини чайкади:

– Илгари елкалар думба ейишдан, яъни яхши таомлар тановул килишдан кенгайган, ҳозир елкаларни пахта тикиб кенгайтиришга ўтишди. Илгари шеърлар соз жўрлигида куйланган, ҳозир коғозга қараб ўкилаяпти. Дунёда кўп нарса ўзгариб кетди. Бу менга ёқмайди.

– Абутолиб, нега адабий кечага кеч қолдингиз?

– Энди йўлга чиқай деб турганимда авар театрдан бир артист ҳовликиб кириб келди...

– Сиз авар театрига нега керак бўлиб қолибсиз?

– Уларнинг бугунги кўядиган спектаклида тўй сахнаси бор экан. Биласан, ҳозир ҳар бир спектаклга тўй сахнаси қўшилаяпти. Театрнинг сурнайчиси касал бўлиб қолибди. Сурнайсиз тўй, тўй бўлармиди?! Улар мени сурнай чалиб бериш учун чақиришибди. Атиги ўн дақиқага. Спектакль бошлангунча, тўй сахнаси келгунча вақт ўтиб

кетди. Шундай иккита қўшиқ айтдимки, томошабинлар спектаклни унутиб фақат мени тинглашди. Агар тун бўйи куйласам ҳам улар мени тинглашга тайёр эди.

– Мен машҳур шоир ва Олий Кенгаш Бошқаруви аъзоси Абутолиб Ғафуров ўрнида бўлганимда, театрга сурнайчи ролини ижро этиш учун бормасдим.

– Абутолиб нима қилиш кераклигини, нима қилмаслик кераклигини сендан яхшироқ билади.

– Нашриётга бордингизми, китобингиз чиқибдими?

– Оллоҳга шукур, китобим чиқибди. Оллоҳга шукур, озгина гонорар олдим. Оллоҳга шукур, қарзларимдан қутулдим. Оллоҳга шукур, бозордан ғоз сотиб олдим.

– Зиёфат қилиб бермоқчимисиз?

– Кимга?

– Муҳаррирга, рассомга, хисобчига, умуман, китобингизни нашрга тайёрлаганларга.

– Муҳаррирга зиёфат, – деди истехзо билан Абутолиб, – унга чалпак эмас калтак бериш керак.

Абутолиб халқ иборасини ўз ўрнида қўллаганидан мамнун ҳолда жилмайди ва деди:

– Расул, эшитишимга қараганда, ўғлини суннат қилиш учун ётқизган раҳбарларни ишдан олишаётган эмиш, партиядан ўчираётган эмиш. Нега шеърни бурда-бурда қилиб, бўлақларга ажратаётган муҳаррирларни ишдан ҳайдашмайди? Шеърларимга қандай муҳаррирлик қилганига қараб, мен уларнинг қайси овулдан эканини бемалол айта оламан. Биз лакларда, ҳар қайси овулнинг ўз шеvasи бор. Хуллас, муҳаррир шеърларимни ўз овулининг шеvasига таржима қилибди. Кейин Абутолиб бир муддат тин олди ва яна жилмайди: – Менга шартномани қўл қўйдириш учун берган аёл гўзал экан. Жуда гўзал! Мен шу аёлга катта раҳмат айтдим.

– Яна бирон нима дегандирсиз, ё совға бергандирсиз?

– Унга уйда қийшайган идишлари бўлса менга олиб келишини тайинладим. Янгидай қилиб таъмирлашга ваъда бердим.

Абутолибнинг бу гапи адабий кечада сурнай чалганидан ҳам ошиб тушди. Мен девор тагида тўпланган металл қолдиклари уюмига қараб, истехзоли тарзда қариядан сўрадим:

– Илгаригидай мисгар бўлганингизда, металл қолдиклари уюми бу ерда ётмасмиди? Сиз уларни йиғиб, уйингизга олиб кетармингиз.

– Мен уларни олиб кетишга улгурмасдим, – деди соддадиллик билан Абутолиб, – бу металлари мен келгунча олиб кетишган бўларди.

Қаршимиздан кечга қолган йўловчи келарди. Абутолиб ўйлаб ўтирмай ундан тамаки, гугурт сўради ва чекди.

Нима ҳам дердим, менга Абутолибнинг бугун кўрсатган «томоша»лари ёкмади. Доғистон халқ шоири, Олий Кенгаш Бошқаруви аъзоси, бутун ўлкага машҳур одам сахнага чиқиб сурнай чалса, нашриёт котибасига қийшайган идишларингни таъмирлаб бераман деса, ярим тунда Маҳачқалъа кўчасида учраган ўткинчи йўловчи-

дан тамаки сўраб чекса? Албатта, дилимдан кечган гапларни айтмадим, уни ранжитиб қўйишдан чўчидим. Бу гапларнинг ўрнига мулозамат қилдим:

– Абутолиб, қартайиб қолдингиз, чекишни ташласангиз саломатлигингиз учун яхши бўларди.

– Ана шунақа-да, бугун тамаки чекишни ташла дейсан, эртага мисгарликни йиғиштир, дейсан, индинга сурнай чалишни тўхтат, дейсан. Бунақада юрагимдан чиқариб ёзмаётганимни сезган шеърларим мени ташлаб кетади. Улар Абутолибнинг мисгар, кашанда, сурнайчи эканини билишади ва шу ҳолимда севишади. Агар мен Абутолибга ўхшамай қолсам, сен айтгандай бошқа одамга айлансам, шеърларимга керакманми? Мен – Абутолиб Ғафуровман! Мен Расул Ҳамзатов эмасман, тамаки чекишни истамайдиган, мисгарликни эплай олмайдиган, лекин Ёзувчилар уюшмасини бошқаришни уддалайдиган. Шунингдек, мен Юсуф Хаппалиев ҳам, Нуриддин Юсупов ҳам, Максим Горький ҳам ва ҳатто Зошченко ҳам эмасман...

(Ўша вақтда Зошченкони роса танқид қилишаётганди, шунинг учун Абутолиб унинг номини тилга олганди).

– Тоғ такасига тоғдан бошқа бекинадиган жой борми? Жилга дарадан бошқа қаёққа окарди? Сен менинг бошимга ўзганинг бўркини кийдирма. Нега сен менинг ўтмишимни қовлаштириб қолдинг? Ҳа, мен илгари сурнайчи, чўпон ва мисгар бўлганман. Мен шундай ишлар қилганимдан уялмайман. Ахир, мен ўша вақтда ҳам Абутолиб эдим. Расул, ҳозир сенга айтадиган гапимни эслаб қол: агар ўтмишга тўппончадан ўқ узсанг, келажак сени тўпга тутуди! Мен хотинларимни ташлаб кетдим, ёки хотинларим мени ташлаб кетишди. Лекин уддасидан чиқадиغان ишларим мени ташлаб кетмайди, мен ҳам уларни ташлаб кета олмайман.

Ҳа, у отамнинг кадрдон дўсти, кекса шоир Абутолибдир. Унинг феъл-атвори шундай ва шундай феъл-атвори билан ҳурматимизга лойиқдир. Агар у феъл-атворини ўзгартирса Абутолиб ҳам, шоир ҳам бўлмай қоларди.

Яхшиси, мен сизга бу ажойиб инсон ҳақидаги бошқа бир воқеани сўзлаб берайин.

АБУТОЛИБНИНГ ЯНГИ УЙИ. Бу воқеа мен Доғистон Ёзувчилар уюшмаси раислигига эндигина сайланган кезларим бўлганди. Раис лавозимининг мажбуриятидан кўра ҳуқуқи кўпроқ, агар ўзинга саргузашт изламасанг, бемалол асосий ишинг – шеър ёзиш билан шуғулланишинг мумкин. Мен ўша вақтда ёш, ғайратли бўлганим учун ташаббус кўрсата бошладим ва янги лавозимга боғлиқ ишларни топдим.

Ўйладимки, ўз уйининг мустақамлигини билмоқчи бўлган одам тўсинларни, устунларни, умуман, таянч қисмларни бир-бир кўздан кечиради. Англадимки, Доғистон Ёзувчилар уюшмасининг таянчи тўрт миллатга мансуб тўртта шоир экан: лезгин Тагир Хрюгский, кўмиқ Али Қозиев, авар Зоҳид Гаджиев, лак Абутолиб Ғафуров. Шунга боғлиқ тадбир ўтказишни режалаштирдим ва тўрт оқсоқол шоирнинг Доғистон ҳукумати раҳбари билан учрашувини ташкил қилиш ҳаракатига

тушдим. Шоирлар ҳукумат раҳбарига ўз илтимосларини айтишади, ҳукумат раҳбари шоирларга ўз истакларини билдиришади.

Мана, ҳукумат раҳбари Абдураҳмон Дониёлов билан суҳбатлашиб ўтирибмиз. Давра суҳбатида расмиятчилик йўқ, бир пиёла чой устида давом этапти. Шоирлар хурсандчилигидан еттинчи осмонда, улар уюшманинг янги раиси Расул Ҳамзатов яхши одам эканлигини тўртта тилда гапиряпти. Дониёловга ҳам машҳур шоирлар давраси ёқиб тушган. У ҳам шундай учрашувни ташкил қилган Расулдан миннатдор.

Жуда ёзилиб Доғистон, ҳаёт ва шеър ҳақида кизгин суҳбат курдик. Ниҳоят, ҳукумат раҳбари эриб кетиб, ҳар бир шоир ўзининг бирор илтимосини айтсин, деди. Биринчи бўлиб Тагир Хрюгский бошлади.

– Ўртоқ Дониёлов, ҳар йили қаҳратон қиш бошланиши билан тоғдаги қўтонларда қўйларнинг кўпчилиги очликдан, совуқдан ўлиши мени ранжитади. Наҳотки, ёзда чўпонларга ёрдамчилар юбориб, қишга кўпроқ пичан ғамлаш мумкин эмас.

Дониёлов шоир гапларини дафтарига ёзиб олиб, яна сўради:

– Бошқа илтимосингиз йўқми?

– Яна, Хрюг овулидаги хўжаликка битта автомашина ажратишнинг иложи борми?

Сўз навбати Али Қозиевга келди. Қозиев оғзини очиб бизга, шу жумладан ҳукумат раҳбарига чирик тишларини кўрсагиб деди:

– Овқатни чайнашга ҳам қийналяпман. Менга яхши, янги тиш қўйдиртириб бериш мумкинми? Тишсиз оғиз билан яхшилаб қўшиқ айтиб бўлмаса. Шеър ўқисам, оғзимдан сўзларнинг ҳарфи тушиб кетяпти.

Шу заҳоти Қозиев тиши тушган оғиз билан шеър ўқиш қийинлигини намойиш этди. У Ҳасавюрт шаҳар бошлиғига мурожаати битилган шеърини ўқиди. Шеърда кекса шоирнинг уйига кўмир сўраб ёзган илтимосномаси таъсирчан сўзларда ифодасини топганди.

– Сизга кўмир беришдими? – сўради Дониёлов.

– Бу ишни ўтган йилдан бери чўзиб келишяпти.

Дониёлов дафтарига ниманидир қайд этди ва биз Зоҳид Гаджиевни тинглашга тайёрландик.

– Ҳозирги ёшлар концертларда куйлаш ўрнига, нукул бакиришади. Улар бу бакиришлари билан жуда яхши халқ кўшиқларимизни бузишяпти. Янги кўшиқлар ашулачиларнинг бакиришига мослаб ёзилапти. Бунга чек қўйиш керак. Айримларида фақат афсоналардаги пари чиройи макталади. Ўртоқ Дониёлов, уларга айтинг, афсоналардаги пари чиройини эмас, қишлоқ хўжалиги илғорларини мактаб кўшиқ куйлашсин.

Ўз нутқини тугатган Гаджиев мен томонга энгашиб, қулоғимга шивирлади:

– Эшитишимга қараганда кеча кечкурун Шахтамонов ва Сулаймонов ресторанда вино ичишибди. Ёзувчиларга ичкилик ичишни тақиқлаш керак. Бу масала бўйича сенинг олдинга алоҳида кираман.

Навбат Абутолибга етиб келди.

– Хурматли Абдурахмон, – дея сўзини бошлади Абутолиб, – менинг охирги хотиним яқинда ўғил туҳфа қилди.

– Нега энди охирги хотиним?

– Менинг хотинларим кўп бўлган. Нима қилай, газеталарда суратимни босишадди, радиода Доғистоннинг орден олган, депутат шоири деб макташадди. Енгилтабиат аёллар бу мактовларга учадди. Машхур шоир экан, демак, қасрда яшайди, сандиғи тўла бойлик, деб ўйлашадди ва менга тегишадди. Кейин кўп қаватли уйнинг ертўласида кун кечираётган қашшоқ Абутолибни кўришадди. Бу уларга ёқмайди ва ташлаб кетишадди. Шунинг учун мен кўп бор уйланганман. Ҳа, хурматли Абдурахмон, менинг қўшиқларим тўрғайлар каби кўкка интилишадди, ўзим эса ҳамон ертўладанман. Мана шу ертўладан қўшиқларимни кўкка учираяпман. Менга ўғил туғиб берган охирги хотиним ҳам агар янги уй олмасам ташлаб кетишини айтди. У ўғлимни бағрига босганча кетади... Абдурахмон, у ҳали кетмасидан юрагимнинг бир парчаси узилиб тушгандай бўлаяпти. Менинг оиламнинг бузилиб кетишига йўл қўйма, менга уй бер, токи кастрюлимни плитага миндириб, бемалол овқат қилайин. Ёшим ҳам етмишдан ошди, менинг умр аравам тепага эмас, тоғдан пастга шитоб билан тушаяпти. Агар менга янги уй ажратсанг, унга сени ҳам меҳмонга таклиф қилардим.

Ҳафта ўтмасдан Абутолиб янги уйнинг ордерини қўлига олди. Алвидо, жонажон ертўла! Абутолиб Пушкин кўчасида янги қурилган уйнинг учинчи қаватидаги уч хонали уйга кўчиб ўтди.

Бир куни кўчада Абутолибни учратиб қолдим. У мени кўриши билан ўзини металл уюмидан ниманидир излаётган одамга ўхшаб тутди.

– Ассалому алайкум, Абутолиб! Янги уйда қандай яшаяпсиз, ёқдимми?

– Неча кундирки қўнғирок излаяпман, уни уйимга осиб қўйиб чалганча Цада овулилик Ҳамзатнинг ўғлини меҳмонга чорлайман. Мен денгизга қараган деразамни уч марта очиб сурнайимни чалдим, сен сурнайимнинг овозини эшитиб меҳмонга келишинга умид қилгандим. Катта қўнғирок топиб чалмасам, чорловимни эшитмайдиганга ўхшайсан. Қани, қўнғирок излагани кетдик.

Мен ўша захоти Абутолиб билан унинг уйини кўргани бордим. Янги уйда тўртта девор бор эди, холос. Полда Абутолибнинг ертўладан олиб келган лаш-лушлари ётарди: эски сурнай ва най, темирчилик эски териси (Худо билади, энди нимага керак бўлади), эски керосинка, тоғора, кастрюль, челак, кўза, этик ва пўстин. Уйига тоғлик эски кадрони меҳмонга келганга ўхшайди, бир четда унинг эски хуржуни. Албатта, тоғликлар шаҳарга фақат меҳмон бўлиш учун эмас, бирор ишини битиришга келишадди. Абутолиб, бўш хуржунни қўлига олиб қойиб кетди:

– Ярамас хуржун, нега бўм-бўшсан? Агар сен қўй гўшти билан тўла бўлганинга, менинг меҳмонимнинг иши тезроқ битарди. Сен бўш бўлганинг учун канча одам Чанг тоғидан шаҳарга бекорга келиб кетишадди.

Абутолиб бўш хуржунни койир экан, мени ўтқазिशга жой излади. Ўтқазिशга таклиф этадиган жойи йўқлигини билгани учун қўлимга пичоқ бериб, деразадан ховлидаги хужрасини кўрсатди:

– Анали хужрада ғозим бор, уни сўйиб тур. Бизнинг тушлигимиз бўлади.

Хужрага кириб, бир амаллаб ғозни ушладим. Ғоз типирчилаб қўлимдан чиқишга уринарди, мен ишга киришдим. Юкоридан Абутолибнинг овози келди:

– Ким жонликни бундай сўяди? Ғознинг бошини бошқа томонга бур. Сен Макка қайси томонда эканини билмайсанми?

Мен топширилган вазифанинг урдасидан чиқдим ва кейинроқ Абутолибнинг мактовини эшитдим.

Абутолиб ўзи айтгандай, кастрюлни плитага миндирди ва узоқ вақт тушлик тайёрлаш билан банд бўлди. Мен бу вақтда уйни кўздан кечирдим. Кекса шоир ертўладан кўчган бўлса ҳам янги уйига ертўладан эски кастрюлидан тортиб турмуш тарзигача барини кўчириб олиб келибди. Уйда стул, стол, шкаф, каравот, умуман биронта мебель йўқ эди.

– Абутолиб, қаерда шеър ёзаяпсиз?

– Ҳали бу уйда биронта тайинли шеър ёзганим йўқ. Бир қанча вақт шеър ёзиш учун эски ертўлага бориб юрдим, уни ҳам рассомга устахона учун бериб юборишди. Оллоҳга аён, бу уйда ертўладагидай хотиржам ухлай олмапман. Ертўламда тушум кам бўлса ҳам, вақтим кўп эди. Одамлар ҳам тинчимни бузавермасди. Ҳамма ҳам ертўлага мени йўқлаб келавермасди. Тўғри, ертўладан денгиз кўринмасди. Оллоҳга шукур, энди денгиз кекса Абутолибнинг шундоқ кўз олдида.

У оқиш-қўқиш тусда тўлқин ҳосил қилиб чайқалаётган денгизга узоқ тикилиб қолди. Мен унга халакит бермадим, биз сукут сақладик. Ниҳоят, Абутолиб секин гап бошлади:

– Расул сенга икки куним: энг хурсанд куним ва энг ғамгин куним ҳақида гапириб берайми?

– Гапиринг, – дедим мен секингина.

– Ўзинг ҳам биласан, менинг қувонган кунларим кўп бўлмаган. Орден беришди – қувондим, ордер беришди – қувондим, йигирманчи йилларда жанговар от беришди – қувондим. Отлик аскарларда сурнайчилик қилдим. Бир куни отим командирнинг оти сағринига калла қўйди. Ўшанда ҳам қувондим. Барибир энг хурсанд бўлган куним улар эмасди. Мен ўн бирга киргандим, бузук боқардим. Отам умримда биринчи бор менга чориқ совға қилди. Шу янги чориқ қалбимга солган туғённи, хурсандчиликни ҳозир ҳам сўз билан ифодамай олмапман. Ўша куни мен кечагина учкур тошлари оёғимни шилган сўқмоқларга, дараларга дадил кадам қўйдим. Учқир тошларга кадам қўйганимда оғриқни ҳам, совуқни ҳам сезмадим. Менинг хурсандчилигим уч кун давом этди ва умримнинг қайғули кунлари бошланди. Тўртинчи кун отам ёнига қакириб деди: «Абутолиб, мана энди сенинг янги, пишиқ чорифинг бор, қўлингда

таёғинг бор, ер юзини тепкилаб ўн бир йил яшаб кўйдинг. Энди ўзинг насибангни топиб ейиш учун йўлга тушадиган вақтинг бўлди». Сўнгра отам овулма-овул юриб, хайр-эхсон сўрашимни айтди. Кейинги бутун умрим давомида ўша кундагидай кўнглим чўкмаган. Тўғри, кейин кўзларимдан кўп ёш оқди, лекин улар ўша кунгидай жуда аччиқ эмасди. Бир ёзувчи мен хақимда шундай дебди: «Абутолиб, янги уй олди. Кўрамиз, энди у қандай шеър ёзар экан?!» У ўзича шеър ёзиш уйга боғлиқ эмаслигини тушунтириб кўймоқчи. Мен ҳам яхши биламан, шоир – ўз шеърларининг уйи, шоир юраги – шеърят истироҳат қиладиган жой. Умримнинг яхши ва ёмон кунлари менда яшайди. Мен ўзим каерда яшайман, бу улар учун муҳим эмас.

Абутолибнинг уйдан оғир таассурот билан чиқдим. Бу ҳақда Доғистон ҳукумати раҳбарига сўзлаб бердим ва Абутолибнинг нашрга тайёрланаётган «Қушлар жанубга учади» китобига бериладиган гонорар ҳисобидан унинг уйига мебель сотиб олишга қарор қилинди. Бу вазифани бажарадиган уч кишидан иборат тезкор ишчи гуруҳи тузилди: Доғистон нашриёти директори, савдо вазири ва мен. Бизга керакли мебелларни топиш, уларни харид қилиш ва Абутолиб уйига етказиб бериш вазифаси юклатилди. Менга вазифамизга доир барча келишувларни амалга ошириш топширилганди.

Учаламиз Маҳачқалъа даги барча савдо омборларини кўриб чиқиб, керакли мебелларни танладик: ухлаш учун юмшоқ мебель – майли, халқ шоири маза қилиб ором олсин; ижод столи – халқ шоири унда ажойиб шеърларини ёзсин; ошхона жиҳозлари – халқ шоири уларда мазали таомлар пишириб, ҳузур қилиб овқатлансин. Мебелларни уйига жойлаштиргандан кейин Абутолиб бизни ташаккурномага кўмиб ташлаш учун олдимизга чошиб борган, деб ўйлаяпсиз. Аммо у чошиб ҳам келмади, кўнгил учун раҳмат ҳам айтиб кетмади ва ҳатто мебелларни жойлаштиргани тўғрисида хабар ҳам бермади. Шунда биз ўзимиз унинг уйига бориб, Абутолиб мебелларни қандай жойлаштирганини ва улардан қандай фойдаланаётганини кўрмоқчи бўлдик.

Эшикни тақиллатишга ҳожат қолмади, чунки у очик экан. Тушлик столи ёнига тўшалган гиламда Абутолиб оиласи билан чўккалаб ўтирарди. Олдида ёзилган газетага овқат ва чой учун кружка кўйилган. Абутолиб тарелкада қатик хўпларди. Албатта, яп-янги силлиқ тушлик столи тўлишган қиздай кучоғини очиб турарди, фақат Абутолибнинг уни кучоқлашга ҳуши йўқ эди.

Бошқа хонада ажойиб ижод столини кўрдик. Унинг устига кўйилган сиёҳдон, ручка ва қоғозга қўл тегизилмаган. Шу туришда у ижод столига эмас, музей экспонатига ўхшарди. Хонанинг бир четида полда араб алифбосида ёзилган қоғозлар ётарди.

– Абутолиб, сиз ҳозирги имлода ёзишни билмайсизми?

– Биламан, эскича ёзишга ўрганиб қолганман. Олдин шеърларимни араб алифбосида ёзаман, кейин уларни муҳаррирлар тушуниши учун ҳозирги алифбода қайта ёзиб чиқаман, мисоли ўзимни ўзим таржима қиламан.

– Каравотда ҳам бирор марта ухлагани йўқ, – дея чакмачақарлик қилди хотини.
– Бекорга шундай қиммат мебелларни сотиб олибсизлар.

– Яна каравот дейди. Мен шаҳарга келган биринчи йилимда бошимга тош кўйиб ётардим, ёстик ўрнига тош кўйиб ётсам қаттиқроқ ухлардим. Болалигимда бузоқ боққанимда, бошимга тош кўйиб ухлашга ўрганганман.

– Демак, биз сизга кўнглингиздагидай мебель танлай олмаганмиз. Сизга каравот ҳам, шкаф ҳам, стол-стуллар ҳам ёқмаяпти, тўғрими?

– Нега, мебеллар яхши. Улар менинг кўшним Голффрид Ҳасанов уйига жуда мос экан.

– Кўшнингиз Голффрид Ҳасанов яхшими?

– Балки у яхши одамдир, лекин биз тотув эмасмиз.

– Нимага?

– У жудаям маданиятли. Нима десам экан, мен жуда кишлокиман, у жуда шаҳарлик. Мен жуда тоғликман, у жуда текис жойдан. Бизнинг бош кийимларимиз ҳам ҳар хил. Эҳтимол, бошларимиз ҳар хил бўлса керак. Мен ўз юртимнинг ўғлиман, у ўз касбининг ўғли. У менинг сурнайим ва куйларимга тоқат килолмайди, мен унинг пианиноси ва симфониясига. Чалаётган мусикасидан роҳатлангим келади, лекин буни удалай олмаяпман. У ҳам шундай, сурнайимни кўлимга олишим билан эшигимни тақиллатади: «Абутолиб, ишлашга халақит бераяпсан». Мен унга атайин сурнай чалаётганим йўқ, радиода беришаяпти дейман. Чиндан, радиода беришса ҳам эшигимни тақиллатиб келаверади. Бундан чикадиган хулоса шуки, у ўзимнинг сурнай чалишимнигина эмас, радиодан сурнай тинглашимни ҳам тақиқламоқчи. Бир сўз билан айтганда, биз бошқа-бошқа одамлармиз. Менинг уйимга тоғдан хуржун кўтарган меҳмонлар келади. Унинг уйига Москвадан портфел кўтарган одамлар. Мен меҳмонларимни бўза, коворма, аччик-чучук билан сийлайман, у меҳмонларининг олдига кофе ва коньяк кўяди. Мен бозорга бораман, у магазинга. Мен ухлаётганда у ёзади, у ухлаётганда мен ёзаман. Унга тувакларда ўсган гуллар ёқади, менга баланд тоғлардаги яшнаган майсалар. Эшитаяпсизларми, ҳозир у ўзининг қандайдир симфониясини чалаяпти.

Биз Абутолибнинг кўшнисини билардик, у Россияда ва Доғистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Голффрид Алиевич Ҳасанов эди. Ўша вақтда у фортепьяно учун ёзилган симфонияси устида ишларди. Мен унинг илҳомбахш, нозик ижросини тинглар эканман, ўйлаб қолдим: «Қандай ажойиб симфония яратиш мумкин эди-я, агар унда халқдан чиққан Абутолибдай истеъдод ва махсус даргоҳларда билим олган Ҳасановдай истеъдод жўр бўлишса».

Мен яна ўйладимки, қандай бахтли шоир бўлардим, агар шеърларимда, китобларимда икки фазилатни: соддадил халқимнинг мулойим феъл-атворини ва замонлар синовидан ўтган бағрикенглигини маҳорат билан бирлаштира олсам. Истайманки, шеърларимда Абутолиб ва Голффрид кўлни кўлга берсин. Истайманки, шеърларимда уларнинг кўшничилиги ҳаётдагидай эмас, ахил-иноқ бўлсин.

Мен уларнинг қачондир ҳамкорлик қилишига ишонгим келди. Агар шундай ҳамкорлик пайдо бўлмаса, ёки менга бу ишга аралашиб хукуки берилса... Эҳтимол, энг сўнги техника ютуқлари асосида тайёрланган мазали ичимликка тоғдаги жилғанинг шаффоф, совук сувидан қўшиб ичишга таклиф қилардим. Нима ҳам дердим, маданият, тараққиёт, касб маҳорати вақт ўтиши билан сингади. Демокриманки, агар улар йўқ бўлса ўзлаштириш мумкин, лекин миллий туйғу одамга туғилиши билан берилади. Халқ шоири ва сурнайчи Абутолиб бошқа шароитда, эҳтимол, бастакор ва ҳатто етук композитор бўлиши мумкин эди, лекин маҳоратли композитор ва созанда Голффрид ҳеч қачон оддий халқ бахшиси бўла олмасди.

Абутолиб хайрлашаётган вақтимизда сўради:

– Расул, уйимга телефон ўтказишга ёрдам бера оласанми?

– Телефонни нима қиласиз? Ёзув столидан, каравотдан фойдаланмаётган одамга телефоннинг нима кераги бор?

– Телефон орқали, баъзан Москвадаги Николай Тихоновга, баъзан жамоа хўжалиги раисимизга сурнай чалиб берардим. Ахир, раисимиз менинг тирик эканимни ва сурнайим ҳамон қадим наволарни куйлаётганини билиб туриши керак. Сурнайимнинг навосини телефон орқали тинглаган раисимиз шаҳардаги уйимда ҳам тоғларнинг муаттар иси ва оҳанги таралаётганини биларди.

– Абутолиб, тоғнинг муаттар ҳавосига тўйинган сизнинг куйларингиз телефонсиз ҳам Москвага, туғилган овулингизга, Доғистоннинг бошқа овулларига, дунёнинг барча жойларига учиб боради. Чунки куйларингиз тоғлардан ҳам баланд учади.

Энди мен шу ерда Абутолиб билан хайрлашаман ва отам билан менинг ўртамда бўлиб ўтган бир воқеани сўзлаб бераман.

ЭСДАЛИКДАН: Негадир отам билан мен бир-биримизга шеърларимизни ўқиб бермасдик ва бу мавзуда суҳбатлашмасдик. Мен отамнинг янги шеъри тўғрисида чоп этилганда, радиода ўқилганда ёки дўстлар айтишганда билар эдим. Отам ҳам мен янги шеър ёзганимни худди шундай биларди.

1949 йилда авар газетаси «Туғилган йилим» достонимни чоп этди. Ўз-ўзидан аён, бу газетадан отам ҳам олибди ва унга қалам билан кайдларини ёзиб қўйибди. Мен бу газетани кўздан кечирар эканман, отам достонимни диққат билан ўқиганини сездим. Чунки айрим мисраларим устига мазмунга монанд мисралар ёзиб чиқибди. Отам менинг дабдабали мисраларимни, мураккаб ташбихларимни, кўзни камаштирадиган ўхшатишларимни ўзгартирганини дарҳол англадим. Менинг мисраларим устига ёзилган мисраларга отам самимий, оддий ва тушунарли сўзларни ишлатганди.

Ҳозиргача мен отам тузатишлар киритган шу газета нусхасини сақлаб қўйганим учун афсусланаман. Менинг бир одатим бор: шеърим чоп этилиши билан кораламаларни, қўлёзмаларни дарҳол ёқиб юбораман.

Ўшанда кўплаб тузатишларни кўрганда хурсанд бўлдим, улар дostonимни кучайтирди. Айрим тузатишларни эса, сира хазм қилолмадим ва отамга эътирозимни билдирдим:

– Тўғри, сиз мендан кўра кўпни кўргансиз, иктидорлисиз, ақлсиз. Лекин мен ўзга давр шоириман. Менинг мактабим бошқа. Адабий қизиқишларим бошқа, услубим бошқа, ҳаммаси бошқа. Сизнинг бу тузатишларингизда Ҳамзат Цадасанинг шеърий услуби акс этган. Ахир, мен Ҳамзат Цадаса эмасман, бор-йўғи Расул Ҳамзатовман. Менинг ўз услубим, ўз йўналишим бор.

– Ўғлим, сен унчалик ҳақ эмассан. Сенинг услубинг ва йўналишинг, сенинг феъл-атворинг ва ахлоқинг шеърларингизда иккинчи даражали бўлиши керак. Биринчи ўринга эса, халқингнинг феъл-атвори ва ахлоқи чиқиши шарт. Аввало, сен аварсан, тоғликсан, кейин Расул Ҳамзатовсан. Мисраларингизда шундай ифода қўллагансанки, ҳеч бир тоғлик ҳаётда фикрини шундай ифодаламайди. Агар сенинг шеърий мисраларинг тоғликлар руҳига, феъл-атвориغا бегона бўлса, сенинг йўналишинг йўналишлигича қолиб кетади. Ёзганларинг чиройли кўринар, эҳтимол, кўғирчоқлардан ҳам чиройли кўринар. Ўзинг яхши биласан: Агар булут бўлмаса, ёмғир пайдо бўладими? Агар осмон бўлмаса, қор қаёқдан ёғади? Агар Доғистон ва авар халқи бўлмаса, Расул Ҳамзатов дунёга келармиди? Халқимизнинг асрлар синовидан ўтган урф-одатлари бўлмаса, сенинг урф-одатларинг шақлланармиди?!

Ҳа, бир замон отам билан менинг ўртамда шундай суҳбат бўлиб ўтганди. Кейин эса, ўшанда отам нақадар ҳақ эканлигига кўп бор имон келтирдим.

УЧИНЧИ ХОТИН ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Доғистонлик ёш шоир Москвадаги Адабиёт институтида ўқий бошлади. Бир йил ўтмасдан бизнинг талабамиз олис тоғлик овулдан уйланган хотини билан ажрашишини эълон қилди.

– Нима учун ажрашяпсан? – дея ундан сўрадик биз. – Яқинда уйлангандинг, севишиб оила қургандинглар, шекилли. Нима бўлди?

– Ўртамизда яқинлик йўқ экан. У Шекспирни билмайди, «Евгений Онегин»ни ўқимаган, Мериме тўғрисида ҳатто эшитмаган.

Тез орада ёш шоиримиз москвалик хотини билан Маҳачқалъага келди. Кўришиб турибдики, янги хотини Шекспирни билади, Мериме тўғрисида эшитган. Орадан бир йил ҳам ўтмади, у ўз шахрига қайтишига тўғри келди. Чунки эри ажрашишга ариза берганди.

– Нима учун ажрашяпсан? – дея ундан сўрадик биз. – Яқинда уйлангандинг, севишиб оила қургандинглар, шекилли. Нима бўлди?

– Ўртамизда яқинлик йўқ экан. У аварча битта ҳам сўзни билмайди, бизнинг урф-одатларимиз унга ёқмайди, тоғликлар, юртдошларимиз феъл-атворини тушунмайди, уларнинг уйимизда меҳмон бўлишини истамайди. Биттаям аварча мақолни, матални, кўшиқни билмайди.

– Энди нима қилмоқчисан?

– Эҳтимол, учинчи марта уйланишимга тўғри келар.

Менимча, ёш шоир учинчи хотин излагандан кўра, аввало ўзлигини топиши керак.

Майли, менинг китобимда Доғистон тоғлари ва Шекспир сонетлари ёнма-ён турсин. Майли, менинг китобимда доғистонлик ёш шоир орзу қилган ва лекин ҳамон кидириб тополмаётган ўша учинчи хотиннинг сифатлари намоён бўлсин.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Маҳачқалъада қирқта оилага мўлжалланган ёзувчилар уйи қуриб битказилди. Уй тақсимооти бошланди. Айрим ёзувчилар уйни истеъдодга, бошқалари болалари сонига қараб тақсимлашни талаб қилишди.

Тан олишимиз керак, ёзувчилар ўртасида уй тақсимлаш – энг оғир иш. Ҳар қалай, бу ишнинг улдасидан чиқдик. Қирқта ёзувчининг оиласи янги уйга кўчиб ўтишди ва буни нишонлашга ҳам улгуришди. Эртаси кун йигирмата ёзувчининг хотини Москвага йўл олишди. Хотинлар бир неча кундан кейин урушда қатнашган одамлардай озган ва чарчаган ҳолда қайтиб келишди. Бир муддат ўтгандан кейин Москвада харид қилинган мебеллар жойланган контейнерлар етиб келди.

Маълум бўлишича, хотинлар узок вақт магазинма-магазин юриб мебель танлашган. Ниҳоят, биттаси харид қилишга жазм этган. Албатта, бошқа хотинлар ўз харидларининг ундан ёмонроқ бўлиб қолишини исташмаган. Яхшиямки, биринчи хотин энг қиммат мебелни сотиб олган экан, ундан ўтказишнинг иложи бўлмаган. Натижада, йигирмата хонадонга тарокнинг тишларидай бир хил мебеллар жойлаштирилди, фақат бу хонадонларга кирган вақтингизда, уйнинг эгаси авар эканига дарҳол ишонмайсиз.

Бошқа хонадонга кирган вақтингизда, остонадаёқ димоғингизга қоқлашга қўйилган гўшт, кази, албатта, бўза, думба ёғида доғланган овқат ва ниҳоят пўстин хиди урилади. Ҳа, бу хонадонда авар туриши билинади. Лекин давр руҳини ҳис қилган ёзувчи яшаётгани сезилмайди.

Истайманки, менинг китобимни ўқиган китобхон саҳифаларида аварликлар яшаётганини билсин ва яна саҳифаларда унинг замондоши – XX аср одами яшаётганини ҳам дарҳол англасин.

Мен доим сояда туришни ёки доим Қуёш чарақлаб туришини истаётганим йўқ. Майли, менинг уйимда Қуёшга қараган деразалар кўп бўлсин ва лекин унда нур кўзни камаштирмайдиган жойлар ҳам қолсин. Истайманки, уйимга келган меҳмон ўзини ноқулай сезмасин, эркин нафас олсин, тезроқ чиқиб кетишни ўйламасин. Агар зарур иши бор меҳмон бўлса тез чиқиб кетаётгани учун афсуслансин ва яна қайтиб келишни дилига тугсин.

Бир сафар Японияда турли давлат вакиллари таассуротларимиз билан ўртоқлашдик. Биз фаввора атрофида эдик. Бу жой Доғистондаги овул оксоқоллари давра қурадиган тошлардан терилган булоқбошига ўхшарди.

– Ажойиб мамлакат экан, – деди биринчи бўлиб америкалик композитор. – Мен Япония киёфасида ривожланган Американи кўраяпман.

– Нималар деяпсиз? – эътироз билдирди гаитилик журналист. – Ҳозиргина японлар яшайдиган қишлоқлардан келдим. Менимча, Япония бизнинг оролимизга ўхшайди.

– Жаноблар, тортишманглар, бу жойда Париж шодиёналари ва ташвишлари му- жассам экан, – дея суҳбатга қўшилди франциялик архитектор.

Мен Доғистон овулларидаги булокбошиларга ўхшаш тошлардан терилган фавворага қараб ўйга толдим: «Япония – ажойиб мамлакат. Унда бошқа мамлакат- ларга ўхшаш ҳамма нарса бор, шу билан бирга Япония ҳеч бир мамлакатга ўхша- майди. Чунки у – Япония».

Менинг китобим! Майли, сендан ҳар ким ўзи қидирган нарсасини топсин, ле- кин сен ўзлигингни сақлаб қол, ҳеч бир китобга ўхшама. Сен мен учун аварликлар, доғистонликлар уйисан. Майли, бу уй бағрида асрлар синовидан ўтган урф-одатла- римиз, замон руҳи ва келажак ёнма-ён яшасин.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Агар адабий асарда муаллифи кўзга ташланмаса, у йўл- да чоғиб кетаётган чавандозсиз отга ўхшайди.

ДЕЙДИЛАР: Бир тоғлик ўғил туғилишини кутарди, хотини эса қиз туғарди. Ҳар ким омадсиз отани юпатишни ва унга маслаҳат беришни бурчи деб биларди. Тоғлик эркакка шунчалик кўп маслаҳат беришдики, ахир тоғликнинг сабр косаси тўлиб деди:

– Бас қилинлар, сизларнинг маслаҳатларингни тинглайвериб, ўзимнинг бил- ганларимни ҳам унутиб қўйдим.

КИТОБИМНИНГ БИНОСИ. МУНДАРИЖА

*Биз тошлармиз. Тезда усталар келар,
Қаср ё уй, эҳром ё зиндонга терар.*

Тошлардаги ёзувлар.

*Қимматбаҳо тошнинг ташига қараб,
Одамни уйида кўриб билишади.*

Тўй бўлди, энди уй қуришни бошла.

Қасрларга сиғмаган ўйлар, миноралардай вазмин фикрлар, қизғин давра учун шийпонлар, шеърятнинг баланд гумбазлари... Мана мен тошларни олиб келдим, тўсинларни тайёрладим, янги бино учун жой танладим. Энди мен бироздан уста, муҳандис, тош терувчи, дурадгор, ҳисобчи бўламан.

Бу қандай бино бўлади? Қараган кўзлар қувониши учун нима қилишим зарур? Истайманки, бино гўзал ва салобатли, ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган бўлсин, лекин ҳаммага танишдай туюлсин. Унинг шифтига қараганда ҳеч кимнинг бошидан бўрки тушиб кетмасин ва яна айрим кичик хужрали уйлардагидай шифтига боши тегмасин. Эшигига оддий стол сиғмайдиган ҳам, эшигидан туя миниб қирадиган даражада ҳам бўлмасин. Қурадиган уйим қўниб ўтиладиган қарвонсаройга, концерт кўриб кетиладиган клубга, фақат ибодат қилиш учун келинадиган масжидга ўхшаб қолмасин. Уйим маълумотнома берадиган ёки ариза қабул қиладиган маъмурий бинога ҳам ўхшамасин, худди Алининг тегирмонидай гавжум ва ҳаракатда бўлсин.

Отам тоғлик йигитнинг достонини ўқиб деди:

– Бу достоннинг деворлари чиройли экан. Беихтиёр Алибек қурган товукхонанинг деворини эсга солади. Лекин қаср ҳеч қачон товукхонани, товукхона эса ҳеч қачон қасрни эсга солмаслиги керак.

Отам бошқа ёзувчининг узун хикоясини ўқиб, асарини сира тугата олмаётган муаллифга деди:

– Сен ҳеч қачон ўзинг ёпа олмайдиган эшикни очибсан. Сен ҳеч қачон ўзинг қайта бурай олмайдиган жўмракни бурабсан. Сен тугун боғлашдан олдин арқонни кўпроқ сувда ивितिбсан.

Эсимда, болалигимда овулимизга қўшиқчилар келиб туришарди. Мен томимизнинг чеккасига ётганча кўчага қараб, уларнинг қўшиқларини тинглардим. Қайси биридир чилдирма, қайси биридир скрипка, лекин улар кўпроқ қўбиз жўрлигида қўшиқ қуйлашарди. Улар кўчама-кўча юриб, навбатма-навбат қўшиқ айтишарди. Аммо ҳеч қачон битта қўшиқни иккинчи марта такрорламасди. Айниқса, уларнинг битта қўшиқни басма-бас қуйлаши менга ёқарди.

Қўшиқлар матни узун бўлгани учун бирортасини ёддан эслай олмайман. Лекин ҳар бир қўшиқнинг саккиз, тўрт ёки икки мисраси қулоғимда қолган. Ўша эсда қолган мисралар, эҳтимол, жуда жозибадордир, эҳтимол, жуда шўхчандир, эҳтимол, жуда ҳикматлидир, эҳтимол, жуда ғамгиндир.

Нима учун бошқа мисралар эмас, ўша мисралар эсда қолганини билмайман, лекин ҳамон дилда такрорлаб тураман.

Нима учундир бошдан охиригача ёддан биладиган қўшиқларимда ҳам бошқаларга нисбатан менга жуда ёқадиган мисралари бор.

Қўшиқларни қўйиб турай, ўзимнинг шеърларимдан ҳам айрим мисраларини қандайдир меҳр билан такрорлаб тураман. Назаримда, у мисралар жозибадор, қуйма, қисқаси жуда зўр чиққан. Сизга сиримни очишим керак, айрим узундан-узук шеърларимни ўзимга ёқадиган бир нечта мисра бўлгани учунгина ёзганман.

Бу мисралар – агар шеърни камар десам, ундаги осилган ханжар, агар шеърни буғдой десам, ундаги бўлик пишган бошок, агар шеърни қуш десам, улар қушнинг

қанотлари, агар шеърни кийик десам, улар қоя устида олисларга қараб турган шу кийикнинг кўзлари.

Бир кун ўйлаб қолдим, агар шеърларимдан саккиз мисраси ўзимга ёқадиган бўлса, нега уларнинг ёнига яна саксон мисра қўшиб ёзишим керак? Нега шу ёққан саккиз мисранинг ўзинигина ёзиб қўя қолмайман? Шу боис мен фақат саккизликлардан иборат китоб ёзганман.

Меҳмон келганда тоғлик хурсанд бўлиб буқа сўяди. Ҳолбуки, меҳмонни кутиш учун бир бўлак гўшт кифоя. Ҳеч бир меҳмон битта буқанинг гўштини бир ўзи еб тугата олмайди. «Менга битта хўрознинг гўшти етса, – деб ўйладим мен, – нега буқа сўйишим керак!?»

Мана шунинг учун ҳам ёзадиган китобимдан фақат ўзимга ёқадиган мисраларни қолдириб, ортиқча гап-сўзларни олиб ташламоқчиман. Майли, китобимнинг ҳажми шу гап-сўзларсиз бир неча марта қисқарса қисқарар. Бир куни менинг иштирокимда Абутолибга лаклик ёш шоир ўнта шеърини ўқиди. Ёш шоир кетгач, Абутолиб менга қараб деди:

– Бу боланинг келажагига умид қилса бўлади.

– Сизга унинг шеърлари ёқдимми?

– Шеърлари ҳали хом. Лекин уларнинг ичида саккиз мисраси бор экан, бу мисраларга шаҳар берсанг арзийди. Бундай саккизликни лак тилида ҳали ҳеч ким ёзмаган.

Агар шеър-кўшиқда ёддан чиқмайдиган тўртлик ёки саккизлик бор экан, демак, одамнинг умрида ҳам унутилмас кунлар ва учрашувлар, мамлакат ҳаётида ҳам унутилмас воқеалар ва қаҳрамонликлар бўлади. Мен уларни ҳам янги китобим деворига ишлатишни, пайвандлашни истайман. Уларни чиройли сўзлардан иборат изоҳлар билан алмаштирмайман, чунки улар ўзлари ҳақида ўзлари гапира оладилар.

Март ойида денгиз бўйида бўрон бўлиб туради. Бир йил март ойида Маҳачқалъада кучли бўрон бўлди. Айтишларича, икки шамол тўқнашган: бири Каспий денгизи томондан, иккинчиси тоғдан эсан. Бири денгиз кенглигида тезлигини ошириб шаҳарга урилган, иккинчиси баланд тоққа тўқнашиб кулаган. Кейин иккала шамол аёвсиз курашга тушган, силташган, каттиқ беллашган. Икки паҳлавон беллашганда, уларнинг оёқлари тагида ўралашмаган маъқул. Ўша сафар икки паҳлавон беллашган жой Маҳачқалъа бўлганди.

Нимаики қаровсиз ётган бўлса, нимаики заминга каттиқ туташмаган бўлса, ҳаммаси шамолда учди. Қуриган шохлар, бўш қутилар, уйларнинг енгил-елпи ўрнатирилган томлари, дўконларнинг фанерлари, супуриндилар тўзондай осмонга кўтарилди.

Заминга илдиз отган дарахтлар, мустаҳкам уйлар бўронни писанд қилмай мағрур туришди. Хуллас, шамолда енгил ва қаровсиз нарсалар учди, пишиқ ва мустаҳкам нарсалар жойида қолди.

ХУДДИ ШУНДАЙ, баъзи бир туйғулар, фикрлар, учрашув таассуротлари борки, уларни вақтнинг енгилгина шамоли ҳам учириб кетади, баъзи бирларини эса ҳаётнинг кучли бўронлари ҳам жойидан қўзғата олмайди.

Менинг китобимнинг биносида ҳам фақат собит фикрлар, туйғулар ва воқеалар бўлиши керак. Уларни авар аъналарига риоя қилган ҳолда, шу билан бирга замон талабларига мос равишда жойлаштиришим лозим. Бу бинода яшаган оила ҳам, кўргани келган меҳмон ҳам хурсанд бўлсин. Аслида, бино шундай бўлиши керакки, унда болалар бахтини, ёшлар муҳаббатини, кексалар иззат-хурмат топсин.

Менинг китобим – менинг Доғистоним! Мен унинг қандай бўлишини истайман? Нимага ўхшатишим мумкин? Осмонда парвоз қилаётган бургутгами? Аммо бургутни одам эмас, табиат яратган, у одамзот фикр-ўйларидан холи бўлишни истайди. Эҳтимол, самолётга ўхшатарман. Аммо самолёт жуда баланд учади, ерга қўнаётганда фақат аэродром манзарасигина кўзга ташланади. Ростки, мен замин тўғрисида осмондан келиб гапиришларини хушламайман.

Мен шундай замонавий машинани тасаввур қилаяпман, у самолётдай учади, поезддай юради, кемадай сузади. Унда мен учувчи, машинист ва дарғаман. Бу машинанинг аэродроми, депоси ва бандаргоҳи – қадимий Доғистон! Шу ердан истаган жойга учамиз, темир йўлда борамиз ёки сув орқали сузамиз. Агар қаергадир етиб бора олмасам, у жойларга орзуларим албатта етади.

Биз юрамиз, сузамиз, учамиз. Ойнадан оппоқ корли тоғлар, ям-яшил ўтлоқлар, кенг дарёлар, чексиз уммон кўринади. Шунингдек, ойнадан яшнаган баҳор, жазирама ёз, сокин куз, қаҳратон киш ҳам бир-бир ўтади... Атрофимда канча йўловчилар бор. Улар жароҳатларини боғлаб олган Шомил муридлари, хурлик учун курашган партизанлар, замондошларим – турли касб эгалари. Уларни қаергадир кўрганман, қачонлардир суҳбатлашганман, менда чуқур таассуротлар қолдиришган.

Ҳа, китобим – самолёт, китобим – поезд, китобим – кема, мен уларга ўтадиган ягона билет ва рухсатномани ёддан чиқармайин. Улардаги йўловчилар ва рўй берадиган воқеалар ҳам болалигимда қўшиқчилар айтган узун қўшиқларнинг саккиз мисрасидай ёдимда қолсин. Шу саккиз мисрасидай мақтовга лойик бўлсин. Улар кузги ҳазон ва қаровсиз нарсалардай сал эсган шамолда учиб кетмасин, балки Маҳачқалъа дан бўрон ўтган вақтида дош берган азим дарахтлардай, мустаҳкам бинолардай собит турсин.

Йўкса, мен ҳам Қазаниши овулидаги Муслим аҳволига тушиб қоламан. Яхшиси, унинг тилга тушган саргузаштини ҳикоя қилиб берайин.

Ҳар йил майда сурув овулдаги текисликдан тоғдаги салқин яйловга ҳайдалади. Қазаниши овулидан чиққан ижодкор Муслим Ёзувчилар уюшмасига ариза ёзиб, сурув кўчиши тўғрисида очерк тайёрлаши учун ижодий сафарга жўнатишимизни сўради. Биз уни сентябрь ойида сурув тоғдаги яйловдан овулдаги текисликка ҳайдаладиган даврда сафарга йўлладик. Ўз хоҳишига кўра сафарга отланган Муслим

топширикни астойдил бажариш мақсадида чўпонлар ва сурув билан барча йўлни бирга босиб ўтибди. У сафардан қайтган вақтида йўл хотиралари ёзилган дафтарларни битта отга юклаб олиб келишди.

Маълум бўлишича, у ҳар куни йўлда нимани кўрса дафтарига батафсил ёзаверибди. Ҳатто арзимас нарсалар ҳам унинг қаламидан қочиб қутула олмабди. Отга кўзи тушса от ҳақида, чўпонни кўрса чўпон ҳақида, қўйга қараса қўй ҳақида қоғоз қоралабди. Энди ўзингиз тасаввур қилинг, кўчиш даврида қанча чўпон ва қанча қўй бўлган. Нимани кўрганини ёзгани етмагандек, нимаики эшитса барини қоғозга туширибди. Бунда ҳам ҳеч бир лавҳани эсан чиқармабди. Қайси қўйнинг илгарилаб кетганидан қайси қўйнинг қандай таёқда ҳайдалганича – ҳаммаси бор. Хуллас, хотирада тасвирланган йўл ҳаётдаги йўлдан узок бўлиб кетган. Бу хотира қўлёзмасини ўқиш учун Муслим сафар вақтида қанча кун юрган бўлса, шунча вақт сарфлаш керак. Кейинроқ бизга чўпонлар ҳикоя қилиб беришди. Гимрин тепалигига кўтарилиш вақтида йўлда ҳачир учраган. Албатта, Муслим ҳачирга бир қараб қўйиш билан кифояланмасдан бечора ҳачир тўғрисида ёзишга киришган. Ташқи кўринишини тасвирлаш камдай ҳачирнинг туёқлари таги ҳақида ёзгиси келиб қолган. Фурсатни ўтказмай Муслим ҳачирнинг орқа оёқларига ташланган, уларни кўтариб туёқларининг остини кўрмоқчи бўлган. Аммо ёзувчининг холис ниятидан ва туёқлари ости тафсилотини ёзиш муҳимлигидан беҳабар бефаҳм ҳачир уни тепган, туёғи Муслимнинг нақ бурнига теккан.

Атрофида турган чўпонлар мийиғида кулиб сўрашган:

– Муслим, шу ҳақда албатта ёзишинг шартмиди?

На илож, ҳачир – қайсар ва тарбия кўрмаган ҳайвон. Лекин ўша вазиятдаги ҳачир ҳаракатини қоралаб бўлмайди. Чунки ортиқча эзмалик жазога лойик. Кейинроқ Ёзувчилар уюшмасида Муслимнинг меҳнатлари махсули муҳокама қилинганда, у билан ҳазиллашдик:

– Муслим айтчи, қўлёзмангга ҳамма тафсилот киритилганми? Харикол овулидаги хўтиқдан бошланиб, ҳачир туёғи билан тугаганми? Нега, сен шохсиз эчки ҳақида ёзмагансан?

– Нималар деяпсизлар, қандай қилиб бу ҳақда ёзмаслигим мумкин? Шохсиз эчки ҳақида ҳам ёзганман, фақат шевадаги номини ишлатганман. У менда «тўқол» деб номланган.

Биз кулиб юбордик ва Муслимга ёзувчи кўрган ҳамма нарсаси тўғрисида ёзиши шарт эмаслигини, улардан энг кераклиларини танлаб олиши лозимлигини тунантиришга ҳаракат қилдик. Битта ифодада катта фикрни бериш мумкин. Битта сўз улуг туйғуни ифодалай олади. Битта лавҳа бутун воқеани кўз олдингизга келтиради.

Бизда янгиланишлар бўлиб ўтганига кўп бўлгани йўқ. Ҳозир ҳам янгиланишлар давом этапти. Мен ҳам бу янгиланишлардан четда тургим келмади. Ўзим ўрганган

жанрларни янгилашга киришдим. Барча жанрларни битта китобга жамлаб, умумий раҳбарликни зиммамга олдим. Битта жойда ўринларни қисқартирдим, бошқа жойда эса кўпайтирдим. Жанрларнинг жойларини ўзгартирдим. Иккитасини қўшиб биттага айлантирдим ёки биттани иккига бўлдим. Агар янгиланиш қилинаверса, қачондир тасодифан бирон янгиланиш муваффақиятли чиқиб қолиши мумкин.

МАХАЧҚАЛЪА ГА КЕЛГАН ТОҒЛИК ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Тоғлик Маҳачқалъага сафарга жўнатилди. Унинг пули кўп эди, яна бу пуллар сафар харажатлари учун берилганди. Тушлик ва кечки овқатни ейиш учун ресторанга борди. Биринчи кун бор овозда тез-тез официантни чақирди:

– Официант, яна тоза коньякдан олиб келинг.

Ҳамма овоз чиққан тарафга қараб, ким қиммат коньяк учун пулини аямай сарф-ляяпти экан деб унга зимдан тикилишди.

Сафарнинг охириги куни бизнинг тоғлик официантдан шивирлаб сўради:

– Сизнинг ресторанингизда угра қанча туради?

Хуллас, ҳўкизни яйловда пишқиришига қараб эмас, бўйинтуруқда юришига, шудгорнинг бошида эмас, охирида билишади. От ҳақида минаётган вақтда эмас, эгардан тушгандан кейин гапирилади.

Мен китобимни ансилтинликлар трубани шиширгандай шишириб юбормаяпманми? Ёки Суюх овулидагиларга ўхшаб ёғочдан печка қилмаяпманми? Ёки цадалик овулдошларимга ўхшаб бўри деб ўйлаб итни отиб қўймадимми?

Манзил томон йўлга тушган вақтингда, узоқдай туюлади. Кўзлаган манзилга етишим учун бардошим, ғайрат ва иродам етармикин? Ёки манзилга етай деганимда, «Угра қанча туради?» деб бош қашиб қоламанми?

ЭСДАЛИКДАН: Бир йил Доғистонда киш қаттиқ келди. Кутилмаганда қалинлиги бир метр қор ёғди. Қўй-қўзиларга пичан етмади, очликдан ўла бошлади. Мени партия бошликлари йўқлашди.

– Расул, қўтонларга борасан, қўй-қўзиларни саклаб қолишимиз керак.

– Менинг қандай ёрдамим тегиши мумкин?

– Боравер, буни жойида ўйлаб қўрасан. Қўйларни саклаб қолишнинг бирор чорасини топарсан.

Гапнинг пўскаллеси, мен очик ҳавода ҳам қўтонни топиб бора олмасдим, бундай бўронда қўтоннинг йўлини қайдан излайман? Лекин партия интизоми баридан баланд, бўронда қор кечиб қўтонни ахтардим. Ниҳоят, битта қўтонга дуч келдим. Мени қайғуга ботган чўпонлар қарши олишди. Уларнинг кўз ёшлари сокол-мўйловларида музлаб қолганди. Тумшуклари қонаб кетган қўйлар муз қотган ерни ўт-ўлан топиш илинжида ялашарди. Муз қатламини теша олмай, очликдан ўлишаётганди. Итлар ҳам ўғрилар, бўриларни унутиб пана-панага бекинишганди. Бир сўз билан айтганда, бу жойда табиий офат ва ночорлик ҳукмрон эди. Чўпонлар алам билан менга ҳасратини тўкишди:

– Ўзи бизга сен, шеър ва кўшиқ етмай турувди. Эй, цадалик Ҳамзатнинг ўгли, сен бизга шеър ўқиш, кўшиқ куйлаш учун келгансан. Яхшиси, сен марсия айт, биз кўшилайлик.

Чўпонлар кўрасида уч кун бўлдим. Кўрдимки, мenden уларга ҳеч қандай наф йўқ. Хайр-маъзурни насиё қилиб, Маҳачқалъа га қайтдим.

– Қўйларни саклаб қолдингми? – дея сўроққа тутди партия бошлиғи.

– Атиги учтасини.

– Қандай қилиб? Тажрибангни айт, оммалаштирамиз.

– Жуда оддий, чўпонлар уч кун ичида учта кўйни сўйишди. Биз уларни едик. Ўйлашимча, биз шу учта кўйни очликдан саклаб қолдик.

– Майли, – деди ҳафсаласи пир бўлган партия бошлиғи. – Бориб шеърларингни ёз. Мана биз, сенинг ўрнингга ҳам қўйларни саклаб қоламиз. Бундан кейин яхшироқ шеърлар ёзишинг учун ҳар эҳтимолга қарши сенга қаттиқ ҳайфсан берамиз.

Ишқилиб, китобимнинг бошига шундай кун тушмасин. Яна сурувни саклаш учун йўлга чиқдим, аммо нима қаромат кўрсатаман? Ахир, бошланган кун ҳар доим ҳам сен ўйлагандай омадли бўлавермайди.

ЭСДАЛИҚДАН: Москвадаги Адабиёт институтида ўқиш бошлаган куним ҳамон ёдимда. Ўқиш бошланган кун менинг туғилган куним эди. Бу ҳақда ҳали ҳеч ким билмагани учун табриклашмади. Отам пальто олишим учун пул берганди.

«Қани Расул оғайни, – дедим ўзимга-ўзим, – сенинг туғилган кунингга совға қилиш учун пальто оламиз». Хонадан пулни олиб, бозорга жўнадим.

Урушдан кейин гавжум бўлиб қолган бу бозорнинг ҳам ўз қонунлари, ўз чайқовчилари, ўз милициячилари бор эди. Бу бозордан эшак ва хўтиқдан бошқа ҳамма нарсани топса бўларди.

Бозор худди бузилган чумоли инига ўхшарди. Бир соатча одамлар орасида туртиниб-суртиниб бозор айландим. Неча бор сотувчилар нақ бурнимнинг қаршисида костюмини, кўйлак, ичкўйлак, фуражка, этик, туфли ва бошқа молларини кўрсатишди.

Ўша вақтларда министрларга ўхшаб кийиниш ҳақида ўйлардим. Мен тикилинча шундай пальто кидираётган эдимки, уни кийган захотим министрга айланиб қолишим керак. Охири шундай пальтони битта чайқовчининг елкасида кўрдим. Омадни қаранг, унда пальто рангига мос фуражка ҳам бор экан.

Аввал фуражкани кийиб кўрдим, қаршимда тутилган ойнага қарадим – тап-тайёр министрнинг ўзиман. Савдолаша бошладим, қатъий ва дадил овозда кичикроқ нархни айтдим. Гўё чайқовчи менинг гапимни эшитмади. Кейин шивирлаб ҳақиқий баҳосини айтдим, чайқовчи энг нозик товушларни илғаб оладиган истеъдодли артистдай дарҳол мени эшитди. Қўл беришиб, савдони пишитдик. Мен учталиқ ва бешталиқ пулларимни санаш қулай бўлиши учун пальтони яна чайқовчининг елкасига ташладим. Икки минг икки юз эллик сўмни қуртдай санаб бердим. Министрга

ўхшаб ётоқхонага кириб келдим ва шундагина пальто чайқовчининг елкасида қолгани эсимга тушди. Мен қанча савдолашиб, икки минг икки юз эллик сўмга бор-йўғи битта фуражка сотиб олибман.

Хуллас, министрға ўхшайман деб ҳам пальтосиз қолдим, ҳам пулдан ажралдим. Ишкилиб, китобимнинг бошига шундай кун тушмасин.

Ҳар ким ўзига нима кераклигини яхши билади, лекин ҳаммада истагига эришиши учун имконияти йўқ. Ҳар ким борар манзилини билади, лекин ҳамма ҳам манзилига ета олмайди. Шундай одамлар бор. Китоб ёзишни биламан деб ўйлайди, лекин уларнинг қўлидан китоб ёзиш келмайди.

ДЕЙДИЛАР: Битта қайчи тўй кўйлаги ҳам, кафанлик ҳам бичиши мумкин.

ДЕЙДИЛАР: Ёпа олмайдиган эшигингни очма.

ИСТЕЪДОД

Атрофим ёруз бўлиши учун ёнаман.

Чирокдаги ёзувлар.

ШОИР ВА ТИЛЛА БАЛИҚЧА ҲАҚИДАГИ ҲИКОЯТ. Айтишларича, иши юришмаётган шоирнинг қармоғига Каспий денгизда тилла балиқча илинибди.

– Шоир, шоир мени денгизга қўйиб юбор, – дея ялинибди тилла балиқча.

– Бунинг эвазига сен менга нима берасан?

– Дилингдаги ушалмаган барча орзу-ниятларингни рўёбга чиқараман.

Шоир хурсанд бўлди ва тилла балиқчани денгизга қўйиб юборди. Бирданига шоирга омад кулиб боқа бошлади. Кетма-кет шеъринг китоблари босилиб чиқди. Шаҳар ўртасидан уй берилди, яқин тумандан дала ҳовли олди. У жуда машҳур бўлиб кетди, танимайдиган одам қолмади. Гўё дунё унинг қаршисида кўмир чўғида сингдириб пиширилган, устидаги пиёзига саримсок кўшилган сирка суви сепилган ликопчадаги кабобдай турарди. Қўлларини чўзса бас, маза қилиб ейиши мумкин.

У академик, депутат, лауреат бўлди. Кунлардан бир кун хотини унга дашном берди:

– Тилла балиқчадан шунча нарса сўрадинг, энди ундан ўзингга бирозгина истеъдод сўрасанг бўлармиди?

Шоир бирдан сергак тортди. Бирдан ўзига ўтган йилларда нима етишмаганини англади. Дарҳол денгиз томон йўл олди ва тилла балиқчага ёлворди:

– Тилла балиқча, тилла балиқча, менга бирозгина бўлса ҳам истеъдод бер.

Тилла балиқча жавоб қайтарди:

– Шу вақтгача нима сўрасанг ҳаммасини рўёбга чиқардим. Бундан кейин ҳам нима сўрасанг ҳаммасини бераман. Лекин истеъдод бера олмайман. Чунки менда шоирлик истеъдоди йўқ.

Алкисса, истеъдод ё бор бўлади, ёки йўк. Истеъдодни ҳеч ким бера олмагандай уни ҳеч ким ололмайди ҳам. Истеъдодли бўлиб туғилиш керак.

Тилла балиқча томонидан сийланган товус паида шеър ёзадиган бизнинг шоир қарға эканлиги аён бўлиб қолди. Чунки санъатга алоқаси йўк сунъий ялтирок бўёқлар вақт ўтиши билан кўчиб тушди, бунинг устига у аввал билганларини ҳам унутганди ва ўзини илгаридан ёмонроқ аҳволда эканлигини сизди.

Ҳикматларни қанча айтган билан кадри қамаймайди, шу боис яна такрорлайман: ёзиш учун истеъдод керак. Уни бировдан олиб бўлмайди, истеъдод ҳатто тилла балиқчада ҳам йўк.

ОТАМ АЙТГАНДИЛАР: Олис овулдан келган тоғлик отамга ўзининг шеърларини ўқиган. Отам тоғликни диққат билан тинглаб, машқларидаги камчиликларни тушунтирган. Кейин шу мавзуда ўзи қандай шеър ёзиши мумкинлигини айтган.

– Ҳурматли, Ҳамзат, – деган хайратланиб тоғлик, – сиз айтгандай ёзиш учун истеъдод бўлиши керак.

– Нима ҳам дердим, сен ҳаксан. Бирозгина истеъдоддан бўлса ҳам зиён қилмасди.

Ҳамзат Цадасанинг киноясини тушунмаган тоғлик сўраган:

– Маслаҳат беринг, истеъдодни қаердан топсам бўлади?

– Бугун магазинга боргандим, у ерда кўрмадим. Балки бозорда бордир, кидириб кўриш керак.

Билмаймиз, одамда истеъдод қандай пайдо бўлади? Билмаймиз, уни Ер берар. Балки осмондан тушар. Эҳтимол, Ер-осмон инъомидир. Билмаймиз, истеъдод одамнинг қаерида жойлашади: юрагидами, қонидами, миясидами? У туғилган вақтдаёқ одам юрагида бўладими, ёки ҳаёт йўлларида юрилгандан кейин дуч келинадими? Унга нима кўпроқ қуч бағишлайди: муҳаббатми ёки нафрат, қувончми ёки аянч, кулгими ёки кўз ёши? Ёки истеъдод улғайиши ва бўй кўрсатиши учун у ҳам, бу ҳам, учинчиси ҳам керакми? У наслдан-наслга ўтадими, ёки одам ҳаёти давомида кўрганларини, эшитганларини, ўқиганларини, бошдан кечирганларини, тушунганларини тўплаб пайдо қиладими?

Булардан қайсиси меҳнат самараси, қайсиси табиат ҳазили? Одам туғилгандаги кўзларининг ранги ва кундалик жисмоний машқлар натижасида пайдо бўлган мушаклари, ёки боғбоннинг заҳматли меҳнатлари туфайли ўсган олма дарахти ва тўппа-тўғри боланинг қўлига тушган олма меваси?

Истеъдод – сирли бир олам! Одамзот Ер, Қуёш, юлдузлар, олов, гуллар ҳақида ҳамма нарсани билгандан кейин охирида истеъдод сирларини ҳам очади. Истеъдоднинг ўзи нима, қандай пайдо бўлади, қаерда жойлашади, нега у одамга эмас, бу одамга берилган? Албатта, бу саволларга жавоб топилади.

Дунёда бир-бирига ўхшаш иккита истеъдод бўлмайди, агар бир-бирига ўхшаса истеъдод аталмайди. Истеъдод одамларнинг ташқи кўриниши, умуман киёфага

боғлиқ эмас. Мен отамнинг ташки кўринишига ўхшайдиган одамларни кўп учратдим, Лекин отам истеъдодига ўхшайдиган истеъдодни ҳеч қаерда учратмадим.

Истеъдод кўп ҳолларда наслдан-наслга ўтмайди. Йўқса, санъатда фақат санъаткорлар сулоласи ҳукм юргизарди. Баъзан донишманддан оддий фарзанд туғилади, баъзан оддий одамнинг фарзанди донишманд бўлиб вояга етади.

Истеъдод одамдан жой олганда, ундан қайси давлатнинг фуқаросисан, қайси миллатга мансубсан деб сўрамайди. Ҳар доим истеъдоднинг пайдо бўлиши шоирона ҳайрат уйғотади, худди тиниқ осмондаги чакмоқдай, қақраган саҳрога ёкқан ёмғирдай, уфқларда товланган камалакдай!

НЕГА ҚАДРДОНИМ МЕНДАН АРАЗЛАДИ? Бир кун стол атрофида дам олиб ўтиргандим, уйимизнинг олдида от минган йигит келиб тўхтади.

– Ассалому алайкум!

– Ваалайкум ассалом!

– Расул, мен сизнинг олдингизга кичкина илтимос билан келгандим.

– Уйга кир, илтимосингни столга кўй.

Чиндан ҳам йигит чўнтагидан қоғоз варақларини чиқариб, столга қўйди. Биринчи қоғоз уйимизда тез-тез меҳмон бўлиб турадиган отамнинг кадрдони илтимоси битилган мактуб экан. Унда оиламизнинг кадрдони шундай ёзибди: «Қадрдоним Расул, бу йигит бизнинг яқин қариндошимиз бўлади. Ўзи яхши йигит. Унга ўзингдай машҳур шоир бўлиши учун ёрдам бер».

Қолган қоғозлар: Қишлоқ кенгашидан маълумотнома, жамоа хўжалигидан маълумотнома, партия ташкилотидан маълумотнома ва тавсифнома.

Қишлоқ кенгаши маълумотномасида йигитнинг ҳақиқатан ҳам Каҳоб-Расода яшаган машҳур шоир Маҳмуднинг жияни эканлиги ва Қишлоқ кенгаши уни Доғистонда таниқли шоир бўлишга муносиб номзод деб ҳисоблаши битилганди.

Бошқа маълумотномаларда Маҳмуднинг жияни тўққизинчи синфни битиргани, соғлом ва йигирма беш ёшда эканлиги тасдиқланганди.

– Жуда яхши, қани ёзганларингни кўрайлик, – дедим мен. – Балки сен истеъдодлидирсан. Йиллар ўтиб таниқли шоир бўлиб кетарсан. Мен кадрдонимизнинг илтимосини ерда қолдирмайман, сенга қўлимдан келганча ёрдам бераман.

– Нима? Ўзи мени сизнинг олдингизга шеър ёзишни ўргатишингиз учун жўнатишди-ку. Ҳали бирон нарса ёзишга уриниб ҳам кўрмаганман.

– Ҳозир нима иш қиласан?

– Хўжаликда ишлайман, лекин бу ишдан тушум кам. Оиламиз эса катта. Шунинг учун мени шоир қилишмоқчи бўлишяпти. Маҳмуд амаким шоирликдан мен хўжаликда ишлаб топгандан кўра кўпроқ пул топган. Расул, айтишларича, сизнинг топишингиз ҳам яхши экан.

– Олдиндан айтиб қўяй, жуда хоҳлаган тақдиримда ҳам сени шоир қила олмасам керак.

– Нима? Мен Маҳмуднинг жияниман. Маълумотномаларимда бари ёзилган. Қишлоқ кенгаши, партия ташкилоти мени шоирликка тавсия этишган.

– Маҳмуднинг ўғли бўлганимда ҳам бу иш қўлимдан келмайди. Сен ўзинг яхши биласан, Маҳмуднинг отаси шоир эмас, оддий ўтёкар бўлган.

– Ҳақиқат йўқ эканда. Сиз шоир-ёзувчилар Маҳачқалъа да адабиётнинг ёғли тўшини ўзларингиз еб ётибсизлар, менга калла-почани ҳам раво кўрмайсизлар. Мен калла-почага ҳам рози эдим. Энди нима иш қиламан? Бирор ишга жойлашимга ёрдам беринг. Маълумотномаларим бари жойида.

Биз унга Маҳмуднинг жияни сифатида Адабиёт жамғармасидан бирозгина моддий ёрдам пули ажратдик. Илтимосимга кўра, уни Доғистон электромаш заводига ишга олишди.

Барибир машҳур шоирликка даъвогар йигит мендан хафа бўлиб кетган экан. Чунки кўп ўтмай оиламиз кадрдони мендан ранжиганини билдириб хат ёзди:

«Отанг Ҳамзат менинг барча илтимосларимни бажарганди. Ҳеч қачон раъйимни қайтармаганди. Сен Ҳамзатнинг ўғли бўла туриб, яқин қариндошимизни шоирликка жойлаштириб қўйгин деган кичкинагина илтимосимни бажаринг келмади. Сен бола, босар-тусарингни билмай қолибсан. Расул, сен отангга тортмабсан. Мен ҳеч қачон кадрдонларимдан юз ўгирмагандим, энди шундай қиламан. Хайр».

Истеъдод сабаб, тўғрироғи истеъдод йўқлиги сабаб мен эски кадрдоним билан шу тариқа хайрлашдим. Лекин ўша кадрдоним яхши одам эди. Фақат у ҳеч ким – Ёзувчилар уюшмаси раиси ҳам, партия ташкилоти котиби ҳам, ҳукумат раҳбари ҳам истеъдод деб аталмиш ноёб фазилатни столга тортилган қўй гўштидай даврадагиларга бўлиб бера олмаслигини тушунгиси келмади.

Доғистон йўлларида юрган вақтимда кўп бор кўрганман. Юк ортилган аравани тепаликка чиқариш пайтида кимдир олдидан тортади, кимдир орқасидан итаради. Ёки юк машинаси тросда енгил машинани тортиб кетаётган бўлади. Ёки оғир карвон юк машинаси тоғнинг тор йўлида учқур енгил машинага сира йўл бўшатмайди.

Мен йўл хотираларимни бежиз эсламадим. Истеъдод – юк ортилган арава эмас, уни тепага чиқариш учун кимдир олдидан тортишига, кимдир орқасидан итаришига ҳожат йўқ. Истеъдод – енгил машина ҳам эмас, уни юк машинасида ҳам тросда судраб бўлмайди. Истеъдод – юк машинасини қувиб ўтолмайдиган енгил машина ҳам эмас, унинг йўлини ҳеч ким тўса олмайди.

Ҳа, истеъдоднинг орқасидан итариш ва қўлидан тортиш шарт эмас, у ўзига-ўзи йўл топади ва ҳаммадан илгарилаб кетади. Ҳаётда эса кўпчилик одамлар кимдир унинг қўлидан тортишини, кимдир унинг орқасидан суришини кутиб туришади. Шу ўринда сизга қизиқ бир воқеани ҳикоя қилиб беришим керак.

ЁШИ ЎТГАН БЎЛСА ҲАМ ИСТЕЪДОДЛИ АЁЛ БЎЛСИН. Москвадаги Адабиёт институтида ўқиб юрган давримда талабалардан ташқари кўплаб рус шоирлари билан дўстлашдим. Улар менинг шеърларимни таржима қила бошлашди. Бу таржи-

малар газета-журналларда пешма-пеш босилиб турди. Айнан шу таржималар туфайли Доғистондаги бошқа миллат вакиллари ҳам менинг ижодим билан танишишди.

Ўша йилларда тилида суяги йўқ одамлар дархол гап тарқатишди: Расул Ҳамзагов авар тилида шеър ёзишни умуман билмайди, уни истейдодли рус таржимонлари шоирлар қаторига қўшди. У рус китобхонлари дидига мослаб ёзади, таржимонлар эса яхшилаб ўгиришади.

Шу ҳақда гап кетганда, менинг эсимга доғистонлик бир шоир тушаверади. Бизда тат деган элат бор. Уларнинг сони ўн беш мингга етиб қолар. Лекин татлар орасидан бутун Доғистонга машхур беш-олтита ёзувчи чиққан. Уларнинг асарлари Маҳачқалбада тат тилида нашр этилади ва рус тилига таржима қилинади. Мен бир тат шоири ҳақида ёзмоқчиман. Унинг ҳақиқий исмини ёзишим шарт эмас.

Адабиёт институтида ўқишни тугатиб, Маҳачқалбага қайтгандим. Биринчи бўлиб мени ўша тат шоири меҳмонга чақирди. У мени ҳовлига жой қилиб кутиб олди. Шоир ўз шеърларини тат тилида ўқиди. Мен уларнинг мазмунини тушунмаганим учун мисрама-мисра рус тилига таржима қилди.

Ҳозир мен меҳмон, у мезбонлигини, шундай тўкин дастурхон атрофида ҳар қандай доно фикр бефойда эканини ҳисобга олиб, барча шоирларга мактов ёкишини унутмаган ҳолда, Москвада олган билимини кўрсатиб қўймоқчи бўлаяпти демаслиги учун ва ниҳоят у менинг ҳар бир шеъримни, ҳар битта мисрамни осмонга чиқариб мактаётгани сабабли мен ҳам унинг шеърларини мактадим.

Тан олишим керак, унинг айрим шеърлари менга ёқди. Улар ҳақида чин юракдан фикр билдирдим, аммо ёқмаганлари тўғрисида гапирганда виждонимни кийнаб қўйдим. Ўша кезларда хаёлан Каспий денгизи тўлқинларига қўлимни чўзиб, ҳатто улар пойида тиз чўкиб дедим: «Бу ёлғон гапларни айтганим учун мени кечиринглар». Кейин хаёлан ортимдаги тоғларга ўгирилиб қўлимни чўздим ва улар пойига тиз чўкиб дедим: «Бу ёлғон гапларни айтганим учун мени кечиринглар».

Биз бир-биримизга шеър ўқиб, мактов айтиб чарчаганимиздан бир муддат жим қолдик. Мен денгизни тингладим, дўстим эса ўз хаёли билан банд экан. Ниҳоят, у менга дардини очди.

– Расул, сен билан жуда муҳим масала юзасида маслаҳатлашмоқчи эдим. Лекин заъда бер, бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмайсан.

Мен ваъда бердим.

– Биласанми, – дея сўзида давом этди у, – биз татлар жуда озчиликмиз. Шеърларимга тилимиз доираси торлик қилиб қолди. Сен Москвадан ўз ўқувчиларингни аглаб тўғри қилаяпсан. Мен ҳам сендан ибрат олиб, Москвага бориб яшамоқчиман. Лекин Москвада на танишим, на дўстим, на қариндошим, на туришга жойим бор. Агар янги чиққан китобимга бериладиган гонорарни олиб Москвага борсам, яшаш учун ўзимга паноҳ топа оламанми?

– Нега топмас экансан? Пулинг бўлса бас, ижарада турасан.

– Мен сенга боядан бери уй ҳақида эмас, уйи бор хотин тўғрисида гапираяпман. Майли, у ёши ўтган, бадбашара ва бошқа нуксонлари бор аёл бўлсин, лекин истеъдодли бўлса бас. Шеърларимни рус тилига таржима қилиб, мени одамлар каторига қўша бўлди. Оёққа туриб олсам, кейин ўзим йўлимни топаман. Йўқса, мен ўз тилимиз қобиғида қолиб кетаман.

Мен унинг ташқи қиёфасига диққат билан назар ташладим. Йигирма беш ёшли мушаклари бўртиб турган кавказлик. Қўллари катта, чайир бармоқлари устини жун қоплаган. Кўкрагидаги жунлари деворга қоқилган михлардай қотган. Юзи қорачадан келган, лаблари қалин, кўзлари қўл сувидан кўм-кўк. Сочи типратикандай тикка. Тишлари оппоқ, катта-катта. Оёқлари холадай-холадай. Бутун танасида мушаклари бўртиб кўринади. Мисоли табиатнинг сийланган фарзанди. Ўйлашимча, шундай йигит каттакон шаҳарда ўзига муносиб хотин топмаслиги мумкин эмас. Мен қатъий дедим:

– Сен кўчанинг ўртасида тўхтаб ҳуштак чалсанг бас, хотинларнинг ўзи олдинга чопиб келади, хоҳлаганингни танлаб оласан.

Дўстим ёш боладай хурсанд бўлди. Хурсандчилигидан икки қўлини ерга қўйиб оёқларини осмонга кўтариб ростланди ва шу қўйи денгиз томон кетди. У сувга шўнғишдан олдин яна сўради:

– Сен қандай маслаҳат берасан: Москвага самолётда борайми, ёки поездда?

Орадан ярим йил ўтди. Москвадаман. Бинога кириб телпагимдаги қорни қоқдим ва тўртинчи қаватдаги «Молодая гвардия» нашриёти сари зинапоя бўйлаб кўтарила бошладим. Қаршимдан Каспий денгизи соҳилида мени роса меҳмон қилган тат шоири катта портфелни қўлтиқлаб тушиб келарди. Мен биринчи навбатда унинг портфелни ёзувчиларга ўхшаб дастагидан ушлаб кўтармаганига, худди ҳисобчи ёки кассирлардай қўлтиқлаб олганига эътибор бердим. У ўтган ярим йил ичида жуда ўзгариб кетибди. Типратикан сочини ўстирган, бошининг бир четидан икки томонга силлиқ қилиб тараган. Декабристларга ўхшаб бакенбард (икки қулоғининг ёнида сокол) қўйган. Жимжилокларидаги тирноқлари ўстирилган, эговланган, худди наштарга ўхшайди. Бармоқларида катта тошли узуклар. Бўйнида галстук ўрнида, май кўнғизини эслатувчи бўйинбоғ. Ҳаракатлари чакқон, сермулозамат. Саломлашиб бўлгач, у менга мулозаматини кўрсатиш мақсадида галстугимни тўғрилаб қўйди. Мен ҳам ташаккуримни изҳор қилдим.

Аҳмад ёнида турган хотини билан таништирди.

– Танишганимдан ғоят хурсандман, – деди у ва мен томонга учта бармоғини ёзиб қўлини узатди.

Доғистонда аёлларнинг қўлини ўпиш одобдан эмас. Шу боис мен унинг бармоқларини енгилгина ушлаб қўйиш билан кифояландим. У бўлса худди мен бармоқларини майда-майда қилиб ташлагандай, бутун танаси кучли оғриқдан зирқираётгандай кичқириб юборди.

– Мендай қўпол тоғликни кечиринг, бундай бўлишини сира истамагандим.

– Маданиятлироқ бўлиш керак эди, – деди у ва кўзгу томонга кетди. Худди кўз-гуга қараса ташки киёфаси чиройлироқ бўлиб қоладигандай.

Ҳа, унинг ёши ўтган ва бадбашара эди. Юзига чаплаган упа-элиги кичикрок хонани сувашга етарди. Мен ёнимизда Абутолиб бўлмаганига ачиндим, у ажойиб ўхшатиш топган бўларди.

ДЕЙДИЛАР, тулқидан айёррокни учратиш мумкин эмас. Агар чиндан шундай бўлса, нега тулкининг қора-кулранг думи бу хонимнинг ёқасида бўлиб қолди? Хоним газета-журнал кўшки томон кетди. Биз бир муддат Аҳмад билан ёлғиз қолдик.

– Ахволларинг қалай, ишларинг жойидами? – деб сўрадим Аҳмаддан.

– Нима десам экан? Мен мисоли ясмиқ донини янчиш учун кўшилган хўкизман. Барча ишларимни хотиним бошқаради. Сен унинг қанчалар ақлли эканини билмайсан. Мияси зўр ишлайди. Блок ва Маяковский билан шахсан таниш бўлган. Сергей Есенин уни яқин дўсти деб билган. Парижга бориб келган. Инглизчани сувдай билади. Тўрт хонали уйимиз бор, ёлғизмиз. Тарзан лақабли кучукчани асраймиз. Япониядан келтирилган, мушукдан кичикрок.

– Ҳа, кўриниб турибди, ўйлаган ниятингга эришибсан. Ҳозир қаёққа кетаяпсан?

– «Мурзилка»га шеър олиб келгандим. Болаларга оғирлик қилади дейишяпти. Шеъримни ёш деҳқонлар журналига берсаммикан, деб турибман. Уларга шеър ёқди, фақат каеридадир деҳқон сўзини ишлатишимни сўрашяпти. Бугун кечкурун уларга мослаб ёзиб, эртага олиб келиб бераман. Расул, шундай яшаш ва ишлаш керак экан. Хотиним менга айтадики: болалар ҳам юришдан олдин эмаклайди. Кейинроқ ҳақиқий асар ёзарман.

– Алёша, – деди бизга яқинлашган хотини мулойимлик билан ва буйруқ охангида давом этди. – Кетдик, «Тарзан»ни овқатлантирамиз. Кейин «Крокодил» ва «Работница» журналларига борамиз.

Шу учрашувдан кейин Аҳмад билан узоқ вақтгача кўришмадик. Бир куни ундан хат олдим. У мендан Балхар кулолларига «Менинг суюкли хотинимга» деган ёзувли кўза буюртма беришимни сўраганди. Мен кулолларга шундай кўза тайёрлаб беришларини айтгач, ўйлаб қолдим: «Чиндан ҳам унга хотинининг ёрдами тегаяпти». Чунки унинг шеърлари хотинининг таржимасида «Мурзилка», «Пионер», «Крокодил» ва бошқа нашрларда босилиб турарди. Фақат унинг шеърлари Маҳачқалъада, ўзининг она тили бўлган тат тилида чиқмаётганди. Биз ундан бир неча марта шеърларидан жўнатишини сўрадик ва лекин жавоб бўлмади.

Биринчи учрашувимизга ўн беш йил бўлганда биз яна Москвада кўришдик. Ўша даврда Москвада Доғистон адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтаётганди. Доғистондан Москвага қирқтача шоир келганди. Биз Кремль театри, Колонналар зали, маданият саройлари, заводларда бўлган ижодий учрашувларда турли тилларда шеърларимиздан ўқидик.

Декаданинг якунловчи тантанасида сахна ортида ёнимизга Аҳмад келди.

– Расул, – деди у ўтинч оҳангида. – Мени Москвадан Доғистонга олиб кет. Мен бу жойга одамлар соямга салом берадиган мартабага эришиш учун келгандим, аксинча ўзимни ҳеч киши назар-писанд қилмай қўйди.

Аҳмад Доғистонга қайтди. Аммо сира созини созлай олмади, созини созласа ўзи излаган пардани топа олмади. У виноси ёриғидан оқиб кетган идишга ўхшаб қолганди. Энди бу идишга қанча қуйма, вино ёриғидан оқиб кетаверади.

Хуллас, таржимон ўзида йўқ одамга истеъдод бера олмайди. Айримлар айтади, Эфенди Капиев Сулаймон Стальскийни танитди. Бошқалар айтади, Стальский Капиевдай таржимонни кашф қилди. Аслида эса, иккаласи ҳам истеъдодли эди. Эфендининг истеъдоди Эфендини, Сулаймоннинг истеъдоди Сулаймонни элга танитди.

МЕН ИЗАГА АЙТИБ ҚЎЯМАН. Сизга ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган навбатдаги хотиротимни шундай номлаш мумкин.

Авар педагогика институтида мен билан ҳозирги кунда таниқли ёзувчи Магомед Сулаймон ҳам бирга ўқиганди. У кўп киррали истеъдодлар каторига кирарди. яъни яхши расм чизарди, халқ ўйинларини яхши ижро этарди, шеър ёзарди. Айниқса у «Евгений Онегин» асарини яхши кўрарди. Деярли китобни ёддан биларди. Унинг орзуси — «Евгений Онегин» асарини авар тилига таржима қилиш эди. Ҳатто у бу китобни урушга ҳам ўзи билан олиб кетганди.

Уруш охирида яраланган Магомедни даволаниш учун Москвадаги госпиталга жўнатишган. У госпиталда москвалик Валя билан танишган. Соғайиб кетгач, Валяга уйланган ва Москвада қолган.

Мен Москвага ўқишга келганимдан кейин сўраб-суриштириб унинг манзини топдим. Биз бир-биримизни жуда соғингандик. Валя бизнинг дўстона сухбатимизга халакит бермади. Учаламиз ширин вино ичиб узоқ ўтирдик. Магомед уруш ҳақида, мен Доғистон, овулимиз ва эски кадрдонлар ҳақида сўзладим. Мен уларга ўзимнинг, дўстларимнинг ва доғистонлик ёш шоирларнинг шеърларидан ўқидим. Кейин мен ундан энди умрингни нимага бағишламоқчисан, деб сўрадим.

– Мен нима иш қилишни узоқ ўйладим, – деди у. – Аммо Валянинг битта холаси бор, холасининг эса Иза деган таниши бор. Изанинг обрўси баланд, уни кўпчилик танийди, ҳурмат қилади. Бир қарорга келолмай юрган кунларимда Валянинг холаси деди: «Магомед, ўзингни кўпам қийнама. Мен Изага айтиб қўяман, у сенга яхши жой топиб беради». Чиндан ҳам Иза мени Фанлар академиясига масъул лавозимга ишга жойлаштириб қўйди. Ҳозир ўша жойда ишлаяпман.

– Расм чизмаяпсанми?

– Урушнинг танимга чизган «расм»лари етиб-ортади.

– Шеър ҳам ёзмаяпсанми?

– Расул, шеър ёшликдаги ҳавас эди. Энди мен улғайдим, жиддий иш билан шуғулланишим керак.

– «Евгений Онегин» таржимаси нима бўлди?

Дўстим чуқур ўйга толди. Мен билмасдан унинг оғриқли нуктасига тегиб қўйибман.

– Нега Доғистонга қайтмаяпсан?

– Валянинг холи нима бўлади?

– Ўзинг билан олиб кетасан.

– Менинг овулдаги уйимдан бошқа уйим йўқ. Мен Валя билан овулга қандай бораман? Ахир, Валя менинг онам билан гаплаша олмайди. Онам Валянинг, Валя онамнинг гапини тушуниши учун ўзим билан таржимон олиб кетолмайман-ку.

Мен Магомед учун оғриқли суҳбатни тўхтатиш мақсадида Валя учун, «Евгений Онегин» учун қадах кўтаришни таклиф қилдим.

Кейинги сафар дўстимни йўқлаб борганимда Валя менга унинг жуда ўзгариб қолганини айтди. Кун-тун демай бўш қолиши билан дам олишдан, овқатдан, уй-кудан воз кечиб ниманидир тинмай ёзаётганини, кейин ёзган қоғозларини йиртиб ташлаётганини, яна ёзаётганини, яна йиртиб ташлаётганини гапириб берди.

Валянинг холаси Магомедни кузатишдан чарчаб, ундан нима ёзаётганини, нимага ёзган қоғозларини йиртиб ташлаётганини сўрабди.

– Шоир бўлмоқчиман, – деб жавоб берибди Магомед. – Мен «Евгений Онегин»ни таржима қилмоқчиман.

– Шунга шунчами, ўзингни қийнама. Мен Изага айтиб қўяман, сенга бу масалада ёрдам беради.

– Йўқ, меҳрибон холажоним! Бу масалада менга Иза ҳам, унинг танишлари ҳам, танишларининг танишлари ҳам ёрдам бера олмайди. Факат ўзим интилиб шоир бўлишим мумкин.

Тез орада Магомед менга «Евгений Онегин»нинг биринчи бобини авар тилида ўқиб берди. Уч йилдан кейин аварликлар «Евгений Онегин» романини ўз она тилида ўқиш имкониятига эга бўлишди.

КИМНИНГ СУРАТИНИ ҚЎЙИШНИ БИЛМАДИК. Дейдилар, шаддод хотин эрининг ишини юриштириб юбора олади. Ҳа, биз шундай шаддод хотинлардан биттасини кўрганмиз. Номи унча-мунча танилиб қолган доғистонлик шоирнинг шундай шаддод хотини бор эди. Унинг номини эшитиши билан Ёзувчилар уюшмаси, барча нашриёт, газета-журналлар таҳририятлари ходимлари хавотирга тушишарди. Мен ҳам ундан ҳайқардим. Шу боис унинг шаштини тушириш мақсадида хонамга эрининг портретини ҳам осиб қўйгандим. Ўйлардимки, бундан унинг кўнгли юмшайди ва мен билан каттиқ муомала қилмайди. Афсуски, бу тадбирим камдан-кам ҳолларда иш берарди. Ахир, у хонамда эрининг портретини осиб қўйганимдан бир тийинлик ҳам фойда кўрмасди.

Бир куни у нашриётга келиб, эрининг шеърлар тўпламини чоп этишларини талаб қилибди. Директор кўрқа-писа бу йилги режа тасдиқланганини, қоғоз камлигини, келгуси йил албатта чоп этишини айтибди.

– Сен виждонсиз одамсан, – дея кичкирибди жанжал қилиш учун келган шаддод хотин. – Менинг эримнинг шеърлари сенинг шеърларингдан яхши эканлигини халқимиз билиб қолишидан кўрқаяпсан, холос. Шунинг учун менга қоғозлар, режалар тўғрисида эртақ айтаяпсан. Мен эса сенинг ичингдагини кўриб турибман. Бекорга овора бўлаяпсан, мени алдай олмайсан. Мен сенга кўрсатиб қўяман, эримнинг шеърлар китобини босиб чиқаришга мажбур қиламан.

Шу сўзларни айтиб, хотин нашриёт эшигини қаттиқ ёпди.

Икки соат ўтмасдан директор столидаги телефон жиринглади. Телефондан вилоят партия кўмитаси котибининг ташвишли овози келди.

– Худо ҳаққи бирор чорасини топ, – дея илтимос килди партия кўмитаси котиби. – Ишқилиб, бу хотин бошқа қабулимга келмасин. Мен столим устидаги ойнани янгилашга улгурмаяпман, у столни муштлаб ойнани синдиришдан чарчамаёпти.

Бу жанжал нима билан тугади дерсиз? Лев Толстойнинг «Ҳожимурод» киссаси ва Ҳамзат Цадасанинг ёшларга бағишланган китоби чоп этилмайдиган бўлди. Шу икки китобга ажратилган қоғоз ҳисобидан шаддод хотин эрининг китобини босишга келишилди.

Шу билан жанжал тугаб, тинчлик ўрнатилгандир дерсиз? Қайда, кўп ўтмай жанжал янгидан бошланди. Маълум бўлишича, тўплагма шоирнинг портретини қўйишмаган экан.

– Виждонсизлар, – дея кичкирди қони қайнаб турган шаддод хотин. – Одамлар менинг эрим сенлардан чиройли эканини билиб қолишидан кўрқаяпсизлар. Шунинг учун эримнинг портретини китобга қўймагансизлар.

– Ундай эмас, – дея кўрқа-писа эътироз билдирди нашриёт директори, – биз тўплагма кимнинг суратини қўйишни билмай турибмиз: сенинг суратингними, ёки эрингнинг суратиними?

– Нима эди? – бироз шаштидан тушди шаддод хотин. – Агар мендай хотини бўлмаганда, у шоир бўлармиди ёки йўқми, буни ҳеч ким билмайди.

АБУТОЛИБ ВА ХОТИМАТ ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Абутолиб аввал чўпонлик килди, кейин мисгарликка қизиқиб қолди. Лекин чўпонликдан ёдгор найини ёнида олиб юрди, бўш қолди дегунча чалиб турди. У ҳам бошқа усталарга ўхшаб, овулма-овул юриб мисгарлик қилди. Кунлардан бир кун, айримларнинг айтишича Кули овулида, бошқаларнинг айтишича Кумухи овулида Хотимат исмли қиз унга тузатириш учун ёрилган кўзасини олиб келди.

Абутолиб кўзани узоқ таъмирлади. Ё кўзани у ёнига қўйиб тамаки тутатди, ё кўзани бу ёнига қўйиб найини чалди, ё таъмирлашни тўхтатиб Хотиматга бўлган-бўлмаган воқеалар тўғрисида сўзлади.

Хотимат ишни тезроқ битирар деган ниятда мисгарга лукма ташлади:

– Ўралмани калтарок қилсангиз бўлармиди?

– Нималар деясан, Хотимат. Энди мен узоқроқ чекишим учун ўралмани олдингидан узунроқ ўрайман.

Қизнинг тоқати-тоқ бўлиб, жаҳли чиққандан кейингина Абутолиб унга кўзасини берди. Кўза янгидай ялтирарди. Аммо қиз кўзасига сув тўлдирмасидан ёриғидан оқа бошлади. Аччиғи чиққан қиз йиғламоқдан бери бўлиб яна Абутолибнинг олди-га келди.

– Қанча вақт кўзани таъмирладинг, ундан илгаригидан кўпроқ оқаяпти-ку.

– Қанийди, шўх йигитлар сенинг кўзанга ҳар куни тош отишса. Нега аччиғинг чиқаяпти, Хотимат? Ахир, мен сени яна кўриш учун атай кўзада ёрикни колдирдим.

– Шўх йигитлар менинг кўзамга эмас, сенинг бошинга тош отишсин, – деди жаҳл билан Хотимат ва орқасига қарамай кетди.

Абутолиб қизни соғина бошлади. Соғингани сайин севгиси аланга олди, кай-ғуга ботди. Қайғуга ботган Абутолиб беихтиёр Хотимат ва унга бўлган севгисига бағишлаб кўшиқ ёзди. Кейин иккинчисини, кейин ўнинчисини, кейин йигирманчисини ёзди. Йиллар ўтиб Абутолиб мисгардан таникли шоирга айланди.

Ўтган даврда Хотимат Гаджи исмли кишига турмушга чиқди. У билан ажрашгандан кейин Мусо исмли кишига эрга тегди.

Таникли шоир Абутолиб бир куни бозорда юрганда унга кимдир гап ташлади:

– Абутолиб, кўзамни тузатиб бермайсанми?

Шоир овоз чиққан тарафга қараб, юзи бужмайган, мункиллаб қолган, касалманд Хотиматни кўрди.

– Сен жуда кеккайиб кетибсан, Абутолиб. Ҳатто, мени танимадинг. Тўғрида, депутатсан, кўкрагинга орден тақиб олгансан. Кўриб турибман, мисгар бўлганингни ҳам унутиб юборгансан. Агар гапни қовласак, аслида мен сени шоир қилганман. Ўшанда сенга кўзамни тузатишга олиб бормаганимда, ҳозиргача бозорда мисгарлик қилиб ўтирармидинг.

– Хотимат, агар сен шундай қудратга эга бўлсанг, агар сен чиндан ҳам истаган одамни шоир қила олсанг, нега биринчи эринг Гаджини шоир қилмадинг? Нега ханузгача иккинчи эринг Мусонинг кўшиқлари таралмаяпти?

Абутолиб аллақачон кетиб бўлди. Хотимат эса, нима қилишини билмай оғзини очганча узоқ вақт бир жойда туриб қолди. Уни ёға бошлаган ёмғир томчилари ўзига келтирди.

Шундай, ҳеч ким бировни шоир қила олмайди, ҳар ким ўзигина шоир бўлиши мумкин.

ОТАМ АЙТГАНДИЛАР: Мен дастлабки шеърларимни ёза бошлаганимда бутун Доғистонда ҳурмат-эътиборда бўлган отамнинг дўсти унга дебди:

– Энди Расул бир қизни севиб қолса яхши бўларди. Унга севги бахт келтиради-ми ёки бахтсизлик, бунинг аҳамияти йўқ. Агар севган қизи унга қайрилиб ҳам қарамаса, муҳаббати фақат қайғу-ҳасрат келтирса янада яхши. Шунда у дарҳол катта шоирга айланарди-қоларди.

Отамнинг дўсти шундай ёш ва гўзал қизнинг номини ҳам айтибди, яъни у мени севгида бахтсиз қилади, лекин катта шоирга айлантиради.

Отам дўстига дебди:

– Қара, ҳаётда қанча севишганлар бор, уларнинг ҳаммаси шоирми? Билсанг, севиш учун ҳам истеъдод керак. Эҳтимол, истеъдодга севги эмас, севгига истеъдод кўпроқ керакдир. Тўғри, севги истеъдодга йўлдош, лекин севги истеъдоднинг ўзи бўла олмайди.

– Севги куйчиси Ошиқ Маҳмуд-чи?

– Дарҳақиқат, биз билган Маҳмуд севги туфайли шундай севимли шоир даражасига эришган. Лекин менинг фикримча, агар Маҳмуд ўша қизни севмаган тақдирда ҳам барибир улғу шоир бўлар эди. Майсалар зах, совук ва қоп-қора тупроқдан Куёш сари йўл топгандай, унинг безовта, жўшқин туйғулари ўз ўзинини топмасдан қўймасди. Ахир, баъзан майсалар тошни ҳам тешиб ўтади.

Ҳа, олов қуруқ хас-хашакни тез аланга олдиргандай истеъдод ҳам муҳаббати ёки нафрати кучли кишиларга тез таъсир қилади, шеърлар ширин табассумдан ёки аччиқ кўз ёшдан туғилади, дегувчиларнинг фикрини маъқуллашдан осони йўқ. Шу боис мен сизга ҳаётдан олинган иккита мисолни келтирмоқчиман.

Дунёда ўз ўғлидан жудо бўлган она қайғусидан ортиқроқ қайғу борми? Ўғлини дафн этиш учун одамлар тўпланган. Она унсиз кўз ёш тўқаяпти. Она ўз қайғусини сўзда ифодалашга ожиз. Агар овоз чиқариб йиғлаган тақдирда ҳам айтган сўзлари дафнга тўпланганларни унинг қайғусига шерик қилиб, ўзидай йиғлата олмайди.

Шундай пайтда ўртага йиғичи чиқади. Унинг кўзларида ёш йўқ, чунки унга она қайғуси бегона. Аммо у ўзининг ёвуз санъатини ишга солиб ёлғондакам уввос тортади, тўпланганларнинг бари йиғлашга тушади.

Мен бу санъатни ёвуз деб атайман. Чиндан ҳам бундай қилиш ёвузлик, қаҳри каттикликдир. Бекорга ислом динининг муқаддас китобида йиғичиларга нариги дунёда мунофиқлар, товламачилар, ғийбатчилар каби абадий жазо берилади деб ёзилмаган. Афсуски, одамларни йиғлашга мажбур этадиган бу санъатга қарши чора қўриб бўлмайди.

Энди бу ҳолатнинг умуман акси бўлган мисол. Дунёда ўғли балоғатга етган, уни уйлантириш тараддудига тушган ота-онадан бахтиёрроқ одамлар борми? Тўй – қувончли тантана! Унда қўшиқлар айтилади, рақсга тушилади. Албатта, куёвнинг ота-онаси ҳаммадан кўпроқ қувонади. Лекин ким бахтиёр ота-онанинг қувончини қўшиқ қилиб қуйлай олади? Демак, шундай хонандани топиш

керак-ки, унинг айтган кўшиқлари барчани тўй эгаларининг қувончига шерик қилса, барча тўй эгаларидай кулса, яйраса.

Шунинг учун ота-оналар аввалроқ овулма-овул кезишиб энг маҳоратли кўшиқчиларни тўйга таклиф қилишади. Кўшиқчилар айрилган вақтда тўйга келишади. Кеча улар бошқа тўйда куйлашганди, эртага бошқа тўйда куйлашади. Уларга барибир, лекин кўшиқчиларнинг истеъдоди одамларга кўтаринки кайфият бағишлайди, чинакам қувонч улашади.

Шундай экан, эҳтимол, истеъдод ҳаётий тажрибалардан, тинимсиз меҳнатдан куч олар? Ахир, ҳар бир истеъдоднинг кўз очиши билимга ташналик, мураккаб тақдир, буюк ўзгаришлар самараси эмасми?

Агар шундай ўйласак, нега унда ўн тўрт ёшли ва кўзи ожиз аварлик ўсмир овулларда пандур чалиб, ҳаммани хайратга солади?

Бошқа ўсмир, Муҳаммад Ражабов. Касаллик уни болалигидан ўрнидан қимирлатмай кўйган. Лекин у она ҳақида шундай кўшиқ ёзганки, бу кўшиқни Доғистонда билмаган ва куйламаган одам йўқ. Бу кўшиқнинг мусиқасини иккала оёғи ҳам фалаж бўлиб қолган Аҳмад Цурмилов ёзган. Мен бир вақт унга бағишлаб шундай шеър битгандим:

*Созимнинг бор саккизта тори.
Бордир саккиз мингта изҳори.*

Ҳа, истеъдодли кўзи ожиз мудраб юрган кўзи очикларга нисбатан кўпроқ нарсани кўради. Кимдир айтган экан: уйда ўтирган ақлли одам бутун дунёни айланиб келган тентакка нисбатан кўпроқ нарсани билади.

Тавба, кўзи ожиз Муҳаммад кун бўйи бозорда ўтириб топган садақасини санаганда ҳеч қачон адашмасди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Агар истеъдоднинг кучи фақат кўришда бўлса, хон амри билан икки кўзи ўйиб олинган лезгин шоири Кочхурский қандай қилиб кўшиқлар тўкиган? Агар истеъдоднинг кучи фақат бойликда бўлса, етимлик ва қашшоқликда ўсган лезгин шоири Етим Эмин қандай қилиб машҳур бўлди? Агар истеъдоднинг кучи фақат билимда бўлса, ёзишни билмаган, имзо кўйиш ўрнига бармоғига сиёҳ суриб босган Сулаймон Стальский қандай қилиб «XX аср Гомери»га айланди? Агар истеъдоднинг кучи фақат кўп ўқиш ва билимдонликда бўлса, нега кўп ўқиган ва жуда билимдон айрим кишилар ҳатто эсда қоладиган бирон шеърини мисра ҳам ёзишмаган?

Авваллари тоғликлар ўзаро қизиқарли баҳс-айтишувлар ўтказиб туришган. Бир томондан авар тилида ўқиш ва ёзишни биладиган саводли кишилар, иккинчи томонда ўз иши билан банд бўлган ҳунармандлар, чўпонлар, яъни «саводсиз» кишилар. Улар шеърини баҳсга, айтишувга киришган. Бу айтишувларда кўпроқ чўпонлар ғолиб чиқишган. Чунки саводли кишиларнинг ҳамма жиҳати ҳисобга олиниб, ақл

тарозисида ўлчанган кўшиқларини, чўпонларнинг тоғдаги шамолдай эмин-эркин эсадиган кўшиқлари босиб кетган.

Бироқ, айтишувда қайси томон ғолиб чиқишидан қатъи назар, ғолиб албатта шоир бўлган. Яъни, ғолиб – ё ўқиш ва ёзишни биладиган томондаги шоир, ёки чўпонлик қилиб юрган шоир. Агар бундай айтишувларда Махмуд ва менинг отам Ҳамзат ҳам иштирок этишса, улар ўзаро баҳсга киришган. Қолганлар бундай юқори пардадаги айтишувга кўшила олишмаган.

Эҳтимол, истеъдоднинг кучи ақлдадир. Мен Москвада ва бошқа кўплаб мамлакатларда бўлганимда жуда ақлли одамларни учратганман. Агар уларнинг ақли шеърга, ҳикоя ёки романга айланганда эди, улар бебаҳо асарлар саналарди. Лекин улар ақлининг перо орқали қоғозга кўчишига нимадир халақит беради ва айтган доно фикрлари ҳавода қолиб кетади, айта олмаганлари эса ўзи билан бирга қабрга кўмилади.

Шундай экан, эҳтимол, истеъдоднинг кучи тер тўкиб ишлашдадир. Ахир, биз истеъдоднинг ўзи ҳали ҳеч нарса эмас, тер тўкиб ишласагина юзага чиқади, деган гапни кўп бор эшитганмиз. Аммо гапнинг пўсткаласини айтиб кўя қолай: менга оғир юк кўтариб терлаб келаётган эшакнинг ҳанграшидан кўра, новдада шундай кўниб сайраётган булбулнинг овози кўпроқ ёқади.

Айтадиларку, аравани тортиб келаётган эмас, араванинг устида ўтирган кўшиқ айтади.

Кудратли Оллоҳим, ерда биз тушунмайдиган нарсалар бунча кўп. Агар кўшиқ аравада маза қилиб кетаётган одам роҳатининг меваси бўлса, эҳтимол, санъат моддий жиҳатдан таъминланган ва ҳеч қандай ташвиши йўқ кишилар кўнгил очишининг маҳсулидир?

Ахир, ғариб кулбаларда яратилган кўшиқларни қасрларда яшаётганлар ҳам айтишадилар-ку. Хонлар ва бадавлат кишилар ҳақидаги эртақларни камбағаллар тўқишган-ку. Шамхол Ирчи Казакни Сибирга сургун қилди. У сургунда ҳам ёниб шеърлар ёзди. Эндиликда Ирчи Казак шеърларини ўқиган борки, кўмиклик Шамхол тўғрисида билади.

Ёш гуржи князи Давид Гурамишвилини тоғликлар ўғирлаб кетишди. Уни Унцукулдаги чуқур ўрага ташлашди. Зах ўрада осмонга қараб ётган князь ўзининг ям-яшил Гуржистонини соғинди ва шеър ёза бошлади.

Хунзах хонининг кизи Ойша ёш чўпон йигитни севиб қолди. Отаси бу ҳақда хабар топиб, кизини уйдан ҳайдаб чиқарди. Қаҳратон киш кечаси эди. Енгилгина кийинган, совук шамолда дейдираб тизза бўйи қор кечиб кетаётган Ойша ўзининг дастлабки кўшиқларини тўкиди.

Шундай экан, эҳтимол, истеъдоднинг кучи одамнинг чорасиз қолишида ёки камбағаллигидадир? Эҳтимол, бахтсизлик ва қайғу-ғам энг сара кўшиқлар яратилишига туртки берадир? Шеър ўзи нима, унга ким керак? Шеър Батирайни кексайган.

касалманд ва оч-юпун ҳолда ўчоққа тикилиб ўтирган пайтда йўқлади. Шеър Маҳмуд ҳолидан Карпат окопларида муз қотиб ётганида хабар олди. Ҳолбуки, у вақтда куёшдан, дунёдан, ҳаётдан азиз бўлган ёри ўзгага турмушга чикиб кетганди. Шеър Абутолибни севган кизи Хотимат ундан юз ўгириб ўзгага эрга текканда, овулма-овул хуржунини орқалаб сарсон юрганида сўроқлаб топди. Шеър Элдарилав олдига котиб кўлидан захар ичиб бўлгандан кейингина етиб келди. Золим Зунти ноиб Анхил Марин оғзини тикишга буюрди, ўшанда Марин энг яхши кўшиғини куйлади. Бу кўшиқ ноиб ҳаловатини ўғирлади, қолган умрида неча марта тушларига кирди.

Истеъдод ўзинг айт, кучинг нимада? Сен ўзи нимасан – виждонми, ор-номусми, мардликми ёки кўрқув? Ахир, кўрққан одамлар ҳам қоронғи тунда ёлғиз кетаётган вақтда ўзига-ўзи далда бериш учун кўшиқ айтади.

Сен бахтмисан ёки кулфат, сен мукофотми ёки жазо? Эҳтимол, сен одамлар етолмай кийналишлари учун яратилган гўзалликсан ёки гўзаллик яратиш учун берилган азобсан? Эҳтимол, сен давр ва воқеалар маҳсулисан? Ахир, тошни тошга урсанг учкун сачрайди. Уруш ҳеч қачон дунёда одамлар сонини кўпайтирмайди, лекин у ердаги қаҳрамонлар сонини оширади.

Мен шеърят нима эканлигини билмаганимдай, истеъдод нима эканлигини ҳам билмайман, улар ҳақида аниқ бир нарса дея олмайман. Лекин баъзан йўлда кетаётганимда, ё уйга қайтаётганимда, ё тушимда (чакмонимга ўраниб ётган бўлсам ҳам), ё ям-яшил майсазорга қадам қўйганимда (худди яшнаётган майсалардан томиримга кон қуйилгандай), ё овқатланаётганимда, ё мусика тинглаётганимда, ё сокин оила, ё сершовқин дўстлар даврасида ўтирганимда, ё болаларни кўтарганимда, ё уларга узоқ умр тилаб дуо қилганимда, ё дўстлар тобутини елкамда кўтариб сўнги манзилига кузатаётганимда, ё севгилим юзига мамнуният билан тикилганимда тўсатдан ҳаёлимга ажиб, ҳайратланарли, сирли ва қудратли бир нарса келади. Баъзан у ғамгин, баъзан у фараҳбахш бўлади, лекин доим мени ҳаракатга келтиради, сўз айтишга, ниманидир ёзишга мажбур қилади. Улар таклифсиз ва ҳеч қутилмаганда келишади.

У келганда Маҳмуд қўлига пандурини олиб гирдикапалак бўлади, севги кўшиғини охиригача куйлайди. У келганда Элдарилав захар томизилган кадахни қўлига олади, Марин ноиб амри билан тикилган лабларидан кон оқса ҳам қўшиқ бошлайди. У келганда Данте, Толстой, Шиллер, Блок, Гёте, Бальзак, Достоевский каби буюклар ҳам ҳаловатини йўқотади. Баъзан у менга Худонинг туманли зулматни ёриб ўтган ёп-ёруғ нурли тимсолидай туюлади.

- Сен ўзи қандай хилқатсан? – сўрайман мен ўша нарсадан.
- Мен сенинг истеъдодингман, сенинг шеърятингман.
- Манзилингни айт.
- Мен ҳамма жойдаман.
- Сенинг ёшинг нечада, тенгдошмизми?

– Э, йўк, мен мисоли лахзаман, ёки минглаб асрдаман. Менда болаларнинг беғуборлиги, ёшлик ғайрати ва кексаларнинг донолиги бор. Мен гулханман, ҳеч қачон сўнмайдиган. Мен кўшиқман, ҳали ҳеч ким охиригача айта олмаган. Мен парвозман, ҳеч ким охиригача учиб етолмайдиган. Мен сендан жуда узоқдаман ва сенинг ўзингдаман. Мен бахтиёр ва тантанали кунларингда ҳам, қайғули дамларингда ҳам ёнингдаман. Мендан осон нарса ҳам, мендан мушкул нарса ҳам бўламда йўк.

Агар мен бўлсам, скрипка торининг титрашидан улкан қояларга дарз кетади. Агар мен бўлсам, сурнай ноласини эшитганда тоғ такалари ҳам водийда рақсга тушади. Агар мен бўлсам, котил кўлидаги қиличини ташлайди, севишганлар бир-биридан қайноқ бўса олишади.

Ёвкур ёри Марямни отда олиб қочганда, мен бор эдим. Жанна д’Арк ўзига эргашган лашкар олдида қилич яланғочлаганда, мен бор эдим. Колумб ёки Магеллан олис сафарга чиқиш учун кемаларининг елканларини кўтарганда, мен бор эдим. «Мона Лиза» асари чизилаётган вақтда ҳам мен бор эдим.

Менинг фалсафам майдони – барча даврлар ва бутун коинот. Менинг қаҳрамонларим – одамлар. Одамларда ақл ва қалб бор. Материядаги барча одамларга муҳаббат ва нафрат, мардлик ва кўркүв, олийжаноблик ва айёрлик, фидокорлик ва ёлғончилик, самимийлик ва ғийбатчилик хос хусусиятдир. Одамлар ақли ва қалби – менинг жанг майдоним. Шу майдонда мағлубиятга учрайман, ғалаба қозонаман ва яратувчанликка замин қўяман.

– Унда ҳақиқатни очик айт: мен нимага ярайман? Эрта-индин эриб кетадиган қорға ўхшашга ҳаракат қилмаяпманми? Менинг қалбимга сенинг сўнмас гулханингдан учкун тушганми ёки сенинг ширин бўсаларинг тотини лабларим ҳис этганми?

Менинг кўзларимдан қувонч ва қайғу ёшлари оқади. Лекин яна шундай кўз ёшларим ҳам борки, улар овчининг келаётганини сезиб пусиб олган кушлардай кўзимнинг тубига бекинган. Бу бекиниб олган кўз ёшлар бири севгидан, бошқаси аламдан, бири бахтдан, бошқаси кулфатдан. Бошимдаги сочим ҳам икки рангда: қора ва оқ. Икрорман, бир оёғим ёшлиқда, бир оёғим кексалиқда. Кексалиқ ва ёшлиқ, улар ўзаро доимо курашадилар, кураш майдони – менинг қалбим!

*Менинг севгим – чинор, унда қўш шох бор,
Бири қуриб борар, бири гуллайди.
Менинг севгим – бургут, гўё икки сор,
Бири парвоз этар, бири қулайди.
Менинг қалбим қийнар икки жароҳат,
Биридан қон оқар, бири битади.
Умрим бўйи шундай: навбатма-навбат,
Гоҳ қувонч, гоҳ қайғу қўлим тутуди.*

Одамзотнинг умри чегараланган. У жуда қисқа, лекин орзулари чегара билмайди. Мен йўлдаман, орзуларим эса уйда. Мен севгилим билан сайр қиляпман, орзуларим эса ёрим билан тотли висол кучоғида. Мен шу кунда яшаяпман, орзуларим эса бир неча йиллар илгари кетган. Орзулар одамзот умр риштаси узиладиган чегарадан ҳам ўтиб кетади ва асрлар оша учаверади.

ШОМИЛ ЕЧГАН ЖУМБОК. Унинг кўлига учта тугуни бор аркон беришди. Бир четидаги икки тугун яқин, учинчи тугун арконнинг нариги охирида. Бу қандай жумбок бўлди экан?

Шомил арконни икки кўлида ушлаб ёзди ва деди:

– Биринчи тугун – бу мен. Иккинчи тугун – бу менинг ўлимим. Мана бу узоқдаги учинчи тугун – умрим бўйи интилиб етолмаган, ўйларим, орзуларим яшаётган жой.

Орзуларим ишлов бераётган майдон айна пайтда ўзим ишлов бераётган майдондан жуда ҳам катта. Шундай экан истеъдод кимга хизмат қилиши керак? Менгами ёки мендан узоқларга учиб кетган орзуларимгами?

Ҳа, сен сўнмас гулхансан. Сен кўшиқсан, ҳеч ким охиригача қуйлай олмайдиган. Сен парвозсан, ҳеч ким охиригича етиб бора олмайдиган. Мен сенинг умрбоқий кўшиқларинг орасига ўзимнинг битта бўлса ҳам аварча кўшиғимни кўша оламанми? Эҳтимол, ўшанда сенинг кўшиқларинг тўкис бўлар.

Мен сенинг сўнмас гулханингдан учкун олиб, Доғистон чўққиси узра кичкина бўлса ҳам ўз гулханимни ёқишни уддалайманми? Бир қоядан иккинчи қоя томон давом этаётган парвозимни салгина бўлса ҳам чўза оламанми?

Менинг овулим – Цада! Бу сўзнинг маъноси – олов. Бир куни мендан бошқа овуллик киши сўради:

– Йигит, қаерликсан?

– Цададан.

Суҳбатдошим дархол кесатди:

– Олдин шеърларингни ўқи, ўшанда биламиз, уларда олов тафти борми ёки музнинг совуғи.

Оғир ўйлар исканжасида қийналаман. Ташқарида ҳаво аллақачон очилиб кетган, қуёш чарақлаб турган бўлишига қарамасдан иссиқ чакмонимни кийиб кўчага чиқмаяпманми? Хўкизни ўғрилар ўмариб кетгандан кейин оғилхона эшигини маҳкам танбаламаяпманми? Одамлар аллақачон эшитиб бўлган воқеаларни ҳикоя қилмаяпманми? Тантанали базмдан эндигина чиққан одамларни меҳмонга таклиф этмаяпманми? Умуман, шу китобни ёзишим шартми?

– Агар ёзмасликнинг уддасидан чиқсанг, ёзма.

– Қандай қилиб ёзмасдан жим яшай оламан? Оғрик зўрайганда бемор индамасдан жим тура оладими? Бахтиёр одам жилмаймаслиги мумкинми? Сокин ойдин кечада булбуллар сайрамасдан жим тура оладими? Зах ердан ёриб чиққан майса

энди ўсмаслиги мумкинми? Баҳор қуёшидан нур эмган ғунчалар очилмасдан тура оладими? Қуёш нуридан қор-музлар эриётган пайтда тоғ дарёлари денгиз томон шарқираб оқмаслиги мумкинми? Чарсиллаб қуриган шох-шабба ўт тушганда гуп этиб аланга олмайдимиз?

Болалигимдан чўпонлар кечаси дарё бўйида, қоялар ёнида, водийда ёки қўраси яқинида ёққан гулханларда исинишни яхши кўраман. Мен-ку биладан, гулханни ўт олдириш ташвишнинг бошланиши, уни совуқ узун кечада ўчирмасдан ёқиб чиқиш мушкул иш.

Мен сезиб турибман, юрагимда ўт-олов бор. Фақат шу ўт-олов бевақт ўчиб қолмаслиги учун, қачонлардир қоронғи кечаларда кимларнингдир йўлини ёритиш ва келиб исиниш учун уни қандай асрай, янада аланга олдириш учун нима қилай? Хуллас, истеъдодимни асраш ва уни қамолга етказишим учун нима қилишим керак?

ОТАМНИНГ ЭСДАЛИГИДАН: Бир тоғлик отамнинг олдига келиб сўради:

– Мен ёзиб кўрдим ва қаттиқ ишонч ҳосил қилдим: шеър тўқий оламан. Аммо зўр шеър ёзиш учун нима қилиш кераклигини билмаяпман.

Отам жавоб берди:

– Скрипкани сошлаш билан иш битмайди, унда куй чала олиш керак. Даланинг борлиги яхши, унга ишлов бериш ва дон сепи билиш керак.

– Зўр шеър ёзиш учун нима қилиш керак?

– Нима қилиш керак? Ишла!

ИШ

*Бизнинг ишни қимқи деса: жонингга роҳат.
Майли, келиб роҳатидан тотсин, марҳамат!*

Кубачинликлар ёдгорликларидаги ёзувлар.

*Мен – шеърга бандаман. Худо берган кун,
Ишлайман, тинмайман тонгдан шомгача.
Ҳожамга бу ҳам кам, баъзан ярим тун
Уйготар, ишлатар яна тонггача.*

*Арава тортаман, елкамга тирқиш
Арава силкинса қаттиқроқ ботар.
Ҳожам аравага кўпроқ юк ортар,
Нетай, тақдиримга ёзилган шу иш.*

Бу воқеа неча йиллар илгари бўлганди. Лекин мен ўша кун тафсилотини, худди кеча бўлгандай ҳанузгача яхши эслайман. Мен бу воқеани эслашни лозим топдим.

Мен шоир Ҳамзат Цадасанинг ўгли бўлсам ҳам, ҳали у вақтларда ўзимни ҳеч ким танимасди. Овулдан олдин Маҳачқалъага, кейин Москвага кетдим. Йиллар ўтди. Адабиёт институтини тугатдим, ўнта китоб чиқардим. Битта китобим учун Давлат мукофотиغا сазовор бўлдим. Бир сўз билан айтганда шоир Расул Ҳамзатов бўлиб танилдим. Уйландим. Ўшанда яна кадрдон овулимни кўриб келишни ният қилдим.

Кун бўйи болалигимда шаталоқ отиб чопган кенгликларда, тенгдошлар билан кизгин суҳбат курган, қояларга тикилиб турган жойларда, ғорларда, сувнинг шилдирашини тинглаган сой бўйларида кездим, мазорларда сукут сақлаб тин олдим, кейин оҳиста далаларда юрдим.

Америкада бўлганимда Форд заводида автомобилларни синовдан ўтказадиган тепаликни кўргандим. Менимча, ёзувчи учун мана шундай синов тепалиги ўзининг туғилган юрти ҳисобланади.

Аёллар бугдой ўримидан қайтишаётган экан. Бугдой пояларини тутамлайвериб қўллари қаварган, ўрокни ҳар серпаганда эгилавериб чарчаган аёллар дам олиш учун шундок йўл ёқасига ўтиришди. Мен уларга яқинлашдим.

Улар бу мавзуда аввалдан суҳбатлашиб келишаётганмиди ёки мени кўришганидан кейин суҳбат бошланганми, билмадим, аёллардан бири пешанасидаги терни артиб деди:

– Агар мендан дунёда нимани хоҳлайсан, тила тилагингни дейишса, Расул Ҳамзатовнинг енгил турмуш тарзини ва унинг ташвиш билмайдиган юрагини сўраган бўлардим.

– Сен Расулнинг юраги ўрнида бир бўлак пишлоқ бор, ҳеч қачон оғринмаган деб ўйлайсанми, – дея менинг тарафимни олди қариндош аёл.

– Эҳтимол, унинг юраги бир бўлак пишлоқ эмасдир. Лекин унинг бугдой ўримида қатнашмаслиги бор гап. Уни хўжаликда уриладиган занг меҳнат қилишга чорламайди, тушлик вақти бўлганини билдирмайди. У иш қуни нималигини, унга қанча ҳақ ёзилишини, пул қандай ишлаб топилишини билмайди. Хаёлига нима келса шеър қилиб тўқийди, кўнгли тусаса қўшиқ айтади. Нега у ташвиш чекиши керак? Нимадан ҳам юраги безовта бўларди? Шунинг учун мен унинг тақдирига ҳавас қиламан.

О, илтифотли аёллар! Мен сизга ўз ишимнинг машаққатини ва тўхтовсизлигини қандай тушунтирсам экан?

Мен оғир ўйлар билан овул томон йўл олдим. Овулдаги тош супачаларда оқсоқоллар суҳбатлашиб ўтиришган экан. Улар экинзор, келгуси йил ҳосили, тоғлар, яйловлар, ўсимликларнинг касалликлари, овулнинг ўтмиши тўғрисида хотиржам суҳбат қуришарди. Мен улар ёнига келиб салом бердим ва бўш тош супага ўтирдим.

Битта оқсоқол қўйнидан янги газетани олиб варақлади, унда менинг шеърларим ҳам чиққанди. Суҳбат мавзуси шеърга қўчди. Чавандозга отига айтилган мактовлар ёқади. Мен ҳам овулдошларим шеърларимни макташларини умид билан кута

бошладим. Ахир, Москвада, Маҳачқалъада мақтовлар айтилишига кўникиб бўлгандим. Лекин газетани ушлаб турган оксоқол деди:

– Сенинг отанг Ҳамзат ҳам шеър ёзарди. Энди сен Ҳамзатнинг ўғли ҳам шеър ёзаяпсан. Қачон ишламоқчисан? Ёки умринг бўйи нон топиш қанақа қийин эканлигини билмасдан ўтиб кетмоқчимисан.

Сухбат авзойи бундай ўзгаришини кутмаганим учун руҳсиз аҳволда жавоб қайтардим:

– Шеър ёзиш – менинг ишим.

– Агар шеър ёзиш иш бўлса, унда бекорчилик нима? Агар кўшиқ айтиш меҳнат бўлса, унда дам олиш нима?

– Ким кўшиқ хиргойи қилаётган бўлса, бу унинг учун дам олиш. Лекин шу кўшиқни ёзган шоир учун бу иш бўлган. Бундаин иш ҳордиксиз ва уйкусиз, дам олиш ва таътил кунлари нималигини билмай давом этади. Айтайлик, мен учун қоғоз сизнинг экинзорингизга ўхшайди. Ҳарфлар мисоли дон, шеърлар эса бошоқлар.

– Бу гапларингнинг ҳаммаси қуруқ сафсата. Ҳеч қачон экинзор мени кўриш учун уйимга келмайди. Мен ўзим ишлаш учун далага чиқишим керак. Кўшиқ эса, сени ўзи келиб йўқлайди, ҳатто иссиқ ўринда ётган бўлсанг ҳам. Ҳар бир кўшиқнинг – бу эшигингни тақиллатиб кириб келадиган меҳмон. Демак, ҳар бир кўшиқнинг ёзилиши – байрам. Бизнинг экинзоримиз эса, кундалик ҳаётини юмуш.

– Аммо шеърят, кўшиқ – бу менинг ҳаётим.

– Демак, сенинг ҳаётинг ҳамиша байрам. Кўшиқ ёзиш – бу истеъдоднинг иши. Истеъдоди бор одам кўшиқни тез ёзиб ташлайди. Агар кимда-ким истеъдоддан бебаҳра қолган бўлса, кўшиқ ёзиш учун ишлашига тўғри келади. Лекин бу масалада ишлаш жуда катта аҳамиятга эга эмас.

– Сиз бу борада ноҳақсиз. Негаки, кимки истеъдодсизроқ бўлса, санъатни енгил иш деб ўйлайди. Кўшиқ кетидан кўшиқ ёзаверади. Бошқача айтганда, кўпроқ пул топиш учун енгил-елпи иш қилади. Ҳақиқий истеъдод эса, зиммасидаги масъулиятни ҳеч қачон унутмайди, ҳар бир шеър ижод маҳсули бўлгани учун унга энг муқаддас, энг муҳим ишдай қарайди. Бу сизга тайёр кўшиқни қуйлаш ёки ҳикояни ўқиб мазмунини сўзлаб бериш эмас.

– Унда сен бизга қандай ишлашингни, ҳунарингнинг машаққатли жиҳатлари тўғрисида сўзлаб бер.

Даврада, асосан, кекса дехқонлар ўтиришганди. Мен юксак шеърят ҳақида гап очдим ва тез орада англадимки, ўзим учун жуда оддий туюлган гапларни уларга тушунтиришим қийин. Охир-оқибат, сўзимни йўқотдим, бундан ўзим хижолат бўлдим, фикримни охирига етказмай гапимни тугатдим ва хаёлга толдим. Ўша кунги сухбатда овул оксоқолларининг қўли баланд келди. Мен уларга нима учун шеър ёзиш қийинлигини, умуман шеър ёзиш қанақа иш эканлигини тушунтириб бера олмадим.

Ўша суҳбатга ҳам кўп йиллар бўлди. Лекин кимдир мендан ўша саволга жавоб сўраса, ҳозир ҳам унга ишим нимадан иборат эканлигини, бошқа ишлардан нима-си билан фарк қилишини ва нима учун шеър ёзиш қийинлигини тушунтириб бера олмасам керак.

Менинг иш жойим ўзи қаерда? Албатта, стол атрофида, тўғрироғи, ёзув столим атрофида. Лекин мен тоғ сўкмоғида сайр этаётганимда ҳам шеър устида ишлайман, сатрларимга макбул сўзлар, оҳанглар излайман, айримларидан воз кечаман. Балки поездда кетаётганимдадир, чунки ўзга мамлакатларга сафарга йўл олганимда Ватан ҳақидаги шеърларимнинг ғоялари кела бошлайди. Самолётда ҳам, трамвайда ҳам, шаҳарнинг марказий хиёбонида ҳам, ўрмонда сайр этганимда ҳам, соҳил бўйида ҳам, вазир қабулида ҳам, хуллас, ер юзининг қаерида бўлсам ўша жой менинг экин-зорим – менинг иш жойим ҳисобланади.

Мен қачон ишлайман? Эрталабми ёки кечкурун? Менинг иш вақтим қанча давом этади? Саккиз соатми, ёки олти соат? Эҳтимол, ўн икки соатдир, ёки ундан ҳам кўпдир? Агар иш соатим шунча кўп экан, нега мен иш ташлаш эълон қилмаяпман? Нега саккиз соатлик иш куни учун курашмаяпман?

Ҳамма гап шундаки, мен эсимни таниган кундан ҳар доим ишлайман. Овқатланган вақтимда ҳам, театрда ҳам, мажлисда ҳам, овда ҳам, тўйда ҳам, мотамда ҳам, транспортда кетаётганимда ҳам, байрамда ҳам... Ҳатто ишим тушимда ҳам давом этади. Бундай ўйлаб кўрсам, ўзи аллақачон иш ташлаш эълон қилишим керак экан?

Қандай ишлайман? Бу саволга жавоб бериш ҳаммасидан қийин. Баъзан менинг ишим ҳам бошқа ишларга ўхшайди деб ўйлайман. Баъзан эса ишим фақат ўзимга хослигини сезаман, уни ер юзида яшаётган одамларнинг бошқа бирон ишига ўхшатиб бўлмаслигини тушунаман.

Баъзан менга шундай туюлади, атрофимдаги ҳамма одамлар ишляпти, мен бекор юрганга ўхшайман. Баъзан эса, фақат мен ишляпман, атрофимдаги бошқа одамлар бекор юргандай туюлади.

Қушларга нима? Ҳаёти давомида битта қўшиқни куйлайди, уни ҳам катта қушлардан ўрганган. Жилгага нима? Минг йиллардан буён бир хил овоз чиқариб жилдирайди. Мен эса ўзимнинг қисқа умримда яна узок йиллар янграб турадиган кўшиқлар яратишга интилишим керак.

Шубҳасиз, биринчи бор далани шудгор қилган одамга осон бўлмаган.

Агар далани мингта одам шудгор қилган бўлса, минг биринчи одамнинг шудгор қилиши осонроқ кечади. Агар мингта одам шеър ёзган бўлса, минг биринчи одамга шеър ёзиш қийин кечади.

Ҳа, бободехқоним, менинг ишим қайсидир жиҳатлари билан сенинг ишинга ҳам ўхшайди. Шунинг учун сен менга ҳар куни дам оладиган, ҳар куни байрам қиладиган бекорчиларга қарагандай қарама. Мен ҳам уйқусиз узун кечаларда сен ўз далангни ўйлагандай ўз экин майдонимни ўйлаб чикаман. Сен экиш учун энг сара

уруғларни танлайсан. Мен ҳам шеърим учун дунёдаги барча сўзлар орасидан энг маъқулларини излайман. Бундай сўзлар мингтадан битта бўлади. Мен ҳам ишга киришадиган, сўзлар майсадай унадиган ва мўл-кўл ҳосилни кўтарадиган дақиқаларни орзиқиб кутаман. Менда ҳам ишлов бериш ва чопикқа тушадиган вақт бор, чунки сенинг далангга ўхшаш менинг экин майдонимда ҳам ёввойи ўтлар ўсади. Ахир, энг замонавий машиналарда ҳам донни ёввойи сулидан тозалаш қийин. Керакли сўзлар орасидан ёввойи сўзларни ажратиш ва уларни олиб ташлаш эса бундан ҳам қийинроқ.

Сен экинзорим совуқдан, дўлдан, курғоқчиликдан зарар кўрмасин деб куюнасан. Мен шундай кўшиқлар яратиш истайманки, улар энг хавфли душман – вақтни писанд қилмасин. Истайманки, улар яна юз йиллар янграсин.

Менинг ижод маҳсулимга ҳам бит, чигиртка, кемирувчиларга ўхшаш зараркундалар хавф солади. Улар ижод маҳсулимни ғажиж, бутунлай йўқка чиқариши ёки одамлар кўрганда юз ўгирадиган даражага солиши мумкин. Бу кемирувчилар сенинг экинингга хавф солувчи сичқон ва юмронкозиклардан жуда катта, уларга қарши курашиш ҳам қийин, эҳтимол, уларга қарши курашишнинг ўзи бефойда.

*Печкада ўт ёнар, ўтирмай ёвуқ,
Жунжсийман, тирқишдан уради шамол.
Игнадай тешиқдан туюдай совуқ
Киради деб, бежиз айтишмас мақол.*

*Кўшигимда қолса бирон-бир бўшлиқ,
Тинчим йўқолади этгунча барҳам.
Чунки одам каби жунжжикар кўшиқ,
Сўзлар аро ўтса қилдай шамол ҳам.*

Мен ижод маҳсулимни одамларга тақдим этаман. Доғистоним ва бошқа эллардаги одамлар унинг мазаси ёки талхини, ўзига хос таъмини билишлари керак. Ишқилиб, унинг таъми бошқа ижод маҳсулларининг таъмига ўхшаб қолган бўлмасин.

Эсимда, болалигимда отам боғламга боғлиқ боғлашни ўргатганди. Мен боғламни тиззамда босиб, боғлиқни қаттиқ тортиб боғлаётган вақтимда отам уқтирганди: – Расул, кўзингга қара, боғлиқни қаттиқ боғлама.

Энди ёзаётган мисраларимдан кўнглим тўлмай, мос сўзларни тополмай қайта-қайта ўчириб ёзаётган кезларимда, барибир, шу шеърни тугатиб кўйишим керак деб қийналиб турган вақтимда, баъзан отамнинг ўша ўгити ёдимга тушиб менга далда бўлади: «Расул, кўзингга қара, боғлиқни қаттиқ боғлама».

Ҳар йили бир хил ҳосил олиб бўлмайди. Бир йил буғдойдан шундай ҳосил кўтариладики, ташишга машина етишмайди, кўйишга омбор топилмайди. Кейинги уч

йилда эса, далада майса кўкармайди. Менинг иш унумим ҳам шундай. Баъзан ёзиш учун жиддий тайёргарлик кўраман, сара сўзларни олдиндан мўлжаллаб кўяман, лекин кўнгилдагидек шеър ёзила қолмайди. Шунда таржимага мурожаат қилишга тўғри келади, на илож, Канададанми, Австралияданми ёки бошқа мамлакатданми буғдой сотиб олишимиз керак. Ахир, юрагимдаги шеър қоғозга кўчгиси келмаётган бўлса, бу масалада ҳеч қандай техника, ҳеч қандай кимёвий ишлов ёрдам бермайди.

Нима ҳам қила олардик? Агар ҳар бир саёҳат, ҳар бир уриниш муваффақиятли яқунланаверганда эди ҳамма бахтиёр, ҳамма уйда хурсандчилик бўларди. Агар ҳар йил замин мўл-кўл ҳосил тутаверганда ҳамма тўк-фаровон яшарди. Агар қоғозга ёзилган ҳар бир нарса кўшиққа айланаверганда, одамлар аллақачон оддий сўзларда суҳбатлашишмасди, бир-бирига қараб кўшиқ айтишарди. Афсуски, кўшиқ ёзиш жуда кийин иш.

Мен Доғистондаги, Грузия, Арманистон ва Болгариядаги вино заводларида, Пльзень пиво заводида бўлганман. Назаримда, шоирлар ва вино тайёрловчилар ишларида қандайдир ўхшашликлар бор. Ўзига хос жиҳатлар, топқирликлар уйғундай. Худди вино бочкаларда сақлангани каби шеър ҳам қалбда маромига етказилиши лозим. Маромига етган шеърда эса, яхши вино каби қалбга кўтаринки кайфият бағишловчи сирли бир нарса бўлади. Эҳтимол, шу жиҳати билан шеърят ва вино бир-бирига ўхшаб кетади.

Баъзан овуллардаги магазинларга вино бочкаси билан машиналарда олиб келинади. Худди шундай Бўйноқ заводи винолари овулдаги магазинларга бочкаларда таркатилади.

Бочкада вино олиб келаётган машиналарни кўришлари билан йигитлар овулнинг ҳар томонидан бир-бирларига сир бой беришмай гўё хотиржам, аслида эса шошилиб магазин томонга оқиб кела бошлайди. Улар чўпон новга туз солганда кўйлар қуршаб олгандай, виноли бочкалар атрофида гирдикапалак бўлишади.

Вино кўзаларга қуйилади. Шубҳасиз, ҳамма винодан ҳўплаб кўради. Ўша заҳотиёқ уларнинг винодан ҳафсалалари пир бўлади ва эътирозлари тилга кўчади.

– Шу ҳам виноми, сувдан фарқи йўқ.

– Сойдаги сув деяверинг.

– Нега мени айблайсизлар? – дея ўзини ҳимоя қилади сотувчи. – Кўрдинглар, виноли бочкаларни машинада олиб келишди. Ўзларинг виноли бочкаларни туширишга ёрдам бердинглар. Менинг айбим нима? Менга қандай вино олиб келишса, ўшани сотаман. Хоҳламасанглар, сотиб олманглар.

Маълум бўлишича, шаҳардаги омбор мудирини туманларга таркатишдан олдин бочкадаги винодан қуйиб олиб, ўрнини сув билан тўлғазиб дер экан: «Тумандагилар шундай вино бераётганимизга ҳам шукур қилишсин».

Туман омборидагилар ҳам бочкаларни овулларга таркатишдан олдин ўша ишни такрорлашиб, дер эканлар: «Овулдагиларга шундай вино ҳам бўлаверади». Йўлда

шофёр ва хизматчилар чанқовбосди қилишиб, ўз насибаларини идишларига қуйиб олишиб, ўрнини жилға суви билан тўлатишади. Натижада, бочкада сув қўшилган вино эмас, сувга вино қўшилган аллақандай бемаза аралашма пайдо бўлади.

Баъзан шеър деб тақдим этилган нарсаларни ўқиганда ҳайрон қоласан. Уларда нима кўпроқ: шеърятми ёки сўзбозлик? Бундай тизмаларни ижодхонасида ўтириб ишлашга тоқати йўқ шоирлар қоралашади. Аммо шалдираган жилға денгизга, ялқов пиёда Маккага етиб бормади. Агар икки чавандоз битта отга мингашса, улар бир-бирини ушлаб олишади. Истеъдод ва иш битта отда шундай кетишади.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ: Истеъдод ва иш шеърда бирлашиши керак, худди ханжар қинга жойлашгандай.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Мен ҳам болалигимда кўчадан бери келмасдим. Мактабда ўқиб юрганымда шеър ёза бошладим. Лекин ўтириб шеър ёзишга ҳам, адабий китоб ўқишга ҳам, уй вазифаларини бажаришга ҳам сабрим чидамасди. Стулга ўтир дейишса, бир жойда тинч ўтира олмасдим. Пайт пойлаб кўчага чопардим. Ҳозир ҳам столга ёпишиб ўтириб, сабр-бардош билан ишлайман деб айтишим қийин.

Бир куни отам мени дарс тайёрлатиш учунми, ёки шеър ёздириш учунми стулга ўтказиб бир дақиқага уйдан чиқди. Отам эшикни ёпишга ҳам улгурмади. Мен стулдан сакраб тушиб томнинг устига чопдим. Мени томнинг устида кўрган отам онамга буюрди:

– Илгакка осилган арқонни олиб кел.

– Нима қиласиз?

– Расулни стулга боғлаб қўймоқчиман, бўлмаса ундан одам чикмайди.

Отам шошилмасдан мени стулга боғлади ва пешанамга секин чертиб деди:

– Мана шу ердагини қоғозга кўчир!

Қанийди, биз ёзувчиларни кимдир вақти-вақти билан ижод столимиз ёнига шундай боғлаб қўйса.

Эҳтимол, бош яхши ишлар. Лекин бош ишлаганда қўл ишламаса, бу буғдой майдаламасдан курук айланаётган тегирмонга ўхшайди.

ШАНГРЕЙ, УНИНГ ЎҒЛИ ВА БЕШ СЎМЛИК ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Яқин ўтган замонда, Хунзах томонда Шангрей деган бадавлат ва ҳурматли киши яшаган экан. Унинг фаровон турмушдан талтайиб кетган ёлғиз ўғли бор экан. Шангрей ўғлининг овулдаги бошқа кишиларга ўхшаб ишлашини, меҳнатда суяги қотишини истар экан. Қариндошлари ва отасининг кадрдонлари уни жуда эркалатиб юборган экан. Унга кимдир от, кимдир ханжар, кимдир камзул совға қилса, кимдир пул берар экан.

Бир куни Шангрей қаттиқ касал бўлиб қолибди. Ҳеч қандай дори-дармон унга таъсир қилмабди. Қариндошлари ва кадрдонлари унга парвона бўлиб сўрашибди:

– Сенинг соғайиб кетишинг учун яна нима қилайлик?

– Мен дардимга нима дармон бўлишини биламан. Лекин сизлар бу орзу-ниятимни рўёбга чиқара олмайсизлар.

– Айт, қўлимиздан келган барча ишни қиламиз.
– Агар ўғлим ўзи меҳнат қилиб беш сўм топса ва уни менга узатиб «Ота, шу пулни олиб қўйинг» деса, ўшанда соғайиб кетаман.

Икки кундан кейин ўғил отаси ёнига келиб беш сўм узатиб деди:

– Ота, шу пулни олиб қўйинг. Мен бу пулни Қайсу дарасида дарахт кесиб топдим.

Ота бир ўғлига, бир пулга қаради. Кейин пулни оловга ташлади. Ўғли сесканиб ҳам қўймади. Фақат юзига тарсаки тортилгандай, оқариб кетди.

Аслида, бу пулни унга ёш бола нарса кийналиб юрмасин деб тоғаси берганди.

Бир неча кундан кейин ўғил яна касал отаси ёнига келиб, пул узатди:

– Гунибадаги янги йўл қурилишида ишлаб топдим.

Ота бир ўғлига, бир пулга қаради. Кейин пулни ғижимлаб, деразадан улоқтирди. Ўғил сесканиб ҳам қўймади. Маълум бўлишича, бу пулни унга отасининг кадр-дони берган экан.

Ўғил учинчи бор отасининг олдига келди ва учинчи бор беш сўмликни узатди. Отаси ўғлининг юзига ҳам карамасдан беш сўмликни икки бўлак қилиб йиртиб, ерга ташлади. Шу захоти ўғил лочиндай ташланиб, ердан пул бўлақларини олди ва силаб-сийпаб тўғрилади. Отасига таъна қилди:

– Мен бу пулни оддий қоғоздай йиртиб ташлашингиз учун отхона тозалаб топганим йўқ. Қаранг, қўлларим кавариб кетди.

– Билдимки, сен бу пулни чиндан ҳам ишлаб топган экансан.

Шангрейнинг кайфияти кўтарилди, соғая бошлади ва тез кунда бутунлай тузалиб кетди.

Шундай, пулнинг кадрини уни ҳалол меҳнат қилиб топган одам билади.

Эҳтимол, шеърда ҳам шундай. Агар шеърни кийналиб ёзган бўлсанг, ундаги ҳар бир сўз, ҳар бир ўхшатиш сен учун азиз. Агар сен ғояни кўчадан топиб, йўл-йўлаккай ёзган бўлсанг, ундан бебаҳо шеър чиқмайди.

*Тан бераман заргар қўшимга,
Ўз ишини билади чиндан.
Бир зумгина қараб буюмга,
Ажратади мисни олтиндан.
О ўқувчим, ўзингсан зукко,
Менда бўлса эди зийрак кўз.
Аниқлардим сатрлар аро,
Қайси бири миси чиққан сўз?*

Агар мазали балиқ таом егинг келса, ўзинг кўлга бориб балиқ тут. Бургут шамолга қарши учади, балиқ оқимга қарши сузади. Шоир ҳам хоҳ у қувончли, хоҳ у

ғамли бўлсин уйғонган туйғулари асосида шеърлар ёзади. Бир куни Абутолиб шундай воқеани сўзлаб берганди.

БАЛХАР КУЛОЛЛАРИ, УЛАРНИНГ ТУВАКЛАРИ ВА ЯРАМАС ХАРИДОРЛАР ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Балхарлик кулоллар тайёрлаган сополларини хуржунларига солишиб, эшак ва хачирларига юклашди. Кейин сотиш учун шаҳарга йўл олишди. Йўлда яқин овулдаги шумтака йигитлар дуч келишди.

– Туваксоларга йўл бўлсин, узокка бораяписизларми?

– Шаҳарга тувакларни сотгани кетаяпмиз.

– Қанчадан?

– Кичкина туваклар ўн тийиндан, катта туваклар беш тийиндан.

– Нега бундай?

– Чунки кичкина тувакни тайёрлаш каттасини тайёрлашга нисбатан қийинроқ.

Шумтакалар балхарлик кулолларнинг барча сополларини сотиб олишди.

– Ишимиз ҳалол, бизда фирромлик йўқ, – дейишиб кулоллар уловларини орқага буришди. – Ҳали бу туваклар неварангизга ҳам хизмат қилади.

Кулоллар довонга кўтарилганда дам олиш учун ўтиришди. Улар тепадан тоғ сўкмоғига қарашди ва ўзларидан тувак сотиб олган йигитлар нима билан шуғулланаётганларига кизиқиб қолишди. Йигитлар тувакларни жар ёқасига териб қўйиб, йигирма метрлар узокликдан мўлжаллаб тош отишаётган экан. Афтидан, улар ким кўп тувак синдириш бўйича мусобақа ўтказишаётганди. Тувакка тош текканда чарсиллаб синар ва жарликка куларди. Бу ҳолат йигитларга завқ бағишларди.

Кулоллар буйрук берилгандай сакраб туришди. Ханжарларини кинидан чиқаришиб безорилар томон ўқдай учишди.

– Ярамаслар нима қилаяписизлар? – дея ҳайкиришди кулоллар. – Биз сизларга энг сифатли сополларимизни сотган эдик. Сизларда виждон деган нарсасиз борми ўзи?

– Нега биздан ранжияписизлар? – ҳайрон қолиб сўрашди йигитлар.

– Сизлар ўз маҳсулотларингизни бизга сотдинглар. Биз сополларингиз учун яхшигина ҳақ тўладик. Туваклар энди бизники, уларни синдираётганимиз билан нима ишларингиз бор? Хоҳласак уларни синдирамиз, хоҳласак уйга олиб борамиз, хоҳласак йўлга ташлаб кетамиз.

– Тувакларни сизга сотган бўлсак ҳам улар бизга бегона эмас. Биз оддий тупрокни тувакларга айлантириш учун қанча меҳнат сарфлаганмиз. Шундай чиройли, кўзни яйратадиган тувакларга айланиши учун қанча меҳримизни берганмиз. Бу тувакларни ясаганимизда, улар одамлар қорига ярайди, кимларгадир фойдаси тегади деб ўйлаганмиз. Тувакларни сизга сотаётганимизда, уларга бўза қуясиз, булок сувидан тўлдирасиз ёки гул ўстирасиз деган ниётда бўлганмиз. Сизлар эса бизнинг қанча меҳнатимизни, қанча яхши ниётларимизни тош билан ваҳшийларча уриб, майда-майда қилиб жарга қулатдингиз. Сизлар ҳеч нарсанинг фарқига бор-

майдиган безори болалар сайроки кушларга тош отгани каби бизнинг меҳнатимиз ва меҳримиз сингган сополларимизга тош отдинглар.

Кулоллар йигитларга пулларини қайтиб беришиб, бутун қолган тувакларни йиғиштириб олишди ва ғамгин ҳолда уйларига қайтишди.

Дунёда бирор нарсани яратиш учун бутун кучини, зехнини, меҳрини берган ва меҳнати маҳсулини кўрганда қувонган одам борки кулолларнинг ғамгин ҳолатини тушунади.

Абутолибнинг бу ҳикояси менга олис Японияда кўрган денгиз тубидан марварид излаётган қизларнинг заҳматли меҳнатини эслатди. Чиройли, келишган қизлар денгиз тубига шўнғиб, мумкин қадар кўпроқ моллюска чиғанокларини териб белидаги халтачаларга солишиб олиб чиқишарди. Олиб чиқилган чиғанокларнинг биттасидагина марварид бўлиши мумкин. Лекин марваридли чиғанок бўлиши учун минглаб чиғанокларни олиб чиқиш керак. Ўша марваридли чиғанокни олиб чиқиш ва улардан шода пайдо қилиш учун неча марталаб денгиз тубига шўнғишга тўғри келади.

Худди шундай оддий суҳбатларда ишлатиладиган сўзлардан саралаб олиб, улардан марварид-кўшиқ яратиш осон эмас. Барча оддий сўзлар, барча воқеалар, барча туйғулар, барча ҳаётий тажрибалар мисоли денгиз тубидаги сочилган марваридли чиғаноклар. Денгиз тубига тўхтовсиз шўнғиётган марварид изловчиларнинг иши оғир. Бунинг учун канча саломатлик, бардош, интилиш, ирода ва тажриба керак. Шунингдек, бундай ишда омад жуда ҳам зарур. Марварид изловчиларнинг сабр-бардоши, кумуш идишга безаклар чизаётган кубачинлик мисгарларнинг сабр-бардоши – булар бир вақтнинг ўзида ҳам истеъдод, ҳам меҳнат.

Қачон учса толмас шеърнинг қаноти?

Жавоб берар тоғликларнинг ҳикмати:

Шеърда бўлса кубачинлик саботи,

Шеърда бўлса усталарнинг санъати.

ҲАР БИР ТОҒЛИК БИЛАДИГАН ҲИКМАТЛАР:

Балогатга етмаган қизингни турмушга берма.

Дарёга яқинлашмагунча чоригингни ечма.

Ўрмонда учаётган илвасинни овламасдан олдин, уни пишириш учун қозонга олов ёқма.

Қора-қўнғир тулки териси биринчи бўлиб кўрганники эмас, уни овлаган овчиники.

ЭСДАЛИҚДАН: Бошимдан ўтган бу воқеани сўзлаб бергим келмаяпти. Чунки унда мақтанадиган жойнинг ўзи йўқ. Лекин воқеаларни бир бошдан сўзлаяпманми,

уни бир чеккага суриб кўя олмайман. Тоғликлар бекорга айтишмайди: «Агар киндигингача сувга тушган бўлсанг, тўла чўмилиб чик», «Агар халтани очсанг, уни охиригача қок, нима ичида бўлса тушсин».

Мен ҳозир ёзаётган китобимни, агар кўнгилсиз воқеа юз бермаганда аллақачон тугатган бўлардим. Ҳозир айнан шу ҳақда ёзмокчиман.

Одатда, туркум тўплашга киришсам ёки китоб ёзишни бошласам каерга борсам ҳам кўлёмаларни ўзим билан олиб юраман. Шу тарика кўлёмалар мен билан бирга кўплаб мамлакатларда бўлган. Албатта, кўлёмаларни йўлга шундай кўтариб юриш учун олмайман. Меҳмонхоналарда тонг пайтида уларни кўздан кечиришга, бир-иккита янги саҳифа ёзишга вақт бўлади. Бу асар кўлёмаси ҳам денгиз орти мамлакатларида ҳам бўлиб қайтган.

Бир гал Брюсселдан қайтар эканман Москвадаги «Москва» меҳмонхонасининг саккизинчи қаватидан жой олдим. Гап очилдими, айтиб қўяй, мен учун «Москва» меҳмонхонаси оддий меҳмонхона эмас. Айнан шу меҳмонхонада Москвада кечган умримнинг ярми ўтган десам сира муболаға қилмайман.

Бу меҳмонхонадаги маъмурлар, қаватдаги навбатчилар, хизматчиларнинг бари менга таниш, улар ҳам мени танишади. Менинг айнан «Москва» меҳмонхонасидан жой олишимни Москвадаги танишларим яхши билишади. «Расул Москвада» деган сўз, улар учун меҳмонхонага келишлари учун бир сабабдай бўлиб туюлади.

Меҳмонхонадаги хонамга кириб юз-қўлимни ювмасимдан телефон жириглайди, эшик тақиллайди. Тезда хонада ўтиришга ва ҳатто эмин-эркин юришга жой қолмайди. Тўғри, меҳмонхона хонаси ўз уйинг эмас, лекин биз тоғликлар қадимий ода-тимизга кўра меҳмондан учинчи куни ким эканлигини сўраймиз. Ҳамма келганлар ҳам уч кунини хонамда ўтказмаганлигини ҳисобга олсак, айрим меҳмонларнинг ким эканлигини кейинчалик ҳам билмаганман.

Шундай қилиб, кунлардан бир куни мен Брюсселдан қайтишда ҳар доимгидай «Москва» меҳмонхонасидан жой олдим, ҳар доимгидай хонада меҳмонларим кўп эди. Баъзи бирлари хориж сафаридан эсон-омон қайтганим билан табриклаш учун, бошқалари шундай ҳеч қандай сабабсиз келишганди. Уларнинг айримларини ўзим қақиргандим, айримлари таклифсиз бостириб киришганди.

Хонада шовкин-сурон солиб аввал кимнидир роса мактадик, кейин шовкин-сурон солиб кимнидир қораладик. Кулишдик ва ичдик. Қўшиқ айтдик ва яна ичдик. Бу вақтда хона кимдир стол остида ҳўл ғўла ёққандай сигарета тутунига тўлганди.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ. уни учта сабаб эрта қаритган. Биринчиси, таклиф этилганлар келиб бўлишган, барча бир кишини кутаяпти, у бўлса кечиккандан кечикаяпти. Иккинчиси, хотин аллақачон овқатни стол устига қўйиб бўлган, арок олиб келишга кетган ўғлининг қораси сира кўринмайди. Ниҳоят, учинчи сабаб: ҳамма меҳмон кетиб бўлган, базм давомида миқ этмай ўтирган битта меҳмон осто-

нада тўхтаб тинмай гапиряпти. Гўё у сукут саклаганининг ҳиссасини чиқариш учун гапиришдан тўхтамайди, хайрлашишни хаёлига ҳам келтирмайди.

Қанча чарчаган бўлмагин, қанча уйку босмасин унинг бўлмағур гапини тинглашга мажбурсан. Ишкилиб, тезроқ гапини тугатсин, тезроқ кетсин деган ниятда барча гапини маъқуллайсан. Лекин сенинг маъқуллашларинг унга илҳом бағишлайди, янги-янги бўлмағур гапларни топади.

Ўша кечаси менинг хонамда худди шундай меҳмон бўлганди. Ҳозир мен у ҳақда ва жуда хунук оқибатлар билан тугаган ўша кеча ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. Ҳаммадан кеч қолган ва кўп ичиб қўйган бу меҳмон гандираклар билан менинг елкамга осилди, кетма-кет чекиб сигарета қолдигини тўғри келган жойда – стулнинг суянчиғида, деразанинг тоқчасида, қоғозларим тахланган стол устида, чамадонимнинг металл қисмида эзгилаб ўчирди ва сигарета қолдигини тўғри келган томонга иргитди.

Аввал у мени мактади, эътироз билдирмадим. Кейин у ўзини мактади, эътироз билдирмадим. Сўнгра у хотинини мактади, жим кулок солдим. Ниҳоят, у мени ҳар хил бўлмағур гаплар билан ҳақорат қилишга ўтди, мен индамай чидадим. Фақат ҳорғин ўйга толдим: «Ҳозир у ўзини сўқади, кейин боплаб хотинини сўқади». Чунки, унинг гапи мантиқан шундай давом этиши керак эди. Аммо у гапининг ўзини сўқиши керак бўлган жойига келганда бирдан тўхтади ва гандираклар ўз хонасига ухлагани кетди. Тўғри, унинг кетгани мени ранжитмади. Лекин у кетар экан, эртага албатта келиб гапини давом эттиришини айтди.

Баъзан айтишади: меҳмонга қайси томондан қарасанг ҳам чиройли кўринади, лекин меҳмоннинг елкаси ҳаммасидан гўзал. Шу кеча бу гапнинг нақадар тўғрилигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилдим. Хонамдан кетаётган меҳмоннинг елкаси менга жуда гўзал кўринди.

«Хайрият, – дедим енгилгина нафас олиб, – барча ғалвадан қутулдим. Энди хотиржам дам олсам бўлади». Мен эшикни ёпиб, ўринга чўзилдим ва кўрпани устимга тортдим. Ўша заҳоти қаттиқ ухлаб қолибман. Жуда хотиржам ухлардим, гўё ташқарида ёмғир томчилаяпти, мен эса иссиқ чакмонга ўраниб олганман. Туш кўрибман, тушимда гулхан ёнида чакмонга ўраниб ётибман, чўпонлар гулханга ўтин қалаб туришибди. Гулхандан қуюқ тутун кўтарилибди, кўзларим ёшланибди, кўзим ачибди. Кейин бирдан новвойхонада юрибман, ҳаммаёқ иссиқ, қуйган хид келаяпти. Кейин бирдан дўстларим билан шаҳар ташқарисида қабоб пишираётган эканмиз.

Кўзларим тутундан ачишиб уйғондим. Ўрнимдан турдим, ҳеч нарсани кўрмадим. Хона тутунга тўлган, гилам, парда, эшик ёнаяпти. Дераза томонга интилдим. Қарасам, чамадон ловиллаб ёнаяпти, қўлёзма кулга айланганди.

Бу чамадон мен билан дунёнинг барча биринчи тоифали меҳмонхоналарида бўлганди. Қанча мамлакатларни бирга кезгандик. Қанча божхоналардан ўтгандик.

Тўғри, унинг ичида кўп нарса бўлмасди. Дўстларга совға сифатида олинган бир шиша арок ёки бирор кути ортиқча сигарета, ёки хотинимга олинган кофта. Лекин шу арзимас нарсалар ҳам баъзан божхона хизматчиларида кизиқиш уйғотиши мумкин эди.

Не қилайки, бирон божхонада куйиб адо бўлмаган чамадоним Москвадаги сокин меҳмонхона хонасида куйиб кул бўлганди.

Мен шошганимдан ёниб турган чамадонимни қўлим билан олиб ваннага ташладим ва сувни очдим. Вишиллаб тутун кўтарилди. Шундагина чамадонни олганда қўлимни, юзимни куйдирганимни сездим. Лекин чамадон турган стулни, ёнаётган пардани, гиламни ўчиришим керак эди. Мен меҳмонхона навбатчисига телефон қилдим.

– Мен ёнаяпман, – дея гўшакка кичқирдим. – Мени қутқаришга келинглар.

Навбатчи аёл Расул севги ўтидан бошқа нарсадан ёниши мумкин эмас деб ўйлади шекилли, оналарга хос меҳрибонлик билан овутди:

– Расул, жўшқинсиз. Ухланг, эрталабгача ҳаммаси ўтиб кетади.

О, аёллар! Сизга неча марталаб ёлғондакам ёнаяпман дедим, сўзларимга дархол ишониб ёрдамга келдингиз. Ҳаётимда биринчи бор чинакам олов ичида қолганимда, менга ҳеч қайсингиз ишонмадингиз. Мен жасур ўт ўчирувчи каби ёлғиз ўзим олов билан курашдим. Ниҳоят, бир амаллаб ёнаётган стулни, пардани, гиламни, полни ўчирдим.

Тўғри, мен олов устидан ғалаба қозондим. Лекин ёнғин ўчғунига қадар менга энди ҳеч қачон қайтариб бўлмайдиган зарар етказишга улгурганди.

Ўша маст меҳмон сигарета қолдиғини тўлиқ ўчирмасдан отган экан, у чамадонимга тушибди. Ёнғин сигарета қолдиғидан бошланибди. Чамадондаги кўйлақларим, костюмим, Брюсселдан олган совғаларим ёниб кетибди. Меҳмонхона маъмурияти ёнган стул, парда, гилам ва етказилган бошқа зарарлар учун менга жуда катта миқдордаги жарима ёзди. Ўзим эса шифохонага даволаниш учун ётдим. Уйга телефон қилиб, хотинимга муҳим иш билан ушланиб қолишимни айтдим. Тузукрок баҳона тополмаганим учун сабабини кейинги сафар телефон қилганимда айтаман дедим. Битта сигарета қолдиғи менга шунча ташвиш келтирди.

Ёнган нарсаларим асосий йўқотишим олдида арзимасдир. Чунки ўша чамадонда қўлёзмаларим ҳам бор эди. Мен уларни икки йилдан буён тузатиб, тўлдириб келаётгандим.

ДЕЙДИЛАР, энг катта балиқ қармоқдан чиқиб кетган балиқ, энг семиз така ўқ тегмаган така, энг чиройли хотин сени ташлаб кетган хотин.

Қўлёзмамнинг кўплаб саҳифалари кулга айланганди. Энди мен тушундимки, айнан ўша кулга айланган саҳифалар энг яхши саҳифалар эди.

Бундан ташқари, қармоқдан чиқиб кетган балиқ меники эмасди, отилган ўқ тегмаган така ҳам меники эмасди, ташлаб кетган аёл ҳам менга тааллуқли эмасди. Ён-

ган саҳифалар эса фақат меники эди. Уларни ўзим ўйлаб топдим, қалбимдан ўтказдим, ёзиш азобини чекдим. Ҳар бир саҳифа устида қанча тунларни бедор ўтказдим, уларга қанча кунлар қалбим қўрини бердим. Шу боис қўлёмалардан айрилганда жуда қийналдим. Энди армон билан ўйлайман, агар қўлёммам қуйиб кетмаганда айнан шу китобим менинг энг яхши китобим бўлар эди.

Мен етим боладай мунғайиб қолдим. Гўё экинзордан буғдой ўриб олинган-у, йиғиб кетилган, фақат бир боғламни олиш эсдан чиққан. Мен ўзимни далада сўп-пайиб турган ўша боғламдай сездим.

Куйган саҳифалардаги ҳар бир ҳарф менга дурдай туюларди. Хотирамда қолган мисралар қимматбаҳо марвариддай нур тарата бошлади.

Тақдир зарбасидан шу қадар эсанкираб қолгандимки, икки йилгача ёниб кетган саҳифаларни қайта ёзишга жазм эта олмадим. Бироз ўзимга келиб қайта ёзиш учун стулга ўтирганимда сездимки, албатта, илгаригидай ёзишга қурбим етади ва лекин куйган саҳифаларни қайтариш энди ҳеч қачон қўлимдан келмайди.

Агар эр-хотиннинг эркатой боласи вафот этса, улар яна фарзанд кўришади, яна аввалгидай эркалашади, лекин у бошқа бола бўлади, ҳеч қачон вафот этган боланинг ўрнини боса олмайди.

ДЕЙДИЛАР, шеър сувдан холи бўлишни истайди. Дейдилар, шеър оловдан яралган, шоир ижод пайтида ёниши керак. Тўғри, шеърда сув бўлмаслиги лозим. Бироқ, Яратганининг ўзи шеърини қўлёмаларни мен меҳмонхонада бошимдан кечирган оловдан асрасин.

АБУТОЛИБНИНГ УЙИГА ЎҒРИ ТУШДИ. Бу қандай юз берган билмайман. Бир куни ҳеч ким йўқ пайтида Абутолибнинг уйини ўғри уриб кетибди. Дарҳол нималар йўқолганини текшириб кўришган: қизининг тилла соати, тилла узуги, тилла сирғаси ва бошқа тақинчоклари ўғирланган. Жунли пальто, қўйлақлар, туфли, пул ҳам йўқ... Абутолибнинг хотини ўзидан кетишига оз қолди, қизи қўрпачага ётиб юм-юм йиғлади. Абутолиб бошқа хонага ўтди, полга ўтириб сурнайини чала бошлади.

Хотини хонага кириб Абутолибга дағдаға қилди:

– Бошимизга шундай кулфат тушиб турганда, сурнай чалишга қандай ҳаддингиз сиғди? Тезроқ милицияга, прокурорга чопинг...

– Қанақа кулфат? Шеърларимнинг ҳаммаси жойида. Ёзган қоғозларимни қандай қўйган бўлсам, шундай ҳолича ётибди. Ўғрилар уларга қўлини ҳам тегизишмабди. Нега энди ўғрилардан ранжишим керак?

– Сизнинг шеърларингиз кимга ҳам керак? Бунинг устига лак тилида ёзилган бўлса.

– Сен ҳеч нарсани билмайсан-да. Шундай одамлар бор ўзларини шоир санашади, қилган ишлари бошқаларнинг шеърларини ўғирлаш. Оллоҳга шукур, ёзган шеърим жойида. Бу шеърни ёзиш учун бир йилдан қўпроқ меҳнат қилгандим. Агар шу

шеърим йўқолса, буни кулфат деса бўларди. Бунинг устига эски сурнайимга ҳам тегишмабди. Нега хурсандлигимдан сурнайимни чалмаслигим керак экан? Абутолиб хотини ва кизининг ғиди-бидисига эътибор бермай сурнай чалишда давом этди.

ЭФЕНДИ КАПИЕВ АЙТГАНДИ: Иссиқ ёз кунларидан бирида Сулаймон Стальский уйининг томида осмонга тикилганча ётарди. Атрофда кушлар сайрарди, жилғалар жилдираши эшитиларди, кўрган одам Сулаймон дам олаяпти деб ўйларди. Сулаймоннинг хотини ҳам шундай ўйлади ва томга чикиб уни чақирди:

– Овқат пишди, сузиб столга кўйдим, тушлик қилиб олинг.

Сулаймон жавоб бермади, ҳатто қайрилиб ҳам қарамади.

Бир муддат ўтгандан кейин хотини яна томга чикиб эрини чақирди:

– Овқат совиб қолди, тушинг.

Сулаймон кимирлаб ҳам қўймади.

Шунда хотини эрим томда тушлигини қилиб олсин, деган ниятда патнисга егуликни солиб томга кўтарилди ва деди:

– Эрталабдан буён туз тотганингиз йўқ. Татиб кўринг, мен сизга қандай мазали овқат тайёрладим.

Сулаймоннинг сабри тугаб, жойидан сакраб турди ва хотинини койиди:

– Ҳар доим шу, ишлашимга халақит берганинг берган.

– Сиз кимирламай ётганингизга, мен ўйлабманки...

– Йўқ, мен ишлаётгандим. Бошқа бундай халақит берма.

Маълум бўлишича, чиндан ҳам ўша куни Сулаймон Стальский янги шеърини хаёлида пиштаётган экан.

Демак, шоир осмонга қараб кимирламай ётган вақтида ҳам ишлайди.

Шоир хотинига бағишлар ашъор:

«Сен ўзинг қуёшим, ойим, юлдузим.

Сен ёнимда бўлсанг жўшади баҳор,

Агарда йўқ эрсанг бошланар кузим...»

Мана остонада турар ўша нур,

Ижозат сўрайди уйга киришга.

«Сенми? – жерқир шоир, – Худо хайр бергур,

Халақит бермагин ижод қилишга».

ОТАМ АЙТГАНДИЛАР: Севги куйчиси сифатида ном қозонган Маҳмуд бир куни ҳурматли одамнинг уйида меҳмонда бўлибди. Ундан бошқа меҳмонлар ҳам бор экан. Ярим тунгача ўзининг шеър-қўшиқларини айтиб, барчани хушнуд этибди. Кейин ухлаш учун тарқалишибди. Маҳмудни энг яхши хоналардан бирига жойлаштиришибди. Мезбон унинг эрталаб таҳорат олиши учун кўзада сув ва тоғора қўйибди, хайрли тун тилаб ўз хонасига кетибди.

Тонгда мезбон Маҳмуд ухлаб қолмадимикан деган хавотирда у ётган хонага мўралабди. Шоир ҳали ўринга ётмаган экан, гиламга чўк тушганча шеър ёзарди ва овоз чиқариб ўқиб оҳангини пишитиб оларди:

*Чекдим аччиқ ҳижрон догини,
Қандай мақтай жаннат богини.
Майли, жаннат боғлари сенга,
Оҳу кўзли ёрим бер менга.*

– Маҳмуд, бомдод намози вақти бўлди, шеърларингни қўйиб тур, ибодат қилиб ол, – деди секингина мезбон.

– Бу менинг ибодатим, – деб жавоб қайтарди Маҳмуд.

Демак, шоир ибодат вақтида ҳам ишлайди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Энди ўзим битта авар шоири билан бўлган воқеани сўзлаб бераман. Унинг исмини ёзмайман. Кейин ҳамма уни бармоқ билан кўрсатиб, устидан кулишларини истамайман. Чунки бу мириқиб куладиган воқеа.

Шоир уйланди. Тўй бўлиб ўтди. Мехмонлар янги келин-куёвни улар учун жиҳозланган хонада қолдириб, уй-уйига тарқалишди. Келин тайёр ўринга ётиб куёвнинг келишини кута бошлади. Бироқ куёв келиннинг олдига келиш ўрнига стулга ўтириб шеър қоралашга тушди. Тун бўйи ёзиб-чизиб севги, ёр ва никоҳ кечаси тўғрисидаги узундан-узук шеърини тугатди.

Бундан биз шундай хулоса чиқаришимиз керакдай: «Демак, шоир никоҳ кечасида ҳам ишлайди». Агар мен шу авар шоиридай ишласам эди, эҳтимол, китобларим сони ҳозиргидан эллик баравар кўпрок бўларди. Лекин ўша ҳозиргидан кўпрок китобларимда самимиятим сакланиб қолармиди?!

Янги келин ўринда қучоғини очиб кутиб турганда, қайси шоир ижод қилиш учун ўтиради? Бу мунофиқликдан бошқа нарса эмас. Майли, у ўн карра, йигирма карра кўпрок ёзар, лекин ёзганлари самимий чиқишига ишониш қийин.

Ҳа, ишлаш керак! Бир зиёлинома киши дарахт тагида «олма пиш, оғзимга туш» деб қанча ётмасин, оғзига олма тушмаган экан.

Аммо шоирга ишлашдан ҳам, истеъдоддан ҳам кўпрок керакли нарса, бу унинг ўз виждони олдида, одамлар олдида ҳаммиша самимий бўлишидир.

ДЕЙДИЛАР: Мард ё эгарда, ёки мазорда.

ДЕЙДИЛАР:

– Дунёдаги энг бадбашарани айт.

– Кўрқувдан титраётган эркак.

– Ундан ҳам бадбашара, ундан ҳам ёқимсизчи?

– Кўрқувдан титраётган эркак.

ҲАҚИҚАТ. МАРДЛИК

*«Доно, зийрак имом бўлиши керак»,
Шундай таклиф айтди билимдон ноиб.
«Мард, довюрак имом бўлиши керак»,
Фикрини билдирди навқирон ноиб.*

*Мен билдимки, шоир бўлишдан кўра,
Ҳаттоки дунёни бошқариши осон.
Шоирликка етмас тўрт хислат сира,
Унга керак юзлаб хислат беғумон.*

АВАРЛАР АЙТИШАДИ, асрлар ўтмасин ҳақиқат ва ёлғон ёнма-ён яшайди. Улар ўзаро асрлар оша қайси бири кучли, керакли ва фойдали эканлиги тўғрисида баҳслашиб келадилар. Ёлғон айтади – мен, ҳақиқат айтади – мен. Бу баҳснинг охири йўқ.

Кунлардан бир кун улар бу ҳақда дунё кезиб одамлардан сўрамоқчи бўлишибди. Ёлғон олдинда чопиб ҳар бир эгри сўкмоқ, жин кўчага кириб чиқиб, учраган туйнукка бошини суқиб мўралабди. Ҳақиқат эса, кенг ва тўғри йўлдан бошини тик тутганча мағрур ҳолда вазмин қадам ташлабди. Ёлғон ён-верига қараб, тинимсиз хи-хилаб кулиб кўярди, ҳақиқат эса ўйчан ва ғамгин кетиб борарди.

Улар узок йўл босишди, шаҳарлару овулларга киришиб шоҳлар, хонлар, қозилар, шоирлар, савдогарлар, фолбинлар ва оддий халқ орасида бўлишди. Қаерда ёлғон пайдо бўлса, одамлар енгил нафас олишиб, ўзларини эркин тутишди. Улар ёлғон мулозамат кўрсатишаётганини билиб туришса ҳам бир-бирининг кўзига тик қарашарди, жилмайиб кўйишарди. Лекин улар бир-бирини алдаётганини билиб туришарди. Барибир улар ташвишларни унутиб бир-бирини қучоклашар, ҳеч уялмасдан яна бир-бирига ёлғон гапиришарди.

Ҳақиқат пайдо бўлиши билан одамлар маъюс тортишарди, бир-бирининг кўзига тик қарай олмай ер чизишарди. Одамлар «Ё, Ҳақ!» дея қўлларини ханжарга чўзишарди, ранжиган ранжитган кишига, харидор сотувчига, оддий халқ хонга, хон шоҳга қарши бош кўтарарди. Эр эса, хотини ва унинг жазманини гуноҳ иш устида ушларди, қон тўкиларди.

Шу боис кўпчилик одамлар ёлғонга ёлворишарди:

– Бизнинг орамиздан кетма. Сен энг яхши дўстимизсан. Сен бор бўлсанг эркин ва тинч яшаймиз. Ҳақиқат, сен фақат ҳаловатимизни бузасан. Сен бор бўлсанг ўйлаб иш қиламиз, виждонимиз қийналади, ўзгалар учун куюнишимиз, курашишимиз керак. Ҳақиқат, сен учун қанча йигит, жангчи, шоир навқирон ёшида ҳалок бўлишгани камми?!

– Бунга нима дейсан? – деди ёлгон ҳақиқатга. – Ўзинг кўрдинг, одамларга менинг фойдам тегаяпти, мен кераклироқман. Қанча уйларга кириб чиқдик, ҳамма жойда сени эмас, мени олқишлашди.

– Ҳа, биз одамлар оёғи етган кўп жойларда бўлдик. Юр, энди чўккиларга чиқамиз! Тоза булоқлардан, тоғдаги ўтлоқзорда очилган гуллардан, хамиша оппоқ бўлиб товланиб турувчи қорлардан ҳам сўраб кўрамиз. Тоғлар минг йиллардан буён турибди. Уларда қаҳрамонларнинг, ботирларнинг, шоирларнинг, донишмандларнинг, пир-авлиёларнинг барҳаёт ишлари, фикр-сўзлари, кўшиқлари, васиятлари мужассам. Чўккиларда ер ташвишларини писанд қилмайдиган абадият яшайди.

– Мен у ёққа бормайман, – деди ёлгон.

– Сен баландликдан кўрқаяпсанми? Ахир, қарғаларгина пастда учишади, бургутлар эса чўккилар билан бўйлашиб парвоз қилишади. Наҳотки бургут бўлишдан қарғаликни афзал кўрасан? Ҳа, билиб турибман, сен кўрқаяпсан. Тўғри, сен кўрқоксан! Сен никоҳ базмлари авж олган, винолар қуйиладиган жойларни яхши кўрасан, қадаҳлар жаранги эшитилмаса, ҳатто кўчага чиқишга ҳам кўрқасан, агар ханжарлар жарангини эшитсанг уйга бекиниб оласан.

– Мен баландликдан кўрқмайман. Чўккиларда менинг қиладиган ишим йўқ. Чунки чўккиларда одам яшамайди. Билиб кўй, менинг ҳуким пастда – одамларга ўтади. Уларнинг бари менга тобе. Фақат бир-иккита довьораклари менга қарши бош кўтаради, сенинг йўлингни – ҳақиқат йўлини танлашади. Улар бир-иккита холос.

– Ҳа, улар жуда оз. Шунинг учун одамлар уларни қаҳрамонлар деб шарафлашади. Шоирлар уларнинг мадҳига энг яхши шеърларни бағишлашади.

ЯГОНА ШОИР ҲАКИДА ҲИКОЯТ. Бу воқеани менга Абутолиб айтиб берганди. Қайсидир хонликда кўплаб шоирлар яшаган экан. Улар овулма-овул юриб, қайси бири скрипка жўрлигида, қайси бири чилдирма, қайси бири сурнай чалиб, қайси бирлари шундай кўшиқларини қуйлашар экан. Хон давлат ишларидан, хонтинларидан бўшаган вақтларида кўшиқ тинглашни яхши кўрар экан.

Кунлардан бир кун хон ўзининг адолатсизлиги, очкўзлиги ва шафқатсизлиги тўғрисида тўкилган кўшиқни эшитиб қолди. Хоннинг ғазаби қайнади. Дарҳол, бу кўшиқни ёзган исёнкор шоирни тутиб, саройга келтиришни буюрди.

Кўшиқни ёзган шоирни топа олишмади. Шунда хон вазир ва навкарларига мамлакатдаги барча шоирларни тутиб келтиришни буюрди. Навкарлар барча овул, дараларга ёпирилиб боришди, сўқмоқлардан чиқишди, ким шеър ёзса, кўшиқ айтса тутиб хоннинг зиндонига ташлашди. Эрталаб хон зиндонбанд этилган шоирларга қараб буюрди:

– Қани, ҳар бир шоир ўзининг биттадан кўшиғини айтсин.

Шоирлар навбатма-навбат хонни шарафлаб кўшиқ айта бошлади. Улар хоннинг донолигини, юраги меҳрга тўлалигини, қудратли ва буюк эканини тўлиб-тошиб

макташди. Улар ҳали ер юзида сиздай улуғ ва адолатли хон бўлмаган деб роса шарафларга буркашди.

Хон кўшиғини айтиб бўлган шоирларни бирин-кетин бўшатди. Ниҳоят, зиндонда кўшиқ айтишни истамаган учта шоир колди. Уларни зиндонда колдириб, эшиклар танбаланди.

Ҳамма ўйладики, хон уларни унутиб юборди. Бироқ хон уч ойдан кейин зиндон олдига келиб эшикни очдирди ва шоирларга буюрди:

– Қани, ҳар бир шоир ўзининг биттадан кўшиғини айтсин.

Улардан бири дарҳол хонни шарафлаб кўшиғини бошлади. У хоннинг донолигини, юраги меҳрга тўлалигини, хотинларининг бари гўзаллигини, қудратли ва буюк эканини тўлиб-тошиб куйлади. Ҳали ер юзида сиздай улуғ ва адолатли хон бўлмаган деб роса шарафларга буркади.

Бу кўшиқчи ҳам озод этилди. Кўшиқ айтишни истамаган икки шоирни ёкиш учун ўтин тахланиб кўйилган майдонга олиб чиқишди.

– Ҳозир гулханда ёнасизлар, – деди хон. – Охирги марта айтаяпман, ўзларинг тўқиган биттадан кўшиқни айтинглар.

Улардан бири чидай олмади, дарҳол хонни шарафлаб кўшиқ бошлади. Кўшиғида хоннинг донолигини, юраги меҳрга тўлалигини, хотинларининг бари гўзаллигини, қудратли ва буюк эканини тўлиб-тошиб куйлади. Ҳали ер юзида сиздай улуғ ва адолатли хон бўлмаган деб роса шарафларга буркади.

Дарҳол бу кўшиқчи ҳам озод этилди. Кўшиқ куйлашни истамаган битта қайсар шоир колди.

– Уни хомага боғлаб, гулхонни ёқинглар, – деб буюрди хон.

Қаланган ўтинга ҳар томондан ўт кўйилди. Хомага боғланган шоир аланга орасида колди, шунда у хоннинг адолатсизлиги, очкўзлиги ва шафқатсизлиги тўғрисидаги ўзи тўқиган кўшиғини мағрур куйлади. Дарвоқе, барча кўргиликлар хоннинг шу кўшиқни эшитгандан кейин бошланганди.

– Тезроқ шоирни бўшатириллар, оловдан кутқаринглар, – дея бақирди хон. – Мен ўз хонлигимдаги ягона ҳақиқий шоирдан ажраб қолишни истамайман.

– Албатта, қаердадир шундай доно ва ҳимматли хон бор бўлса бордир, – дея ҳикоясини яқунлади Абутолиб, – лекин оз бўлса ҳам ўшандай шоирлар керак.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Бир куни Шомилдан ноиблари сўрашибди:

– Имом жаноблари, тушунтириб берсангиз, нега шоирларга шеър ёзишни ва кўшиқ қилиб куйлашни тақиқладингиз?

Шомил жавоб қайтарди:

– Мен ҳақиқий шоирлар шоир бўлиб қолишини истадим, холос. Ахир, ҳақиқий шоирлар барибир шеър ёзаверишади. Ёлғончилар, ўзини шоир деб ҳисобловчи иккиюзламачилар эса менинг тақиқловчи қароримни эшитишлари билан овозларини ўчиришади. Шу билан ўзларини ҳам, халқни ҳам алдашмайди.

– Имом жаноблари, айтингчи, нега Саид Араканский шеърларини дарёга ташлаб юбордингиз?

– Ҳақиқий шеърларни дарёга ташлаб окизиб бўлмайдими, ҳақиқий шеърлар юракларда яшайди. Агар шеърларининг оддий қоғозчалик қиймати бўлса, майли, улар дарёда оксин. Унинг енгил-елпи шеърларини дарё окизиб кетса, Саид Араканский, яхшиси бошқа фойдали иш билан шуғуллансин.

ДЕЙДИЛАР: Севги куйчиси Маҳмуд ҳалок бўлганда, оғир қайғуга ботган отаси унинг қўлёмалар тўла чамадонини оловга ташлаган экан.

– Ёнинглар, ярамас қоғозлар! Сизни деб менинг ўғлим бевакт ҳалок бўлди.

Қоғозлар ёниб кулга айланди, лекин Маҳмуд шеърлари яшайпти. Унинг ёзган ҳеч бир сўзи, ҳеч бир қўшиғи унутилгани йўқ. Бу қўшиқлар одамлар юрагидан жой олган. Уларга на сув, на олов таъсир қила олди. Чунки улар ҳақиқий шеърлардир.

ОТАМ ёмон кўзлардан ирим қилиб тунда пинҳон эшикдан чиқиб йўлга тушганларни эшитганда, хуржунини тошга тўлдириб ўзини мева-чева олиб келаётган одамдай ўзини тутганларни кўрса, каклик ўрнига уйига қарға кўтариб келган овчилар хабарини айтишса кулиб қўярди.

АБУТОЛИБ ҲИКОЯ ҚИЛГАНДИ: Бир камбағал бор экан. У ўзини ҳаммага бой қилиб кўрсатишни истар экан. Ҳар куни одамлар тўпланадиган гузарга хурсанд, кулиб чиқар экан. Гўё хозиргина қовурилган кўзичок гўштини еб чиққандай мўйловида мой ялтирар экан. Камбағал баланд овозда мактаниб қўяр экан:

– Бугун тушликка семизгина кўзичокни сўйдим. Гўшти жуда юмшоқ, мазали экан.

– У ҳар куни кўзичокни қаердан олади? – хайрон қолибди овулдошлари. – Текшириб кўриш керак.

Эпчил бир-иккита йигит томга чиқиб, мўрининг тешигидан уйнинг ичига қарашди. Кўришдики, камбағал қотган суякнинг илигини киртишлаб олиб, мўйловини мойлади. Кейин уйда ейиш мумкин бўлган зира уруғидан озгина олиб тановул қилди.

Йигитлар томдан сакраб тушиб уйга киришди.

– Ассалому алайкум! Шу ердан ўта туриб, бойнинг уйда ҳам бир меҳмон бўлай деб кирдик.

– Бирозгина кечикдинглар. Ҳозиргина битта семиз кўзичокнинг гўштини еб тугатдим. Энди кўчага чикай деб тургандим.

– Яхшиси, сен бизга айт, қаердан бундай мазали ва ҳидли зира уруғини тердинг.

Камбағал тушундики, йигитлар ҳамма нарсадан хабардор, индамасдан бошини қуйи солди. Ўша кундан кейин унинг мўйлови мойдан ялтирамади.

ЭСДАЛИКДАН: Бир куни болалигимда отам мени қаттиқ жазолаганди. Қалтаклар зарбасини аллақачон унутдим, лекин отам нима учун қалтаклагани ҳамон ёдимда.

Эрталаб мактабга кетаётган болага ўхшаб кўчага чиқдим, муюлишга етганда бурилдим, кейин бошқасига, хуллас, ўша куни мактабга бормадим. Кечгача

болалар билан чертмак ўйнадим. Отам китоб олиш учун пул берганди. Пулни довга тикиб ўйинга берилиб кетибман. Албатта, бор пулимни тезда ютқиздим ва қаердан пул топиш ҳақида ўйлай бошладим. Қимор ўйнаган боланинг холи шу: бор пулини ютқизгандан кейин қаердандир 5–10 тийин топса, омади келиб ҳамма пулини қайтариб оладигандай туюлаверади. Менинг хаёлимда ҳам озгина майда пул топсам барча ютқизганимни қайтиб оламан деган илинж пайдо бўлди. Бирга ўйнаган болалардан қарз сўрашга тушдим. Ҳеч қайсиси қарз беришни истамеди. Бу ўйинда шундай ирим бор: ютқизган ўйинчига пул берсанг ўзинг ҳам ютқизасан.

Мен ўйлаб-ўйлаб пул топиш режасини туздим. Овулдаги уйларга бирин-кетин кириб, эртага полвонлар келишини ва катта кураш учун пул йиғиш менга топширилганини айтдим. Менинг бу аҳволим дайди итнинг у эшик бу эшик олдига келишига ўхшарди: ё суяк ташлашади, ё калтак билан қувлашади. Худди шундай менга ҳам кимдир ҳеч нарса бермади, кимдир пул тутқазди. Пул берганлар ҳам отамнинг ҳурмати учун менга ҳиммат кўрсатишганди.

Уйма-уй юриб йиққан пулимни санадим, бемалол ўйинни давом эттирсам бўлади. Аммо бу пул ҳам кўпга чидамади. Кейин ҳар ютқизиқ учун эмаклашимга тўғри келди. Шу тариқа кечгача эмаклайвериб, чолворимнинг тизза қисми йиртилиб кетди.

Бу вақтда уйдагилар хавотир олишган. Акаларим мени овул бўйлаб излаб юришган. Мен алдаб пулини олган овулдошлар уйимизга кириб қайси полвонлар келишини, қачон кураш бошланишини суриштириб кетишган. Хуллас, мени кулоғимдан ушлаб уйга олиб келишганда бугунги саргузаштим ҳаммага маълум бўлган.

Мана мен отам ҳукм чиқаришини кутиб жим ўтирибман. Аслида, мен шундай кўйга тушишдан жуда кўрқардим. Отам бошдан оёғимгача разм солди. Шилиниб, кизариб кетган тиззаларим чолворимнинг йиртиғидан кўриниб турарди.

– Бу нима? – деди мумкин қадар мулойимроқ оҳангда отам.

– Бу тиззаларим, – деб жавоб берар эканман қўлларим билан йиртиқларни бекитдим.

– Тиззаларим дегин, нега улар кўриниб турибди? Айт, қаерда чолворингни йиртдинг?

Мен чолворимнинг йиртиғини энди кўриб тургандай қарадим. Ёлғончи ва кўрқоқ болаларнинг тушуниб бўлмайдиган одати бор: катталар ҳаммасидан хабардор эканини ва баҳона топиш бефойдалигини билишса ҳам, тўғрисини айтиш ўрнига, худо билади, яна қандайдир ёлғон тўқишади.

Отамнинг ғазаби қайнади, энди қаттиқроқ гапирди. Уйдагилар отамнинг феълани билишгани учун мени ҳимоя қилишмоқчи бўлишди. Аммо отам уларни мендан четроққа суриб, янада қаттиқроқ сўради:

- Нима учун чолворинг йиртилди?
- Мактабда... михга илиниб қолди.
- Қандай, қандай? Яна қайтар-чи.
- Михга.
- Қаерда?
- Мактабда.
- Қачон?
- Бугун.

Отам қулочкашлаб юзимга шапалоқ тортиб юборди.

- Энди айт-чи, қандай қилиб чолворингни йиртдинг?

Мен гапира олмадим. Отам юзимнинг иккинчи томонига шапалоқ тортди.

- Энди айт-чи.

Йиғлашга тушдим.

- Жим бўл! – деди отам қатъий ва қўлини қамчи томонга чўзди.

Йиғлашдан тўхтадим. Отам қамчини ҳавода айлантириб, қарсиллатди.

- Агар ҳаммасини бир бошдан айтиб бермасанг, аямай қамчилайман.

Мен учи тугилган қамчининг зарбаси қанақалигини яхши биламан. Муқаррар қамчиланиш кўркуви ҳақиқатга иқрор бўлиш кўркувидан устун чиқди. Эрталабдан бошланган саргузаштимни пиқиллаганча айтиб бердим.

Суд тугади. Уч кунгача ўзимга келолмай юрдим. Гўё уйдаги ва мактабдаги ҳаёт аввалгидай давом этарди. Лекин кўнглим хотиржам эмасди. Билардимки, отам мени ҳузурига чакиради. Барчасига нуқта қўйилишини истай бошладим. Отамнинг мен билан гаплашишни истамаётгани баттар қалбимни эзарди.

Учинчи кун отам мени чакираётганини айтишди. Отам мени ёнига ўтқазди, сочимни силади, мактабда ўқишларим қандай кетаётганини ва неча баҳо олаётганимни суриштирди. Кейин кутилмаганда кескин сўради:

- Сени нима учун урганимни биласанми?

– Биламан.

- Нима учун урди деб ўйлайсан?

– Пул тикиб ўйнаганим учун.

– Йўк, бунинг учун эмас. Болалиқда ҳаммамиз шунақа ўйин ўйнаганмиз. Мен ҳам, акаларинг ҳам ўйнаган.

- Чолворимни йиртганим учун.

– Йўк бунинг учун эмас. Қайси биримиз болалигимизда чолвор ёки қўйлагимизни йиртмаганмиз? Бошимиз омон бўлса бас. Сен киз боламидинг, оёқ учида юрадиган.

- Унда мактабга бормаганим учун.

– Албатта, бу сенинг катта айбинг. Ҳамма саргузаштинг мактабга бормаганиндан бошланган. Бунинг учун ҳам, чолворингни йиртганинг учун ҳам, пул

тикиб ўйнаганинг учун ҳам уришиб кўйса бўларди. Нари борса, қулоғингдан чўзардим. Ўғлим, мен сени ёлғон гапирганинг учун урдим. Ёлғон – бу хато ёки тасодиф эмас, у инсон феълидаги қусур. Вақтида олди олинмаса газак олади. Қалб даласидаги бундай хавфли ёввойи ўтқи илдиз-пилдизи билан суғуриб ташланмаса, қалб даласида маданий экинлар ўсишига жой қолдирмайди. Дунёда ёлғондан хавфлироқ нарса йўқ. Вақтида олдини олмасанг, кейин уни ҳайдаб ҳам, қалтақлаб ҳам йўқотиб бўлмайди. Қулоғингга қуйиб ол, яна ёлғон гапирсанг ўлдираман. Шу лаҳзадан бошлаб фақат рост гапирсан. Қийшиқ такани қийшиқ, кўзанинг қийшиқ ушлагичини қийшиқ, қийшиқ дарахтни қийшиқ дейсан. Сен мени тушундингми?

– Тушундим.

– Унда бор болам.

Мен кетар эканман ичимда энди ҳеч қачон ёлғон гапирмасликка қасам ичдим. Бундан ташқари, мен жуда яхши билардим: отам мени қанчалик яхши кўрмасин, агар ёлғон гапиргудай бўлсам чиндан ҳам ўлдиришдан тоймасди.

Неча йиллар ўтгач, бу воқеани битта дўстимга айтиб бергандим.

– Нималар деясан? – ҳайрон қолди у. – Сен ҳозиргача ўша арзимас ёлғонни унутмадингми?

Мен оҳиста жавоб бердим:

– Ёлғон ҳар доим ёлғон, ҳақиқат ҳар доим ҳақиқат. Улар ҳеч қачон арзимас ва улканга ажратилмайди. Улар ҳаёт ва ўлимга ўхшайди. Агар ўлим келса, демак ҳаёт тугайди. Агар ҳаёт экансан, демак ўлим ҳали келмаган. Улар бирга бўла олмайди. улар бир-бирини инкор этади, худди ҳақиқат ва ёлғон каби.

Ёлғон – бу ювинди, ифлослик, шармандалиқ. Ҳақиқат – бу гўзаллик, поклик, мусаффолик. Ёлғон – кўрқоклик, ҳақиқат – мардлик. Ё у томон, ё бу томон бўл. ўртада жой йўқ.

Негадир, ёлғончи ёзувчиларнинг ёлғон асарларини ўқиётган вақтимда отамнинг ўша қамчиси эсга тушаверади. У нарса ҳозир ҳам керак! Қанийди, ҳақиқатгўй ва талабчан отам керакли лаҳзада қамчисини ўйнатиб пўписа қилса: «Агар ёлғон гапирсанг – ўлдираман».

Қанийди, ёлғон ҳеч қачон жазосиз қолмаса?! Афсуски, баъзан ҳақиқатни ёқлагани учун жазо олишади. Бунга тарихдан мисоллар келтириш мумкин, айрим шахслар айна ҳақиқатни айтгани учун жазоланган, боши узра қамчи кўтарилган.

Менга ҳам болалигимнинг ўша кунидан кейин ёлғондан тилимни тийиш, фақат ҳақиқатни айтиш осон бўлмаган. Лекин ҳақ гапни айтгач, ўзимни енгил ҳис қилганман.

Ҳақиқатдан кўз юммаслик учун эса, ҳақиқатни айтишдан кўра кўпроқ мардлик керак. Агар ҳақиқатдан қачондир кўз юмсанг, кўнглинг беҳаловат бўлади, бир умр виждон азобида қийналасан.

Мардлар айтган гапидан, дунёкарашидан қайтишмайди. Улар Ер ўз ўқи атрофида айланишини билишади. Улар Қуёш Ер атрофида эмас, Ер Қуёш атрофида айланишини билишади. Улар тундан кейин тонг келишини, ундан кейин кундуз, кундуздан кейин тун бошланишини ҳам билишади. Худди шундай улар киш ўрнини баҳор, баҳор ўрнини ёз эгаллашини билишади...

Ишонаманки, виждон камчиси, орият камчиси, ҳақиқат камчиси ёлғончиларни ва иккиюзламачиларни жазолайди. Ишонаманки, охир-окибатда ҳақиқат ёлғон устидан ғалаба қозонади.

ОВУЛ ОҚСОҚОЛЛАРИ СУҲБАТИДАН:

– Ҳақиқат ва ёлғон ўртасида қанча масофа бор?

– Тўрт энлик.

– Нега?

– Чунки кўз билан қулоқ ўртаси тўрт эн чиқади.

Кўз билан кўрганнинг – ҳақиқат. Қулоқ билан эшитганинг – ёлғон.

Айтадилар-ку, юз марта эшитгандан бир марта кўрган яхши. Аммо ёзувчи ҳар доим ҳақиқатни аниқ ажрата билиши керак: кўрганларидан ҳам, эшитганларидан ҳам, ўзи бошидан кечирганларидан ҳам.

Албатта, ёзувчи кўзларида кўрганлари билан кифояланиб қола олмайди. Мусикани қулоқлари билан эшитади, юрт тарихини китоблардан ўқийди. Айрим ёзувчилар ҳис қилиш туйғусини кўриш ва эшитишдан юқори қўяди.

Ёзувчиларга ҳар ишга яроқли кучли қўллар, чидамли оёқлар, мустаҳкам тишлар керак. Шунингдек, унга кўрган, эшитган ва ўқиганларидаги ҳақиқатни ёлғондан, олтинни ялтирок жездан, донни курмақдан ажратиб олиши учун ақл ва билим керак бўлади. Ақл ва билим бўлмаса одам кўрган нарсасига ҳам ишониши қийин.

Илгари олтинни ҳеч қачон кўрмаган ва лекин унинг қиймати тўғрисида қўп эшитган чекка овулдаги тоғлиқлар оғир сандик топиб олишибди. «Оғирми, демак ичи тўла олтин», – дея ўйлашибди улар. Ўлжани қўлга киритиш учун жанжал бошлашибди. Улар бир-бирини ўлдиришибди. Сандик ичида эса, мис бор экан.

Истеъдод – олов. Аммо олов аҳмоқ қўлида бўлса, ён-атрофдагиларга хавф солади. Ақлгина истеъдодни эзгуликка йўналтиради. Худди тажрибали чавандоз асов тулпорни эгарлагандай, ақл гўзалликни янада гўзаллаштира олади.

Тоғлиқдан сўрашибди, нимани танлайсан: гўзаллар чиройли юзиними ёки кексалар донишмандлигиними?

Аҳмоқ чиройли юзни танлаб аҳмоқлигича қолибди. Хотини чиройли юзли аҳмоқ эрини ташлаб кетибди. Ақлли кексалар донишмандлигини танлабди ва хотинини донишмандлик билан йўлга солибди. Худди эртақдагидай: сув тулпорига гўзални донишмандликни танлаган йигитгина миндиради. Шунингдек, эртақларда уч оға-ини, учта йўл ва учта донишмандлик ҳикмати ҳақида ҳам ёзилган. Кимки шу

ҳикматларга амал қилса, Ватанига эсон-омон қайтиб мурод-мақсадига етган, кимки ҳикматларга қулоқ солмаса ўзга мамлакатларда хор-зор бўлган.

О, менинг тилла балиқчам, истеъдод бергин, шу истеъдодга яраша ғайрат, йигитларга хос жўшқинлик ва тўғрисўзликни, кексаларга хос донишмандликни ато эт. Ҳаёт чорраҳаларида ҳамиша тўғри йўлни кўрсат.

Майли, бу йўл тошлоқ, тик ва хавфли бўлсин. Мен йўлларда илонга ўхшаб суд-ралиб юришни истамайман. «Нега илонлар эгри?» – дея сўрашибди тоғликлар ва ўзлари жавоб беришибди: «Чунки улар ўрмалаб ўтадиган тешиқлар, туйнуклар, ёриқлар эгри». Мен илон эмасман, инсонман! Мен юксакликни, мусаффоликни ва тўғри йўлни севаман.

Мени касалликдан, қўрқоқликдан, енгил-елпи ўйлардан, шон-шараф юкидан, бевақт ўлимдан асра!

Мени кайф-сафога берилиб кетишдан асра, чунки кайф-сафо одамга яхши нарсани юз марта яхшироқ кўрсатади.

Мени жуда эҳтиёткор бўлишдан ҳам асра, чунки жуда эҳтиёткор одамга ёмон нарса юз марта ёмонроқ кўринади.

Менга шундай ҳақиқат туйғусини бергинки, эгрини эгри дейин, тўғрини тўғри.

*«Бу расво жаҳонда яшамоқ оғир»,
Деб биринчи шоир оламдан ўтди.
«Яшаш яхши!» – деди иккинчи шоир,
Ва дунёдан йигит ёшида кетди.*

*Учинчи шоир ҳам ўтди безумон,
Бироқ у шунчаки айтмади қўшиқ.
Нима ёмон бўлса атади ёмон,
Нима яхши бўлса куйлади жўшиб.*

Бир тоғлик подадан сигирини тез таниб, ажратиб олиш учун сигирининг қулоғига сирға тақиб қўйди. Бошқа тоғлик уурдаги отини таниб олиш учун отининг бўйнига ҳалқа осди. Лекин қоронғида узоқдан ўз отини таний олмаган йигитнинг аҳволига вой.

Мана менинг китобим. Мен унга сирға, ҳалқа ёки бошқа бирон нарса такмоқчи эмасман. Уни мен бошқа китобларим ва ўзгаларнинг китоблари билан сира алмаштириб юбормайман. Уни бошқалар ҳам адаштириб юбормасин ва ўқий бошлаган китобхон агар муқоваси йиртилиб кетган бўлса ҳам «Бу китобни Цада овулидаги Ҳамзатнинг ўғли Расул ёзган» деб айтсин.

ДЕЙДИЛАР: Мардлик қоянинг баландлиги қанча деб сўрамайди.

ХАВОТИРЛИК

*Менинг китобларим – ҳаёт изларим,
Не бўлса кўради чиққач сафарга,
Гоҳида юксакка тикдим кўзларим,
Гоҳида қоқилиб қуладим жарга.*

*Менинг китобларим – сирли хилқатим,
Эртангиз кўришга йўқдир имконим.
Балки сиз туфайли ошар ҳурматим,
Балки беҳудага қийналган жоним.*

Доғистонда жуда кўп миллат, элатлар яшайди. Улар ўзларига хос жуда кўп урф-одатларни сақлаб қолишган. Тат ёзувчиси Хизгил Авшалумов менга шундай урф-одатлардан бири ҳақида сўзлаб берганди.

Агар тоғлик оилада фарзанд дунёга келмаса, эр белига жунли белбоғ боғлаб олган. Шундай қилса, Оллоҳ унинг бошқа тоғликлардан ажралиб турганини кўрар экан. Шу пайт эр ибодатга бош қўйиб сўрайди:

– Оллоҳим, фақир бандангдан марҳаматингни дариф тутма, ўғил бериб оиламизни нурафшон қил!

Шундай белбоғни оиласида фақат киз бола ёки жисман заиф болалар туғилган оила бошлиқлари ҳам боғлашган. Шубҳасиз, шундай белбоғ боғлаган тоғлик эр каттиқ ишонган: Оллоҳ унга кейинги сафар соғлом ўғил чакалоқ ато қилади ва боласи ботир йигит бўлиб вояга етади.

Ҳар бир онага ўзининг боласи ширин кўринади. Оналар ўз болаларининг дийдорларига қанчалик тўймай қарашса ҳам камчиликларини пайкашмайди. Мен ҳам китобимга шундай қарамаяпманми?

Хавотирдан қўлимдаги қалам титрай бошлайди. Кейин хавотир бутун қалбимни чулғаб олади. Мен бургут деб мушукни мўлжалга олмаяпманми? Тулпор деб эшакни эгарламаяпманми? Ходани боғлаш учун кўндалангига эмас, бир маҳал уй қураётган ахалчинцларга ўхшаб бўйи бўйлаб аркон тортиб боғлашга уринмаяпманми? Ёки хариколонцилик ҳаёлпарастга ўхшаб ўз уйимда маза қилиб ўтириб, ўзимни Анд тоғидаги қалъани забт этаётган кишидай сезмаяпманми?

Китобни яқунлаш арафасида ўзининг қўйнинг терисини шилаётган, лекин думбасига етганида пичоғи синган қассоб аҳволига тушасан. Китобга сўнги нуқтани қўя оламанми? Қандай чиқар экан? Ишқилиб, денгиз тубидан қийналиб олиб чиққан чиғанокларим бўм-бўш эмасми, уларда дур бормикин?

Бўрон дарахтнинг шох-новдасини узиб ташлаши ёки поясини синдириши мумкин. Лекин баҳорда дарахтдан янги новдалар ўсиб чиқади, вақт ўтади, улар дарахт-

ларга айланади. Агар дарахтга замбуруғ тушса, уни ичдан кемиради. Борди-ю, замбуруғ унинг илдизини кемирса, энди бу дарахтга ёрдам бериб бўлмайди. Худди шундай одамнинг ҳам ташқи жароҳатлари, ҳатто суяклари синиши ҳам битиб кетади, лекин ички аъзолари касалланса аста-секинлик билан уни ўлимга олиб боради. Ишқилиб, менинг китобим соғломми, илдизлари бақувватми?

Менинг китобим – мисоли вояга етган ўғил. Энди унга уй торлик қилиб қолди. Энди уни одамлар ҳузурига, катта оламга йўллаш пайти келди. Йўлда уни дуо қилишадими, ёки қарғаб қолишадими? Хонадон соҳиблари уйларига киритиб иззат-икром билан меҳмон қилишадими, ёки остонадан қувиб соладими? Энди бу менга боғлиқ эмас.

*Мана гилам тўқиб бўлинди лекин,
Бировга кўрсатиб мақтанма дарҳол.
Осилган ипларни қайчила секин,
Кейин беазага синчков назар сол.*

*Мана китоб ёзиб бўлинди лекин,
У экинга шудгор қилинган дала.
Энди марзаларда айлангин секин,
Текшир, қолмадими бирор жой чала.*

Менинг китобим ҳам тўқиб бўлинган гилам каби баҳосини билиш учун одамлар ҳукмига жўнатилди. Энди мен ундаги расмларни бузиб турган чизикларни ҳам кўраяпман, безаклари ҳам яхши чикмабди, кийшиқлари ҳам бор. Лекин энди бу камчиликларни тузатиб бўлмайди. Чунки гилам тўқиб бўлинган. Энди кичик камчиликни тузатиш учун ҳам гиламнинг ипларини қайтадан ажратиб чиқиш керак.

Менинг китобим, узоқ машаққатли йўлдан овулга қайтдинг. Икки йил уйда бўлмадим. Икки йил овулдошларим, қўшниларим, кадрдонларим, кексалар ва ёшлар мен ҳақимда ҳеч нарса эшитмади. Мана овул четидаги уй ёнида эгардан тушиб, отимни етаклаб уйга пиёда келаяпман. Энди тоғлик аёл йўлдан адашмаслигим учун дераза тоқчасига қўйган чироғини олиши мумкин. Мен уйга қайтаяпман. Ассалому алайкум, кадрдон юртдошларим! Икки йиллик сафардан қайтдим. Отим ҳам икки ёшга қариди. Ўзимнинг ҳам сочларимга оқ қўшилди. Овул бўйлаб отимни етаклаб кетар эканман, учраган кишиларга очик юз билан дейман:

– Ассалому алайкум, одамлар!

– Ваалайкум ассалом, Ҳамзатнинг ўғли Расул. Сафарга яхши бориб келдингми, чарчамадингми? Нималар олиб келдинг? Хуржунингда дўппайиб турган нарса нима?

Мен уларга янги китобимни ёзиб тугатдим дегим келади. Лекин китоб қўлёзма-си шундай нарсаки, уни овулдошларга ҳам, бошқаларга ҳам қўлма-қўл ўқишга бе-

риб бўлмайди. Аввало уни ноширлар кўлига топшириш керак, улар қўлёзма ҳақида дастлабки хулосаларини чиқаришади.

НОШИР қўлёзмани олиб, кўтариб вазнини чамалади, у ёқ-бу ёғига қараган бўлди, аввал биринчи бетига назар солди, кейин етмишинчи бетига, сўнгра охириги бетига кўз қирини ташлади. Охирида қўлёзмани яхшилаб тахлаб, четрокка суриб кўйди.

– Эҳтимол, сенинг китобинг яхшидир, лекин бизнинг бу йилги ва кейинги йилги режаларимиз тасдиқланган. Сенинг китобинг режамизда йўқ.

– Бу китоб ўзимнинг ҳам режамда йўқ эди. Тўсатдан ғояси келди. Энди қўлёзмани нима қилайин?

– Нашриёт номига ариза ёз. Кўриб чиқамиз, муҳокама қиламиз, тасдиқлаймиз. Мухаррирларнинг таҳрир режасига киритамиз. Келгуси йил шу вақтда телефон кил ёки келиб хабар ол.

АБУТОЛИБНИНГ НАШРИЁТГА ЁЗГАН АРИЗАСИ:

«Догистоннинг нуфузи баланд наشريётига! Мен – сизнинг Халқ шоирингизман, Догистон Олий Кенгаши Президумининг аъзосиман. Фахрий нафақадаман. Бу йил саксон беш ёшга тўламан. Биламан, агар бошимга кулфат тушиб ҳаётдан кўз юмсам, икки жилдлик танланган асарларимни чиқариш тўғрисида қарор қабул қиласизлар. Сизлардан илтимос, ўлимимдан кейин чоп этиладиган икки жилдлик китобларим ўрнига ҳозир ҳаётлик вақтимда битта китобимни чоп этиб беринглар. Салом билан Абутолиб».

Бу ариза жуда беозор аризалар қаторига киради. Шундай аризалар борки, уларда шикоят қилишади. Шундай аризалар борки, дағдаға қилишади, ёки ҳаддан зиёд кўпиртириб мақташади. Шундай аризалар борки, айюҳаннос солади, бор овозда фарёд чекади.

Нашриётга ёзилган аризаларга чидаса бўлар, лекин ноширлар устидан ёзилган аризалар жуда ҳам хавфли. Ноширларни ҳам тушуниш керак. Ахир, битта стулга уч-тўртта киши ўтира олмайди. Икки киши сиғишса ҳам шундай ўтириш жуда ноқулай. Бунинг устига, узок вақт шундай ўтириб бўлмайди. Биттаси келиб бақиради: «Нега Аҳмаднинг китобини чиқарасизлар, менинг китобимни босмаяпсизлар? Ундан қаерим кам?» Бошқаси келиб бақиради: «Кейинги йилларда чиқарган китобларингиз орасида энг яхшиси менинг китобим. Нега янги китобимни режага киритмадинглар?»

Мен ноширлар билан жанжаллашмоқчи эмасман. Кутиб туришга тайёрман. Биламан, уларда ҳар доим қоғоз етишмайди. Шунча қоғоз қаёкка кетган? Қоғозларни ёзувчилар қоралайвериш тугатишган, бунда менинг ҳам ҳиссам бор. Шундай экан нега ноширлар билан ёқа бўғишишим керак. Лекин ўша қораланган қоғозларда шундай асарлар дунёга келадик, кейин улар ёзувчидан ҳам, ноширдан ҳам кўпроқ кўришайди. Истардимки, қандайдир қоғоз бўлагига менинг ҳам шундай сўзларим ёзил-

синки, улар қоғозга қайтадан ҳаёт бахш этсин, дарахтга айлантисин, яхшиси, ўлмас асар бўлиб қолсин.

Йўқ, мен ноширлар билан сира жанжаллашмайман. Уларга мулойимлик билан тушунтираман:

– Сиз мен билан овулдошларим, мен билан москвалик ўқувчиларим, мен билан барча китобхонларим ўртасида турибсиз. Сиз бизга воситачисиз, бир-биримизни боғловчи кишисиз. Илтимос, бир-бири томон чўзилган қўлларнинг дўстона қўл кишишига ёрдам беринг, илтимос, марҳаматингизни аяманг...

Ношир менинг мулойим илтимосимни эшитиб, ён босади. Энди мен муҳаррир томонга бораман.

МУҲАРРИР.

«Қискартираман» – бу унинг эшигидаги ёзув.

Ношир «Бир йилдан кейин келинг» деганди, муҳаррир уч ҳафта муддат белгилади. Ҳатто мен шунча муддат белгиланганидан хурсанд бўлдим, чунки бу вақт ичида сизга учта кичик ҳикоят сўзлаб беришим мумкин.

НЕГА МУҲАРРИР ДЕРАЗАДАН ИРҒИТИЛДИ? Бир авар шоири газетанинг янги йил сонида чоп этишлари учун таҳририятга шеърини берди. Шеър маъқул бўлди ва газетада чоп қилинди.

Шеъри чиқиб хурсанд бўлган шоирнинг уйига ўша куни дўстлари тўпланганди. Шоир тантанали суръатда газетани очди ва шеърини овоз чиқариб ўқий бошлади. Бирдан унинг юзи оқарди, худди кўкрагига ўк теккандай чап қўлини юраги устига қўйди. Қўлидан газета тушиб кетди. Дўстлари уни суяб ўтказишди, сув ичиришди. Бироз ўзига келгач, шоир нега шундай аҳволга тушгани сабабини айтди. Маълум бўлишича, шеърнинг тўрт сатри йўқ экан. Шоир дарҳол таҳририятга чопди.

– Сизнинг газетангиз саҳифасида яйраб ўтлаши учун чиқарилган қўйларимдан тўрттасини ким сўйиб ташлади? Ким шеърининг тўрт сатрини қискартирди?

Газета муҳаррири хотиржам жавоб берди:

– Мен олиб ташладим... Шунга ота гўри қозихонами?

– Нега олиб ташлайсан?

– Шошилини хабар келди, жой етишмади.

– Сен ҳали шоирнинг руҳсатисиз унинг шеърдан мисраларни олиб ташлайдиган бўлиб қолдингми? Ҳозир мен сени шу деразадан ирғитаман.

Шоирда тоғликларнинг қайноқ қони гупуриб кетди. У муҳаррирнинг ёқасидан, оёғидан ушлаб қўтариб, чиндан ҳам деразадан улоқтириб юборди. Хайрият, бу воқеа иккинчи қаватда содир бўлганди ва дераза ортидаги ер чопик қилинган экан. Бир сўзли шоир шу иш юзасидан бўлган судда катъий шундай деди:

– Қонга қон, жонга жон. У мени таҳрир қилди, мен эса уни таҳрир қилдим.

Айтишларича, «таҳрир қилинган» муҳаррир ҳамон шеърларни қискартиришда давом этаяпти (эхтимол, муҳаррирлар қискартиришмаса тинч ухлай

олишмаса керак). Фақат энди у шеърини қисқартиришдан олдин шоирнинг рух-сатини олар экан.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Отам иккита пьеса ёзганди: «Этикдўз» ва «Кодолавдаги тўй». Аввал улар театрда кўриб чиқилди, кейин маданият бўлимига берилди, сўнгра Доғистон санъат бошқармасига жўнатилди. Бу жараёндан отам хабардор эди ва пьесалари бошқармадан ҳеч жойга жўнатилмаганини ҳам биларди. Афсуски, пьесаларни бошқармадан ҳам топиб бўлмади.

Худди чўпон йўқолган қўйларини излаш учун қоронғи ва ёмғирли тунда тоққа йўл олгандай, отам пьесаларини ахтаришга тушди.

Бошқармада фақат пьесага жавобгар ходим ишларди. Уни ҳам муҳаррир дейишади. Отам у билан бир соатдан кўпроқ вақт гаплашди. Сездики, суҳбат об-ҳаво, яйлов, қўйлар, отлар, моллар ҳақида кетса кизирди, гап мавзуси адабиётга, драматургияга ўтса отам унинг гапларини сира тушуна олмасди. Шунга қарамай муҳаррир драматургия ҳақида гапирарди, отамга қандай қилиб яхши пьеса ёзиш мумкинлиги тўғрисида маслаҳатлар берарди. Сабри тугаган отам ундан шартта маълумоти қандайлигини, Доғистон санъат бошқармасига келгунга қадар қаерларда ишлаганини сўради.

– Маълумотим олий, – деб жавоб қайтарди муҳаррир. – Мутахассислигим бўйича мол дўхтириман. Ҳозир шу лавозимга тайинланганман.

– Менинг пьесаларим сигир эмас, уларни даволашингга ҳожат йўқ. Нега шоир ҳеч қачон мол дўхтирига маслаҳат бермайди-ю, тўғри келган одам эса шоирга маслаҳат бераверади?

Наҳотки, менинг китобим қўлёзмаси ҳам илгари мол дўхтири бўлган ёки адабиёт ҳақида тасавури йўқ «муҳаррир» кўлига тушади?!

АБУТОЛИБ ВА МУҲАРРИР. Муҳаррир Абутолибнинг шеърӣ қўлёзмасини роса чўқилади, худди қарға жанг майдонида ҳалок бўлган аскар танасини чўқилангандай. Чўқиланган қўлёзма шундай ҳолида Абутолиб кўлига тушиб қолди. Уни ўқиб кўрган Абутолиб маъюсланиб деди:

– Менинг ям-яшил даламни отлар пайҳон қилибди. Илгари гул ўсган жойларда балчиқ пайдо бўлибди. Ахир, ўқувчи диктант ёзганда хато қилса, уни ўқитувчиси тўғрилайди. Бу қандай ўқитувчи бўлди экан, менинг ҳаётимда қайси тўғри бўлган, қайсиси нотўғри бўлганини аниқ биладиган?

Абутолиб чўқиланган қўлёзмани диққат билан ўқир экан бирдан сўз қотди:

– Мен муҳаррирнинг қайси овулдан эканини билдим. У менинг сўзларимни ўз овулининг шевасига ўзгартириб чиқибди. Аммо шевалар кўп, тил битта, миллат битта! Агар ҳар бир муҳаррир сўзларни ўз овули томонга тортаверса, биз ҳеч қачон ўзимизнинг шеърият овулимизни ярата олмаймиз!

Менинг муҳарририм, ёдингда тут, дунёда сенинг овулингдан бошқа жойлар ҳам бор. Бундан ташқари, унутма, дунёда сендан бошқа одамлар ҳам яшайди. Аслида,

олишмаса керак). Фақат энди у шеърини қисқартиришдан олдин шоирнинг рух-сатини олар экан.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Отам иккита пьеса ёзганди: «Этикдўз» ва «Кодолавдаги тўй». Аввал улар театрда кўриб чиқилди, кейин маданият бўлимига берилди, сўнгра Доғистон санъат бошқармасига жўнатилди. Бу жараёндан отам хабардор эди ва пьесалари бошқармадан ҳеч жойга жўнатилмаганини ҳам биларди. Афсуски, пьесаларни бошқармадан ҳам топиб бўлмади.

Худди чўпон йўқолган қўйларини излаш учун қоронғи ва ёмғирли тунда тоққа йўл олгандай, отам пьесаларини ахтаришга тушди.

Бошқармада фақат пьесага жавобгар ходим ишларди. Уни ҳам муҳаррир дейишади. Отам у билан бир соатдан кўпроқ вақт гаплашди. Сездики, суҳбат об-ҳаво, яйлов, қўйлар, отлар, моллар ҳақида кетса кизирди, гап мавзуси адабиётга, драматургияга ўтса отам унинг гапларини сира тушуна олмасди. Шунга карамай муҳаррир драматургия ҳақида гапирарди, отамга қандай қилиб яхши пьеса ёзиш мумкинлиги тўғрисида маслаҳатлар берарди. Сабри тугаган отам ундан шартта маълумоти қандайлигини, Доғистон санъат бошқармасига келгунга қадар қаерларда ишлаганини сўради.

– Маълумотим олий, – деб жавоб қайтарди муҳаррир. – Мутахассислигим бўйича мол дўхтириман. Ҳозир шу лавозимга тайинланганман.

– Менинг пьесаларим сиз сиз эмас, уларни даволашингга ҳожат йўқ. Нега шоир ҳеч қачон мол дўхтирига маслаҳат берамайди-ю, тўғри келган одам эса шоирга маслаҳат бераверади?

Наҳотки, менинг китобим қўлёзмаси ҳам илгари мол дўхтири бўлган ёки адабиёт ҳақида тасаввурини йўқ «муҳаррир» қўлига тушади?!

АБУТОЛИБ ВА МУҲАРРИР. Муҳаррир Абутолибнинг шеърини қўлёзмасини роса чўқилади, худди қарға жанг майдонида ҳалок бўлган аскар танасини чўқилангандай. Чўқиланган қўлёзма шундай ҳолида Абутолиб қўлига тушиб қолди. Уни ўқиб кўрган Абутолиб маъюсланиб деди:

– Менинг ям-яшил даламни отлар пайҳон қилибди. Илгари гул ўсган жойларда балчиқ пайдо бўлибди. Ахир, ўқувчи диктант ёзганда хато қилса, уни ўқитувчиси тўғрилайди. Бу қандай ўқитувчи бўлди экан, менинг ҳаётимда қайси тўғри бўлган, қайсиси нотўғри бўлганини аниқ биладиган?

Абутолиб чўқиланган қўлёзмани диққат билан ўқир экан бирдан сўз қотди:

– Мен муҳаррирнинг қайси овулдан эканини билдим. У менинг сўзларимни ўз овулининг шеvasига ўзгартириб чиқибди. Аммо шевалар кўп, тил битта, миллат битта! Агар ҳар бир муҳаррир сўзларни ўз овули томонга тортаверса, биз ҳеч қачон ўзимизнинг шеърият овулимизни ярата олмаймиз!

Менинг муҳарририм, ёдинда тут, дунёда сенинг овулингдан бошқа жойлар ҳам бор. Бундан ташқари, унутма, дунёда сендан бошқа одамлар ҳам яшайди. Аслида,

сен билан менинг ўртамда келишмовчиликнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Агар китобимга нафи тегса, сенинг барча фикр-мулоҳазаларингни сўзсиз қабул қиламан. Аммо сен ҳам тушун, қасос ўтида ёнган қасоскордай мен шу шеър ўтида ёндим. Бу фикр ҳозиргина туғилди. Бир пайт ёшлигимда шеър ҳақида шундай шеър ёзгандим.

*Шеърят – умримнинг орзу-матлаби,
Сатрларни тиздим оддий сўзлардан.
Қалбимдаги тинҳон муҳаббат каби,
Уларни асрадим ёмон кўзлардан.
Яккаш сўзлар чеккан оҳини илғаб,
Ўзим билан олдим қараб раъйига.
Кейин соатсоздай жарангин тинглаб,
Мурватдай сўзларни қўйдим жойига.
Оҳанглар изладим тинглаб унларни,
Худди асалари нектар йиққандай.
Ёки меҳмон учун очиб хумларни,
Энг тансиқ винони қуйиб чиққандай.
Тунлар қучоғига олди туш-хаёл,
Қаршиладим қанча гўзал тонгларни.
Шафақдан ранг олдим, тўқувчи аёл
Танлагандай гилам учун рангларни.
Майли, дилбар қўшиқ куйласин ўзга,
Эҳтимол, мен буни удда қилмасман.
Дилдаги ниятим кўчдими сўзга,
Бор гапим ёздимми, шуни билмасман.
Балки яратмадим юксак шеърят,
Лекин ўтган умрим шу сўзларда жо.
Муҳарририм, сендан илтимос фақат,
Умримни қисқартма бўлса ҳам хато.
Менинг фарзандимга ўтмайди тиши,
Ўзга ота қанча турмасин тергаб.
Менга айтинг бўлса ёмон қилмиши,
Ўзим қулогини қўяман бураб.*

Ўша йилларда «Тоғлик қиз» деган пьеса ёзгандим. Шу пьесам қандай сахналаштирилди?

Спектакль охирида эркак бош қаҳрамон аёл бош қаҳрамонни ўлдиради. Тоғлик қизни ўлдириш сахнасини ёзаётган вақтимда азобдан қўлларим титради, юрагим хун бўлди. Лекин ҳеч нарсани ўзгартира олмасдим, воқеалар ривожини тоғлик қиз-

ни ўлдиришни тақозо этарди. Авар театри спектаклни худди шундай қўйди. Томошабинлар чуқур қайғуга ботишди ва тоғлик қиз ўлдирилганда ҳатто мендан ҳам кўпроқ азоб чекишди. Аммо улар ҳам воқеалар ривожи бундан бошқача бўлиши мумкин эмаслигини тушунишди.

Даргин театрида пьеса таҳрир қилинди. Қизни ўлдириш ўрнига, унинг сочини кесишди. Албатта, тоғлик қизнинг сочи кесилиши жуда оғир иснод, ҳатто ўлимдан ҳам баттар, лекин барибир ўлим эмас.

Қўмиқ театри сахнасида қиз ўлдирилмади, сочи ҳам кесилмади, унинг кўзлари ўйилди. Бу – даҳшат! Эҳтимол, қизнинг кўзларини ўйиш уни ўлдириш ёки сочини кесидан таъсирлироқдир, лекин шу нарса аниқ: қизнинг сочи кесилмади ва ўзи ўлдирилмади. Театр айнан шундай сахналаштиришни истади.

Чечен театри бу масалани жуда оддий ҳал қилди. «Нега ўлдиришимиз, нега сочини кесишимиз, нега кўзларини ўйишимиз керак? – дейишди улар. – Майли, тоғлик қиз соғ-омон қолсин».

Ҳар бир режиссёр пьесани сахналаштираётган вақтида ўзича талқин этди. Лекин ҳеч қайсиси пьесадаги тоғлик қизни ўлимдан сақлаб қоламан деб, пьесани ўлдираётганини ўйламади, драматург ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

ОТАМ овулга газета келганда, унда эълон қилинган шеърларига назар ташлаб деди:

– Кўриниб турибдики, шеърларим «қассоб»нинг қўлига тушибди. Уларнинг нимталанмаган жойи қолмабди.

МАҲМУД... Маҳмуд эса ҳеч нарса демаган, чунки тириклик вақтида унинг битта ҳам китоби чоп этилмаган. Аммо у шунга ўхшаш муҳаррир шеърларини қандай ўзгартирганини кўрганда борми, шубҳасиз, иккинчи марта ўларди.

Тоғ сўқмоғида замонавий автомобилда юриб бўлмайди. Муҳаррирлар шеърларини таҳрир қилиб, машхурларнинг ҳам тинчини бузаётган вақтда, мен уларга қандай қилиб шеърларимни таҳрир қилманглар деб айта оламан?

МЕНИНГ МУҲАРРИРИМ, бу ёзган гапларни кўнглингга олма. Мен бошқа тоифадаги муҳаррирларни ҳам биламан, улар ёзувчиларга жўяли ва топқирлик билан маслаҳат беришади. Шундай муҳаррирлар билан бирга ишлашнинг ўзи роҳат, ўзи ижод. Сен хотиржам бўлишинг мумкин, ҳайратингни яшира олмай қўлёзма чеккасига қўйган ундов белгингни ҳам, ҳайронлигингни оширган сўрок белгингни ҳам, қайта ишлашимни билдирувчи «қушча» белгисини ҳам безътибор қолдирмайман.

Эҳтимол, менинг китобимда ҳам тиш оғриғидан типирчилаб турган одамга ўхшаш ўз жойини муқим эгалламаган мисралар бордир. Эҳтимол, қайтариқлар учрар. Илтимос, уларни кўрсат, белгила, дарҳол айт. Битта калла яхши, бир ярим калла ундан ҳам яхши! Агар бизнинг икки калламиз, тўртта кўлимиз баҳамжиҳат бўлса ишимиз яхши томонга кетади. Эртага тортишганимиздан кўра бугун муштлашга-

нимиз яхши. Айтадиларку, бир умр аразлашиб юргандан кўра бир марта уришиб олган яхшироқ. Муҳими, мени ортиқча мақтаб юборма.

Бир овчи шаталоқ отиб қочмасдан ялангликда турган қуёни мақтади ва унга ўк узмади. Мактовдан талтайиб кетган қуёни иккинчи овчи қаршисида ҳам ялангликка чиқди. Аммо иккинчи овчининг нияти бошқачароқ эди ва воқеа қандай тугаганини билгандирсиз. Биламан, сенинг машаққатли меҳнатинг ўзингга олқиш келтирмайдди. Ўқувчи китобни қўлига олганида унинг муаллифи ким эканлигига, расмларини ким чизганига қарайди, лекин китобнинг муҳаррири ким бўлганига эътибор бермайди. Начора, одамларнинг феъли шунақа.

Шоир халқ номидан гапиради, дейиш расм бўлган. Маълум бўлишича, муҳаррирлар ҳам халқ номидан гапирар экан. Бир куни мен таҳририятга севги, аниқроқ айтсам, хотинимга бағишланган шеъримни олиб бордим. Муҳаррир ўқиб кўриб ёнга суриб қўйди ва бу шеърни чоп эта олмаслигини айтди.

– Нега?

– Халқ уни ўқимайди. Халққа сенинг хотинингга бағишланган шеърлар керак эмас. Ўша заҳоти саккизлик ёздим:

*Ишқий шеърлар чиқмас беташвиш,
Яна шаштим журналда қайтди.
Уларни халқ ўқимас эмиш,
Муҳаррири шундай деб айтди.*

*Қайтармади шеъримни лекин,
Бир-икки кун унда турармиш.
Олиб кетиб уйига бир кун,
Хотинига ўқиб берармиш.*

ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Ёзувчи ва шоирлар шофёрларга ҳам ўхшаб кетади. Қайсики, тўғри юришни билишади, лекин баъзида хато қилишади ва «қондани бузишади». Шундай пайтда муҳаррир милицияга ўхшайди.

Кейин отам ўйга толди ва деди:

– Сен нима деб ўйлайсан, битта шофёрга учта милициячи тўғри келса, кўп эмасми?

Лекин милициячи ҳам керак. Битта ташкилотда бўлаётган базмда ҳар бир киши учун қадаҳ кўтарилди. Улар орасида милициячи ҳам бор эди. Базмни олиб борувчи (тамада) милициячи учун қадаҳ кўтаришларини сўради. Истеъмолчилар уюшмаси раиси қадаҳни столга қўйиб эътироз билдирди:

– Келажакда милициячилар бўлмайди. Бу касб вақт ўтиши билан йўқолади. Нега энди биз улар учун қадаҳ кўтаришимиз керак?

Милициячи жавоб қайтарди:

– Келажакда милициянинг бўлиш-бўлмаслиги, ўша вақтда истеъмолчилар уюшмаси бор-йўклигига боғлиқ.

Менинг муҳарририм, ҳазилдан ташқари сенга қайси лаҳзаларни яхши кўришимни айттайинми? Қанийди, иккимиз қоғозга тўла ижод-иш столи атрофида эмас, ноз-неъматлар билан безатилган оддий стол атрофида ўтирсак. Ўша вақтгача сен қўлёзма устига мен учун ёқимли сўзларни: аввал «Теришга», кейин «Чоп этишга», охирида «Нашрга рухсат» деган сўзларни ёзиб бўлгансан. Чиндан ҳам сенинг кўлингдан қўлёзма гоҳ теришга, гоҳ чоп этишга, гоҳ нашрга кетади! Ўйлаб кўргин, нақадар ажойиб сўзларни ёздинг: «Нашрга рухсат». Шу сўзларни ёзишинг билан инжикликларинг унутилади. Аслида, бунинг учун қадаҳ кўтариш керак. Шу сўзларни тезроқ ёзгин, мен дунё юзини кўрган китобимнинг илк нусхасига дастхат ёзиб сенга тақдим этайин.

Албатта, мен ҳам дунёда биз билмайдиган сирли нарсалар қолмаслигини истайман. Одамларга бирор сирни очмайдиган, яъни шу вақтгача билмайдиган нарсаларни ёзмаган шоир шоирми? Маълумки, фақат куёв тўйдан кейин биринчи бўлиб келин юзидаги ҳарир пардани очади. Худди куёв келин юзидаги ҳарир пардани очгандай, мен шеърларимда ўқувчиларимга вақт ва кенглик пардасини очаман. Фақат шоиргина ҳаётни шундай тасвирлай оладики, шеърхонлари уларни ўқиганда ўзлари илгари эътибор бермаган нарсаларни кўради, ёвузликка қарши турган дунё гўзаллигидан, инсон қалби гўзаллигидан ҳайратга тушади.

Илтимос, муҳарририм, вайсакиларнинг чайнаши учун гап топиб берма, мен шоир сифатида кашф қилган нарсаларимни чизиб ташлама, уларнинг тасвирлаган ўхшатиш, нақш ва тасвирларимдан гумонсирашларига сабаб қолдирма. Агар шеъринг гиламимнинг бирон безагида камчилик бўлса, уларни сиёҳ билан бўяб доғ қилма ёки қайчилайвериб пуф деса тешилиб кетадиган даражага келтирма.

БУНДАН ТАШҚАРИ, бирон фикримни ўзингнинг фикрингга монанд бўлмагани учун нотўғри дема.

БУНДАН ТАШҚАРИ, тарозида нонни, шакарни, ёғни, михни ўлчашади, лекин муҳаббатни эмас.

БУНДАН ТАШҚАРИ, метр билан газмолни, хонанинг баландлигини, қабрнинг йўлдан узоклигини ўлчашади, лекин чиройни эмас.

БУНДАН ТАШҚАРИ, ким ўзини ақлли кўрсатмоқчи бўлса, охир-оқибатда кулгига қолади.

БУНДАН ТАШҚАРИ, кўриб турибсан, ёшлик даврдан ўтганман, унча-мунча нарсада бироз менга ҳам ишонгин.

Мен-ку тушунаман, баъзи бир одамнинг айтадиган сирлари кўп, бошқасида камроқ, қолаверса...

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ: Агар сув сасиса туби кўринмайди, ҳатто жуда саёз бўлса ҳам.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Мен болалигимда оиламизнинг энг сергапи эдим. Кўчада нимани эшитсам, албатта уйдагиларга келиб айтардим. Уйда нима гап эшитсам, кўчадагиларга етказардим.

Отамнинг ёнига вакти-вакти билан бир кадрдони келиб турарди. У атрофга аланглаб олиб, секингина шивирларди:

– Ҳамзат, бир оғиз гапим бор эди, бошқа хонада гаплашсак бўладими?

Улар бошқа хонага чиқиб, шивирлашиб гаплашишарди. Бу ҳол бир неча марта такрорланди. Бир куни отамнинг кадрдони яна келди.

– Ҳамзат, бир оғиз гапим бор эди, бошқа хонада гаплашсак бўладими?

– Бемалол, – жавоб берди отам. – Аммо сен менга шивирлаб айтадиган сирли гапларингни Расулнинг олдида ҳам айтиш мумкин. Шундай экан гапингни бемалол айтавер.

Ҳа, мен болалигимдан сир сақлашни ёмон кўраман. Қўшиқни ҳам сахнага чиқиб, кўпроқ одам эшитиши учун баланд овозда айтилади.

Бундан ташқари, ҳар бир сўзим учун жавоб беришга тайёрман.

Яна менинг таржимонларим ҳам бор.

ТАРЖИМОН.

Мен аварман, шундай туғилганман ва шундайлигимча қоламан. Бошқа одам бўлиб қолмайман. Кўзимни очиб биринчи кўрган одамларим аварлар бўлган. Авар тили менинг она тилим. Бу нафақат менинг, бутун авар халқининг бебаҳо бойлиги.

Аварлар кўп эмас, уч юз минг кишидан кўпроқ. Лекин бу ҳам оз эмас. Доғистонда икки минг киши сўзлашадиган тилда шеър ёзадиган шоирлар ҳам бор.

Давлатлараро чегаралар одамларни ва улардан ҳам кўпроқ тилларни ажратади. Чегаралар ўзгариши, расмиятчилик учун қолдирилиши ёки умуман йўқотилиши мумкин. Тил эса халққа бир умрга берилади, уни ўзгартириб ҳам, йўқотиб ҳам бўлмайди.

Лекин шуни ҳам унутмаслигимиз керак, Пушкин шеърларини ёдламаган, Лермонтов шеърларидан таъсирланмаган, Толстой ҳақида эшитмаган, Чехов ҳикояларидан лаззат туймаган аварни ҳам кўз олдимизга келтиришимиз мумкин эмас.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР: Тоғларда Пушкин дарахтининг ўсгани қандай яхши, япроқларининг шамолдаги шивири, ширин ва мазали меваси ҳеч қачон тугамайди.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ: Менинг нимқоронғи ертўламга ҳурматли Чеховни олиб келганларнинг ҳаммасига раҳмат айтаман. Ертўламда яратилган қўшиқларимни Москвадаги Кремлга олиб кирганларга ҳам раҳмат.

МЕН АЙТАМАН: Генералларга бош эгмаган мағрур Кавказ ёш поручик шеърлари олдида бошини эгди.

Китобимни нашр этиш чоғида бўлган кизиқ воқеа эсимга тушди. Доғистон нашриётида рус тилига таржима қилинган танланган асарларим чиқиши керак эди. Мухаррир кўлёмани варақлаб деди:

– Нега «Полтава»ни киритмадинг?

– Бу асарни Пушкин ёзган, мен уни авар тилига таржима қилганман, холос. Мен қандай қилиб Пушкин асарини рус тилида чиқаётган тўпламимга киритишим мумкин?

Мухаррирнинг сўзидан кўп ҳам ажабланмайлик. Чиндан ҳам бошқа тиллардан таржима қилинган шундай асарлар борки, уларни аварлар ҳам ўзининг асарларидай севиб ўқишади. Эндиликда бу асарларсиз авар адабиётини тасаввур қилиб бўлмайди.

Мен ҳам биламан, кўзимга тик қараб айтишмаса ҳам ортимдан «Расулми, тўғри у иктидорли, лекин унинг асарларини москвалик таржимонлари яхшилаб ўгиришган» дейишади.

Бу гапларга сира эътироз билдирмайман. Ҳақиқатан ҳам таржимонлар бўлмаганда мени кўпчилик танимасди ва шундай даражага эришмасдим.

Таржимонлар менга биринчи навбатда Гейне, Бёрнс, Шекспир, Саъдий, Навоий, Сервантес, Гёте, Диккенс, Лонгфелло, Уитмен ва бошқа шоир-ёзувчиларнинг асарларини ўқиш имкониятини яратиб беришди. Агарда уларнинг асарларини ўқи-маганимда, эҳтимол, шоир бўлиб вояга етмасдим.

Иккинчидан, таржимонлар менинг шеърларимга кенг йўл очишди. Улар шеърларимни саркаш дарёлардан, баланд тоғлардан, қалин деворлардан, чегарадаги постлардан, унданда мустаҳкам чегаралардан – ўзга тил чегарасидан, қарлик, соқовлик ва басирлик чегараларидан олиб ўтишди.

Баъзан ўз-ўзимга савол бераман, таржимонлар учун нима муҳим: тилни билишими (бунда шеърларим қалбидан жой эгалламаган) ёки шеърларимни қалби билан, юраги билан ҳис қилиб ўзининг маънавий мулкига айлантирганими?

1937 йилда Маҳачқалъа да Пушкиннинг «Қишлоқ» шеърининг энг яхши таржимаси учун танлов ўтказилган. Қирқта шоир бу шеърни авар тилига таржима қилган. Уларнинг кўпчилиги рус тилини жуда яхши билган. Лекин биринчи ўринни ўша вақтда ҳали рус тилини билмайдиган Ҳамзат Цадаса эгаллаган.

Албатта, таржимон ҳам шоир, ёзувчи, санъаткор бўлиши шарт. Албатта, таржимон ҳам мен ўз халқимнинг фарзанди эканимни унутмаганимдай, у ўзини шу халқнинг фарзандидай сезиши керак.

Шундай руслар бор, улар авар тилидаги асарларни бемалол ўқий олишади, афсуски, улар шоир эмас. Шундай истеъдодли рус шоирлари борки, афсуски, улар авар тилини билишмайди. Нима қилиш керак? Шундай кезде сўзма-сўз таржимага мурожаат қилинади.

Мен рус қишлоқларида ёлғали уйларни қандай кўчиришганини кўрганман. Албатта, уйни бутун ҳолда кўчириб бўлмайди. Уй аввал, ёлғаларга, тахламларга ажратилади ва улар янги жойда қайтадан тахлаб чиқилади.

Сўзма-сўз таржима – ёлғала ва тахламларга ажратилган уй. Яъни, ёлғалар, тахталар, тунукалар, ғишлар ва ҳоказолар. Таржимон ана шулардан янги уй барпо

килиши керак. Агар ғўла чириган бўлса, уларни алмаштиради. Агар бирор тахта йўлда йўқолган бўлса, янгисига ўзгартиради.

У янги уйнинг деразаларини артиб, печкага ўтин қалайди, мўридан тутун чиқади, болалар хурсанд бўлишиб томда сакрашади, қалдирғочлар учиб бўғотдан ўзларига жой излашади.

Сўзма-сўз таржима нима? Мисоли юраги тўхтаган, кўзларини юмган одам. Лекин врач келиб укол қилади, қон қуяди, юрагини массаж қилади ва одам танасига яна ҳаёт қайтади.

Сўзма-сўз таржима нима? Мисоли торлари вақтинча бўшаштириб қўйилган қўбиз. Ёки печкасида олови ўчган уй. Ёки қаноти қирқиб қўйилган қуш.

Сўзма-сўз таржима нима? Бир кун сартарош сочимни олиб, силлик қилиб тараб шундай деганди:

– Сен менинг олдимга сўзма-сўз таржимадай келдинг, энди таржима асардай чиқиб кетаяпсан.

Гап сартарошлар ҳақида кетдими, қизик бир воқеани эсламаслигим мумкин эмас.

Бу воқеа Кубадаги Сантьяго шаҳрида бўлганди. Мен узоқ йўлдан келганим учун соч-соқолимни олдиргим келди. Сартарошхонага кириб, устага имо-ишоралар билан мақсадимни тушунтиришга ҳаракат қилдим.

Кубада соқолни биздагига ўхшаб курсида эмас, каравотга ётқизиб олишади. Мени ҳам каравотга ётқизишди. Юзимга совун кўпиги сурилди. Ҳаммаси юзимга устара теккунга қадар рисоладагидай давом этди. Ё устара ўтмас эди, ё устанинг қўли ҳали ўрганмаган экан, ҳар қалай, оғриқдан додлашимга оз қолди. Бир муддат оғриққа чидадим, лекин охиригача бардош беролмаслигимни тушундим ва устага олдин русча, кейин аварча оғриқ бераётганини айтдим, бармоғим билан юзимдаги шилинган жойларни кўрсатдим. Сартарош кўрққанидан дарҳол ташқарига чопди ва оқ халатли кишини бошлаб келди. У чамадонини очиб, тиш олишга мўлжалланган асбоб-анжомларини столга теришга киришди. Хуллас, соқолимни олдиришга кириб, стоматолог курсисига ўтиришимга оз қолди. Бу мен билан сартарошнинг бир-биримизни тушунмаганимиздан келиб чиқди. Яна бу томоша давом этганида соғ тишларимдан ажралишим ҳеч гап эмас эди.

Баъзан таржимонлар ҳам шеърларнинг тишларини суғуриб олишиб, тишсиз оғиз билан юришлари учун кўчага чиқариб юборишади.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Хориж сафарига йўл олган вақтимда меҳмондўстлик кўрсатган кишиларга эсдалик сифатида бериш учун юртимда тайёрланган буюм ёки ёдгорликлардан олиб кетаман. Японияга кетаётган вақтимда балхарлик усталар тайёрлаган қизғиш кўзачалардан олдим.

Хиросима шаҳрида эр-хотин рассомлар меҳмоним бўлишди. Узоқ вақт қизғин суҳбат қурдик, охирида қўлни қўлга бериб дўст туиндик. «Балхар усталарининг ажойиб ижод намунасини шундай рассомларга бермасам, кимга бераман?» – деб

ўйладим мен. Шартга чамадонимни очдим, кўзалар ўрнида синик сопол парчаларини кўриб қотиб қолдим. Гўё кимдир болта билан уриб майдалагандай, кўза кичик-кичик парчаларга айланганди. Балки чамадонимни Москвадаги аэродромдами, Дехлидаги аэродромдами, Токиодаги аэродромдами кимдир бошлаб ирғитган кўрилади. Шу пайт ер ёрилса, ерга кириб кетсам. Чунки японларга совға бераман деб айтиб қўйгандим. Улар чамадонга энгашган кўйи бир сўз демай қотиб қолганимни кўриб, менга безовта қарай бошлашди.

Нихоят, японлар нимадир рўй берганини пайкашди. Улар ёнимга келишди, сопол синикларини кўришди. Бошларини чайкашди, менга таскин бериш ниятида елкамга уриб қўйишди. Японлар жуда маданиятли халқ бўлишгани учун меҳмондўстлик тавозесига қатъий амал қилишади, бошқа вақтда елкамга уриб қўйишга сира жазм этишмасди. Демак, мен ўша кезде уялганимдан жуда ачинарли аҳволда эдим.

Мен сопол синикларини чамадонимдан ёзилган газетага тўқдим ва уни ўраб чиқинди челақка ташламоқчи бўлдим. Аммо рассомлар бундай қилишимга йўл қўйишмади. Улар тўқилган сопол синикларини ҳам битталаб териб газетага солишди ва ўзлари билан олиб кетишди.

Бир неча кундан кейин рассомлар мени меҳмонга чакиришди. Ҳайратдан қотиб қолдим, мен совға қилмоқчи бўлган кўзалар стол устида худди устахонанинг ўтхонасидан ҳозир олиб чиқилгандай ялтираб турарди. Ҳозиргача аклимга сиғдира олмайман, қандай қилиб сопол синикларини шундай даражада бенуксон елимлаш мумкин?!

Дейдилар, синган кўза барибир бутун бўлмайди, ундан сув оқиб кетади. Биз японлар елимлаган кўзаларга Доғистон коньягини, япон сакесини қуйиб ичдик, бир томчи ҳам сиртига чикмади.

Ўшанда мен япониялик рассомларга қараб ўзимнинг энг яхши таржимонларимни эсга олдим. Менинг сўзма-сўз таржималарим худди кўза синикларига ўхшарди. Таржимонлар уларни жой-жойига шундай елимлашдики, натижада яп-янгидай бўлди ва авар нақшларининг жилоси қайтадан кўзларни яшнатди.

Албатта, таржимон кўзага илгари бўлмаган қулоқни ёпиштирмаслиги ёки тубини битта эмас, иккита қилиб қўймаслиги керак.

Яқинда Доғистон нашриётида «Ҳожимурод» асарининг аварчага ўгирилган янги таржимаси босилди. Ўқиб чиқсам, асарга янги икки боб қўшилибди. Мен таржимондан сўрадим:

– Бу икки боб қаёқдан пайдо бўлди?

– Толстой бу асарни ўн тўққизинчи асрнинг охирида ёзган. Ҳозир дунёқарашлар ўзгариб кетди. Бундан ташқари, ўқувчиларга Ҳожимуроднинг ўлимидан кейинги воқеаларни ва авлодлари тўғрисида ҳикоя қилишимиз керак эди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН: Отамнинг битта шеърини рус тилига таржима қилишди. Таржимон тажрибасизроқ экан. Шунда отам авар тилини ва рус тилини биллади-

ган одамдан ўша шеърини таржима қилишини сўради ва русчада мазмуни қандай чиққанини билгиси келди. Мазмунини сўзлаб берганда, қувонганидан деди:

– Ниҳоят, ўғлим узок сафардан уйимизга қайтиб келди, мен уни дарҳол танидим. Шеърларимни таржима қиламан деб бундай қайта ишлашгандан кўра, ўғилларим ҳеч қаяққа кетмай тоғдаги уйимизда ўтиргани ҳам яхши экан.

Ҳа, таржима қилинган шеърлар овулда яшаётган ота-онанинг ўқишга ёки ишга кетган ўғилларига ўхшашади. Албатта, кетган ўғиллар туғилган уйига қайтиб келишади, лекин кетган ҳолатида эмас.

Ўғил уйга қайтади: ё ҳаёт тажрибаси билан, ё кўп нарсасини йўқотиб, ё диплом билан, ё судланган ҳолда, ё норғул йигит бўлиб, ё ожиз, касалманд бўлиб, ё олим деган шарафли ном билан, ё хотинбоз деган тавқи лаънат билан, ё қариндошларига қимматбаҳо совғалар олиб, ё бор-йўғидан айрилган ҳолда.

Мен китобимни узок сафарга, одамлар ҳузурига йўлладим. Бегона жойларда у ўзини қандай тутади? Бошидаги бўркини саклаб қоладими, халқи берган тузини оқлайдими?

Мен-ку тушунаман, тоғда ўтирган ёмон одам водийга тушгани билан яхши бўлиб қолмайди. Шунинг учун китобимнинг таржимонларидан илтимос қиламан: агар «ёмон» бўлса, у шундайлигича қолсин. Агар мен ногирон ва басир бўлсам, қўлимдан етаклаб кўчага олиб чиқманг, яхшиси уйимнинг остонасидан ҳатламайин. Ахир, мис идишни қанчалар тозалаб артманг, барибир у олтин ёки қумуш бўлиб қолмайди.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ:

Менинг қизим ва ўғлим бор. Қизим одобли, тартиб-интизомли, юриш-туришда намунали. Ўғлим эса шумтақа, бевош. Қизим меҳнатсевар бўлгани учун радиода макташади, газетада ёзишади. Худо берган қуни ўғлим тўғрисида ё мактабдан, ё милициядан шикоят эшитаман. Қизим ҳақида гап кетганда мактаб, ўқувчи-ёшлар ташкилоти, мамлакат уни шундай намунали қилиб тарбиялаганини айтишади. Ўғлим ҳақида гап кетганда, Доғистон халқ шоири Абутолиб Ғафуров уни шундай бетаин қилиб тарбиялаган, деб қўйишади.

Унинг ҳикоясини тинглар эканман, шундай ҳолат шеър таржимасида ҳам рўй беришини эсга олдим. Агар таржима яхши чиқса, муаллифга мактов сўзлари айтилади, ким таржима қилгани эса унутилади. Агар таржима ёмон чиқса, таржимоннинг нўноқлиги танқид остига олинадими, муаллифга тил тегизмасликка ҳаракат қилинадими.

Таржимон дўстим, қўлингни ташла, яхшисига ҳам, ёмонига ҳам бирга жавоб берамиз. Энди иккаламининг аравамиз битта. Аравани ўз томонимизга эмас, ҳамжиҳат бўлиб тортайлик. Йўқса, арава тугул ўзимиз ҳам турган жойимиздан жилмаймиз.

Бизнинг тоғда ҳайратга соладиган воқеа юз берганди. Катта тоғнинг баланд қисми беҳосдан пастга силжиди. Тоғ чўққиси Моҳоч овулидан сал берирокда тўхтаб, жилғани тўсиб қўйди. Чўққида ўтлаб юрган қўйлар, ўтов, чўпонлар ёққан олов

хеч қандай зарар кўрмай пастга «саёҳат» қилди. Ҳозир кўчган тоғ янги жойида турибди, лекин жилғани тўсиб қўйгани учун каттагина кўл пайдо бўлди. Кўлда холдор балик кўпайди. Тоғ илгариги жойида турганда хеч ким бормасди, энди эса ундан саёҳатчилар, илмий гуруҳлар, баликчилар, томошага келган ўқувчилар гуруҳлари аримади.

Қанийди, менинг китобим ҳам ўзи учун янги бўлган тилга мана шу тоғдай безарар кўчса. Қанийди, кейин Моҳоч овули ёнига кўчган тоғдай одамлар эътиборини тортса.

Энди ғишт қолипдан кўчди – китоб ёзиб бўлинди. Мусулмонлар айтгандай, энди пешанасига нима ёзилган бўлса шуни кўради. Русларда шундай мазмунда мақол бор: одам эртанги кунни тахмин қилади, нима бўлишини эса Худо билади. Хулласи калом, тақдирдан кочиби қутулиб бўлмайди.

ТАНҚИДЧИ. У ҳақда ёзиш кийинроқ. Агар уни сўксанг, ўйлайдики, танкидий фикрларим ёкмабди, ҳисоб-китоб қилмоқчи. Агар уни мактасанг, ўйлайдики, бутунлай ўзига оғдириб олиш учун кўнглимни овляпти.

ОТАМ АЙТГАНДИЛАР: Биз – мен ва танқидчи, иккаламиз ҳам шоирмиз. Фақат мен шеър ёзаман, у менинг шеърларим ҳақида ёзади.

АБУТОЛИЙБ доғистонлик битта танқидчига шундай деганди:

– Мен узумдан вино тайёрлайман, сен винонинг мазасини тотиб кўрасан.

Мен танқидчиларга фикр билдиришда бетараф қолган ҳолда уларга бир-иккита маслаҳатимни айтмоқчиман, холос.

1. Ёмон нарсани доим ёмон деб ёз, яхшисини эса доим яхши дегин.

2. Агар мактасанг кейин танқид қилма ёки акси – агар танқид қилган бўлсанг кейин мактама.

3. Пашшадан фил яшашга уринма, ундан ҳам ёмони: филни пашша қилиш учун киришма.

4. Китобда нима бўлса шу ҳақда ёз, йўқ нарсалар тўғрисида фикр юритма.

5. Ўзингнинг фикрингни исботлаш учун Белинскийдан бошлаб бошқа машҳур кишилар ёзганларидан иктибос келтирма. Агар фикринг ҳақиқатан ўзингники бўлса, уни ўзинг фикр-мулоҳазаларинг билан исботла.

6. Фикрингни аниқ ва тушунарли тилда ифодала. Агар фикрингдан шубҳалансанг, уни умуман ёзма.

7. Шамол тезлиги ўлчагичининг паррагидай шамол қаёқдан эсса, ўша томонга бурилма.

8. Ўзинг ҳали тўла тушуниб етмаган нарсани ўзгаларга тушунтиришга уринма.

9. Агар чўнтагингда юз сўм пулинг бўлмаса, ўзингни шунча пули бор одамдай қўтма.

10. Агар туғилган овулингга яқин орада бормаган бўлсанг, у ердаги ўзгаришлардан хабарсиз қолган бўлсанг, ўзингни худди ҳозир туғилган овулингдан қайиб келгандай кўрсатма.

Тўғри, менинг бу маслахатларим янги эмас. Улар карра-карра жадвалдай ҳаммага таниш. Лекин ҳамма танкидчилар шу таниш маслахатларга самимият билан ёндошиб, сидкидилдан амал қилишганда борми, уларнинг ютуқлари ҳозиргидан-да кўпроқ бўларди.

КИТОБХОН. Муҳаррир, ношир, таржимон ва танкидчи ҳақида фикрлашиб олдик. Аслида, ҳар қандай китоб аввало китобхон учун ёзилади. Шундай экан энг асосий одам – китобхон тўғрисида фикр юритайлик.

Азиз китобхон! Албатта, сенинг яхши кўриб ўқийдиган китобларинг бор. Бундай китоблар ёзувчиларда ҳам бўлади. Дейдилар, ёзувчининг энг асосий китоби ҳали ёзилмаган, лекин у албатта шу китобни ёзади. Бошқа ёзувчиларни билмадим, аммо бу гап айнан мен учун айтилганга ўхшайди.

Тўғри, мен узок йиллардан буён туғилган юртим тўғрисида китоб ёзишни орзу қилардим. Узок йиллардан буён бу фикрлар ҳаёлимдан кетмаса ҳам уларни сира қоғозга тушира олмадим. Балки истеъдодим етишмади, балки кундалик ташвишлар халакит берди, балки сабр-бардошим чидамади, балки катъий киришмадим.

Йиллар ўтган сайин ўзингга нисбатан талабчанлигинг ва китобхон олдидаги масъулят ҳиссинг ошиб бораверар экан, тўғри келган сабаб учун кўлингга қалам олишга журъат қилавермайсан. Ахир, туғилган юртинг ҳақида китоб ёзиш энг асосийси ва энг масъулиятлиси ҳисобланади.

Мен бу китобни ҳали ёздадим, аммо у ҳақда чуқур ўйладим, энди-энди бу китоб қандай бўлиши кераклигини кўз олдимга келтираяпман. Умримнинг энг асосий китоби тўғрисидаги ўйларимни қоғозга туширдим, холос.

Бу бўрк эмас, лекин бўркнинг керакли хом-ашёси. Бу гилам эмас, лекин гилам учун керакли иплар. Бу ҳали кўшик эмас, юрак уриши холос. Ва лекин шу юрак уришидан албатта кўшик туғилади.

ДЕЙДИЛАР: Сен намоз ўқий олмадинг, лекин намоз ўқиш керак эди деб ўйладинг, шу холис ниятинг учун ҳам дўзахга тушмайсан.

ДЕЙДИЛАР: Мезбон дастурхонга топганини кўйса бас, меҳмон шундан хурсанд бўлади. Агар мезбонда факат бўза бўлса, унинг уйида ва яқин орада денгиз ортидан келтирилган тансик вино бўлмаса, меҳмон уни шундай вино билан зиёфат қилмагани учун мезбондан ранжимайди.

ДЕЙДИЛАР: Яхши иш қилмаган бўлсанг ҳам яхшилик қилиш ниятинг бўлгани учун сенга ташаккур!

Азиз китобхон, ҳар бир китоб аввало сен учун ёзилади. Мен ноширга тушунтиришим, муҳаррир ва танкидчи билан тортишишим мумкин. Лекин сенинг фикринг доим ҳақ. Судьялар айтгандай, қарор катъий шикоятга ўрин йўқ.

Ёзувчи сен билан юзлашиш учун яшайди ва ёзади. Умрим давомида учта ҳаяжонли лаҳзани бошдан кечиришга тайёр турган ҳолда яшаб келаяпман. Аввало, сен билан учрашишдан олдин ҳаяжонланаман, бу учрашувни орзиқиб кутаман,

унинг қандай кечиши тўғрисида тахминлар қиламан. Кейин сен билан учрашган вақтда ҳаяжонланаман, бу ўз-ўзидан тушунарли табиий ҳол. Ниҳоят, учрашувдан кейин ҳаяжонланаман, учрашув хотирасини хаёлимда тиклаб, сенда қандай таассурот колдирдим деб ўйлайман.

Шунда китобхонларнинг юз киёфалари кўз олдимга кела бошлайди. Мана биттаси пешанасини тириштирди. Бу ажинларни майин силаб қўйиш учун қандай сўз айтсам экан? Яна биттасининг юзи бўзарди, худди оғзига чайнаб бўлмайдиган нарса тушиб қолгандай. Учинчисининг юзида зеркишни кўрдим. Бу жуда кўрқинчли ҳол, унинг чорасини ҳам топиб бўлмайди.

ТОҒЛИКЛАРДАН СЎРАШДИ: Нега сизлар тоғларнинг бориб бўлмайдиган жойларида уйларингизни кураб сизлар? Уйларингизга бориб бўлмаса, олиб борадиган сўқмоқларда жарликлар кўп, бунинг устига тошлар қулайди, қор қўчади. Тоғликлар жавоб беришди: «Яхши дўстлар хавф-хатарларни писанд қилмасдан, ёмон сўқмоқлардан ҳам ўтиб келишади, ёмон кишиларнинг эса бизга кераги йўқ».

Азиз китобхон, менинг ёшим қирқ тўртта. Бундай ёшдаги одамга ҳар қандай масъулиятли ишни ишониб топшириш мумкин. Бундай ёшдаги ёзувчи ўзининг ҳар бир ёзган сўзига жавоб бериши керак.

Агар менинг китобимда ўзга китобларда тунаб қолган фикрларни кўргудай бўлсанг, дарҳол хаёлингдан чиқариб ташла, худди тоғликлар биринчи никоҳ кечасидан кейин бокиралигини саклай олмаган келинларни уйдан чиқариб юборишгандай.

Агар менинг китобимда маъқул фикрни кўрсанг тагига чизиб қўй, борди-ю номаъқул фикрга кўзинг тушса тагига икки чизик торт.

Агар жиндай бўлса ҳам ёлғон борлигини пайкасанг, дарҳол китобимни улоқтир, у ҳеч нарсага арзимайди.

Хайрлашиш олдидан яна битта ҳикоятни сўзлаб берайин.

БАДАВЛАТ ХОН, УНИНГ ЎҒЛИ ВА ДУМБА ЁҒИДА САРИМСОҚ ҚЎШИБ ТАЙЁРЛАНГАН КОВУРМА ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Қачонлардир аварлар юртида бадавлат хон яшаган экан. Хон ўғил кўриш ниятида уч марта уйланибди, лекин ҳеч бир хотини ўғилгина эмас, қиз фарзанд ҳам тухфа этмабди. Шунда хон тўртинчи марта уйланибди.

Ой-куни етгандами ёки ундан кўпроқ вақтдами хоннинг хотини ўғил кўрибди. Дарҳол шодиёна бошланиб кетибди: карнай-сурнай, чилдирмалар чалинибди, куйлашибди, рақсга тушишибди, уч кечаю уч кундуз базми жамшид куришибди.

Бадавлат хоннинг ҳашаматли саройидаги қувонч узоқ давом этмабди. Хоннинг ўғли касал бўлиб қолибди, ҳеч ким унинг қандай касаллик билан оғриганини аниқлай олмабди. Қандай алла айтишмасин, бола ҳеч ухламасмиш. Қандай воз-неъмат беришмасин, бола емасмиш. Ҳамма боланинг вақти-соати етаётганини кўриб, билиб турарди. Денгиз ортидан келган табиблар ҳам, хинд туморлари ҳам,

Тибет дориворлари ҳам ягона меросхўрни даволашга ёрдам бера олмабди. Хон эса бу йўқотишни кўтара олмаслигини биларди.

Шундай кунда хон саройига яқин овулдан бир фақир табиб келди, уни ҳеч қим одам каторига ҳам қўшмасди. У меросхўрнинг ҳаётини сақлаб қолишини айтди. Мулозимлар фақир кишини ҳайдаб солишмоқчи бўлишди, хон уларни тўхтатди. «Барибир ўғлимнинг вақти-соати етди, – деб ўйлади хон. – Нега энди бу охириги имкониятдан фойдаланмаслигим керак?»

– Ўғлимнинг ҳаётини сақлаб қолишимиз учун биз нима қилишимиз керак?

– Касалликни аниқлашим учун мен хотинингиз билан холи жойда гаплашиб олишим керак бўлади.

– Нима? Холи жойда? Хотиним билан? Сен ақлдан озиб қолибсан. Қани туёғингни шиқиллат.

Фақир бурилиб кета бошлабди. Хон яна ўйга толибди: «Барибир ўғлимнинг вақти-соати етади. Агар у менинг хотиним билан холи жойда юзма-юз гаплашиб олса нима бўпти?»

– Эй фақир, орқангга қайт, ўйлаб кўрдим. Сенга хотиним билан холи жойда гаплашишингга рухсат беришади.

Фақир ва хоннинг хотинини холи қолдиришибди. У хотиндан сўради:

– Сен ўғлинг тирик қолишини, соғлом улғайишини истайсанми?

Хоннинг хотини жавоб бериш ўрнига фақир қаршисида тиз чўкиб, бошини эгди.

– Унда айт, боланинг ҳақиқий отаси ким?

Хотиннинг кўзлари олазарақ бўлиб, ён-атрофга қаради.

– Уялма, ўртамизда бўлган суҳбатни ўзим билан қабримга олиб кетаман. Агар айтмасанг ўғлинг омон қолмайди.

– Хон ўғил кўришни жуда ҳам истарди. Агар хонга ўғил туғиб бермасам бошқа хотинларига ўхшаб мени ҳам ҳайдашини билардим. Мен тоққа чиқдим, тун бўйи навқирон чўпон йигит билан қолдим. Шундан кейин меросхўр туғилди.

– О, улуғ хон, – деди бўлиб ўтган суҳбатдан хулоса чиқарган фақир. – Мен ўғлингизнинг ҳаётини сақлаб қолиш йўлини айтаман. Шу дақиқадан бошлаб боланинг бешигини чўпонлар тоғда ёқадиган гулханга ўхшаш гулхан ёнига қўйдирасиз. Боланинг ўрнига қўй терисидан тайёрланган пўстак тўшаттирасиз, уни чўпонларнинг болалари ейдиган овқатлар билан овқатлантирасиз.

– Аммо... улар думба ёғида саримсоқ қўшиб тайёрланган қовурма ейишади. Қандай қилиб менинг меросхўрим... ҳали ёши тўлмаган гўдак...

Фақир бурилди ва йўлига кетди. «Барибир ўғлимнинг вақти-соати етаяпти», деб ўйлади хон ва думба ёғида саримсоқ қўшиб қовурма тайёрлашни буюрди.

Хон хотинининг ўзи қовурма тайёрлашга киришди. У қовурмани навқирон чўпон йигит билан ўтказган унутилмас кечадан олдин қандай тайёрлаган бўлса шундай пишириб, ўғли олдига лаганда олиб келди.

Қовурманинг гўшт ва сабзавотлари алоҳида-алоҳида бўртиб турарди. Улардан лаганга думба ёғи сизарди. Кўзачага тоғ булоғининг муздак сувидан тўлдириб, дастурхонга қўйилди.

Думба ёғи ва саримсок хиди меросхўр димоғига етиши билан кўзини очди, талпиниб жойидан кўзгалди ва тўсатдан лагандаги энг катта гўшт бўлагига икки қўллаб ёпишди. Шу ондан унинг томирига отасининг куч-қуввати қуюла бошлади. Бола қовурмани оч қолган арслондай ейишга киришди. У кун сайин эмас, соат сайин ўсди, тез орада дўмбиллаган болага айланди. Албатта, дардидан асар ҳам қолмади.

Эҳтимол, бундай воқеа ҳеч қаерда рўй бермагандир, лекин мен шунга аминман: агар адабиёт ота-боболаридан азалий мерос таомлар билан озиқланмаса, у денгиз ортидан келтириладиган чиройли ўралган озиқ-овкатларга одатланса, ўз халқининг тилига, урф-одатларига риоя этмаса, бундай адабиёт ўзлигига хиёнат қилган бўлади, кун сайин заифлашади ва бутунлай сўлади. Энди унга ҳеч қандай дори-дармон ёрдам бера олмайди.

Энди тугатсам ҳам бўлар. Ёзнинг иссиқ кунларидан бирида бошлагандим, ҳозир ташқарида изғирин куз. Тоғдаги овулда ёзишни бошлагандим, шаҳардаги уйда сўнги нуктани қўйдим. Тонг палласи биринчи сатрини ёзгандим, ҳозир тун ярмидан ўтди, барча деразалардаги чирок ўчиб бўлди.

Мен узок сафардан қайтиб келдим. Овулга етганча қанча шошдим. Энди отдан тушиб, тор эгри-бугри кўчалар бўйлаб отни етаклаганча секин қадам ташляпман. Мана энди отнинг эгар-жабдуғини ечиб, бўйнига уриб қўйиб, кенг далага қўйиб юборсам ҳам бўлади.

Ҳорғин келиб, гулхан атрофига ўтираман. Сигаретани тутатиб, ўйга толаман. Дейдилар, ҳатто қодир Оллоҳ ҳам ибратли воқеани ҳикоя қилишдан олдин ёки расулларига ваҳий йўллашдан аввал бирозгина тин олган ва ўйга чўмган.

Келинг, биз ҳам ўйлайлик. Ҳар бир йўл ҳам мурод-мақсадга етказмайди. Ҳар бир ёзилган китоб ҳам муваффақиятли чиқавермайди. Тонгда туриб янги китобимни бошлайман ва яна йўлга тушаман.

Ҳозир эса йўл юриб роса чарчаганман, пўстинга ўраниб ухлаш учун ётаман. Тунингиз хайрли бўлсин, яхши одамлар! Китобимни эзгу ният билан бошлаган эдим, эзгу ният билан тугатдим. Тамом-вассалом. Омин.

ИККИНЧИ КИТОБ

ИККИНЧИ КИТОБ

«Кичик халқларга катта ханжарлар керак», –
деганди Шомил 1841 йилда.

«Кичик халқларга катта дўстлар керак», –
деганди Абутолиб 1941 йилда.

– Кичкина калит билан катта сандикларни очиш мумкин, – дер эди баъзан отам. Онам эса менга ҳар хил эртақлар айтиб берарди: «Денгиз катта. Жуда ҳам катта. У қандай пайдо бўлган? Кичкина қушча кичкина тумшукчаси билан ерни чўкилади – булок кўз очди. Шу булок сувидан катта денгиз пайдо бўлди».

Яна онам менга тайинларди: «Ўйинга берилиб, чопавериб терлаб-пишиб кетган вақтингда бирозгина дам ол. Ҳеч бўлмаса осмонга отган бўркинг қайтиб тушгунча нафасингни ростла».

Одамлар яхши билишади, битта даланинг шудгорини тугатгач, у жой кичкина бўлса ҳам иккинчи далага ўтишдан олдин марзага ўтириб дам олишади.

Икки китоб оралиғи – унақа-бунақа марза эмас. Мен ана шу марзада ўйга чўмганча ўтирибман. Ёнимдан ўтаётган одамлар менга караб секин пичирлаб қўйишади: роса чарчаганга ўхшайди, мудрашини қара.

Мен дам олаётган марза икки овул ўртасидаги водийга ёки икки водий ўртасидаги овулга ўхшайди.

Марзада мен яқин атрофда какликлар галасининг донлашини кузатаётган қари тулкидай ётибман. Битта кўзим ярим юмилган, битта кўзим ярим очик. Чап қўлим чап кулоғимга қўйилган, ўнг қўлим ўнг кулоғим устида. Баъзан ўнг қўлимни қарнай қилиб, ўтган-кетганларнинг гапларини тинглайман. Менинг биринчи китобим одамларга етиб бордимикин? Уни ўқиб чиқишдими? У ҳақда нималар дейишяпти? Ёқдимикин?

Баланд тепадан ҳар хил хабарларни бақириб айтаётган овул жарчиси одамлар биринчи айтган хабарини эшитганига амин бўлмагунча иккинчисини айтмайди.

Агар тоғлик кўчада кетаётганда қайсидир уйдан меҳмон ранжиган ёки хафа ҳолда чикканини кўрса, у шу уйга қадам босишни ўйлаб кўради.

Икки китоб ўртасидаги марзада ётар эканман, биринчи китобимни одамлар ҳар хил қабул қилгани тўғрисидаги гапларни эшитдим.

Нима ҳам дер эдим? Кимдир олмани ёктиради, кимдир ёнғокни. Олмани ейишдан олдин пўсти арчилади, ёнғокни эса чақиш керак. Ковун-тарвузни ейишдан олдин уруғини тозалаш лозим. Худди шундай ҳар бир китобнинг ўзига хос тайёргарлик даври бўлади. Ёнғокни чақиш учун пичок ишлатманг, бунинг учун болға бор. Эслатиш фойдадан холи эмас, олманинг пўсти болға билан арчилмайди, оғринмасдан пичокни олинг.

Ҳар бир одам китобни ўқир экан, ўз камчиликларини кўра бошлайди. Дейдилар, ҳатто мулланинг кизида ҳам бирон айб бор. Демак, менинг китобим ҳақида гапир-маса ҳам бўлади.

Хуллас, дам олиш вақти тугади. Энди иккинчи китобни ёзишни бошлашим керак. Ёзмокчи бўлаётган китобимни қанча одам ўқийди, буни ҳозирча билмайман. Бу масалада китобнинг адади қанча бўлиши ҳеч нарсани аңлатмайди. Шундай китоблар бор, юз минглаб нусхада чоп этилган, ҳеч ким ўқимайди, фақат магазин-кутубхона жавонларига ортикча юк бўлиб туради. Баъзан ягона китоб қўлдан қўлга ўтиб, кўпчилик томонидан севиб ўқилади. Мен унисини ҳам, бунисини ҳам хохламайман. Агар менинг китобимни битта одам ўқиса ҳам шунга хурсанд бўламан. Шу одамга тоғлар орасидаги ўзимнинг кичкина Ватаним ҳақида сўзлаб берганимдан бахтиёрман. Ватаним каерда жойлашган, халқи қайси тилда, нима ҳақда гапиради, қандай кўшиқларни куйлайди?

Мен ҳаммаси тўғрисида сўзлаб бера олмайман. Кексалар бизга шундай деб айтишган: «Ҳаммаси ҳақида ҳамма гапира олади. Сен ўзингнинг гапингни гапир, шунда тўқисликка эришасан. Ахир, ҳар ким ўз уйини куради ва овул ташкил топади. Ҳар ким ўз даласини шудгор қилади, шу тарика барча дала шудгор бўлади».

Мана эртарок турдим. Бугун менинг биринчи шудгор қиладиган куним. Янги даладаги биринчи шудгор! Шундай кунда одатга кўра стол устида еттита нарса бўлиши ва улар битта ҳарф билан бошланиши керак. Мен столим устида шундай еттита нарса борлигини кўраман. Улар куйидагилар:

1. Кағъат – қоғоз (ёзилмаган).
2. Карандаш – қалам (тарашланган).
3. Карточка – меҳрибон онамнинг сурати.
4. Карта – мамлакатим харитаси.
5. Кофе – қаҳва.
6. Коньяк – қўлбола қизил вино.
7. «Казбек» – папирос.

Энди бу китобни ёзмасам, уни қачон ёзаман?!

Ўчоқдаги ўт аланга олди. Устига қўйилган чойдишдаги сув қайнади.

Ташқарида томчилаган ёмғир тиниб, куёш чарақлаб чикди. Дейдилар, бундай пайтда камалак товланишини кўриб тоғдаги жониворлар ҳам дорбозларга

Ўхшаб рақсга тушишади. Шундай кезде онам осмонга қараб айтарди: «Осмоннинг тешиклари қуёш нурлари игнасига ўтказилган ёмғир иплари билан тикиб бўлинди».

Бугун тоғларда баҳор, баҳорнинг биринчи куни. Табиат ҳам менга ўхшаб биринчи шудгорини бошлайди.

– Доғистон баҳори! Айтгин, битта ҳарф билан бошланувчи қандай еттига совғанг бор?

– Менда шундай совғалар бор, – деб жавоб қайтаради баҳор, – уларни менга Доғистон тухфа этган. Мен уларни айтаман, сен бармоқларингни букиб санаб тур.

1. Ца – олов. Ҳаёт учун, муҳаббат ва нафрат учун муҳим шарт.

2. Цар – ном. Шон-шарафинг, мардлинг, инсон деб аталишинг учун бериладиган унвон.

3. Цам – туз. Ҳаёт қадри ва меъерини билиш учун.

4. Цва – юлдуз. Юксак мақсадларга умид ва ишонч билан интилиш учун.

5. Цум – бургут. Тимсол ва ибрат олиш учун.

6. Цумур – кўнғирок, бонг. Керак пайт ҳаммани бир жойга тўплаш учун.

7. Цалию – ғалвир. Янчилган ғалладаги буғдойни кипик ва сомондан ажратиб олиш учун.

Доғистон! Бу етти нарса – теран томирли дарахтнинг етти новдаси. Уларни саховат кўрсатиб барча фарзандларингга улаш ва менга ҳам бер. Мен ҳам олов ва туз. юлдуз ва бургут, кўнғирок ва ғалвир бўлишни истайман. Мен ҳам ўз номим билан шарафланай.

Тепамга қарайман, осмонни кўраман. Унда қуёш ва ёмғир, олов ва сув ёнма-ён. Онам ҳар доим такрорлаб турарди: «Жуда қадим замонда Доғистон ҳам олов ва сувдан яралган».

ОТА ВА ОНА. ОЛОВ ВА СУВ

– Олов билан ўйнашма, –
дер эди отам.

– Сувга тош ташлама, –
дер эди онам.

Ҳар бир одам ўз онасини турлича эсга олади. Мен эса онамни тонгда ҳам, кундуз ҳам, кечкурун ҳам эслайман.

Эрталаб онам кўзани сувга тўлдириб булоқдан қайтарди. У кўзадаги сувни худди бебаҳо нарсани кўтаргандай авайлаб, тўкмай олиб келарди. Тош зиналардан кўтарилиб, кўзани эҳтиётлик билан ерга қўярди. Кейин ўчоққа олов ёқарди. У

оловга ҳам бебаҳо нарсага карагандай қарарди. Оловга хавотир билан эмас, хайрат билан тикилиб турарди. Олов аланга олгунча бориб беланчакни тебратарди. У беланчакка ҳам бебаҳо нарсани ушлаётгандек эҳтиётлик билан қўл тегизарди. Тушда онам бўш кўзани олиб булоққа борарди. Қайтиб келиб ўчоққа олов ёқарди, кейин беланчакни тебратиб кўярди. Кечкурун онам бўш кўзани олиб булоққа борарди, қайтиб келиб беланчакни тебратарди, ўчоққа ўтин қаларди.

Онам бу ишларни ҳар куни қиларди: баҳорда ҳам, ёзда ҳам, кузда ҳам, кишда ҳам. У бу ишларга жуда муҳим, энг зарур вазифани бажараётгандай масъулият билан ёндошарди. Сувга борарди, оловни ёқарди, беланчакни тебратарди. Беланчакни тебратарди, сувга борарди, оловни ёқарди. Оловни ёқарди, беланчакни тебратарди, сувга борарди. Мен онамни шундай эслайман. У сувга кетар экан менга тайинларди: «Оловга қараб тур». Оловга ўтин қалар экан менга дашном берарди: «Эҳтиёт бўл, сувни тўқасан». Баъзан мени эркалаб дер эди: «Доғистоннинг отаси – олов, онаси – сув».

Чиндан ҳам бизнинг тоғларимиз узокдан ёнаётган оловга ўхшайди. Демак, олов ҳақида гаплашиб олайлик.

*Агар тошни тошга урсанг – чақнайди учқун,
Харсангни харсангга сурсанг – чақнайди учқун.
Агар сўзни сўзга қўшсанг – чақнайди учқун,
Кафтни кафтга уриб жўшсанг – чақнайди учқун.
Соз ториға тегса бармоқ – чақнайди учқун,
Найчи-ҳофиз кўзига боқ – чақнайди учқун.*

Ҳатто, тоғликларнинг кўзичок терисидан тикилган бўркидан ҳам учқун сачрайди, айникса, бўркни силасанг.

Агар тоғлик шундай бўркни кийиб томига чикса, яқин тоғлардаги қорлар эрий бошлайди.

Қор парчаларида ҳам учқун яширин. Тонгда қояда турган тоғ такасининг шохларида учқун чақнайди. Кун ботишда тоғларнинг тепаси қизғиш оловда ёнади.

Тоғлик халқнинг мақолида ҳам, тоғлик қизнинг кўз ёшида ҳам учқун бор. Отилган милтиқ, киндан чиқарилган ханжарнинг учида учқун чақнайди. Аммо энг ёқимли, энг иссиқ олов она юрагида, уйдаги ўчоқда бўлади.

Агар тоғлик турмушидан мамнунлигини билдирмоқчи ёки мақтанмоқчи бўлса шундай дейди: «Ҳали мен шу чокқача чўғ сўраб бировнинг уйига борган эмасман».

Агар тоғлик ёқимсиз, ёмон одам ҳақида гапирмоқчи бўлса шундай дейди: «Уйининг мўрисидан сичқоннинг думидай тутун чиқади».

Икки тоғлик аёл жанжаллашиб қолса, бири шундай қарғайди: «Уйингдаги ўчоқда олов ёнмасин». Иккинчиси дарҳол жавоб қайтаради: «Ўзингнинг ўчоғингдаги ёниб турган олов ўчиб қолсин».

Тоғлиқлар ботирни шундай таърифлашади: «У одам эмас, олов!»

Бир куни отам ёш қаламқашнинг зерикарли машқларини тинглаб, унга шундай деди: «Сенинг машқларингда ҳамма нарса бордай. Масалан, уйнинг бор, ўчоғинг бор, қозонинг бор, ҳатто қозонингда гўштинг бор. Лекин олов йўқ. Уйнинг совук, қозонинг қайнамаган, гўштинг пишмаган. Олов йўқ жойда ҳаёт ҳам бўлмайди. Демак, шеърларингга олов керак».

Бир куни Шомилдан сўрашди: «Имом ҳазратлари тушунтириб берсангиз, қандай қилиб овлоқдаги қичкинагина Доғистон асрлар давомида кучли давлатларга қаршилик кўрсатди, ҳужумларини бартараф этди? Ўзингиз қандай қилиб чорак аср қудратли оқ подшога қарши курашдингиз?»

Шомил жавоб қайтарди: «Агар Доғистоннинг кўксида муҳаббат ва нафрат олови ёнмаганда эди, бундай курашларга бардош бера олмасди. Бу олов мўъжизалар яратди, қахрамонлиқлар кўрсатди. Бу олов Доғистоннинг қалби, Доғистоннинг ўзидир».

– Мен ўзим ким эдим? – давом этди Шомил. – Узоқ Гимра овулидаги бир боғбоннинг ўғли. Бошқа одамлардан бўйим баланд, елкам кенг эмас. Болалигимда нимжон ва озғин эдим. Катталар мени кўрганда бошини чайқаб, бу бола ҳам катта бўлармикин деб қўйишарди. Аввалига исмим Али бўлганди. Кейин касал бўлиб қолганимда келган бало эски исми билан кетсин деб, мени Шомил дея қақира бошлашди. Мен катта шаҳарларни кўрмаганман, у жойларда ўқимаганман. Қандайдир қобилятим борлигини сезмаганман, катта бойлигим ҳам йўқ. Ўзимизнинг овулдаги мадрасада ўқидим. Ота-онам эшакка шафтоли юклаб, Темир-Хон-Шурадаги бозорга сотиб келиш учун жўнатарди. Шу эшакда тоғдаги тошли сўкмоқда жуда кўп юрдим. Бир куни шундай воқеа бўлди. Уни қанча вақт ўтса ҳам сира унута олмайман, унутишни ҳам истамайман. Чунки ўша куни қалбимдаги олов аланга олди. Ўша куни мен Шомилга айландим.

Темир-Хон-Шура овулига кираверишда йўлимни бир тўда шумтақалар тўсишди, улар мени қалақа қилишмоқчи бўлишди. Биттаси бошимдан бўркимни олиб қочди. Мен уни қувлашга тушганимда, қолганлари эшакка ортилган меваларни сочиб ташлашди. Биргалашиб ночор аҳволимдан кула бошлашди. Мазах гаплари оғир ботиб, томиримда қон қайнаб кетди, бутун вужудим олов бўлиб ёнди. Бирдан ханжаримни кинидан суғуриб олиб, бўркимни олиб қочган болани овулга кираверишда қувлаб етдим. Уни ерга ётқизиб, бўғзига ханжарни тирадим. Қўркиб кетган бола, ялиниб кечирим сўради.

У болани ётган жойида қолдириб, оркамга қайтдим. Меваларимни сочган болалар ҳар томонга қоча бошлади. Шунда мен яқин уйнинг томига чиқиб хайқирдим: «Эй, эшитяпсизларми?! Агар ханжаримдаги олов қорнингизни қуйдиришини истамасангиз, юкимни аввалгидай қилиб қўйинглар». Шумтақалар ортларига қайтиб, айтганларимни қилишди.

Ўша кун бозорда кексаларнинг айтган гаплари кулоғимга чалинди: «Бу бола ҳақида ҳали кўп гаплар эшитамиз».

Мен бўркимни қошимгача бостириб кийиб, эшагимга минганча йўлимда давом этдим. Ўша кун мен уриш-жанжал бўлишини хоҳлаганмидим? Йўқ, уларнинг ўзи сабр косамни тўлдирди, юрагимдаги олов отилиб чиқишига сабабчи бўлишди.

Кейин йиллар ўтди. Бир куни эрталаб боғда ишлаётгандим. Енгимни шимариб, эски бўркимда бўз тупрокни келтириб, ҳар бир дарахт тагига оз-оздан солаётгандим. Танимда бир канча жароҳатлар бўлиб, уларни ҳар хил уруш-жанжалларда ортиргандим. Шу вақт узок овулдан тоғликлар келишиб, яроғ тақишимни, отимни эгарлашимни айтишди. Мен қуролланишни истамадим, чунки уруш-жанжаллардан кўра боғдорчиликни яхши кўрардим.

Шунда тоғлик элчилар танбех беришди:

«Шомил, ўзгаларнинг отлари булоқларимиздан сув ичаяпти, улар уйларимиздаги оловни ўчиришмоқчи. Ўзинг отинга миначанми ёки ёрдамлашиб юборайми?!»

Худди болалигимда шумтакалар меваларимни сочиб, бўркимни олиб кочиб сабр косамни тўлдирган вақтдагидай юрагимда олов ёнди. Бу олов ўша вақтдагидан ҳам кучлироқ аланга олди! Мен боғимни ҳам, бошқа нарсаларимни ҳам унутдим. Мана йигирма беш йилдирки, бу олов ёмғирли, бўронли, қаҳратон совуқда ҳам кўксимда ёнади, тоғма-тоғ кезаман. Овуллар кулга айланди, ўрмонлар тутаяпти, жанг майдонларидан чиққан тутун бутун Кавказни коплади. Олов дегани шундай бўлади!

Айтишларича, ўтмишда Доғистон чегарасига ёв қўшини яқинлашса тоғнинг кўринарли жойида қурилган минорада олов ёқишган. Буни кўрган атрофдаги овулдагилар ўз минорасидаги ўтинни аланга олдирган. Бу жангга даъват бўлиб, тоғликлар зудлик билан қурол-яроғ тақиб отларига минишган. Ҳар бир уйдан чиққан отликлар қўшилиб, овулдан жанговар гуруҳ бўлиб ҳимояга шошилишган. Оти йўқ кишилар ҳам оловни кўришлари билан Ватан ҳимоясига шайланишган. Овулда қолган кексалар, аёллар, болалар тоғда олов ёниб турганини кўришса, ҳали ёв Доғистон чегарасида эканини билишган. Хавф-хатар орта қолгандан кейингина тоғдаги олов ўчирилган. Тарихдан маълумки, хавф-хатардан огоҳ берувчи бундай оловларни Доғистон тоғларида кўп бор ёқишига тўғри келган.

Тоғдаги олов жанговар буйруқ вазифасини ўтаган. Яъни, олов тоғликлар учун замонавий техника воситалари – телевидение, радио, телеграф ўрнини босган. Ҳозир ҳам тоғлар тепасида буйвол (буқа) терисидай тақир жойлар ўрнини кўриш мумкин.

Тоғликлар айтишади, ханжар учун энг хавфсиз ва ишончли жой – қин, олов учун ўчоқ, эркак учун ўз уйи. Агар ўчоқдаги хавф-хатарсиз олов тоғнинг тепасига ёрмаласа, шу вақтда ханжар кинидан чиқмаса у ханжар эмас, эркак ўз уйида мудраб ётаверса, у эркак эмас.

Доғистонлик чўпонлар ўртасида вазифалар аниқ таксимланган. Кимдир сурувни кечаси, бошқаси кундуз боқади. Учинчилари сурувни бўрилардан ҳимоя қила-

ди. Улар орасида шундай кишилар ҳам борки, на қўйларни боқади, на бўриларга қарши ҳимоя чоралари кўради. У фақат ўтовда олов узлуксиз ёниб туришини таъминлайди. У – оловга жавобгар. Баъзан унга ўтёқар, оловкаш деб ҳазиллашиш ҳам, керак пайтда унга гулханий дея мурожаат қилишади. Албатта, бу касб эма барибир кимдир оловнинг ўчиб қолмаслигига масъул бўлиши керак. Кеч тушганда чўпонлар бу вазифани энг масъулиятли кишига юклашади.

Керакли ва қийин вазифа! Чунки овқат пишиши, ўтовнинг ёруғ ва иссиқ бўлиши, кийимлар қуриши, эркаклар гурунги қизиши оловга боғлиқ.

Чўпонлар овқатни кўпинча очик ҳавода пиширишади. Бундай вақтда оловни сақлаш алоҳида эътибор ва заҳмат талаб қилади. Ёмғир куйганда, қорбўрон турганда оловни сақлаш учун қафт билан, бўрк ёки чакмон билан тўсишга тўғри келади.

Менимча ботирларни, шоирларни, қўшиқчиларни, эртақчиларни, созандаларни, раққосларни ва бошқа ўз касбининг усталарини ҳам олов сақловчилар дейиш мумкин. Чунки улар юракларида Ватанга садоқат, урф-одатларга ҳурмат, шеърятга умуман, гўзалликка муҳаббат алангасини сақлашади ва бу туйғулари билан ўзгаларни баҳраманд этишади.

Мен ҳам юрагимда мана шундай ёрқин олов ёниб турганини сезаман. Шу оловнинг сўниб қолмаслигини таъминлаш менинг бурчим. Уни янада аланга олдириш бошқаларга кўпроқ ёруғлик ва иссиқлик беришини таъминлаш, мендан кейин келадиган авлодга мерос қолдиришим кераклигини яхши тушунаман. Токи кейинги авлод бу оловдан ўз машғалаларини ёқиб йўлларида давом этишсин.

Юрагингдаги оловни уйингни ёнгиндан, ўзингни одатий оловдан асраганда сақлашинг керак.

Овулдаги байрамларда қўшиқ айтилгандан кейин ҳазил, мусиқа чалингандан кейин рақс бошланади. Олов шаънига айтилган мактов сўзларидан кейин Доғистонда Қор одамни қандай излашгани тўғрисида ҳикоя қилмоқчиман.

Чиндан ҳам Доғистонга Каптарни, яъни Қор одамни излашга келган илмий ходимлар тўғрисида одамлар бири-бирдан қизик хангомалар тўқишган.

Аварлар олимларга дейишди: «Даргинлар олдига боринглар, сиз излаётган одамлар улар орасида яшаяпти».

Даргинлар ўз навбатида уларни лаклар олдига, лаклар лезгинларга, лезгинларга қўмиқларга, қўмиқлар текисликда яшайдиган нўғойларга, нўғойлар табасаранларга жўнатишди. Доғистон бўйлаб кезиб чарчаган олимлар Кикун овулида тўхташди. Гап шундаки, бу овулда бизнинг девкомат паҳлавонимиз Осмон Абдурахмонов ҳам яшайди. «Ҳазиналар ороли» бадиий фильмини кўрганлар Осмонни кўз олдиларига келтиргандир. У шу фильмда бирданига учта одамни ушлаб кемадан денгизга улоқтиради.

Айнан Кикун овулига қираверишда олимларнинг машинаси сойга тикилиб қолди. Олимлар машинани биргаллашиб орқасидан итариб кўришди, лекин сойдан чиқара олишмади.

Шу пайтда Осмон ўз уйининг томида ўтирарди. У машина атрофида ўралашиб, кўлларида ҳеч иш келмаётган одамларни кўриб турарди. Осмон пастга тушди, паҳлавонларга хос кадамлар ташлаб олимлар ёнига келди. Лойга ботиб қолган машинани ушлаб, худди суваракни кўтаргандай курук жойга қўйди. Олимлар ўзаро пичирлашиб, Қор одамнинг ўзи бизга ёрдамга келди дея гумонсирашди.

– Бекорга Қор одамни излаб юрибсизлар, – деди Осмон уларга. – Биз тоғликлар қордан эмас, оловдан яралганмиз. Агар менинг юрагимда олов бўлмаганида, қандай қилиб машинани лойдан чиқарар эдим?

Шундан кейин у хотиржам қоғозга тамаки солиб ўралма тайёрлади. Ўралмани лабига кистириб, учига олов тутди, чуқур ўзига тортиб чўғлантирди ва оғзидан булутдай паға-паға тутун чиқарди. Тутун аралаш момақалдироқдай қаҳ-қаҳ отиб кулди. Тоғларда тош кўчкилари қулаганда, сойлардан сел келганда, замин зилзиладан тебранганда шундай товуш таралади.

Абутолиб бу воқеани эшитиб шундай деди: «Бекорчи ишлар билан шуғулланадиган одамларнинг машинаси лойга ботиб қолмаслиги мумкин эмас».

Мен Ҳиндистонда оловга бағишлаб ўтказиладиган байрамда катнашганман. Қандай яхши, дунё халқларида шундай байрамлар бор! Ҳиндлар байрам чоғи менга шамдон совға қилишди ва уни тоғли Доғистонимга алангали салом сифатида олиб келдим. Ахир, биз хайрлашаётганда шундай сўзларни такрорлашга ўрганганмиз: «Алангали салом йўллайман», «Унга менинг номимдан алангали салом айтиб қўйинг». Ким билади, қачонлардир одамлар бир-бирларига сўзда эмас, чиндан ҳам машъала ёки чўғ жўнатишгандир. Тинчлик машъаласи! У ёнғин ва уруш олови эмас, балки у ҳамини ўчоқдаги ёруғлик ва иссиқлик тимсолидир.

Бизда шундай одат бор: кишининг, баъзан баҳорнинг биринчи кунини овулларда кечкурун баланд қоя устида гулхан ёкилади. Бу гулхан ёғдуси узок-узоклардан кўриниб туради. Оловни кўрган овулдошлар бир-бирларини киши ёки баҳор кириб келгани билан табриклашади. Бир-бирларига алангали саломлар айтишади, алангали тилаклар билдиришади. Мен ҳам Цада кишлоғимизга бош эгиб турган қоялар устида бир неча бор шундай гулхан ёкканман.

Доғистонда ишга тушган биринчи завод бежиз «Доғистон гулхани» деб номланмаган. Эндиликда гулханлар ёғдусига бошқа ёриткичларнинг нурлари ҳам қўшилди. Қушлар ҳам электр токи ўтадиган симёғочларга тортилган симларга дарахт шовдаларига қўнгандай қўнишади. Кабутарлар ҳам тунда ёниб турадиган лампочкалар ёғдусидан чўчишмайди.

Бир гал Каспий денгизи юзасида нефть ёнганини кўрганман. Денгиз тўлқинлари ҳам бир ҳафта давомида оловни ўчира олмади. Аста-секин денгиз узра ёнғин сўна бошлади ва бу ҳолат ёниб чўкаётган кемани эслатди.

Денгиздаги ёнғин ҳам бир кун сўнади, лекин Доғистон кўксидagi олов ҳеч қачон ўчмайди. Ахир, одам юрагида ёнган оловни сув сепиб ўчириб бўлмайди. Ак-

синча, бу олов сувга ташна, сувдан аланга олади. Юрак оловидан кизиган, қур: + шаган, шўрлаган лаблар «сув, сув» дея шивирлайди.

Демак, дунёда сув ва олов ҳамиша ёнма-ён.

Онам тез-тез шу сўзларни меҳр билан такрорлаб турарди: «Ўчок – уйнинг юраги, булоқ – овул юраги».

Тоғлар олов, водий сув сўрайди. Доғистон тоғ ва водийлардан иборат. Демак, ҳам олов, ҳам сув сўрайди.

Тоғликлар шундай гапни такрорлаб туришади: «Агар йўлга чиккан ёки сафадан уйига қайтаётган одам овул четидаги булоққа кўзгуга карагандай қараса, унинг юрагида муҳаббат, олов бор».

Доғистон эса ҳамиша Каспий денгизи аталмиш тиник кўзгуга қараб туради. У шу ҳолатда ҳозиргина сувдан қирғоққа чиккан навқирон йигитга ўхшайди.

Тоғлик булоққа эгилгандай Доғистон ҳам Каспий денгизига қараб, уст-бошини тўғрилайди, мўйловини бураб қўяди.

Тоғликларда шундай қарғишлар бор: «Кимнинг оти булоқ сувини булғаса унинг оти харом котсин», «Ким сувга тупурса, унинг атрофидаги булоқлар қурн қолсин». Лекин тоғликлар шундай яхши тилақларни ҳам тез-тез такрорлаб туришади: «Бу овул одамларини Худо ёрлақасин, булоқ ва қабристон саришта экан».

Кўплаб булоқлар ва қазилган қудуқлар халқ қаҳрамонлари номи билан аталади: Али булоғи, Умар булоғи, Ҳожимурод қудуғи, Маҳмуд булоғи.

Қизлар тонгда ва шомда кўзада сув олиб келиш учун чиқишганда, йигитлар ҳам қайлик танлаш, ёқтирган қизини кўриш учун булоқ бошига келишади. Ҳа булоқ бошида қанча муҳаббат олови аланга олган. Қанча янги оила ришталари боғланган.

*Билгинг келса, қўшиқларим кимга бахшида,
Бирозгина тикилиб тур булоқ қошида.*

Бу мисраларни Ошиқ Маҳмуд шеърларидан олдим.

Бир куни тоққа чиқар эканман Гоцатли булоғи ёнида тўхтадим. Кўрдимки, йўловчи булоққа энгашиб сув симирарди ва бошини кўтариб шукрона айтди:

– Етказганингга шукур!

– Мана, кружкада ичинг, – деб унга мулозамат қилдим.

– Мен қўлқопда овқат емайман, – дея жавоб қайтарди йўловчи.

Отам ёмғир шитирлашини, дарё товушини тинглашни яхши кўрарди. Чиндан ҳам дарёга қараб, унинг товушини тинглаб сира тўймайсан.

Баҳорда қорлар эриб, жилғалар тўлиб окканда онам сувга соатлаб қараб ўтирарди. У қиш кунларида, баҳор ёмғири ёққанда тарновдан оқадиган сувни йиғиш учун қадиларни тўплаб қўярди.

Ёмғир ёққанда менинг энг севимли машғулоти яланг оёк халқобларни шапиллатиб босиш эди. Биз болалар ёмғир ёғаётганига қарамай ариқларни тўсиб, ховузларни сув билан тўлдиришга ҳаракат қилардик.

Ёмғирдан кейин тош чуқурларида тўпланиб қолган сувни ичиб, қанотларини юйиб таранаётган қушларни кўрганмисиз? Қандай маза?!

Шомил муридларига далда берарди: «Душман овулни, далани олди. Бирок булок бизнинг қўлимизда. Бардам бўлинг, биз ғалаба қиламиз».

Имом душман хужумга ўтганда, жангчиларига биринчи навбатда булокларни химоя қилишни буюрарди. Ўзи душман устига юриш қилганда биринчи навбатда булокларни эгалларди.

Илгари қасос ўтида ёнган киши ҳам ғанимининг сувда чўмилаётганини кўрса, унинг сувдан чиқишини, кийиниб қурол-яроғ тақишини кутиб турган.

Шу ўринда ёмғир билан, сув билан боғлиқ бир одатимиз эсимга тушди. Бу одат «Сув бола, сўра жала» деб номланади.

«Доғистон водийси, жазирама туш», – дея бежиз ёзилмаган. Чиндан ҳам жазирама тушда иссиқ бузовига олади. Иссиқдан тупроқ ёрилади, тошлар печканинг темиридай кизийди. Дарахтларнинг сўлғин барглари осилади, экинзорлар хансирайди. Ўсимликлар, қушлар, ҳайвонот дунёси, албатта одамлар кўкка қараб ёмғир ёғишини кутади. Шундай кезде овулдаги бир боланинг гавдасини хиндуларга ўхшаб бўяб, ўсимлик япроқларига ўраб кўчага чиқаришади. Бу ўша «Сув бола, сўра жала» деган одатимиз. Бола ёлғиз ўзи ёки болалар ҳамроҳлигида кўча кезиб, ёмғир сўраш дуосини куйлайди.

*Худойим, Худойим, ёмғиринг ёғдир,
Замин ташналигин сен ўзинг қондир.
Ёмғирнинг сувлари тўлдирсин сойим,
Бизга ёмғир бергин, қодир Худойим.
Ёмғирдан ён-атроф бўлсин бегубор,
Яшнасин қир-адир, экинзор, гулзор.*

Овулни катта кишилари ҳам ташқарига чиқишиб, кимдир кўзада, кимдир тоғорада «Сув бола»га сув сепишади. Кўшиққа жўр бўлишиб, қўлларини дуога очишади: «Омин», «Омин».

Бир гал мен ҳам «Сув бола» бўлганман. Ўшанда устимга шунчалар кўп сув сепишдики, мисоли жалага дуч келдим.

Аммо осмон бизнинг гапимизга кўп ҳам кулок солмасди. Куёш киздиргандан-киздирарди. Мисоли Доғистон устида иссиқ дазмолни юргизади. Айниқса, тушда куёш ҳаммаёкни жизғанак қилади, куйдиради. Агар Европа микёсида олиб қарасак, энг кўп куёш нури Гуниб овулига тушса керак. Бу масалада бизнинг Цада

овули ҳам ундан қолишмайди. Бошқа овулларимизда ҳам ҳарорат юкори бўлади. Шу боис овулларимизни «Сувга ташна овуллар» дейишади.

Онамнинг ҳорғин қиёфаси ҳамон ёдимда. Овулдан уч километр узокликдаги булокка бориб, битта кўзани елкасига қўйиб, иккинчисини қўлида кўтариб аста-аста босиб сув олиб келарди.

Онамнинг севинчдан порлаган кўзлари ҳам ёдимда. Ёмғир ёғиб ён-атроф сувга чўмилганда, тарновлар тагига қўйилган кади ва ёғоч бочкалар сувга тўлганда жуда қувониб кетарди.

Овулимиздаги Ҳабибат момонинг букчайган қиёфаси ҳам ёдимда. У ер-бу ерни қовлаб кўрарди. Момога булок топиш васвасаси тинчлик бермасди.

Ҳамма биларди, момонинг ҳаракатлари бефойда, лекин ҳеч ким индамасди. Бола эканман-да. Бир куни мен ўйлаб ўтирмай момога дедим:

– Ҳабибат момо, бекорга овора бўлаяпсиз, бу ердан сув чикмайди.

Буни эшитган отам мендан қаттиқ ранжиди.

– Чиндан ҳам у ердан сув чикмайди-ку, – дедим отамга билимдонлик қилиб.

– Ўғлим, баъзан одамларнинг ейишга нони бўлмайди. Бунинг учун уларни масҳара қилиш керакми? Эсингда бўлсин, фақирнинг ва сув излаётган кишининг устидан қулиш яхши эмас.

– Ўзингизнинг кўпроқ сув ўтсин деб, кўприкни кенгайтирмоқчи бўлган инквачулинликлар ҳақидаги ҳазил шеърингиз бор-ку?

– Бу аччиқ кўз ёши билан ёзилган шеър. Буни ёшлар ҳали тушунишмайди. Сен ҳам Доғистон учун сув ҳаёт эканлигини ҳали ҳис қилмагансан. Шунинг учун сув чикмайдиган жойдан булок излаётган Ҳабибатнинг орзусини тушуна олмайсан. Яхшиси, жим қулоқ сол – ёмғир ёғаяпти.

Шу вақтда шивалаб ёмғир ёғарди.

– Қушлар, қушлар, нега сайрамаяпсиз?

– Ёмғир шивирини тинглаяпмиз.

– Шоирлар, сиз нега яйрамаяпсиз?

– Ёмғир шивирини тинглаяпмиз.

Тоғдан қувур орқали кишлоғимизга сув олиб келинган кунни отам ўз ҳаётидаги энг қувончли кун деб биларди. Отам шу қувончли кунни яқинлаштириш учун ўзи ҳам чўкич олиб қувур учун арик қазиганди. Мен ўша сув келган кунни яхши эслайман. Сувни азиз деб билган отам ҳатто ариққа гул сочишни ҳам тақиқлаганди.

Овулдагилар юз ёшли онахонга ҳурмат-эътибор кўрсатиб, уни биринчи бўлиб кўзасига сув тўлдириши учун қувур олдига етаклаб боришди. Онахон кўзасини сувга тўлдириб, биринчи бўлиб ичиб бериши учун отамга узатди.

Орден-медаллар билан тақдирланган отам кўзани олар экан, умрида бундай қатта муқофот олмаганини таъкидлади. Ўша куни отам сувга бағишланган шеър

ёзди. У кушларга мурожаат қилиб, мактанманглар, энди биз тоғликлар ҳам тоза сув ичяпмиз деб ғурурланди. У канча тўйларда бўлгани билан шу вақтгача қувур сувининг жилдирашидан яхшироқ мусика эшитмаганини эсга олди. Энди дунёдаги мохир дорбоз ҳам, ўргатилган йўрға ҳам кўзада сув олиб келаётган тоғлик аёлдан чиройли юра олмаслигини башорат қилди. У сув келтирган чўкич ва кетмонни, қувурни, замонни шарафлади. У узоқ йиллар қора қозоним қайнасин деб олис булоқдан оғир кўзаларда сув келтиравериш тоғлик аёллар эрта букчайганини афсус билан хотирлади. Ҳа, овулимизга қувурда сув келган кун отам учун қутлуғ кун бўлганди.

Маҳачқалъа да бир йили июль ойи жазирамасидан қийналганимиз ҳам эсимда. Отамнинг касали оғирлашиб борарди. Барча дориларни келтирганмиз, докторлар бошида парвона. У инграниб деди: «Ахволим оғир, гўё ўнлаб қисқич-омбурлар танамни ҳар томонга тортишяпти».

Энди бефойда, кеч бўлди деб дориларни ҳам ичмасди. Ҳатто ёстиғини тўғрилаб қўйишимизга ҳам руҳсат бермасди, бунга хожат қолмади деб ҳисобларди. Ахволи тобора оғирлашиб бораётганини сезган отам мени ёнига чакириб деди:

– Дардимга битта даво бор... Шу нарсадан ахволим яхшиланади.

– Нима у?

– Буцаб дарасида қичкина булоқ бор... Унинг кўзини ўзим очганман... Шу булоқ сувидан бир қултум ичсайдим...

Эртаси қуниёк тоғлик аёл ўша булоқдан кўзада сув келтирди. Биз уни олиб келиб отамга бердик. Отам қониб сув ичди, кўзларини юмиб шукрона айтди:

– Борлигинга шукур, обиҳаётим!

Биз отамдан шукронани кимга ёки нимага бағишлаганини сўраб ўтирмадик: кўзада сув келтирган тоғлик аёлгами, булоқни бағрида асраётган дарагами ёки булоқни қўйнида яратган қутлуғ замингами?!

Онам менга тез-тез такрорлаб турарди: «Ҳар бир одамнинг ўз муқаддас булоғи бўлиши керак». Яна онам қўшиб қўярди: «Буғдой ўраётган аёл атрофида сув жилдираб турганини эшитса, ҳеч қачон чарчамайди».

Айтишларича, Шомил устози Қози Мухаммад билан Гимрин дарасидаги қалъада қуршовда қолади. Шунда Шомил ёвга ташланиб, қилич ва ханжари билан ўзига йўл очди. У ўн тўққиз жойидан яраланса ҳам қуршовдан ёриб ўтиб, дарада ғойиб бўлди. Барча уни ўлдига чиқарди. Овулга қайтиб келганида, қора қийган онаси ҳам ажабланиб, ҳам хурсанд ҳолда сўради:

– Шомил, ўғилгинам, қандай қилиб омон қолдинг?

– Тоғдаги булоққа бир амаллаб эмақлаб бордим, – дея жавоб қайтарди Шомил.

Кексайган Шомил Саудия Арабистони чўлида туядан йикилиб вафот этганини эшитганда, тоғликлар бир-бирига афсусланиб дейишди:

– Агар унинг яқинида Доғистон булоғи бўлганда борми, имом омон қоларди.

Нух шаҳрида бўлганимда Хожимурод қабри устига қўйилган тошдаги ёзувни ўқидим: «Бу жойда Доғистон арслони дафн этилган». Мен бу арслоннинг бошини бошқа жойда кўрганман.

– Қандай қилиб бош тандан жудо бўлди?

– Адашди, Доғистонга, булоққа қайтиш йўлида адашди.

Бизнинг овулимиз тоғ этагида жойлашган. Олдида сайхон текислик, Хунзах қалъаси ҳам кўриниб туради. Хунзах девори тепасида хужум қилиш ва химояланиш учун шинак, туйнуклар қурилган. Мана шу туйнуклардан бўйсунмас ва эркесевар тоғликлар томон ўқлар узилган. Бу ўқлар овозидан ҳатто бизнинг Цада овулимиздаги кабутарлар безовта бўлиб ҳавога кўтарилган. «Кимнинг кўзи каттик ва овози баланд?» – деган саволга тоғликлар шундай жавоб берган: «Хунзах қалъасининг».

Хунзах қалъасининг кўзи каттиқлигидан бизнинг давримизга хикоятлар етиб келди. Қалъа девори туйнук ва шинаклариди биз болалар киш пайтида корбўрон ўйнаганмиз. Девор тепасида горн чалиб, ён-атрофдаги кабутарларни чўчитганмиз. Ҳа, мен Хунзахдаги мактабда етти йил ўқиганман.

Энди мен қаёққа йўл олмай, қаерда бўлмай, концертларда ажойиб симфония ёки кувнок ракс мусиқаларини тингламай, ҳамон қулоғимга мактаб қўнғироғининг овози келади. Айниқса, дарс тугаганини билдирувчи ёқимли қўнғироқ ҳеч қулоғимдан кетмайди. Бу қўнғироқ овози ҳозир ҳам қулоғимга чалинади, фақат энди у йўлакка, синфдан, мактабдан ташқарига эмас, аксинча, мактабга, синфга чорлайди.

Синфимизда ўттизта ўқувчи эдик. Ойда бир марта навбатма-навбат бир ўқувчи ўқишдан озод қилинарди ва у бутун синф учун қалъа ташқарисидаги булоқдан сув келтирарди. Тартибни бузганлар навбатдан ташқари сув олиб келишга тайинланарди. Мен тартибни бузсам-бузмасам ойда икки марта навбатчилик қилардим. Чунки мендан навбатчилиқни қабул қилиб олиши керак бўлган Абдуғафур Юсупов албатта касал бўлиб қоларди. Эсимда, менинг навбатчилигим ойнанинг 7–8-қунларига тўғри келарди.

Булоқ қалъа ташқарисининг қуйи қисмида бўлиб, бориш осон эди: биринчидан челақлар бўш, иккинчидан эниш сўкмок. Ўз-ўзидан равшанки, қайтиш йўли оғирлашарди. Бунинг устига мактаб муюлишида алюмин кружкалар билан қуролланган ўқувчилар қуршовга оларди. Чанкаган болалар бирданига челаққа ёпишарди, тўкиб-сочиб кружкаларида сув ичишарди. Улар қуршовидан ўтиб, мактабгача сувни олиб бориш осон эмасди.

Бу булоқ ҳақида кўплаб хикоятлар тўқилган, улардан бирини менга отам сўзлаб берганди.

Қалъанинг ўқлардан илма-тешиқ бўлиб кетган минорасига неча бор ё кизил, ё яшил байроқ тикилган. Фуқаролар уруши даврида қалъа қўлдан-қўлга ўтарди: гоҳ оқлар эгалларди, гоҳ кизиллар уларни ҳайдаб чиқарарди. Муслим Атоев бошлиқ

химоячилар қалъани олти ой давомида Гоцинскийнинг босқинчиларидан химоя қилишди. Лекин ҳар куни бир вақтда икки соат ўқлар овози тинарди. Бу вақтда аёллар қалъадан чиқиб, булоқдан сув олиб қайтишарди. Бир куни полковник Алихонов полковник Жабборовга деди:

– Аёлларни булоққа ўтказмаймиз. Шунда Атоев бошлиқ химоячилар ташналикдан таслим бўлишади.

Полковник Жабборов жавоб берди:

– Агар сувга чиққан аёлларни ўққа тутсак, биздан бутун Доғистон юз ўгиради.

Шунинг учун аёллар то сув олиб қайтмагунча қалъа атрофида тинчлик сақланарди.

Касал ётган онамга менга Давлат мукофоти берилганини айтишганда, шундай деган экан: «Яхши хушxabар. Аммо ўғлингиз етимларга, фақирларга ёрдам берди деб айтишса бундан кўпроқ хурсанд бўлардим. Ўғлимга айтинглар, мукофот пулини қайсидир овулга сув олиб келиш учун берсин. Уни дуо қилишади. Отаси ҳам мукофотланганда барча пулини янги булоқ излаш ишига сарфлаганди. Қаерда булоқ топилса, у ерда сўқмоқ очилади. Янги сўқмоқдан янги йўл бошланади. Йўл ҳаммага керак. Одам йўлсиз уйини тополмайди. Жарликка қулайди...»

Отам мен Доғистонда биринчи канал қазилган йили туғилганимни тез-тез такрорлаб турарди. Бу канал Сулак ва Махачқалъа ўртасида қазилган. Канал курувчилари фанерга катта харфларда ёзилган «Сув – ҳаёт манбаи!» деган шиорни олдиларида кадамма-кадам суриб меҳнат қилишган экан.

Сув! Қандайдир қудратли қўл қояларни эзади ва унинг ичидан сув сизиб чиқади. Кейин улар қўшилиб тошдан тошга, қоядан қояга урилиб пастга оқади. Сиқик жойлардан яраланган хайвондай пишқириб ўтади. Ям-яшил далаларга чиққанда ёйилиб кетади.

Менинг Доғистонимда тўртта кумуш камар – тўртта Қайсу бор. Сулак ва Самур сойлари худди опа-сингиллардай кучоклашиб кўришишади. Кейин улар Доғистон дарёларига айланиб, Каспий денгизида учрашишади.

Олов ва сув – халқ тақдири, олов ва сув – Доғистоннинг ота-онаси, олов ва сув – хуржунимиздаги бор хазинамиз.

Доғистонда кексайган ва ёлғиз қолган кишиларнинг хонадонларига мактаб ўқувчилари келишиб, уй юмушлари ва хўжалик ишларига қарашишади. Болалар биринчи навбатда ўчоқларига ёкиш учун ўтин ёриб беришади ва кўзаларини тўлдириб сув келтиришади. Ўчоғида олов сўнган уйни қарғалар ҳам билишади, хонадонга яқин қояга қўниб қағиллай бошлашади.

Олов ва сув – икки қудратли куч, икки тимсол. Улар битимга келганда Доғистон яралган.

Доғистон эртақларининг ярми ботир йигит ҳақида, у аждарни ўлдириб, овул хонадонлари иссик ва ёруғ бўлиши учун олов келтиради.

Эртактларнинг иккинчи ярми зийрак киз ҳақида, у зехнини ишлатиб, аждарни ухлатиб қўйган ва овулдаги одамлар ташналигини кондириши, далаларини яшна-тиши учун сув келтирган.

Ботир йигит ва зийрак киз томонидан мангу уйқуга ётқизилган аждарлар тош-ларга, қояларга айланган.

Доғ – тоғ, стан – юрт дегани. Демак, Доғистон – тоғлар юрти, тоғлар мамлака-ти, тоғлардай мағрур юрт!

*Хатни ўқигандай бола хижжалаб,
Дилда такрорлайман соғинган замон:
До-гис-тон, До-гис-тон!
Бунча Доғистон деб соғинмоқда қалб,
Нени ўйлаяпсан? Дилда Доғистон!
Қаёққа? Учаман Доғистон томон!*

Кам сонли халқимиз уйда олов ва сув бўлиши учун қанча аждарларни енгиши-га тўғри келди. Эндиликда дарё ёруғлик бераяпти, сув оловга айланаяпти. Доғис-тоннинг икки тимсоли бир-бирига сингиб кетаяпти.

Ўчоқ ва булоқ – тоғликлар учун энг муқаддас сўзлар. Ғайратли кишиларни таъ-рифлаганда дейишади: «У одам эмас – олов!» Дангаса, бировга фойдаси тегмайдиган кимсалар ҳақида дейишади: «У – ўчоқдаги кул». Ёмон кишиларга нафратини шундай билдиради: «Бу ярамас ўзи сув ичган булоққа тупуради».

Биз вино тўлдирилган қадахни кўлга олганда шундай тилак айтамыз:

*Шараф бўлсин, кимки тополса агар
Олов ва булоққа мос ҳамду сано.
Юз қарра шарафга лойиқ муқаррар,
Кимки олов ёқса, булоқ топса ё.*

Кекса тоғлик ёш тоғлик йигитдан сўради:

- Умринг давомида олов кўрдингми, ундан қандай ўтдинг?
- Мен оловга сув бўлиб ташландим.
- Муздай сув нималигини биласанми, ундан ҳеч кечиб ўтганмисан?
- Бундай сувдан олов бўлиб кечдим.
- Балли, унда сен улғайибсан. Ҳақиқий тоғлик бўлибсан. Отингни эгарла, сени тоғларга олиб кетаман.

Тоғликлар баҳслашган чоқ бири иккинчисига дейди:

- Менинг уйим мўрисида чикаётган тутун сеникидан ингичками? Ё бировнинг уйига сув сўраб чиқдимми? Агар шундай деб ўйласанг, юр, қоянинг орқасида якка-ма-якка гаплашиб оламиз.

Эшикларда шундай ёзувларни кўрганман: «Ўчоғимизда олов бор, меҳмонимиз бўлинг». Доғистонга кираверишда дарвоза йўқ, бўлса унга шундай сўзларни ёзиб кўярдик: «Ўчоғимизда олов бор, меҳмонимиз бўлинг!»

Дарҳақиқат, ўчоғимизда олов бор. Мен қуруқ манзират қилмаяпман. Уйимиздаги ўчоқда олов ва кўзамизда сув бор, меҳмонга келинг!

уй

Аварча «ригъ» сўзи иккита маънони англатади: ёш ва уй. Менинг назаримда ёш ва уй бежиз битта сўзда ифодаланмаган. Чунки ёшинг улғайдими, ўз уйинг бўлиши керак. Агар бу аварча сўзни такрорласанг, ажойиб мақол пайдо бўлади: «ригъ – ригъ», яъни «ёш – уй».

Доғистон ҳам улуғ ёшда, шу боис унинг шу осмон остида ўз ўрни бор.

Болалигимда онамдан тез-тез сўрадим:

– Доғистон қаерда?

– Сенинг бешигингда! – дея жавоб берарди оқила онам.

– Сен Доғистонни қандай тасаввур қиласан? – дея сўрашди андиликдан.

Бу саволдан довдираб қолган андилик атрофга қаради.

Мана бу тоғлар – Доғистон, мана бу ўт-ўлан – Доғистон, чўққилар тепасидаги қор – Доғистон, ҳатто, тепамиздан учиб ўтаётган булут – Доғистон, бошимиз узра чарақлаб турган қуёш ҳам Доғистон!

– Мен учун ҳамма жой – Доғистон! – дея жавоб берди андилик.

Ҳозир Доғистон – республика. Балки майдон жиҳатидан кичикдир, лекин бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими, алоҳида республика. Энди уни мамлакатимизда бошқа жойлар билан алмаштириб юбормайди. Баъзан хорижда шундай суҳбатлар бўлиб туради.

– Қаердан келдим деяпсиз?

– Доғистондан.

– Доғистон... Доғистон... У қаерда?

– Кавказда.

– Шарқдами ё Ғарбда?

– Каспий денгизи бўйида.

– Боқуми?

– Йўқ, Боқу эмас. Сал шимолроқда.

– Қаерларга қўшни?

– Россия, Грузия, Озарбойжон.

– Бу жойда черкеслар яшамайдими? Биз черкеслар яшайди, деб ўйлар эканмиз.

– Черкеслар Черкесияда, доғистонликлар Доғистонда яшашади. Толстой, Ҳожимурод... Ўзи Толстойнинг китобларини ўқиганмисизлар? Бестужев-Мерлинский... Лермонтов шеърда шундай мисра бор: «Доғистон водийси, жазирама туш».

– Эльбрус чўққиси бор жойми?

– Эльбрус Кабардин-Болкористонда, Казбек Грузияда. Бизда эса Гуниб бор. Цада ҳам бор. Мен ўша Цададанман.

Олис мамлакатларда тушунтиришим учун бошқа давлатларнинг номини ҳам айтаман. Ҳаммамизга маълумки, келин гапни тушуниши учун баъзан мушукни уришиш керак. Афсуски, ҳозир ҳам Доғистонда черкеслар яшайди деб ўйлайдиган, тўғрироғи, ҳеч нарсани ўйламай сўзлайдиган кишилар учраб туради.

Мен олис сафарларда бўлиб, конгресс, конференция, симпозиумларда катнашганман.

Бундай анжуманларда барча қитъалардан вакиллар келади: Европадан, Осиёдан, Америкадан, Африкадан, Австралиядан. Тўғрироғи, вакилларнинг қайси қитъадан эканлигига кўпроқ эътибор берилади. Мен барибир Доғистонданман деб жавоб берардим.

– Жавобингизга аниқлик киритсангиз, Доғистон қайси қитъада жойлашган: Осиёдами, ё Европада?

– Бир қўлим Осиёда, иккинчи қўлим Европада. Баъзан ҳаётда отнинг бўйнига икки томондан икки киши қўл ташлаб, бу менинг отим деб даъво қилишади. Худди шундай Доғистон тоғ тизмаларига икки қитъа икки томондан қўлини ташлаб турибди. Уларнинг қўллари мен яшайдиган заминда туташган, бундан жуда хурсандман.

Дарёлар ва қушлар, архарлар ва тулкилар, бошқа мавжудотлар ҳам бир вақтнинг ўзида ҳам Осиёга, ҳам Европага тегишли. Менимча, улар аллақачон Европа ва Осиё бирдамлиги қўмитасини тузишган. Мен яратган шеърлар ҳам шу қўмига аъзо бўлишини истайман.

Лекин айрим кишилар менга атайлаб шундай дейишади: «Сенга нима ҳам дер эдик, осиеликсан». Ёки Осиёда юрганимда бунинг тамоман аксини айтишади: «Сенга тушунтириб бўлармиди, европаликсан». Мен ҳеч бирига эътироз билдирмайман. Чунки улар ҳақ!

Пайт пойлаб севги изҳор қилмоқчи бўлсанг, аёл бош чайкаб дейди:

– О шарқликлар, бунчалар муғамбир, айёр бўлишмаса.

Бошқа сафар Доғистонга келганлар юриш-туришимиздан айб топишади:

– Бу европаликларнинг қилиқлари курсин.

Ҳа, Доғистон Шарқни севади, лекин унга Ғарб бегона эмас. Мисоли у бир дарахт, илдизлари икки қитъага таралган.

Кубада мен Фидель Кастрога миллий чакмонимизни совға қилдим.

– Нега бунинг тугмалари йўқ? – хайрон бўлиб сўради Фидель.

– Зарур пайтда елкадан ирғитиб ташлаб, қўлга қилич олиш учун.

– Чинакам жангчилар кийими экан, – дея маъқуллади у.

Доғистонни бошқа мамлакатларга киёслашга ҳожат йўқ. Уни ўз номи билан атаган яхши. Томидан чакка ўтмайди, девори кийшиқ эмас, эшиги ғирчилламайди, деразасида шамол ўйнамайди. Эҳтимол, тоғлар ораси тордир, лекин унинг юраги кенг.

– Сен ҳали менинг еримни кичкина, ўзингнинг ерингни катта деб айтаяпсанми? – дея андилик суҳбатдошига эътирозини билдирди. – Қани, кўлингни бер, кимнинг ерини тез пиёда босиб ўтиш бўйича бас бойлашамиз! Кўрамиз, қояларга қандай тирмашасан, дараларда қандай эмакларкинсан? Жарликларга қуламасликнинг иложини топармикинсан? Ўзи чўққиларимизга чиқа оласанми?

Мен Доғистоннинг энг баланд чўққисига кўтарилдим ва теварак-атрофга назар ташладим. Сўқмоқлар ҳар томонга таралган, қайдандир кўнғироқ овози эшитилади, ҳар-ҳар жойда гулханлар ёкилган, тутун кўкка кўтарилаяпти.

Оёғинг кадрдон замин устида турганда, дунёга қараш қандай яхши!

Бола туғилаётганда ўзига Ватан танламайди – пешанасига ёзилган жойда дунёга келади. Мендан ҳам доғистонлик бўласанми, деб ҳеч ким сўрамаган. Агар ўзга ота-онадан, дунёнинг ўзга жойида туғилганимда, мен учун ўша жойдан кадрли жой бўлмас эди. Ҳа, мендан қаерда туғилгинг келаяпти, деб сўрашмаган. Аммо мендан ҳозир сўрашса, қандай жавоб берган бўлардим?

Олислардан қулоғимга пандур оҳанги эшитилди. Унинг оҳанги ҳам, айтилаётган қўшиқ сўзлари ҳам менинг қалбимга яқин.

*Денгизни согиниб интилар дарё,
Денгиз ҳам дарёни кутар доимо.*

*Ушласанг кафтингга сигади юрак,
Гоҳ муштдай юракка тордир кенг фалак.*

*Бошқа мамлакатлар яхшидир аммо,
Ва лекин Доғистон баридан аъло.*

Пандурчи эмас, гўё Доғистон унинг тили билан қуйлаяпти.

*Ҳақ гапим кимнингдир ботса дилига,
Яхшиси, индамай кетсин йўлига.*

Қадимий одатимизга кўра узун киш кечаларида ёшлар кимнингдир уйида тўпланишиб, ҳар хил ўйинлар ўйнашади. Масалан, уйнинг ўртасидаги стулга ўсмир ўтиради. Атрофида қиз айланиб, қўшиқ айтиб савол беради. Ўсмир қўшиққа мослаб.

саволга жавоб қайтаради. Кейин киз стулга ўтиради. Энди ўсмир киз атрофида ай-ланиб, кўшиқ айтиб савол беради. Бу лапар эмас, лекин унга ўхшаб кетади. Қисқача айтганда, фикрлаш ва кўшиқ айтиш мусобақаси. Яъни топиб айтилган саволга, ун-дан-да топкирлик билан жавоб қайтариш керак. Мусобақа ғолибига шох тўла май куйилади.

Бундай ўйинлар уйимизнинг биринчи каватида кўп бор ўтказилганди. Мен кич-кина бўлганим учун ўйинга кўшишмасди. Бир четда ўтириб кўшиқларни тинглар-дим. Эсимда, ўчоқ бошига вино тўла кўза, хона ўртасига уч оёкли стул кўйиларди. Ўсмир ва киз алмашиб кўшиқ айтарди. Баҳс турли мавзуларда бошланса ҳам охи-рида Доғистон куйланарди ва саволга ҳамма жўр бўлиб жавоб қайтарарди.

- Сен қайдасан, Доғистон?
- Тоғда, Қайсу бўйида.
- Сен қайдасан, Доғистон?
- Энди водий кўйнида.
- Ишлар қалай, Доғистон?
- Буғдойга ўрок солдим.
- Ишла ҳормай, Доғистон.
- Иш тугади, дам олдим.
- Ўзлигинг айт, Доғистон?
- Гўштман, ханжар суқилган.
- Ўзлигинг айт, Доғистон?
- Ханжарман, гўшт тикилган.
- Ўзлигинг айт, Доғистон?
- Оху сув ичган булок.
- Ўзлигинг айт, Доғистон?
- Охуга зорман шу чок.
- Ҳолатинг айт, Доғистон?
- Мисоли кичик сўкмок.
- Ниятинг айт, Доғистон?
- Равон, кенг йўлга чикмок.

Ёшлар бир-бирига жавоб қайтариб, шундай куйлашарди. Баъзан китобларим ҳам шундай савол-жавобдан иборатдай туюлади. Факат хона ўртасида стулда ўтир-ган, атрофида айланадиган киз йўқ. Хонада ёлғизман. Ўзим савол берман, ўзим жавоб қайтараман.

Саволимга яхши жавоб топган тақдиримда ҳам ҳеч ким мукофот тариқасида май тўла шох тутмайди.

- Сен қайдасан, Доғистон?
- Мен тоғликлар яшаган жойда.
- Айт, тоғликлар яшайди қайда?

- Энди уларнинг оёғи етмаган жой йўк.
- Жаҳон – дошқозондаги таом, сен эса кичкина қошиқсан. Шундай дошқозондаги таом учун бу қошиқ кичкиналик қилмайдими?
- Онам айтарди: «Кичкина оғиз ҳам катта гапларни сўзлаши мумкин».
- Отам айтарди: «Кичкина ниҳол ҳам катта боғни безайди».
- Шомил айтган: «Кичкина ўқ катта кемани ҳам тешиб ўтади».
- Ўзим ҳам шеърларимда кичкина юракка бутун дунё, буюк муҳаббат сиғиши мумкин деб ёзганман.
- Нега қадах кўтарганимда, доим «Эзгулик учун!» деб ичасан?
- Чунки ҳар доим эзгулик излайман.
- Нега уйлариңни тошлар устига қурасан?
- Тупрокни кадрлаганим учун. Тупрокда буғдой ўстираман. Ҳатто томимга ҳам буғдой экаман. Текисроқ тошлар устига ҳам тупрок ташиб, буғдой экиш учун жой қиламан. Ҳар тишлаган нонимни мана шундай каттик меҳнат билан топаман.

ДОГИСТОННИНГ УЧТА ХАЗИНАСИ

Тоғликлар ҳамиша йўлда. Бири бойлик излаб, иккинчиси шуҳрат излаб, учинчиси ҳақиқат излаб йўлга чиқади.

Ким бойлик излаб сафарга чиққан бўлса, мақсадига етди. Энди топган бойлигидан баҳраманд ҳолда яшаяпти.

Ким шуҳрат излаб сафарга чиққан бўлса, мақсадига етди. Энди топган шуҳрати бир кунига ярамаслигини тушуниб етди, беҳуда ўтган умрига ачиняпти.

Аммо ҳақиқат излаб сафарга чиққанлар ҳамон йўлда. Бу йўлнинг охири, адоғи йўқ.

Тоғлик сафарга чиқиш олдидан юқларини хуржунга солиб эшагига ортади. Ҳар доим бу юқлар орасида учта нарса бўлади: нимадир тўлдирилган халта, меш ва кўза.

Неча асрларки, тоғлик эшак миниб овулма-овул, шаҳарма-шаҳар кезади. Лекин ҳеч қачон эшагига ортилган хуржунга халта, меш ва кўза солишни унутмайди.

Бир овулга кираверишда тоғлик эшагини боғлаб, нарироққа кетди. Буни кўрган бекорчи бойваччалар келиб эшакни калтаклашди, халачўпнинг миҳи билан ниқташди. Худди беозор жонивор бу азоблардан кейин уларга рақс тушиб берадигандай.

Безорилар эшагига азоб бераётганини кўрган тоғлик кинидан ханжарини чиқариб ҳайқирди:

– Тоғликнинг ғазабини келтиргандан кўра айиқнинг ғазабини келтирган яхшироқ.

Тоғликнинг вазоҳатидан кўрқиб кетган йигитлар ундан кечирим сўрашди ва яхши сўзлар айтишиб ханжарини кинига солдиришди. Хотиржам суҳбат бошланганда, йигитлар ундан сўрашди:

– Эшакнинг эгарига нима боғлаб олгансиз? Уни бизга сотинг.

– Олтин, қумуш тангаларингиз уни сотиб олишга етмайди.

- Нархини айтинг, балки келишармиз.
- Бу нарса бебаҳо!
- Халтадаги нима эканки, у бебаҳо бўлса?
- Менинг Ватаним, менинг Доғистоним!

– Халтага Ватанингизни буклаб солдингизми? – дея кулишди йигитлар. – Қани-қани, Ватанингизни кўрсатинг.

Тоғлик халтасининг ипини ечиб, оғзини очди ва йигитларга оддий тупрокни кўрсатди.

Айтгандай, уни оддий тупрок ҳам деб бўлмасди. Чунки унинг тўртдан уч қисмини кум ташкил қиларди.

– Бор нарса шуми? Ҳали сиз шуни бебаҳо хазина деб айтаётгандингизми?

– Ҳа, бу тоғларимдан олинган тупрок. Унда отамнинг дуоси, онамнинг кўз ёшлари бор. Бобомдан қолган ягона мерос, менинг набираларимга қолдирадиган бебаҳо хазинам.

– Қолганлари нима?

– Олдин халтани боғлаб қўяй.

Тоғлик халтани эҳтиётлик билан боғлаб, эшагига ортди. Кейин кўзани олиб, қопқоғини очди. Йигитлар кўзада оддий сувни кўришди. Айтгандай, уни ҳам оддий сув деб бўлмасди, шўр эди.

– Ҳали сиз ичиб бўлмайдиган шўр сувни олиб юрибсизми?

– Бу Каспий денгизининг суви. Унда бутун Доғистон ойнадагидай кўринади.

– Мешда нима бор?

– Доғистон уч қисмдан иборат: биринчиси – тоғ, иккинчиси – денгиз, учинчиси – қолган ҳамма нарса.

– Демак, мешда қолган ҳамма нарса бор?!

– Худди шундай!

– Сиз уларни нима учун олиб юрибсиз?

– Ҳар доим Ватанимни ҳис қилиб туришим учун. Агар йўлда вафот этсам, қабрим устига шу тупрокни сепишади ва денгиз суви билан қабртошимни ювишади.

Тоғлик бир чимдим тупрок олиб қафтлари орасида ишқалади ва денгиз сувида қўлларини чайди.

– Нега бундай қилдингиз?

– Бекорчилар билан қўл бериб кўришгандан кейин шундай ювиш керак.

Тоғлик эшагига миниб йўлида давом этди. У ҳозир ҳам йўлда.

Демак, Доғистоннинг учта хазинаси: тоғ, денгиз ва бошқа ҳамма нарсалар. Тоғликларда учта қўшиқ бор. Йўловчиларда учта мақсаддан бири бўлади: бойлик, шуҳрат ва ҳақиқат.

Онам болалигимда уқтирарди: «Доғистон – бу бир қуш, қанотида учта олтин пати бор».

Отам эса қўшимча киларди: «Доғистонни учта уста учта хазинадан яратган».

Албатта, Доғистонни ташкил этувчи унсурлар жуда кўп. Мен бунга аччиқ ҳаётий тажрибадан кейин амин бўлганман.

Бундан йигирма беш йил илгари Доғистон ҳақида киносценарий ёзишни топширишди. Сценарий муҳокамаси бошланди. Унда қандай оташин нутқлар сўзланмади?!

Биттаси гуллар ҳақида ёзилмаганини, бошқаси сценарийда асалари, учинчиси дарахтлар турлари йўқлигини гапирди. Ҳар бир сўзлаган киши нимадир йўқлигини кайд этди. Бири ўтмиш кам ёритилганини, бошқаси бугунги кун батафсил ёзилмаганини айтди. Ниҳоят, кимдир сценарийда эшак ва хўтик йўқлигига эътиборни қаратиб, уларсиз Доғистонни тасаввур этиш мумкин эмас деди.

Агар улар айтган барча нарсаларни сценарийга киритганимда, фильм ҳозиргача тасвирга олинаётган бўлармиди...

Барибир яна такрорлайман, Доғистон уч қисмдан иборат: тоғ (тупрок-ер), денгиз (Каспий) ва бошқа ҳамма нарсалар.

Ҳа, тупрок-ер – бу тоғлар, даралар, сўкмоқлар, қоялар. Уларга аждодларимизнинг пешана тери ва қони томган. Билмаймиз, уларда тер кўпми ёки қон! Чунки бу заминда узок йиллар урушлар, хун олишлар, жанжаллар тинмаган. Ахир, тоғлик белига ханжарни безак учун тақиб юрмайди.

Шундай халқ қўшиғи бор:

*Қайси бир далага сепсанг сиқим дон,
У далада ўнлаб йигит тўккан қон.
Қайси бир далага сепсанг ҳовуч дон,
У далада юзлаб жангчи берган жон.*

Отам тупрок ҳақида шундай шеър ёзганди:

*Кимларни олмаган бағрига тупроқ,
Унда ҳалок бўлган ўлгандан кўпроқ.*

География дарслигида бизнинг еримизнинг учдан бир қисми ҳосил етиштириб бўлмайдиган тош-қоядан иборат эканлиги ёзилган.

Мен бу ҳақда шундай шеър қоралагандим:

*Унда водий, даралар тугар,
Унда дарахт мисли буғу шох.
Унда тоғлар ўрқачдай турар,
Унда қордан бошланар ирмоқ.*

*Унда жылга тошлар кўзидан,
Отилади бўлиб шаршара.
Унда ирмоқ бўри изидан.
Шошилади – тордай кенг дара.
Унда сўқмоқ эмасдир текис,
Ҳар ёни тош, жарлик ва бўшлиқ.
Чўққига чиқ, чекмассан афсус,
Унда сени кутмоқда кўшиқ.*

Эрталаб радиода айтади: «Хунзахда қор, Ахтаҳда ёмғир ёғаяпти. Дарбандда шафтоли гуллади, Қўмиқда жазирама бўлади».

Кичкина Доғистонда бир вақтнинг ўзида қиш ва куз, баҳор ва ёз. Йил фасллари бунда вақт эмас, баланд тоғлар, бургут қоялар, гулдураган даралар, сокин водийлар ажратиб туради.

Аварча «меэр» сўзи иккита маънони англатади: меэр – тоғ ва меэр – бурун.

Отам шу сўзни кетма-кет ишлатиб, ажойиб ҳикмат ёзганди: «Тоғлар дунёдаги воқеа ва ўзгаришларни ҳидидан сезади».

Ким келаётганини кўриш учун текислик тоғ бўлиб юксалган. Тоғлар шундай пайдо бўлган. Бу гапни Ҳожимурод айтган.

Онам беланчакни тебратиб охиста алла айтарди: «Тоғдай бўлиб улғай болам...»

*Нега тоғ дарёси бунчалар қайсар?
Бунда ташналикдан чатнайди тошлар,
Лекин у атрофга ташламай назар,
Ҳамиша суви мўл денгизга шошар.
Юрагим, бунчалар бўлмагин қайсар,
Нега суйганларга қайрилгинг келмас?
Ҳеч қурса уларга ташлагин назар,
Нега суймагандан айрилгинг келмас?!*

Кўза, тувак ва лаган сотаётган балхарлик кулолларни кўрганда, онам маъюс бўлиб шу сўзларни такрорларди: «Наҳотки улар тупрокни ишлатишаётганда ачинишмайди? Қанийди, ҳеч қачон кўзларим тупрокни сотаётган одамларни кўрмас!»

Албатта, балхарликлар – жуда уста кулоллар. Лекин тоғларда тупроқ кам бўлгани учун ясаган ажойиб кўзаларидан кўра барибир тупроғининг ўзи қимматлироқ.

Қадим замонда хабарчи овулга от чоптириб келади. Бу вақтда ҳамма эркаклар масжидда намоз ўқишаётганди. Хабарчи отдан туша солиб (у чўпон эди) чоригида масжидга киради.

– Эй нодон, диндан чиқдингми? – дея танбех берди мулла. – Масжидга киришдан олдин покланиш ва чорикни ечиш кераклигини билмайсанми?

– Чориғимда жондан азиз дараларимизнинг тупроғи бор. У бу гиламлардан кимматлирок. Ҳозиргина ёв шу азиз тупроғимга хужум килди.

– Тоғликлар масжиддан югуриб чиқишиб, отларига минишди.

«Узоқдан келган меҳмон – азиз меҳмон!» – деган гапни Абутолиб алоҳида меҳр билан айтарди. Узоқдан меҳмон кувончли хушхабар, катта соғинч ёки оғир қайғу билан келади. Ахир, одам ўз-ўзича узоқ сафарга чиқмайди.

Тоғликларда шундай одат бор: меҳмонга уйингдаги бирор нарса ёкиб қолиб уни мақтагудай бўлса, ачинсанг ҳам совға қилишинг керак. Ҳатто бир йигит ўзи булок бошида кўриб, севиб уйланган қайлиғини ҳам бериб юборган экан. Ахир, у йигит тоғлик эди. Балки уни тоғлик дейиш кам, уни икки юз фоиз тоғлик дейиш тўғрироқдир.

Бетамиз меҳмон бизнинг бу қадимий одатимиздан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади. Аммо энди тоғликлар ҳам эс-хушини йиғиб олишган: чиройли нарсаларини меҳмоннинг кўзи тушмайдиган жойларда саклашади.

Бир вақтда Қўмиқдан меҳмон келиб, уйдаги бор нарсани макташга тушибди. Унга мактаган ҳамма нарсасини беришибди. Лекин уни кузатаётганда этигига ёпишган тупрокни сидириб олишди.

– Тупрок совға қилинмайди! – дейишди тоғликлар. – Тупрок ўзимизга керак. Агар ҳар бир келган меҳмон этигида тупрок илаштириб кетаверса, биз буғдойни каерга экамиз?

Ўзга юртдан келган бир киши бизнинг еримизни тош тўла қоп деб айтганди.

Ҳа, бу сўзларда мактов камрок. Дараларда овуллар ҳам кўп эмас. Тоғлар муридларнинг сочи олинган бошига, филларнинг тақир елкасига ўхшайди. Экин экишга ер кам, бу жойларда мўл ҳосил олиб бўлмайди.

Илгари шундай гап бор эди: «Бу фақирнинг етиштирган ҳосили қўшнисининг бурнини ҳам тўлдиришга етмайди».

Тўғри, тоғликларнинг бурни кичкина эмас, тешиклари катта-катта. Душманлар хуррак товушини тинглаб, тоғликлар ухлаб ётишганини билишган ва хужум қилишган.

Абутолиб бир чўтир кишини кўриб шундай деганди: «Менинг даламда етиштирилган барча дон унинг юзидаги чўтирларни тўлдиришга етмайди».

Тоғликларда ер кам, борида ҳам ҳосил битмайди. Бу ҳақда битта ҳикоя ҳам бор, сиз ҳам уни эшитгандирсиз. Аллақачон бу ҳикоя уйдан уйга, тилдан тилга ўтиб дунё кезаяпти. Мен ҳам ҳикояни айтгим келаяпти. Эшитганлар мени сўкса сўқар.

Тоғлик ўз даласини шудгор қилмоқчи бўлди. Даласи овулдан узоқроқда эди. Эрта тонгдан иш бошлаш учун кечаси йўлга тушди. Манзилга етиб келганда, ҳали тонг ёришмаганди. У чакмонини ёзиб ухлашга ётди. Тонг ёришганда не кўз билан

кўрсинки, дала йўк. Осмонга учдими, ер ютдими? Оллоҳ қилган гуноҳлари учун жазоладими ёки шайтон фақир тоғлик устидан кулгиси келдими, ишқилиб, ҳарчанд атрофга қарамасин, даласини кўрмади.

Хафа бўлган тоғлик уйга қайтишга чоғланди. Ердан чакмонини олди. Ёпирай, излаган даласи чакмоннинг остида экан.

Энди сизга битта воқеани айтиб берай. Бу афсона эмас, бўлган воқеа.

Бутун мамлакатда бўлгани каби тоғда ҳам жамоа хўжаликлари ташкил этила бошланди. Ўша вақтда жуда кўп гап-сўз, хавотир, иккиланишлар бўлган. Бу гапларга ишониб, кўп кишилар молларини сўйишган. Улар қандайдир тушунарсиз жамоа хўжалигига молни топширгандан кўра ўзимиз сўйиб еганимиз маъқул деб ўйлашган. Айниқса, тоғ ичкарасидаги овулда яшовчилар қаттиқ қаршилик кўрсатишган: «Сеники – сенга, меники – менга, яна нима истайсан – меники сеники бўлишиними?» Битта кичкинагина овулга икки юз нафар ишончли вакил борди, тушунтирди, бари бефойда. Бирлари умуман кўзга кўринишмади, бошқалари эътирозларини билдиришди: «Дунёда умумий нарсалар камми? Осмон ҳамманики, куёш ҳамманики, ёмғир, қор, баҳор, дарё, сўкмоқ, қабристон ҳамманики. Шундай ҳам ҳамманики бўлган нарсалар жуда кўп, келинлар, қолган нарсалар ўз-ўзимизники бўлсин».

Шунда жамоа хўжалигига машина берилишини айтишди. Тоғликлар бош чайкашди ва тулки тўғрисидаги ҳикоятни эслашди.

Тулки далада емак излаб юрар экан, шудгорда қўйнинг думбаси ётганини кўрди. Ёйиш учун яқинлашди. «Йўк, – деб ўйлади тулки. – Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйрук на қилур. Бунда бир гап бор?»

Жамоа хўжалигига кирган тоғликларга мол-ҳолини боқиши учун текисликдан яйлов ажратилишини айтишди. Шунда кекса тоғлик ҳассасига суянганча деди:

– Тоғдаги кулбамизни, бир қарич еримизни, қинғир-қийшиқ сўкмоғимизни дунёнинг барча текисликларига алмашмаймиз. Биз асрлар бўйи бу тоғларга гўдакларимизни парваришлагандай меҳр кўзимиз билан қарадик. Текисликдан тупрок орқалаб чиқиб, тошлар орасига тўкиб экин экдик. Кейин мешларда сув олиб чиқиб суғордик. Ҳар бир етиштирган донимиз санокли, ҳар тишлаган нонимиз ҳалол. Шу боис тоғликлар ерда ётган бир бурда нонни кўрса кўзларига суртиб, бир четга олиб қўйишади.

Барибир қайсар тоғликлар яшайдиган ўша овулда жамоа хўжалиги тузилди. Қандай қилиб тоғликларни қўндиришди деб ўйлайсиз?

Нихоят, уларга жамоа хўжалигига аъзо бўлгандан кейин хусусий томорқаларининг маълум қисми фойдаланиш учун эгасида қолдирилишини айтишганди.

– Қанча ер қолдирилади? – қизиксиниб сўрашди қайсар тоғликлар.

– Жамоа хўжалиги низомига кўра ҳар бир аъзога йигирма беш сотих ер қолдирилиши керак.

– Сотих нима? Тушунтириб бер.

Вакил сотих нима эканлигини тушунтирди. Тоғликлар бир овоздан дейишди:

– Қани, бизни жамоа хўжалигига ёз.

Кейинроқ маълум бўлишича, ҳеч қайси тоғликнинг белгиланган меъёрдан ортиқроқ ери йўқ экан.

Ҳа, тоғликлар яшаш шароити кийин бўлса ҳам ўзларининг турар жойларини қадрлашади. Йўловчилар тоғ қияликларидаги қават-қават экин майдонларини, тошлар орасидаги боғларни, жар ёқасида ўтлаб юрган қўйларни, япроқ илинжида дарахтда дорбоздай ҳаракатланаётган эчкиларни кўрганда хайрон ҳолда тикилиб қолишади.

Бу манзара кўзни қувонтиради, унга бағишлаб шеър тўқиш мумкин. Лекин бу жойларни экин экиш учун яроқли ҳолга келтириш ва ҳосил етиштириш қийин.

Ва лекин тоғликларни текисликка кўчиб ўтишга таклиф этиб кўринг, улар гапингизни шаънига айтилган ҳақоратдай қабул қилади. Айтишларича, шаҳарда яшаётган ўғил отасидан ўз уйига кўчиб ўтишини ўтиниб сўрайди.

– Бундай сўзлар билан мени мазах қилгандан кўра, яхшиси, ханжарни олиб қорнимни ёриб ташла, – дебди кекса отасининг жаҳли чиқиб.

Бу муаммо мавжуд ва уни ечиш мураккаб масала. Ўша вақтда тоғликларга чиройли шиор билан мурожаат қилиб кўришди: «Тошли қоплардан чиқиб, гуллаётган гилам водийга кўчайлик!»

Шиорнинг овозаси икки юз нафар вакил келиб-кетган ўша овулга ҳам етиб борди. Ҳатто жамоа хўжалиги тузиш вақтида ҳам уларнинг бундай жаҳли чикмаганди. Ҳар қайсиси шиорга қарши ўз фикрини айтди. Мана улардан айримлари: «Агар занжирга боғлаб судрасанглар ҳам текисликка тушмаймиз!», «Биз шу қояларга умрбод михланганмиз. Бизни кўчиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ», «Бошқа жойларга кетсак, аждодларимиз гўрида тикка туради», «Менинг бошим тош болишимга қўйсам яхши ишлайди», «Текисликда ҳар хурган итни ҳайдаш учун тошни қаердан оламан», «Пастликдаги печка ёнидан юқоридаги тутун тўла кулба яхши», «Ким қорин ташвишини қилса, қаёққа борса бораверсин, ким юрагини ўйласа, шу ерда қолсин», «Биз ҳеч кимнинг жонига қасд қилмадик, ҳеч кимнинг уйига ўт қўймадик, нима сабабдан кўчирмоқчисизлар?», «Машина шу ерда ҳам ишлайди», «Симёғочдаги чироқ шу ерда ҳам ёнади», «Хат шу ерга ҳам етиб келади», «Биз чивин ва пашшаларга таланиш учун туғилмаганмиз», «Бензиннинг қўланса ҳидидан, тезакнинг тутуни афзал», «Тоғдаги гуллар чамандай очилади», «Булок суви қувур сувидан тотлироқ», «Биз бу ердан ҳеч жойга бормаймиз».

Хуллас, ҳар бир тоғлик «Тошли қоплардан чиқиб, гуллаётган гилам водийга кўчайлик!» деган шиорга ўз жавобини айтди.

Тоғликлар отам ҳузурига келиб маслаҳат сўрашди: кўчайликми, кўчмайликми? Отам уларга аниқ маслаҳат беришдан ўзини тийди.

«Шу ерда колишни маслахат берсам, пастда хаёт яхшилигини эшитишса, дархол мени сўка бошлашади. Кўчишни маслахат берсам, турмушлари изга тушиб кетмаса, яна мени сўкишади».

– Ўзларинг ўйлаб кўриб, бир қарорга келинглар, – деди ўшанда Ҳамзат Цадаса.

Замон ўзгаряпти, хаёт ўзгаряпти. Нафакат бошга бўрк ўрнига кепка кийиляпти, балки ўша кепка остидаги бошнинг фикрлаши ҳам бошқача, ўз ихтиёрлари билан турмуш қуришяпти. Фарзандларнинг қабри аждодларининг қабридан тобора узоклашиб бораяпти. Фақат тоғлардаги қоялар, харсанглар, тошлар ҳамон ўз ўрнида. Энди шу тошлар орасида экин экиш учуш ҳалтада эмас, баъзан саватда тупроқ олиб чиқияпти. Эсимда, баҳорда ўт-ўланлар бир текис униб чиқиши учун тоғликлардаги қияликларга, тошлар орасига ўт кўйиларди. Мен болалигимда бутун тоғни қамраб олган бундай ёнғинларни кўп кўрганман. Баҳорда биринчи шудгор қилиш байрами ўтказиларди. Унда кексалар бир-бирларига кесак отишарди.

Бизда ғайратли одамларни шундай таърифлашади: «У талай тоғ ва чўккилардан ошиб ўтган». Ялқов, кўлидан ҳеч иш келмаган кишилар ҳақида эса шундай дейишади: «У умрида бирон-бир тошга чўкич урмаган».

– Далангиздаги бошоқлар бўлик бўлсин! – дея тоғликлар ўзларининг энг эзгу тилақларини изҳор қилишади.

«Тупроғингиз қақраб кулга айлансин». Бу тоғликларнинг энг оғир дуойи бади.

«Шу тупроқ ҳаққи касам ичаман!» Бу тоғликларнинг энг муқаддас қасами.

Далага ўзганинг эшаги кирса, эгасини огоҳлантирмасдан эшакни ўлдириш мумкин. Шундай аҳволни кўрган тоғлик ҳайкирди: «Агар Ҳожимуроднинг эшаги бўлса ҳам омон кўймайман!»

Ҳар бир овулнинг ўз тартиб-қоидаси бор. Аммо ҳамма овулда экинга, тупроққа зиён етказганлар оғир жазоланади.

Тарихга назар солсак, Доғистонга зиён етказганлар, охир-оқибат, жазосини олди.

Отам айтган ҳикоя ҳамон эсимда:

«Эрон шоҳи Нодир доғистонликлар томонидан тор-мор қилинган, у билан тинчлик битими тузиш учун ҳузурига бадбашара, чўлок ва хириллаган овозли чол битта қилтиллаган, кўтир, яғир эшакка миндирилиб жўнатилади.

– Наҳотки аварлар менинг ҳузуримга жўнатиш учун сендан кўримли одам топа олишмади?

– Бизда минглаб таниқли ва ҳурматли кишилар бор, – деди тоғлик чол. – Лекин улар муҳим ишлар билан банд. Улар сендай шоҳ билан учрашиш учун мендай чол ҳам бўлаверади деб ҳисоблашади.

– Эшагининг ёши нечада? – дея мазах қилмоқчи бўлди шоҳ.

– Эшак ва шоҳларнинг ёшини аниқлаб бўлмайди, – деди ҳозиржавоблик билан чол.

– Сизнинг саркардаларингиз кимлар? – дея сўради шоҳ.

– Мана бизнинг саркардаларимиз! – деди тоғлик чол қўли билан атрофдаги тоғларни, далани ва кабрстонни кўрсатиб. – Улар бизни жангларда олға бошлайди.

– Шартларингни айт.

– Шартимиз битта: бизга елкангни кўрсатиб, тоғларимиздан кадамингни узасан. Сенинг юзингдан кўра бизга елканг чиройлироқ кўринади.

Шоҳ Эронга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Тоғликлар уни кузатар экан огоҳлантиришди: «Биз хабарчиларни ўлдирмаймиз. Сени ва аскарларингни бизнинг ғалабамизни ҳаммага айтишларинг учун омон қолдирдик. Кейинги сафар ҳеч бирингизни тирик қолдирмаймиз».

1859 йилда Имом Шомил Гуниб тоғида жанговар отидан тушди ва князь Баратинскийга ихтиёрий равишда таслим бўлди. У чап оёғини сал олдга қўйди, ўнг қўлини қиличининг дастасига тираб баланд тоғларга мағрур қаради ва ғамгин деди:

– Сардор, мен йигирма беш йил шу тоғлар ва тоғликлар шаънини жанг майдонларида қилич билан ҳимоя қилдим. Менинг жангларда олган ўн тўққизта жароҳатим ҳамон зиркирайди ва улар ҳеч қачон битиб кетмайди. Энди мен ўзимни асирликка топшириб, еримни сенга бераяпман.

– Жуда ачинаверма, бу еринг қоя ва тошлардан иборат.

– Сардор, шундай экан ўзинг айт, бу жангда қайси биримиз ҳақмиз? Шу ерни энг гўзал жой деб жонини берган тоғликларми ёки бу жой ёмон деб жангларда ўлган сенинг аскарларингми?

Асир Шомилни анча йўл босишиб, бир ой деганда Петербургга олиб келишди.

Петербургда император ундан сўради:

– Йўлда мамлакатимни кўрдингми?

– Катта мамлакат, жуда катта мамлакат экан.

– Унда, Шомил, айт-чи, агар илгарироқ шундай катта ва қудратли давлат эканлигини билганингда ҳозиргидай узок вақт қарши қурашаверармидинг ёки ақл билан иш юритиб аввалроқ қуролингни топширармидинг?

– Сиз бизнинг қичкина ва қучсиз давлат эканлигини билганингиз ҳолда шунча узок вақт жанг қилдингиз-ку?!

Отамда Шомилнинг битта мактуби сақланарди. Тўғрироғи, имомнинг авлодларга васияти. Унда шундай сўзлар ёзилганди:

«Азиз тоғликларим! Яйдок тошлардан иборат шу тоғларни ва унинг табиатини севинг. Бобомерос еримиз бизга мўл-қўл ҳосил тутмайди, агар шундай бўлмаганда у ўзимизнинг ерга ўхшамасди. Унутманг, ўз ерисиз фақир тоғликлар озодликка эриша олмайди. Шу қутлуғ ер учун қурашинг ва уни ҳимоя қилинг. Майли, қиличларингиз жаранги мени қабримда тинч уйқумдан уйғотсин!»

Шомил тоғликлар қиличлари жарангини кўп бор элас-элас эшитди. Чунки тоғликлар учун Ватан тушунчаси кенг маънога эга бўлди. Уларнинг ботирликлари

Доғистондан ташқарида ҳам ҳурмат билан эсга олинапти. Лекин қаҳрамонларча ҳалок бўлган тоғликларнинг қабрлари Украина, Белоруссия ва Москва остонасида, Венгрия, Польша ва Чехияда, Карпат тоғлари ва Болқон ярим оролида, Берлинда колди.

Тўғри, Доғистондаги тошларга ҳам шу тоғлар озодлиги учун курашган бошқа халқлар фарзандларининг номлари ўйиб ёзилди. Илгари фақат ўзимизники бўлган қўшиқлар бугун ҳаммага тегишли. Ана шу ҳаммага тегишли бўлган қўшиқлар бизни бирлаштирди...

– Илгари овулдошлар ўртасида нимадан жанжал чиқарди?

– Даладаги марзани бир энлик нотўғри олгани, бировнинг пичанзорига нотўғри ўроқ солгани, белгиланган тошни бироз сургани учун.

– Икки овул одамлари нима учун жанжаллашишарди?

– Ўртадаги далани талашиб.

– Илгари Доғистон бошқа халқлар билан нима учун жанг қилган?

– Доғистон чегараларидаги ерни сақлаб қолиш учун.

– Кейин доғистонликлар нима учун жанг қилишди?

– Катта мамлакат чегараларидаги ерни сақлаб қолиш учун.

– Энди Доғистон нима учун курашяпти?

– Бутун дунёда тинчлик бўлиши учун!

Шомил билан бирга икки ўғли ҳам асир олинганди. Уларнинг тақдир йўллари бошқа-бошқа бўлди. Кичик ўғли Муҳаммад Шафи оқ подшо генерали даражасига эришди. Катта ўғли Қози Муҳаммад Туркиядан қўним топди.

Бир куни мени туркча кийинган кампир йўқлаб келди. У асли грузиялик бўлиб, ёшлигида туркка турмушга чикибди ва қирк йил Истанбулда яшабди. Эри вафот этгач, ёлғиз колгани учун Грузияга қайтибди. Келишининг сабаби, Истанбулда яшган вақтида Шомилнинг авлодлари билан борди-келди қилишган экан.

– Улар қандай яшашади? – дея сўрадим мен.

– Ёмон.

– Нега?

– Чунки уларнинг Доғистони йўқ. Билсангиз эди, улар Доғистонни қандай соғинишини. Баъзан амалдорлар уларни ижарага берган еримизни тортиб оламиз деб кўрқитишади. «Тортиб олаверинглар, – деб жавоб беришади Шомилнинг авлодлари. – Барибир бизнинг Доғистонимиз йўқ. Бошқа ер бизга Ватан бўла олмайди». Бироз тин олиб, грузин аёли ҳикоясини давом эттирди: – Менинг туғилган юртимга қайтаётганимни эшитишиб, улар Доғистонга боришимни, Шомил туғилган овулни, у жанг қилган жойларни зиёрат қилишимни ва сизни топишимни сўрашди. Улар мана шу дастрўмолни беришиб, унга Доғистон тупроғидан бир сиким солиб жўнатишимни илтимос қилишди.

Мен дастрўмолни ёздим. Унга «Шомил» сўзи араб ёзуви бўйича тикилган экан.

Мени грузин аёлининг ҳикояси хаяжонлантирди. Уларга Доғистон тупроғидан жўнатишни зиммамга олдим. Аммо бу масалада оксоколлар билан маслаҳатлашдим.

– Бегона юртда яшаётган кишиларга ўз тупроғимиздан жўнатишимиз мумкинми?

– Бошқа одамлар бўлса шарт эмас эди, лекин улар Шомилнинг авлодлари экан, майли, уларга жўнат, – дея маслаҳат беришди оксоколлар.

Оксоколлардан бири Шомил туғилган овулга бориб бир сиким тупрок олиб келди. Тупрокни унинг исми ёзилган дастрўмолга тугдик. Оксокол деди:

– Майли, жўнат. Уларга тупроғимизнинг хар зарраси бебаҳо эканлигини ёзиб юбор. Яна бизнинг заминимизда ҳаёт ўзгарганини, янги замон келганини, ҳамма-ҳаммасини батафсил ёз.

Мактуб ёзишимга хожат колмади. Чунки кўп ўтмай Туркия сафарига отландим. Ўзим билан бебаҳо хазинани олиб кетдим.

Мен Шомил авлодларини канча суриштирмай, улар билан учраша олмадим. Шомилнинг ўғил чевараси Маккага кетганини айтишди. Қиз чеваралари Нажават ва Нажият эса учрашиш учун келишмади. Бирининг боши, иккинчисининг юраги оғриётган экан. Юртимнинг бир сиким тупроғини кимга топширишни билолмай хайрон колдим. У жойда аварлар ҳам бор эди, лекин улар ўз ихтиёрлари билан Доғистонни тарк этишган.

Шунда тушундимки, уларнинг Шомили билан менинг Шомилим бошқа-бошқа Шомил экан.

Олис Туркия заминида жонажон Доғистонимнинг бир сиким тупроғини ушлаган холда хаёлга чўмдим. Шу бир сиким тупроқда Гуниб, Чиркей, Ахта, Қўмик, Хунзах, Цада, Цунда, Чарада ва бошқа овулларимизни кўргандай бўлдим. Бу менинг тупроғим. У ҳақда кўп ёздим ва бундан кейин ҳам ёзаман. Энди бу заминни эски ҳикояда сўзлангандай чакмон билан бекитиб бўлмайди.

Доғистоннинг иккинчи бебаҳо хазинаси – денгиз.

Баъзан Москва ва Гуниб ўртасидаги телефон алоқасида шундай сўзлар эшитилади:

– Алло, алло, Гунибми? Умар, бу сенмисан? Мени эшитяпсанми? Кайфиятинг яхшими? Об-хаво қандай?..

– Эшитяпман. Биз тинчмиз. Об-хаво яхши, эрталабдан денгиз кўриняпти.

Ёки:

– Алло, Гуниб. Фотимат, бу сенмисан? Ишларинг қалай, кайфиятинг яхшими?

– Бир нави. Туман. Денгиз кўриняпти.

– Ота, денгизни кўрмайпман, – деди Жамолиддин отаси Шомилга.

У оқ подшо томонидан гаровда ушланганда, Петербургдаги кадетлар ўқув юртида таълим-тарбия олганди. Доғистонга қайтарилганда, отаси ва тоғлиқларнинг оқ подшога қарши кураши бефойда эканлигини айтганди.

– Ўғлим, сен уни кўрасан, – жавоб қайтарди Шомил. – Факат сен менинг кўзларим билан кара.

Гуниб тоғи билан денгиз ўртасидаги масофа эллик километр. «Мен денгизни кўраямман!» деган сўзларни айтиш учун ҳаво қандай тоза бўлиши кераклигини, кўзлар қандай зийрак бўлиши зарурлигини, тоғнинг қандай баланд жойида туриш зарурлигини ўзингиз тасаввур қилиб олаверинг.

Ҳатто денгиз кўринмайдиган овулдаги тоғликдан қайфиятини сўрасангиз, у шундай жавоб беради: «Қайфиятим яхши, худди кўз олдимида денгиз тургандай».

Денгизга қарасам, бутун дунёни кўргандай бўламан. Агар денгизда ғалаён бўлса, дунё ҳам безовта, об-ҳаво ҳам ёмон. Агар денгиз сокин бўлса, демак, дунёда ҳам тинчлик.

Мен илонизи тоғ сўкмоқларидан тушиб, денгиз олдига борганимда ҳали бола эдим. Ўша куни уйимизнинг денгиз томондаги деразасини очиб кўйганман. Шубҳасиз, Доғистоннинг ҳам денгиз томонга қараган деразаси очик.

Агар денгиз товуши кулоғимга кирмаса, кўзимга уйқу келмайди.

– Доғистон, сен нега ухламаясан?

– Денгиз товуши келмаяпти, қандай ухлай?!

Тиник рангни кўрсак, денгизга ўхшатамиз. Каттиқ шовкинни эшитсак, денгизга ўхшатамиз. Кенг экин майдонини кўрсак, денгизга ўхшатамиз.

Чуқур мулоҳаза юритадиган одамни учратсак, фикри денгиздай теран экан деймиз.

Мусаффо осмонга тикилиб хайратлансак, бунча денгиздай тиник деймиз.

Сигиримиз кўп сут берганда, онам уни силаб эркаларди: «Денгиз сувидай сути сероб».

Эсимда, онам айвонда ўтириб, катик солинган кўзани охиста чайкатарди. У тезроқ сариеғ олиб, ёнида юрган биз болаларига уни нонга суртиб беришни ўйларди. Ўша кўзанинг бўйнига денгиз чиғанокларидан олинган марваридлардан тайёрланган шода осилган бўларди.

– Шундай қилинса, кўпроқ сариеғ бўлади, – деб тушунтирганди онам ва кўшиб кўйганди: – Ёмон кўзлардан ҳам асрайди.

Доғистоннинг қоятош кўкрагини ҳам тўлқинлар урилавериб денгизнинг чиғаноклари, марваридлари билан беаган.

Ҳа, Доғистон Каспий денгизининг товушига ўрганиб қолган, агар унинг товушини эшитмаса, кўзларига уйқу келмайди.

*Оптоқ тўлқинларни отганча денгиз,
Қайси тилда сўзлар, билмайман, эсиз.*

*Тўлқинлар қояга урилиб такрор,
Гувиллар, мисоли тоғдаги бозор.*

*Тоғ бозори гувлар қирқ битта тилда,
Бундай бозор тили йўқ бошқа элда.*

*Дам ўтиб денгизда тинади шовқин,
Майса гилам каби шивирлар секин.*

*Гоҳ бўзлар қиргоққа урилиб яна,
Худди фарзандидан айрилган она.*

*Гоҳ инграйди ўхшаб мўйсафид зотга,
Гоҳ кишнайди ўхшаб мункиган отга.*

*Гоҳ майин оҳангда кўйлайди денгиз,
Балки ўз тилида сўйлайди денгиз.*

*Менинг юрагим ҳам мисли уммондир,
Шундан денгиз феъли менга аёндир.*

*Мўшдай юрагим ҳам тинмас бирпасга,
Ўзини уради кўкрак қафасга.*

*Гоҳо бир маромда уради аста,
Ғалаён тинади кўкрак қафасда.*

*О, қанчалар ташина қилади азоб,
Денгиз сувин ичиб бўлмас – намакоб.*

Москвадан чиккан поезд Маҳачкальгага тонгда етиб келади. Ана шу кеча мен учун ҳеч тугамайдигандай туюлади. Кўзимни очиб деразага қарайман. Деразадан факат чўл кўринади. Поезд олға интилади, деразадан шамол киради. Иккинчи марта туриб деразага қарайман – чўл. Учинчи марта туриб қарайман, ниҳоят – денгиз. Хотиржам нафас оламан, бу ёғи менинг Доғистоним!

Раҳмат сенга, мовий денгиз, бепоён уммон! Биринчи бўлиб сен Ватанимга етиб келганимдан дарак бердинг.

Отам шу сўзларни меҳр билан такрорларди: «Кимнинг денгизи бўлса, унинг уйига меҳмон кўп келади».

Абутолиб айтарди: «Кимнинг денгизи бўлса, у яхши яшайди. Денгиздан чиройлироқ нарса тоғлардир, шукурки, улар ҳам бизда бор».

Икки нуроний – отам ва Абутолиб учрашиб колганда, суҳбатлашиб денгиз томонга кетишарди. Улар бандаргоҳ ва кемалар кўриниб турадиган тепаликка чикишарди. Димоғларига денгизнинг нам ҳавоси ва балик хиди уриларди. Иккиси денгизга тикилганча соатлаб сукут сақлашарди, денгизнинг сўзларига кулок солишарди.

*Сен сукут сақлагин, сўзласин денгиз,
Ғам-шодлигинг унут, кулоқ сол бир он.
Пушкин сўз айтишида бўлса-да тенгсиз,
Жим тинглаган, денгиз солса галаён.
Одамлар бордир ё йўқдир қирғоқда,
Майли, бор овозда сўзласин тўлқин.
Қаришида денгиз гувлаган чоғда,
Ҳатто буюк Данте олган экан тин.*

Отам айтарди: «Денгизни тингла, унинг нима демокчи бўлаётганини тушунишга ҳаракат кил. У жуда кўп нарсани кўрган, жуда кўп нарсани биледи».

– Айтгин, денгиз, нега бунча сувинг шўр?

– Кўшилгандир башар кўз ёш дарёси.

– Айтгин, денгиз, бунча товланасан зўр?

– Улар бағримдаги дурлар жилоси.

– Айтгин денгиз, бунча соласан туғён?

– Бағримда ётибди қанча мард ўғлон.

Шўрим юваман деб бири берган жон,

Бошқаси дурим деб бўлгандир курбон.

Икки оппок сочли тоғлик, икки шоир. Тепаликда икки қари бургутдай ўтиришибди. Қилт этишмайди, жимгина денгизни тинглашяпти. Денгиз тўлқинлари уларни икки қирғоқ орасида кечадиган ҳаёт ҳақида ўйлашга ундаяпти. Денгиздан фаркли равишда ҳаёт уммонида сокин бандаргоҳлар бўлавермайди. Яна олға сузишинг керак. Факат битта сокин бандаргоҳ бор, бу сўнгги бандаргоҳдир.

Каспий денгизи ҳам, Хвалин денгизи ҳам тебранмоқда. Уларга бир томондан Волга, Урал, иккинчи томондан Кура, Терек, Сулак дарёлари қуйилади. Дарёлар суви кўшилиб кетади, энди уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Гўё дарёлар учун денгиз сўнгги бандаргоҳ. Зеро, дарёларнинг суви беиз йўқолмайди, буғланиб кетмайди, гоҳо-гоҳо оппок тўлқинлар бўлиб бош кўтаради. Мана шу тўлқинлар орасида кемалар манзиллари сари сузаверади.

Тоғликлар, Доғистон фарзандлари, сизнинг тақдирингиз ҳам дарёларга ўхшамайдими? Сиз ҳам улкан уммонга – кардошлик оиласига қўшилдингиз.

Каспий гувиллайди. Тепаликда икки оппок сочли тоғлик, икки шоир ва улар ёнида битта ўсмир ўтирибди. Биз уйга қайтаётганимизда Абутолиб отамга қараб деди:

– Сенинг ўғлинг улғайди. Бугун у улуғ туйғуни хис қилди.

– Биз турган тепаликда ҳеч ким болалигича қола олмайди, – дея жавоб қайтарди отам Абутолибга.

Энди денгиз қаршисига қачон келмайин, худди отам ёнимда тургандай туюлаверади.

Айтишларича, Каспий денгизи йил сайин қуриб бораётганмиш. Илгари сув жўшурган жойларда ҳозир уйлар қурилган. Демак, денгизнинг қирғоқдан чекинаётгани рост. Лекин мен денгизнинг қуриб қолишига сира ишонмайман. Балки денгизнинг суви сал пасайгандир, аммо у саёзлашиб қолмаган.

Мен одамларга шундай дегим келади: «Агар кам сонли халқ бўлсангиз ҳам фикр айтишда майдалашманг».

*Олим ўйчан, шоир чекар гам,
Ўзувчи уҳ тортиб дер: эсиз,
Каспий қочар соҳилдан шў дам,
Бу кетишда қурийди денгиз.*

*Бу гапларнинг лофи бор бироз,
Чунки Каспий қуримас асло,
Аммо қалблар бўлмоқда саёз,
Асли шўдир катта муаммо.*

Маҳач ҳам денгиз ҳақида яхши фикр билдирган. У Доғистон ҳукуматининг биринчи раҳбари бўлган, ҳозир республикамиз пойтахти унинг номи билан аталади. Илгари шаҳар Порт-Петровск деб юритилган. Фуқаролар уруши даврида Маҳач шаҳарни энгилмас қалъага айлантирган.

Хуллас, Маҳач денгиз ҳақида шундай деган: «Душманларнинг сони қанча бўлмасин, уларнинг барини денгизга улоқтирамиз. Денгиз чуқур, барига жой етади».

Тоғликлар овулдаги масжид ёнида ёки азим дарахт тагида тўпланишиб, туриш-турмуш ҳақида гурунқ қилишади. Шундай гурунқда тоғликлардан сўрашди: қайси овоз жуда ёқимли? Тоғликлар ўйлаб-ўйлаб жавоб қайтара бошлашди:

- Кумуш жаранги.
- Отнинг кишнаши.
- Севган ёрингнинг сўзи.
- Дарада от туёқларининг дуқурлаши.

– Болаларнинг беғубор кулгиси.

– Она алласи.

– Сувнинг жилдираши.

Шунда битта тоғлик деди:

– Денгиз товуши. Чунки денгиз товушида сиз айтган барча овоз бор.

Кейинги гурунгда тоғликлардан сўрашди: қайси ранг ёқимли? Тоғликлар яна ўйлаб-ўйлаб жавоб қайтара бошлашди:

– Мусаффо осмон.

– Оппок чўкқилар.

– Онанинг кўзлари.

– Ўғилнинг сочи.

– Шафтоли гули.

– Кузги мажнунтол.

– Булокнинг суви.

Шунда битта тоғлик деди: – Денгизнинг ранги. Чунки денгиз рангида сиз айтган барча ранг бор.

Гурунгда ёқимли ҳид, ёқимли ичимлик, умуман, қайси ёқимли нарса ҳақида сўралмасин, охир-оқибат, уларга денгиз дея жавоб қайтарилди.

Албатта, гурунгда ҳамма ўзининг отини мактайди. Мен ҳам тоғликларга ўхшаб ўзимизнинг Каспий денгизини кўп мактаб юбормадимми? Чунки кимдир илмоқли гап ташлади: Каспийми, ҳеч ўйлаб гапиряпсанми? Ҳатто у денгиз эмас, каттарок кўл. Ҳақиқий денгиз деб, Қора денгизни айтса бўлади.

Эхтимол, кимгадир Каспий денгизи Қора денгиздай, Адриатика ёки Иони денгизидай жозибадор кўринмас. Лекин ўша денгизларга одамлар кўпинча чўмилиш ва дам олиш учун боришади. Каспий денгизига эса одамлар асосан ишлаш учун чиқишади. Ҳа, Каспий денгизи – балиқчи, нефтчи, ишчи. Шу боисдан бу денгизнинг феъл-атвори биров каттиқроқдир. Нима ҳам дердик, ҳар бир хўкизнинг ўз қилиғи, ҳар бир эркакнинг ўз феъли, ҳар бир денгизнинг ўз киефаси, ўз оқими бўлади. Ахир, Доғистон тоғларининг кўриниши Грузия ва Абхазия тоғларидан фарқ қилади.

Менимча, денгизларнинг фарқларидан кўра ўхшаш жиҳатлари кўпроқ. Қора денгизда сузиб кетаётганимда Каспий денгизи ҳақида ўйлайман, Каспий денгизиде сузаётганимда океан ҳақида ўйлашим мумкин. Шукур, бизнинг денгизимизнинг ҳеч қайси денгиздан кам жойи йўқ. Каспийга ҳам саёҳатчилар ёдида сақлаш ва яна қайтиб келиш ниятида танга ташлашади.

Отам айтарди: «Кимнинг кўзига денгиз гўзал кўринмаса, унинг ўзи гўзал эмас».

Бир киши Абутолибга шундай деди:

– Бугун денгиз ёмон гувиллаяпти.

– Сен уни менинг қулоқларим билан тингла.

Хуллас, сиз Каспий денгизига Доғистон кўзлари билан қаранг, шунда денгиз янада жозибалироқ бўлиб кўринади.

Доғистоннинг Мегеб овулида вояга етган, сувости кемасининг иккинчи ранг капитани Магомед Гаджиевнинг қахрамонлигини Ҳарбий денгиз флотидагилар яхши билишади. У Болтиқ, Шимолий ва Баренц денгизларида жанг қилган. Қанчадан-қанча фашистларнинг кемалари Магомед Гаджиев отган торпедалардан кейин денгиз тубига чўккан. Унинг кемаси Иккинчи жаҳон урушида биринчи бўлиб, фашистлар эскадрасига қарши жангга киришган. Унинг бир одати бўлган: то навбатдаги душман кемасини чўқтирмагунча мўйловини олмаган.

Мен Магомед Гаджиевни бир марта кўрганман. У вақтда Бўйноқ педагогика билим юртида ўқирдим. Магомед Гаджиев таътилга келганда билим юртига учрашувга чақирди. Биз ундан сўрадик:

– Тоғлар орасида ўсгансиз, қандай қилиб матрос бўлиб қолгансиз?

– Болалигимда битта тепаликка чикканимда Каспий денгизини кўриб қолдим. У мени имлаб чақирди, хузурига бордим. Кейин денгиз чорловини ҳаёт йўлим деб қабул қилдим.

Уруш қахрамони Магомед Гаджиев Баренц денгизида ҳалок бўлди. Шу денгизга яқин Североморск шаҳридаги битта мактабга унинг номи берилган. Маҳачқалъадаги завод олди майдони унинг номи билан аталган. Шу боис майдонга унинг Каспий денгизига қараб турган хайкали ўрнатилган.

Денгизга мардлар кетади, лекин ҳаммаси ҳам қайтиб келмайди. Ҳалок бўлган тоғлиқлар руҳини шод этиш учун халқимиз баҳорда биринчи очилган гулларни денгизга ташлашади. Мен ташлаган гуллар ҳам кўп бора денгиз узра сузган.

Баренц денгизига Гаджиев ва унинг сафдошлари ҳалок бўлган квадратда кемалар бир дақиқа тўхтади, улар хотираси ёдга олиниб, сигнал чалинади.

Каспий денгизига ҳам шундай одат бор. Кемалар тўхтатади ва денгизда ҳалок бўлганлар хотираси уч дақиқа сукут сақлаб эсга олинади.

Маҳачқалъа шаҳри бандаргоҳда турган кемага ўхшайди. Қирғоққа тушишингиз билан хиёбон ва боғдаги Пушкин, Сулаймон Стальский ва Ҳамзат Цадаса хайкалларига кўзингиз тушади.

Дейдилар, денгиз ўрни қуруқ ва файзсиз жой бўлган. Бу жой бир куни тоғни кўриб қолган, қувонгандан кўз ёши булоқ бўлиб отилган ва тоғ пойида мовий рангда товланган.

Дейдилар, тоғлар ўрнида жуда кўп девлар яшаган. Улар бир куни денгизни кўриб, хайратланганидан тош бўлиб қотиб қолган.

Онам беланчагим узра шундай алла айтарди:

Улғай ўғлим,

Бўйинг бўлсин тоғларга тенг.

*Улгай ўғлим,
Феълинг бўлсин денгиздай кенг.*

Қиз йигитга қараб шундай кўшиқ айтди:

*Кўз-кўзлайсан кўркингни,
Ғуруринг тоғдай баланд.
Қийшиқ кийиб бўркингни,
Қилмайсан бизни тисанд.*

Йигит гўзалга қараб шундай кўшиқ айтди:

*Эй дилимга севги солган,
Чиройлисан, билсанг керак.
Сен денгиздан келиб қолган,
Сув париси бўлсанг керак.*

Битта мажлисда шундай эътирозни эшитгандим:

– Нега ҳадеб тоғ ва денгиз деб такрорлайсизлар, бизнинг бошқа денгизларимиз ҳам бор, нега уларни тилга олмайсизлар? Масалан, денгиздай тебранаётган боғлар, денгиздай ёйилиб ўтлаётган кўй-кўзилар, улардан олинаётган тоғ-тоғ жунлар.

Ахир, бежиз айтишмайди: «Учта кўшиқнинг ҳаммасини ўзинг айтма, биттасини бизга қолдир. Учта дуонинг ҳаммасини ўзинг айтма, биттасини бизга қолдир».

Мен Доғистоннинг иккита асосий таркибий қисми ҳақида баҳоли қудрат фикр юритдим. Учинчи қисми эса қолган барча нарсалар. Ахир, дарё ва сўкмоқ, дарахт ва майса ҳақида ҳам фахр билан узок фикр юритса бўлади. Улар тўғрисида батафсил ёзишга умрим етмайди.

Кўшиқларнинг сони ҳам шунча. Дунёда учта кўшиқ бор: биринчиси – она алласи, иккинчиси – она марсияси, учинчиси – қолган барча кўшиқлар.

Тоғлиқлар кимнидир уйига таклиф этса, шундай дейишади: «Мехмон бўлиб келинг. Бизнинг тоғимиз, бизнинг денгизимиз, бизнинг юрагимиз сизга мунтазир. Бизнинг еримиз – ер, уйимиз – уй, отимиз – от, одамимиз – одам. Улар ўртасида учинчиси йўқ».

ОДАМ

Авар тилида одам ва озодлик сўзлари бир хил ёзилади: «узден» – одам, «узденлъи» – озодлик. Шу боис одам назарда тутилса «узден», агар у озод одам бўлса «узденлъи» дейилади.

Қабртошдаги ёзувлар:

*У доно эмасди машҳур,
У ботир эмасди машҳур.
Барибир таъзим қил унга,
У одам бўлганди ахир.*

Ханжардаги ёзувлар:

*Йўлларда кимлардир учрар бегумон,
Билмайсан, нияти яхшими, ёмон.
Шу боис огоҳ бўл, унутма зинҳор,
Улар белида ҳам шундай ханжар бор.*

Узоқ сафардан қайтиб келган тоғликдан сўрашди:

– У томонларнинг ери қандай, тартиби қандай?

– У томонларда ҳам одамлар яшар экан, – дея жавоб берди у.

Ҳожимурод Шомилдан аразлаб кетиб қолган вақтда, баъзи кишилар унга яхши кўриниш учун имомни ёмонлай бошлашди. Шунда Ҳожимурод уларнинг гапини шартта бўлди:

– Тилингизни тийинг. У – одам. Ўртамиздаги низони ўзимиз ҳал қиламиз.

Шомил аллақачон Ҳожимурод кетган бўлишига қарамай, Гуниб тоғи учун бўлган охирги жангда ноибининг мардлиги ва ватанпарварлигини эслаб шундай деган эди:

– Бундай одамлар энди йўқ. Уодам эди!

Тоғликлар неча асрлар тоғларда умргузаронлик қилишса ҳам одамлар меҳрига интизор яшади. Одам учун суҳбатдош бир одам керак. Одам дийдорига тўймасдан яшаб бўлмайди.

Тоғликлар қасами: «Одам бўлиб келдим, одам бўлиб ўламан!»

Тоғликлар қоидаси: «Уйингни сот, далангни сот, мол-мулкингдан айрил, лекин кимлигингни унутма, одамгарчиликдан чикма».

Тоғликларнинг дуойи бади: «Сени худога солдим, авлодингда одам ҳам, от ҳам бўлмасин».

Агар ифвогар, ярамас ёки қаттол кимса ҳақида гап бошласангиз, тоғлик гапингизни шартта бўлади:

– Унга сўзингиз хайф. У одам эмас.

Агар кимнингдир хатоси, камчилиги ёки кичик шумлиги ҳақида гап бошласангиз, тоғлик сўзингизни бўлади:

– У одам, бу айбини кечириш мумкин.

Тоғликлар ҳамма нарса очилиб-сочилиб ётган, тартиб йўқ овулдан ўтганда дейишади:

– Бу ерда одам йўк экан.

Саранжом-саришта овулдан ўтишганда, чехраси ёришиб таъкидлашади:

– Бу ерда одамлар яшайди!

Одам – ҳаётнинг биринчи шарти, бебаҳо неъмат ва буюк мўъжизаси. Доғистонда одам қачон ва қандай пайдо бўлган, тоғликларнинг илк аجدодлари кимлар? Бу ҳақда жуда кўп ҳикоят, эртақ ва афсоналар бор. Мана шу ҳикоятни ҳам болалигимда эшитгандим.

Ерда турли хайвон ва қушлар яшарди. Уларнинг излари тупрок ва кумда қоларди, лекин одамнинг изи кўринмасди. Турли томондан мавжудотлар овози тараларди, фақат одамнинг овози эшитилмасди. Ўша пайтларда ер тилсиз оғизга, юраксиз кўкрак қафасига ўхшарди.

Бир кун осмонда кучли ва бардошли бўлган қушлар подшоси – бургут учарди. Тўсатдан осмонни оппоқ булут қоплаб қалин қор ёғди. Ҳаммаёқ оппоқ, қаерда осмон, қаерда ер эканлигини билиб бўлмасди. Шу вақтда қанотлари қиличдай, тумшуғи ханжардай бургут уясига қайтарди.

Бургут қандай баландликда учаётганини унутдими, ё нимагадир алахсидими, бориб қояга урилди. Аварлар бу воқеа Гуниб тоғида, лаклар Турчитоғда, лезгинлар Шохтоғда рўй берган дейишади. Аммо воқеа қаерда юз бермасин, қоя бу қоя, бургут эса бургутдир. Ахир, бежиз айтилмаган: «Тошни қушга ур, қуш ўлади, қушни тошга ур, қуш ўлади».

Қояга урилиб қулаб тушган бургут ўлмади. Қиличдай қанотлари синганди, лекин юраги урарди, ўтқир тумшуғи ва темир панжаларига зарар етмаганди.

Бургут яшаш учун қурашди, қанотсиз овқат топиши, душманларидан химояланиши қийин бўлди. У тошлардан тошларга тирмашиб, ўзи уя қурган қояга кун сайин кўтарила бошлади. Ўша юксакликдан яна атрофни кўргиси келарди.

Унинг юксакликка кўтарилиши, уясини қайтадан қуриши, ҳар кун овқат топиши ва жонзодлардан химояланиши осон бўлмади. Бу қийин ишларни бажариш чоғида мушаклари ҳам, ташки қиёфаси ҳам ўзгарди. Қанотсиз бургут уясини қуриб бўлиб қараса у уй экан, ўзи эса тоғлик одамга айланибди.

У оёқларида тик турди, синган қанотлари ўрнида қўлларни кўрди. Тумшуғининг устки қисмидан бурун (тўғри, сал каттароқ), пастки қисмидан тоғликлар ҳозир ҳам тақиб юрадиган ханжар пайдо бўлибди. Ўтган даврда ташки қиёфаси тамоман ўзгарганди, фақат юраги асл холида – бургут юраклигича қолганди.

– Ўғлим, ёдингда сакла! – дея кўшимча қилди онам ҳикоятни тамомлар экан – Бургут тоғлик бўлиши учун қанча қийинчиликларни бошидан кечирган. Сен бунинг қадрига етишинг керак.

Шундай бўлганми ё йўк, буни билмайман, аммо шу нарса аниқ: тоғликлар учун қанотли дўстлар ичида энг аълоси бургутдир. Бизда яхши, ботир одамлар бургутга қиёсланади. Оилада ўғил фарзанд дунёга келса, ота фахр билан уйимда бургут

гуғилди деб эълон қилади. Агар қиз айтилган вазифани бажариб қайтса, она уни бургутим учиб бориб келди дея эркалайди.

Иккинчи жаҳон урушида қаҳрамонлик кўрсатган доғистонликлар ҳақида китоб ёзилди, у «Тоғлик бургутлар» деб номланди.

Уйларнинг эшикларига, бешикларига, ханжарларга бургут тасвири нақшланади.

Бизда бу ҳақда бошқа афсоналар ҳам бор. Уларда ота олисларда шаҳид кетган ўғлини ёки ўғил отасини эслаганда, тоғлик бургутдан эмас, аксинча, бургутлар тоғликлардан пайдо бўлган деб ўйлашади.

*– Тоғлар узра баланд учган бургутлар,
Айтинг, сиз кимларнинг орзу-тилагини?
– Шаҳид бўлди қанча тоғлик йигитлар,
Биз уларнинг қанот қоққан юраги.*

*– Айтинг, сиз кимларга орзу эдингиз,
Кўкда порлаётган ёрқин юлдузлар?
– Мард йигитлар, бунча эрта кетдингиз,
Биз сизларни эслаб йиғлаган кўзлар.*

Шу боис доғистонликлар кўкка меҳр ва умид билан тикилишади. Улар учиб кетаётган қушларга меҳр кўзлари билан қарашади. Тоғликлар мусаффо осмонни яхши кўришади.

Эсимда, 1942 йилда фельдмаршал Клейст бошчилигидаги фашистлар кўшини Кавказнинг бир нечта тепаликларини босиб олди. Бомбардимончи самолётлар ёрдамида Грознийдаги нефть заводи портлатилди. Шаҳардан кўтарилган тутун Доғистон тоғларидан кўриниб турарди.

Ўша кунларда Грознийда Кавказда яшовчи халқлар ёшларининг йиғини бўлди. Доғистон делегацияси таркибида мен ҳам бор эдим. Йиғинда уруш Қаҳрамони, лезгин Валентин Эмиров ҳам нутқ сўзлади. Унинг сўзлари ҳеч эсимдан чикмайди. У ҳайрлашар экан кўзларини осмонга тикиб шундай деганди:

– Парвозга шошилаяпман. Мен ердан кўра осмонда кўпроқ керакман.

Икки ҳафтадан кейин унинг ҳалок бўлгани ҳақида хабар эшитдик. Доғистоннинг ботир фарзанди самолёти билан бирга ёниб кетибди. Энди осмонда бургут парвоз этаётганини кўрганимда, унинг қирқирашини эшитганимда, биламанки, унда Валентин Эмировнинг кайнок юраги урапти.

1945 йил, Москва. Биз ҳар куни Доғистон ваколатхонасига Маҳачқалъа даги янгиликларни билиш учун борардик. Шу вақтда республика ташкил этилганининг йигирма йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриларди. Бир куни ваколатхонада Наби Аминтоевни учратдим. Доғистонда уни билмайдиган киши топилмаса керак.

Камтарин лак йигити кўп бор парашютда душман эгаллаган ҳудудга сакраган ва топширилган вазифани беками-кўст бажариб соғ-омон қайтган.

– Уруш тугади, энди Доғистонга қайтасизми? – деб сўрадим ундан.

– Осмон жойида турибдику! – дея жавоб берди у.

Бир неча кундан кейин «Правда» газетасида унинг сурати чоп этилди. Сурати ёнига шундай сўзлар ёзилганди: «Наби Аминтоев – парашютда сакраш бўйича жаҳон рекордчиси. Аминтоев ўз рекордини Доғистонга бағишлади».

Бир неча кундан кейин яна Наби билан учрашиб қолдик.

– Доғистонга кетдик, – дедим мен.

– Осмон кутаяпти, мен осмонсиз яшай олмайман, – деди у.

Аммо умр ўткинчи. Бир кун Набининг парашюти очилмай қолиб, ўша каноти синган бургут каби ерга кулаб тушибди ва ҳалок бўлибди. Бу фожиага ҳам кўп бўлди, лекин ҳар гал осмонда бургут учаётганини кўрганимда, киркирашини эшитганимда бургутда Наби Аминтоевнинг қайноқ юраги урапти деб ўйлайман.

Гўзал Резедани ҳамон эслайман. Гўё бу гўзал осмондан Гуниб тоғига тушганди. Унинг деразаси тагида қанча пандурлар нола қилмади дейсиз? Унга шеър бағишламаган бирор ёш шоир қолмаган бўлса керак. Бўйноқ шаҳридаги ғиштли кичкина уйнинг деразасига қимлар кўзини тикмади? Хунзахда, Қўмиқда, Гунибда эр йигитлар узун сочли бу гўзални ўғирлаш учун отларини эгарлашди. Аммо Нева бўйидаги шаҳардан келган бир йигит бизнинг Резедамизни самолётда олиб кетди. У осмондан ерда қолган ошиқларига рўмолини силқитди. Шоирларимиз оғзини очганча қолаверишди, кейин кабутарни олиб кетган бургут ҳақида шеърлар ёзишди...

Резеда борган Нева бўйидаги шаҳар уруш вақтида қамалда қолди. У ўша кунлар ҳақида ён дафтарига шундай сўзларни ёзибди: «Бу шаҳарнинг нафақат ойдин кечалари, хатто ёруғ кундузлари ҳам зимистонга айланди. Шаҳар ўт ичида қолди. Бу ўтда мен ҳам қуймоқдаман. Аланга ва тутун орасидан осмонга умид билан қарайман. Аммо осмонда ҳам уруш. Менинг эрим Сеид бир неча марта душман эгаллаган ҳудудга бориб эсон-омон қайтди. Энди эса унинг тирик қолмагани тўғрисида учта қора хат олдим. У десантчи эди. Уйимизга у қутқарган одамлар ҳол-аҳвол сўрагани келиб туришди».

Резеда Доғистонга қайтди. Энди осмонда бургут учаётганини кўрганда, унда Сеиднинг қайноқ юраги урапти деб ўйлайди.

Менинг акам Ахильчи... Ердагиларга зарур бўлган касбни эгаллаш учун қишлоқ хўжалиги институтида ўқирди. У урушда осмонни танлади, учувчи бўлди. Қора денгиз осмонида ҳалок бўлганини эшитдик. Эндигина йигирма икки ёшга кирганди. Биламан, акам ҳеч қачон уйимизга қайтиб келмайди. Аммо ҳар гал тепамдан бургут киркираб учиб ўтганда, Ахильчи акамнинг қайноқ юраги менга салом йўллаяпти деб ўйлайман.

Доғистон осмонида бургутлар учаяпти. Улар жуда кўп. Ахир, жуда кўп ботиқларимиз Ватан учун жонларини қурбон қилишди. Энди ҳар бир бургут киркираш

бирон қахрамонлик, мардликни ёдимизга солади. Ҳа, бургутлар киркираши тепа-мизда жанговар кўшик бўлиб янграйди.

Биламан, бу ажойиб афсона тўқилган. Чунки одамлар шундай бўлишини хошлашади. Аммо бир андилик киши, бу ҳақда жуда ҳам чиройли фикр айтганди:

– Имкони бўлса эди, канча бургутлар одам бўлиш учун ерга тушишарди. Сен ҳам хаволанмай пастга туш. Ҳамма одамлар ерда туғилган. Тоғлик одамнинг тоғлик дейилишининг сабаби, у тоғ фарзанди, ер фарзанди. Майли, афсона ва кўшикларда одамлар учишсин. Бизда ўзи «учмоқ» сўзини айтишни яхши кўришади. Чавандоз от чоптирса учади. Кўшиклар баланд учади. Шу боис кўшикларимизнинг кўпчилиги бургутлар хақида.

Мени ҳам шеърларимда бургут сўзини кўп ишлатганим учун танкид қилишади. Нима қилай, менга бошқа қушлардан кўра бургут кўпроқ ёқади. Негаки, бургутлар баландрок ва узокрок учишади, бошқа қушлар эса уяси, ёки ҳовли атрофида айланади. Бургутларнинг киркираши ҳам баланд, узок-узокларга кетади. Бошқа қушлар кунлар совуши билан Доғистондан юз буриб, иссиқ ўлкаларга учиб кетишади. Бургутлар эса об-ҳаво қандай бўлишидан қатъи назар, ўқлар овози канча безовта қилмасин, ўзлари севган тоғларни тарк этишмайди. Улар учун курортга борадиган жойлар йўқ. Бошқа қушлар ерга ёпишиб олишган, ёки томдан томга, мўридан мўрига, даладан далага учишади, холос. Бизда битта дарани қушлар дараси, битта баланд қояни бургут қоя дейишади.

Ҳар бир туғилган бола ҳали одам бўлиши учун кўп вақт керак. Бирок, ҳар бир учаётган қуш бургут эмас.

ТОҒЛИК БУРГУТЛАР

*Водиймизга тоғлар бешик ва тиргак,
Богларни тўлдирар қушлар навоси.
Уларга парвона учмоқда юксак,
Шеърларда қўйланган қушлар подшоши.*

*Бургутлар самода этишар парвоз,
Заминда кечади гоҳ ёз, гоҳ аёз.
Баланд қояларга қуришар ошён,
Ҳеч зог уясига етказмас зиён.*

*Қанотлари билан туманни кесиб,
Бири қўтарилди мовий осмонга.
Кейин тирноқларин эшакдай эшиб,
Гўё сузиб борар, қараб ҳар ёнга.*

*Бургутлар осмони-фалакда учар,
Соқчидай атрофни кўздан кечирар.
Бургутлар сояси тушгани замон,
Қаргалар қўрқишиб қочар ҳар томон.*

*Оқ чўққилар узра учган бургутга,
Болалик чоғимдан қарайман мудом.
Бугун ҳам юрагим тўлиб умидга,
Шеъримга бургутдан сўрадим илҳом.*

*Гоҳ чўққида мағрур соқчидай турар,
Гоҳо кўкка учиб қўриқлар сергак.
Шу боис ким мардлик кўрсатса агар,
Уни ҳам бургут деб шарафлар бешак.*

Японлар кушлар ичида турналарни яхши кўришади. Улар агар бемор мингта қоғоз турна ясаса тузалиб кетади деб ишонишади. Парвоздаги турналарнинг, айникса, Фудзияма устидан учиб ўтаётган турналарнинг ҳолатига қараб, одамларнинг шодлик ёки кайғу, висол ёки хижрон, бахт ёки кулфат кутиб тургани тўғрисида башорат қилишади.

Менга ҳам турналар ёкади. Лекин японлар мендан яхши кўрган қушим тўғрисида сўрашганда бургут деб жавоб бердим. Улар жавобимдан андак ранжишди.

Ўша кунлари Токиода ўтказилган кураш мусобақасида бизнинг полвонимиз Али Алиев жаҳон чемпиони бўлди. Шунда япониялик ҳамкасбим деди:

– Сизнинг бургутингиз чакки эмас, ажойиб қуш экан!

Мен тоғликларга Туркия осмонида бургутлар ва лайлаклар галаси бир-бирига қарши уришгани ҳақида гапирдим. Бу уришда бургутлар енгилганини айтдим, тоғликлар сўзларимга ишонишмади ва мендан хафа бўлишди. Тўғрироғи, улар бургутлар енгилганига ишонишни исташмади.

– Расул, сен фикрингни нотўғри ифодаладинг, – деди ниҳоят бир тоғлик. – Бургутлар енгилмаган, балки ҳаммаси ҳалок бўлган. Ахир, енгилиш билан ҳалок бўлиш ўртасида катта фарқ бор.

Менинг икки бор уруш Қаҳрамони бўлган Аҳмедхон Султон деган дўстимнинг отаси доғистонлик лак, онаси татар. У Москвада яшайди. Уни доғистонликлар ҳам, татарлар ҳам ўз қаҳрамони деб ҳисоблашади.

– Кимнинг қаҳрамонисан? – деб сўрадим ундан.

– Мен фақат лакларга ёки татарларга тегишли қаҳрамон эмас, бутун мамлакат қаҳрамониман, – деди Аҳмедхон. – Мен ота-онам фарзандиман. Наҳотки уларни бир-биридан ажратиш мумкин бўлса. Мен – одамман!

Шомил бир куни котиби Магомед Тагир ал-Қарахийдан сўради:

– Доғистонда канча одам яшайди?

Магомед Тагир ахолини рўйхатдан ўтказиш маълумотномасига караб жавоб берди.

– Мен сендан хакикий одамлар канча эканлигини сўрадим, – деди ранжиб Шомил.

– Менда бундай маълумот йўқ, – деди котиб.

– Яқинда бўладиган жангда уларни санашни унутма, – деди имом.

Тоғликлар айтишади: «Одамнинг кимлиги етти нарсада билинади:

1. Кулфатда.

2. Шодликда.

3. Аёлга муносабатда.

4. Қилич тутишда.

5. Бойликда.

6. Ичкилик ичишда.

7. Ўзлигида».

Ҳа, одам ва озодлик, одам ва орият, одам ва мардлик сўзлари битта тушунча. Тоғликлар бургутлар икки киефали бўлишини тасаввур қила олишмайди. Улар қарғаларгина икки киефали бўлиши мумкин деб ҳисоблашади. Одам – бу факат атама эмас, бу унвон, унвон бўлганда ҳам жуда юксак унвон. Бу юксак унвонга муносиб бўлиш учун бир умр интилиш керак.

Яқинда мен Ботлих овулида бир аёл мунофиқ эркак ҳақида шундай кўшиқ айтаётганини эшитиб қолдим:

*Сенда отга ўхшаши недир бор,
Сенда бордир қўйнинг феъли ҳам.
Гоҳ бўласан тўлкидай айёр,
Сувга тушсанг бўласан наҳанг.
Қаргага ҳам ўхшаши недир бор,
Фақат айтгин, сенда борми ор?!*

Бошқа аёл мунофиқ эркак ҳақида шундай кўшиқ айтганини эшитганман:

*Бўласан деб чин турмуш ўртоқ,
Айтган эдим сенга дил сўзим.
Ишонганим экан пуч ёнгоқ,
Катта йўлда қолдим бир ўзим.
Бугун аслинг билдим дафъатан,
Кўксим тилка-пора қилди ўқ.
Сен чакмонсан ичида йўқ тан,
Ё бир бўрксан ичида бош йўқ.*

Ўзига куёв излаётган қиз дардини дастурхон қилди:

– Агар мен бўрк кийган кишини излаётганимда, аллақачон уни топардим. Агар мен мўйлов кўйган кишини излаганимда, аллақачон уни топардим. Мен ўзимга муносиб одам изляпман.

Тоғликлар қўй сотиб олишаётганда думбасига, семизлигига, жунига қарашади. От сотиб олишаётганда тишига, оёқларига, гавдасига қарашади. Одамни қандай билиш мумкин? Қайси жихатига қараш керак? Унинг номигами, ё қилган ишига? Дарвоқе, авар тилида «ном» сўзи икки маънода қўлланилади. Биринчиси, исм сифатида. Иккинчиси, одамнинг иши, хизмати, мардлиги учун олган номи сифатида. Оилада ўғил туғилганда шундай ният қилинади: «Ціар бугеб, ціар батаги». Яъни, «Исми билан ном қозонсин». Исмига мос иш қилинмаса, у сўзлигича қолади.

Онам айтарди: «Номдан улуғ, ҳаётдан азиз нарса йўқ. Уларни кадрла!»

Май ичиладиган шохдаги ёзув:

*Дарвин ёзганидай: жуда ҳам узоқ,
Маймуннинг одамга айланиш йўли.
Ичувчи акс йўлни танлади бироқ,
Бир зумда маймунга айланди-қўйди.*

Шомил навқарлари билан Гуниб тоғида химояланиб турганда, уларни енгиланинг ҳеч иложи топилмади. Аммо соткин душманга махфий сўқмоқни кўрсатди. Князь Баратинский унга олтин тухфа қилди.

Ойлар ўтди, Шомил Калугага сургун қилингандан кейин ўша соткин отаси уйига келди. Аммо отаси нафрат билан деди:

– Сен сотқинсан. Энди сен тоғлик ҳам, одам ҳам, ўғлим ҳам эмассан.

Ота шу сўзларни айтиб сотқинни ўлдирди, бошини олиб олтинлари билан бирга қоядан улоқтирди. У ўғлининг қилган номаъқул ишидан уялиб, одамлар кўзига кўринмай юрди, охири овулдан бош олиб кетди. Ҳеч ким унинг кейинги қисмати ҳақида бошқа гап эшитмади.

Абутолиб соатини тузатиш учун соатсоз устахонасига кирди. Уста бу вақтда хонада ўтирган йигитнинг соатини тузатаётганди.

– Ўтиринг, – деди соатсоз Абутолибга.

– Одамлар бор экан, бошқа сафар келарман, – дея қайрилмоқчи бўлди у.

– Сиз қайси одамни айтяпсиз? – дея ажабланди уста.

– Мана бу йигитни.

– Агар у одам бўлганида киришингиз билан туриб сизга жой берарди. Бу такасалтангнинг соати орқада қолса ҳам Доғистоннинг бирор иши битмай қолмайди. Лекин Доғистон учун сизнинг соатингиз тўғри юриши керак.

Кейинчалик Абутолиб шундай деганди: «Менга Доғистон халк шоири унвони берилганда ҳам соатсоз устахонасидагидай хурсанд бўлмаганман».

Бир куни Маҳач Доҳадаев ўз армиясига кўнгиллиларни даъват этиш максатига овулга келди. Кўрдик, гурунг қуриладиган жойда икки эркак карта ўйнаб ўтирибди.

– Ассалому алайкум. Овулдаги эркаклар қаерда? Бориб уларни тўплаб келинглар.

– Овулда биздан бошқа эркаклар йўқ, – дейишди улар.

– Эркакларсиз овул бўлар эканми, қаерда улар?

– Жанг қилишяпти.

– Шундай демасизларми? Демак, овулда сиз иккингиздан бошқалар эркак экан. Доғистонда ўттиздан ортиқ миллат яшайди. Бироқ, айрим донишмандларнинг фикрича, Доғистонда фақат иккита одам бор.

– Нега шундай деяпсиз?

– Шундай! Бири яхши одам, иккинчиси ёмон одам.

– Агар шундай бўлса, – дея унинг фикрини тўлдирди бошқа донишманд, – Доғистонда фақат битта одам яшайди. Чунки ёмон одам асло одам эмас.

Кушинлик усталар бўрк тикишади. Аммо бири тиккан бўркини бошида кийиб юради, иккинчиси илгакка осик ҳолда саклайди.

Амгузинлик темирчилар ханжар ясайди. Аммо бири ясаган ханжарини белида тақиб юради, иккинчиси ханжарни миҳга осиб қўяди.

Андилик усталар чакмон тикишади. Аммо бири тиккан чакмонини салкин-совуқ кунларда кийиб юради, иккинчиси чакмонини сандикка ташлаб қўяди.

Одамлар ҳам шундай. Бири доим ҳаракатда – кўли ишда, куёшда қораяди, шамолни писанд қилмайди, иккинчиси эса ҳаракатсиз – чакмондай сандикда, бўрқдай илгакда, ханжардай миҳда.

Гўё Доғистонни уч кекса донишманд кузатиб турибди. Улар кўп асрлар умр кўришган, улар кечмишига гувоҳ бўлишган ва ҳамма нарсани билишади. Бири қадим тарихи, эски қабристонлар ва учиб бораётган қушларга назар ташлаб дейди: «Доғистонда одамлар бор эди». Иккинчиси бугунги кунига назар ташлайди, Доғистон ўчоқларидаги оловларни кўрсатиб, қахрамонликларини номма-ном санаб дейди: «Доғистонда одамлар бор». Учинчиси биз қурган ва қураётган мустаҳкам пойдеворларга қараб, хаёлан келгуси йилларга назар ташлаб ишонч билан дейди: «Доғистонда одамлар бўлади».

Менинг ишончим қомил, учала кекса донишманд ҳам ҳақ!

Машҳур космонавт Андриян Николаев Доғистонга меҳмон бўлиб келди. У менинг уйимда ҳам меҳмон бўлди. Кичик кизим сўради:

– Доғистоннинг ўз космонавти йўқми?

– Йўқ, – дедим мен.

– Бўладими?

– Бўлади!

Чиндан ҳам Доғистоннинг ўз космонавтлари ҳам бўлади. Чунки болалар туғилляпти, уларга яхши ниятлар билан исм бераяпмиз, кундан кунга улғайишляпти, Ватанимиз билан бирга кадам ташляпти. Ҳар кадам ташлаганда мақсад манзилларига яқинлашишляпти. Истайманки, ўзга жойдагилар Доғистон хакида биз саранжом-саришта овулни кўрганда айтадиган шу сўзларни айтишсин: «Бу жойда одамлар яшайди!»

ХАЛК

«Қани айт-чи, Америка биздан қатта мамлакат эканми? Уларда аҳоли кўпми, ё бизда?» – дея сўрагани онам, 1959 йилда Америка сафаридан қайтиб келган кунимда.

*Улар йиғлашади, ёш тўкмас бироқ,
Улар шодланишар қилмай байрамлар.
Улар кўз юмаркан чекшимас оҳ-воҳ,
Ана шундай яшар тоғлик одамлар.*

Тун оғушида овул уйкуга чўмган. балки ёмғир ёғаяпти, балки осмон очикдир, кимдир деразани тақиллатади:

– Бу уйда эркак борми? Отингни эгарла.

– Сен кимсан?

– Агар кимлигимни сўрасанг уйингда қол. Барибир сендан фойда йўк.

Бошқа тунда дераза тақиллайди:

– Бу уйда эркак борми? Отингни эгарла.

– Қаёкка, нимага?

– Агар қаёкка, нимага деб сўрайдиган бўлсанг уйингда қол. Барибир сендан фойда йўк.

Учинчи бор дераза тақиллайди:

– Бу уйда эркак борми? Отингни эгарла.

– Ҳозир, мен тайёрман.

Мана бу эркак, мана бу тоғлик! Иккаласи йўлда давом этишади. Яна деразалар тақиллайди: «Бу уйда эркак борми? Отингни эгарла». Энди улар иккита эмас, учта, ўнта, юзта, мингта. Бургутнинг ёнига бургут учиб келди. Одамнинг орқасидан одам эргашди. Доғистон халки шундай пайдо бўлган. Дараларда шамол беланчакларни тебратди, тоғ дарёлари эса алла айтди:

– Сен қаёнда, Динғир-Данғарча?

– Мен ўрмонда, Динғир-Данғарча.

Оилада ўғил туғилса, ёстиғи тагига ханжар қўйилади. Ханжарда шундай ёзув битилган: «Отаннинг бакуват қўлида сира титрамаганман, сенинг қўлинг ҳам шундай ушласин».

Оилада киз туғилса, беланчагига қўнғирокча осилади. Унда шундай ёзув битилган: «Етти ака-укага опа бўл».

Дараларда у қоядан бу қояга тортилган арғамчилар тебранади. Ўғиллар улғайяпти, кизлар улғайяпти. Доғистон халки ҳам улғайди, сабза урган мўйлови ҳам ўсиб қолди. Энди бураш мумкин.

Ниҳоят, Доғистон халки бир миллион юз мингга етди. Овозаси тоғлардан ошди, босқинчилар қулоғига етиб ичини куйдирди, ёвуз қўллари Доғистон томон чўзилди.

Доғистонликлар уларга айтишди: «Бизни тинч қўйинглар, уйимизда ота-онамиз, оиламиз билан хотиржам яшайлик. Ўзи шундай ҳам камчиликмиз».

Душманлар устидан кулишди: «Агар кам бўлсангизлар, ҳар бирингизни бўлак-бўлак қилиб чопамиз, шунда кўпаясизлар».

Уруш бошланди.

Доғистон олов, тутун ичида қолди. Тоғлар бағрида, дараларда, қояларда юз минг мард ўғлони ҳалок бўлди.

Аммо Доғистоннинг миллион нафар халки соғ-омон қолди. Яна шамоллар беланчақларни тебратди, тоғ дарёлари алла айтди. Яна Доғистонда юз минг ўғил дунёга келиб улғайди. Уларга шаҳид кетган қахрамонлар номлари берилди. Шунда Доғистонга араблар бостириб келди.

Катта жанг бошланди, шовкин-сурони тоғларни тутди. Узилган бошлар тошлардай тоғларда думалади. Доғистоннинг юз минг мард ўғлони ҳалок бўлди. Улар юз минг навқар, юз минг меҳнатқаш, юз минг куёв, юз минг ота эди. Аммо бир миллион халки соғ-омон қолди. Беланчақлар тебранишдан тўхтамади, аллалар овози тинмади.

– Сен қаёнда, Динғир-Данғарча?

– Мен ўрмонда. Динғир-Данғарча.

Яна Доғистонда юз минг одам улғайди. Шунда Эрон шоҳларининг шоҳи Нодиршоҳ Доғистонга юриш бошлади. У бутун дунёни эгалламокчи, Доғистонни бир ҳамлада йўқ қилмокчи эди: «Бир пуфлаб чангдай учириб юбораман». Сайхонликда чодир тиктирди. «Наҳотки бу сичқонлар менинг мушукларимга қарши жанг қилишмокчи?» – деди у жанг олдидан киноя билан. Аммо у жанг тугагандан кейин шундай деди: «Мен барча аскарларимни уларнинг биргина Муртазали ботирига алмашардим». Нодиршоҳ жуда кўп чиройли гапларни айтган. Аммо хўкизнинг зўрлигини пишиқганига қараб эмас, омовча қўшиб ер хайдаганда билишади. Тоғликлар ўзини шоҳларнинг шоҳи деб атаган Нодиршоҳ аскарларига қарши Чох водийсида беаёв жанг олиб боришди, қон дарё бўлиб оқди. Охири тоғликлар ғаним қарор-

гоҳининг кулини кўкка совурди. Кейин Эронда эл оғзида шундай гап пайдо бўлди: «Агар шох аҳмоқ бўлса, Доғистонга юриш килади».

Мен Техронда бўлганимда Нодиршоҳнинг Ҳиндистондан келтирган олтин тожини кўрганман. Унинг бошқа ўлкалардан келтирган ўлжаларини, қайрилган киличини кўздан кечирганман.

– Мана шу кичкинагина қайрилган килич билан ярим дунёни қўлга киритган ва кўрқувда ушлаб турган, – дейишди менга эронлик дўстларим.

– Аммо унинг қўли кичкинагина Доғистонга етмаган, – дедим мен.

Машҳаддаги Нодиршоҳ музейи деворларига Эрон шоирларининг мадҳиялари ёзиб қўйилган. Аммо доғистонликлар уч юз йилдирки, у шох хақидаги қўшиқни айтишади:

*Орқага қарамай қочиб сақланг жон,
Майлига, сиз билан кетсин ёмонлик.
Қандай қочганингиз этингиз баён,
Шу боис биз сизга бердик омонлик.*

Эронликлар Нодиршоҳ тарқок халқни бирлаштириб қудратли Эрон давлатини тузганини эътироф этишади. Эҳтимол, шундай ишни бажаргандир. Аммо мен бу сўзларга шундай қўшимча қилмоқчиман: «У тарқок Доғистон халқининг бирлашишига сабабчи бўлди. Босқинчи ёвга нисбатан чексиз нафрат уларни янада жипслаштирди».

Шоҳга қарши жангларда Доғистон ўзининг юз минг ботир ўғлонидан айрилди. Тинч халқнинг чўпонлари, овчилари, дехконлари, тоштарошлари, наққошлари, шоирлари бевақт ҳалок бўлишди.

Аммо қутлуғ заминда яна бир миллион халқ соғ-омон қолди. Яна йигитлар ўз севгилиларини отларида олиб қочишди, чакмон остида исинишиб, бир умр бирга бўлишга аҳд-паймон килишди. Яна беланчаклар тебранди, аллалар куйланди. Доғистонликлар сафига яна юз минг ўғил-қиз қўшилди, юз минг ўроқ, ханжар, пандур, доира ясалди.

Шунда яна уруш бошланди. Дараларни, тоғ сўкмоқларини замбараклар овози титратди. Ўрмонда, тоғ ён бағирларида болта товуши тинмайди. Милтиқлар найзалари ялтиради, ўқлар кулоқлар тагида визиллади.

*Уралдан Дунайга қадар,
Чўзилган катта лашкар.
Саф тортиб борар аскар,
Гоҳ чопар, гоҳ ҳансирар.
Чўлдаги туя мисол,*

*Чайқалар бари беҳол,
Суворийлар от солар,
Изларида чанг қолар.
Жанговар гуруҳ илдам,
Олдинроқда ташлар қадам.
Ҳилтирар қўлида байроқ,
Ногора янграр гоҳ-гоҳ.
Одимлар саф-саф аскар.
Гоҳида қўшиқ айтар.
Чалинса пуфлама соз,
Бари бўлар жўр овоз.
Бу жанговар кайфият,
Машқда тобланган гоят.
Олдинда борар жадал,
Оптоқ сочли генерал.
Селдай тошар зўр қўшин,
Атрофни тутар шовқин.
Улар борар Шарқ сари,
Қора булут сингари.
Ёмон ўй ўнг-тушида,
Разиллик ҳар ишида.
Казбек солиб қовоғин,
Олар ёвнинг саногин.*

Ҳа, ғаним қўшинининг саноғига етиш кийин эди. Қўшиқларимизда куйлангандай, ҳар бир тоғлик юз ғанимга қарши жангга чиқди. «Қўлимизни кесишса, иккинчи қўлимиз қилич тутди, бошимизни кесишса, танамиз жангни давом эттирди, – дейишган кекса жангчилар ўша уруш хотираларини сўзлашганда. – Ўлган отлар билан дара ва сўкмоқларни тўсдик, тошлар устидан милтиқ найзалари тик кўтарилса ҳам ташландик. Бизга ғанимлар айтишарди: қаршилиқ бефойда, кон тўкишни тўхтатинг. Қаёкка ҳам қочиб кетардингиз? Қанотларингиз йўқ, осмонга учолмайсиз, темир тирноқларингиз йўқ, ерга ковлаб киролмайсиз».

Аммо Шомил катъий жавоб қайтарди:

– Менга қилич – қанот, ханжар-ўқларим – темир тирноқ.

Тоғликлар Шомил бошчилигида йигирма беш йил ёвга қарши курашди. Ўша йиллар нафақат Доғистоннинг ташки кўриниши, балки жойларининг номлари ҳам ўзгарди. Авар-Қайсу дарёси Қора-Қайсу, яъни «қора дарё» деб аталди. Ярадор тошлар, Ажал дарёси каби номлар пайдо бўлди. Валерик дарёси машҳур бўлиб кетди. Шомил сўкмоғи, Шомил йўли, Шомил ракси каби атамалар халқ калбидан жой олди.

Гуниб тоғидаги жанг урушнинг мотам гулчамбари бўлиб колди. Унинг чўккисида имом намоз амалини бажаришга киришди. Ҳавога кўлини чўзганда, кўлига ўк келиб тегди. Аммо Шомил ҳеч нарса бўлмагандай намозни давом эттирди. Кўлидан кон тиззасига, у чўккалаган тошга окди. Барибир у намозини охириги ракаатигача ўкиди. Имом ўрнидан турганда, ноиблар сўрашди:

– Имом, яраландингизми?

– Бу жароҳат ҳеч нарса эмас, битиб кетади, – дея имом ўт-ўлан юлиб олиб кўлларидаги конни артди. – Доғистон кўксидан кон оқмоқда. Аввал унинг жароҳатини тузатишни ўйлашимиз керак.

Мана шу оғир дақиқаларда имом мангу уйкуда ётган ўзининг содик сафдошлари руҳларини ёрдамга чақирди. Улар Ахульго, Хунзах, Салти, Дарго овуллари учун бўлган беаёв жангларда ҳаёт билан видолашди. Жасадлари Гергебели кабристони, тошлар орасига дафн этилди.

У ўзининг пири имом Қози Муҳаммадни, қуролдош дўстлари Ҳожимурод, Алибекилав, Ахбердилашни ва барча ботирларни эсга олди. Қайси бири бошсиз, қайси бири юраги тилка пора бўлган ҳолда Доғистон тупроғида ухлаб ётишибди. Уруш – ўлим дегани. Яна Доғистоннинг юз минг сара ўғлони ҳаётдан кўз юмди.

Шомил улкан Россия йўллари бўйлаб олиб кетилаётганда шу сўзларни кўп бора такрорлади:

– Доғистон кичкина, халқимиз кам. Агар ихтиёримда яна мингта килич тутадиган аскар бўлганда борми...

Гуниб тоғи юкорисида шундай ёзувли тош сакланиб қолган: «Бу тошда князь Баратинский ўтириб, асир тушган Шомил билан суҳбатлашган».

– Сенинг барча саъй-харакатинг, олиб борган курашинг бефойда бўлди, – дейди Баратинский ўз асирига.

– Йўқ, беиз кетмайди, – деди Шомил ишонч билан. – Бу кураш ҳақидаги хотиралар халқнинг қалбида яшайди. Бизнинг озодлик курашимиз касос ўтида ёнган кишиларни биродарлаштирди, ўзаро жанжаллашиб юрган овулларни бирлаштирди. Бу ҳазилакам иш эмас – улуғ иш!

Мен отамдан бир кун сўрадим:

– Нега араблар, Нодиршоҳ ва бошқалар кон тўкиш, ёвузлик ва нафрат уруғини сочиш учун ўлкамизга келишган? Эркалашни билмайдиган, тиш қайрайдиган бўри боласидай кичкина Доғистон уларга керакмиди?

– Мен сенга бир бадавлат киши ҳақидаги ҳикоятни сўзлаб берай. У жуда бой эди. Бир кун тепаликка чиқиб қаради. Тоғ этагидан денгизгача бўлган жойда қўйлари ўтлаб юрганни кўрди. Қўзичоқларининг маъраши осмони фалакни тутарди. Қорамол, отларининг ҳам ҳисобига етиб бўлмасди. Бойнинг юраги севинчга тўлди: кўзга кўринган ер унинг ери, шу ерда ўтлаётган чорва унинг чорваси.

Шунда бойнинг кўзи қўй-кўзи ўтламаётган кичкина жойга тушиб қолди. Унинг юраги биров ханжар санчгандай оғриди, жаҳли чиқиб ғазаб билан бақирди: «Қаранглар, мана бу жуни тўкилган терига ўхшаш жойни кўряпсизларми? Наҳотки менинг қўй-кўзиларим шу жойни тўлдириш учун етмаса? Дарҳол отарни ўша томонга ҳайданглар».

Отам Шомил ҳақидаги ҳикоятларни сўзлашни ёқтирарди. У Шомилнинг баҳайбат қароқчини қандай қилиб ўлдиргани тўғрисидаги ҳикоятни бир неча бор айтиб берганди.

Кунлардан бир кун имом муридлари билан битта овулга келибди. Овул оқсоқоллари уни хушламай кутиб олишиб, эътирозларини юзига айтишибди:

– Уруш жонимизга тегди. Биз хотиржам яшашни истаймиз. Агар сен бўлмаганингда аллақачон бир битимга келган бўлар эдик.

– Эй, тоғлиқлар, ўзи сизларга нима бўлган? – деди Шомил. – Доғистоннинг туз-нонини еб, унинг душманига хизмат қилмоқчимисизлар? Мен сизнинг тинчлигингиз, хотиржамлигингизни бузаяпманми? Аксинча, мен сизнинг тинчлигингиз, хотиржамлигингизни кўриқлаяпман-ку!

– Имом, биз ҳам доғистонликмиз, кўр эмасмиз, кўриб турибмиз. Бу уруш Доғистонга ҳеч нарса бермади ва бермайди ҳам. Фақат қайсарлик қилавериш билан узоққа бориб бўлмайди.

– Сиз доғистонликмисизлар? Тўғри, Доғистонда истикомат қиласизлар, лекин қуён юраксизлар. Доғистон кўксидан қон оқаётган вақтда уйингизда тинч ухламоқчимисизлар? Қани дарвозани очинглар! Йўқса, дарвозани қиличларимиз билан бузиб қирамиз.

Овул оқсоқоллари имом билан узоқ музокара қилишди. Ниҳоят, уни ҳурматли меҳмон каби кутиб олишди. Шомил уларга овулдаги бирор одамни ўлдирмасликка, эски гиналарни эсламасликка сўз берди. Имом ўзининг кадрдон дўсти уйига тушди ва овул оқсоқоллари билан музокарани давом эттирди.

Бу вақтда овул яқинида пайдо бўлган бўйи икки метрдан баланд, кўрқинчли қароқчи ҳамманинг тинчлигини буза бошлади. У тўғри келган одамнинг уйига бостириб кириб, донини, молини, отини оларди, қаршилиқ кўрсатганларни аямай ўлдирарди. Унинг учун муқаддас нарсанинг ўзи йўқ эди.

Шунда овул оқсоқоллари имомга илтимос билан муружаат қилишди:

– Имом, бизни шу қароқчидан қутқаринг.

– Мен уни нима қилишим керак?

– Ўлдиринг, тутиб олиб ўлдиринг. У қасофат фақат ўлимга лойик.

– Мен жамоат олдида бу овулда ҳеч қимни ўлдирмасликка сўз бердим. Ваъдамни бажаришим шарт.

– Имом, бир иложини топинг. Бизни бу қасофатдан халос қилинг.

Бир неча кундан кейин Шомилнинг муридлари пайт пойлаб қароқчини асир олишди ва келтириб ертўлага қамаб қўйишди. Қароқчининг қилган жиноятига яра-

ша жазо бериш учун оксоқоллар тўпланишиб ҳукм чиқаришди: қароқчининг икки кўзи ўйиб олиниб, яна ертўлага қамалди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бир кечаси тонгга яқин имом ётган хонада тарақлаган овоз эшитилди. Сергак имом ўрnidан сакраб туриб, атрофга каради. Қаршисида эшикни болта билан синдириб очган девдай киши сўқиниб, тишларини ғижирлатиб бостириб келарди. Имом билдики, қароқчи қандайдир йўл билан ертўладан чиққан ва қасос олиш учун хонага бостириб кирган.

Баҳайбат қароқчи бир қўлида ханжар, иккинчисидан болта ушлаганди. Имом ҳам қўлига ханжарини олди, муридларини ёрдамга чақирди. Лекин қароқчи уйга кириши билан уларни чопиб ташлаганди. Овул уйқуда. Имом чақирғига ҳеч ким жавоб бермади.

Имом чекинар экан, қароқчига ташланиш учун қулай фурсат кута бошлади. Қароқчи ханжари ва болтасини ҳар томонга сирпаб, хонани остин-устун қилиб ташлади.

– Қаердасан, эй китобларда мақталган ботир? – дея бақирди қароқчи. – Қаёққа бекиниб олдинг? Қани, келиб мени ўлдир, қўлларимни боғла, кўзларимни ўйдир.

– Мен шу ердман! – дея имом қаттиқ бақирди ва дарҳол ўзини четга олди.

Қароқчи ўша томонга болтани улоқтирди. Болта бир сония илгари Шомил турган жойдаги деворга санчилди. Шу пайт Шомил қароқчига ташланди. Қароқчи қучли ва ғазабга минганди. У Шомилни у томон-бу томонга силтаб улоқтиришга ва ханжари билан жароҳатлашга уринарди. Бироқ имомнинг чапдастлиги уни оғир жароҳатлардан сақларди. Улар ўртасидаги аёвсиз жанг икки соатча давом этди. Ниҳоят, қароқчи имомни қаттиқ ушлаб боши узра кўтарди. Нияти полга уриб имомнинг бошини ёриш эди. Аммо ҳавога кўтарилаётган вақтда Шомил ханжарини қароқчининг боши-гавдасига санчишга улгурди. Ғиштдан қилинган минорага ўхшаб қароқчи гурсиллаб йиқилди. Эрталаб одамлар иккаласининг ҳам қонга бўялган ҳолда қимир этмай ётганини кўришди. Ўша тундаги олишувда Шомил етти жойидан яраланган экан. У яна бир ой овулда қолиб даволанди.

Шомилнинг баҳайбат қароқчига қарши кураши унинг тоғларда олиб борган жанг тактикасига ўхшаб кетади. Чунки душман аскарлари тоғларда худди кўр қароқчига ўхшаб ҳаракатланишарди. Олдан берилган зарбаларга чап бериб, Шомил навқарлари билан қўққисдан душманнинг орқасидан, ёки ёнидан ҳужум қиларди.

Шубҳасиз, ҳар бир тоғлик қалбида Шомилнинг ўзига хос тимсоли яшайди.

Мен ҳам уни ўзимча тасаввур қиламан.

Хаёлимда ёшлик чоғи гавдаланади. У Ахульго овулидаги ясси тошга тиз чўққан, Қайсу сувига ювган қўлларини кўкка чўзган. Енги шимарилган, лаблари пичирлаб ибодат қилаяпти.

Хаёлимда кексалик даври гавдаланади. У Каспий денгизи соҳилида тиз чўқиб, Доғистон билан видолашаяпти. Энди у оқ подшонинг асири. Тош устига чиқиб Ка-

спий денгизи тўлкинларига ғамгин назар ташлади, лаблари секингина пичирлади: «Алвидо». Айтишларича, ўша кезде унинг юзида томчи сув думалаганини кўришган. Албатта, бу кўз ёш эмас. Чунки Шомил ҳеч қачон йиғламаган. Бу унинг юзига урилган денгизнинг нам ҳавоси бўлса керак.

Гоҳо отам ҳикоятини эсга олганимда Шомил кўз олдимида яккол гавдаланади: овулдаги кичкина хонада ғазабга минган баҳайбат қароқчи билан яккама-якка олишув ва ғалаба.

Шомил ва Ҳожимурод гоҳ иноқ, гоҳ низода яшашарди. Уларнинг муносабатлари ҳақида кўплаб ҳикоят ва афсоналар тўкилган.

Бир жангда Шомил навкарлари билан куршовда қолади, камални ёриб ўтишнинг ҳеч иложи йўқ. Шунда кекса имом Ҳожимуродни олдига чакириб дейди: «Қутулиб чиқишнинг чорасини топ».

Ҳожимурод оғир вазифани зиммасига олар экан шарт қўйди: имом атрофидаги иғвогар, оғмачи ёрдамчиларини ҳайдаши лозим. Имом ваъда берди.

Чиндан ҳам Ҳожимурод копкондан чиқиб кетиш йўлини топди. Ўз навбатида имом ҳам ваъдасини бажарди.

Аммо икки ой ҳам ўтмасдан яна имом атрофида оғмачи ноиблар, иғвогар ёрдамчилар, бировнинг ютуғини кўра олмайдиган мулозимлар, ўзининг кичкинагина манфаатини халқ манфаатидан устун кўядиган кимсалар гирдиқапалак бўла бошлади.

Кўп йиллар ўтиб, тўғрироғи, Шомил Калугада сургунда бўлган чоғида бу кимсалар ҳақида шундай деганди: «Мўйлов-сокол орасидаги оғиздан шунча ёлғон гап чиқади деб сира ўйламаган эканман. Мен узок йиллик курашда кўп хатоларга йўл қўйдим, улар охиригача ҳақиқатгўй бўлиб қолмаганим туфайли келиб чиқди».

Шомил Ҳожимуроднинг хизматларини муносиб тақдирлаб, Хайдак ва Табасаран овулларига ноиб қилиб жўнатди. У ўйладики, Ҳожимурод юксак эътиқодига содиқ қолган ҳолда бу овулларда тартиб ўрнатади ва одамларни озодлик курашига сафарбар этади. Лекин у ноиблик курсида ўзига қамчи ва ғазаб оловини қурол қилди. Ким ҳақ-ҳуқуқидан сўз очса, унга муштини ўдағайлаб деди: «Мана бизнинг қонунимиз. Мен Хунзахдан чиққан Ҳожимуродман. Сенлар учун асосий қонун мана менман».

Ҳожимуроднинг қаттиққўллиги, зулми ҳақидаги гап-сўзлар Шомил қулоғига етди. У чопар жўнатиб ноибини ҳузурига чақирди. Ноиб катта ўлжа билан қайтди. Навкарлари моллар подасини, қўйлар сурувини, отлар уюрини олдиларига солиб ҳайдаб келишарди. Ҳожимуроднинг ўзи отининг эгарига ўғирланган гўзални ўнгариб олганди. Кайфияти чоғ ноиб мактов сўзларини эшитишга ва хушчакчаклик қилишга ўзини тайёрлаётганди.

– Ассалому алайкум, имом! – деди ноиб отидан тушар экан.

– Ваалайкум ассалом, ноиб! Хуш келибсан! Қандай яхши хабарлар билан келдинг.
– Қурук қўл билан келганим йўк. Кумуш тангалар, буюмлар, отар қўй, уюр от, чиройли гиламлар келтирдим. Табасаранликлар ажойиб гиламлар тўкишади.

– Гўзаллар ҳам бордир?

– Гўзал ҳам бор. Яна у қандай? Имом, мен уни сизга олиб келдим.

Бу вақтда навкарлар уларни диққат билан кузатишарди. Шунда Шомил бирдан кескин деди:

– Айт-чи, ноиб, мен бу гўзал билан жангга кира оламанми? Менга отар эмас, одамлар керак. Менга йилки эмас, чавандозлар керак. Сен эса уларнинг мол-хотини ҳайдаб келибсан. Бу билан сен уларнинг юрагини яраладинг, биздан юз ўгиришига сабабчи бўлдинг. Ҳолбуки, улар бизга навкар бўлишиб, ярадорларнинг, шаҳид кетганларнинг ўрнини тўлдириши лозим эди. Энди уларнинг ўрнини ким босади? Агар ҳайдакликлар ва табасаранликлар бизга қўшилишганда Салти ва Гергебели овулларида бошимизга тушган қора кунлар бошқа такрорланмасди. Қани ўзинг айт, доғистонлик бошқа доғистонликни хонавайрон қилиши мумкинми?

– Имом, улар гапимни тушунишни ишташмади.

– Сен ўзинг уларнинг гапини, тилини тушунишга ҳаракат қилдингми? Агар уларни тушунишга ҳаракат қилганингда, камчингни ишлатмасдинг, ғазаб оловингни сочмасдинг. Билиб қўй, менинг ноибларим қароқчи эмас.

– Имом, мен Хунзахдан чиққан Ҳожимуродман.

– Мен Гимрадан чиққан Шомилман. Кебел Магомед Телетлидан, Гусайн эса Чиркейдан. Нима бўпти? Аварлар, хиндалаяллар, қўмиқлар, лезгинлар, лаклар, сен талаган ҳайдаклар ва табасаранлар, хуллас, биз баримиз Доғистон фарзандларимиз. Биз бир-биримизни тушунишимиз керак. Ахир биз – битта қўлнинг панжаларимиз! Бу қўл забардаст муштга айланиши учун панжалар бир-бирига жипслашиши лозим. Ҳожимурод, мардлигинг учун сенга раҳмат. Бу фазилатинг учун таҳсинга лойиксан. Шу боис бошингга салла ўрагансан. Аммо сенинг ноиблигингдаги қилган ишингни сира оқлай олмайман.

– Имом, бошқалар шундай салла ўраб талончилик қилганда индамаган эдингиз. Энди эса барча калтак менинг бошимда синаяпти.

– Ҳожимурод, сен кимларни назарда тутаётганингни сезиб турибман. Сен Ахбердилавага, ўғлим Қози Муҳаммадга, ҳатто менинг ўзимга шама қилаяпсан. Мен биз билан бирга бўлишни истамаган ва ҳатто бизга хоинлик қилган хонларнинг мулкани тортиб олганман. Ахбердилава ҳам душманимизнинг бойлигини олиб келган. Йўк, Ҳожимурод, ноиб учун довюрак бўлиш ва ўтқир ханжар ушлаш камлик қилади. Яна унга яхши ишлайдиган бош ҳам керак.

Шомил ва Ҳожимурод ўртасида бундай кескин баҳслар тез-тез бўлиб турарди. Кейин бу гапларга қўшиб-чатиларди ва элга овоза бўларди. Охир-оқибат.

Имомни Доғистондан олиб кетишди. Кейин Доғистон атрофига мисоли шинакларни бор бир девор қурилди. Шинаклардан тўп ва милтикларнинг учи кўришиб турарди. Тўғри, улардан ўқ узилмасди, лекин кўзлаб туришидан шу сўзларни укса бўларди: «Эй тоғликлар, жойларингизда жим ўтиринглар, тўполон қилманглар. шовкин солманглар».

*Тоғлик қабиланинг оғир тақдири,
Уларга қуш, жонзод, дарёлар сирдош.
Яшашар даранинг бўлиб асири,
Гўё ўлим қутар кўтаришса бош.*

«Ёввойилар жойи», – деган эди бир губернатор Доғистондан кетар экан. «Улар ерда эмас, жар ёқасида яшашади», – деб ёзганди бошқаси. «Бу ёввойи қабилани шу жойга ортиқчалик қилаяпти», – деб ёзганди учинчиси.

Аммо ўша даврда Лермонтов, Добролюбов, Чернишевский, Бестужев-Мерлинский, Пироговнинг Доғистон ҳақидаги илик сўзлари янгради. Ҳа, Россия подшолигида тоғликлар қалбини тушунадиган ва Доғистон ҳақида ҳақ гапни айтадиган одамлар бор эди. Фақат ўша вақтда тоғликлар уларнинг сўзларини тушуна олмас эди.

Шомил навқарлари фақат доғистонликлардан иборат эмасди. Улар орасида 1863 йилдаги кўзғолондан кейин Кавказда жон сақлаган руслар, поляклар ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор эди. Крепостнойлик зулмидан қочиб келган деҳқонлар эса Шомил аскарларига қурол-аслаҳа тайёрларди. Айтишларича, Шомилни Калугадаги сургунлик даврида рус навқарлари кўргани боришган.

*Бу тоғларда сира эримас қор-муз,
Наҳот уни зулмат қоплайди ҳаргиз, –*

деб ёзганди Сулаймон Стальский туғилган юртига қараб.

«Доғистонни зулматда сақлаган кундан бошлаб, йилнинг барча ойлари ўттиз бир кундан бўлиб қолди», – деб ёзганди отам.

«Тоғлар, биз битта ертўладамиз», – деб ёзганди Абутолиб.

«Бундай қайғудан тоғдаги такалар ҳам азоб чекади», – деб қуйлаганди Анхил Марин.

«Дунё бевафо экан, кимнинг овқати ёғли, гўштли бўлса ўшани макташади», – дея қўл силтаганди Маҳмуд.

«Бахт ҳеч жойда йўқ экан!» – деган хулосага келганди дунёни кезиб келган қубачинлик Аҳмед Мунги.

Аммо Ирчи Казак шундай ёзганди: «Доғистон эркаклари ҳамма жойда эркак бўлиб қолишлари керак».

Батирай ўлими шундай сўзларни ёзган экан: «Ботир оиласида ҳеч қачон кўрқок ўғил дунёга келмасин».

Маҳмуд шундай кўшиқ куйлаганди:

*Тоғ такаси тунда адашса агар,
Ё йўлини топар, ё жарга қулар.*

Бу ҳақда Абутолиб шундай деган: «Тез орада дунёда момақалдирок гумбурлайди. Майли, у қаттиқрок гумбурласин».

Вақт ўтиб момақалдирок гумбурлади. Гумбурлаш кучли бўлса ҳам овози тезда Доғистонга етиб келмади, лекин у ҳар бир одам, бутун инсоният тарихини қизил ип билан иккига ажратди. Муҳаббат ва нафрат, тафаккур ва орзу – ҳамма-ҳаммаси иккига бўлинди.

– Гумбурлади.

– Қаерда гумбурлади?

– Бутун Россия бўйлаб.

– Қандай мақсадда гумбурлади?

– Озодлик учун.

– Кимнинг озодлиги учун?

– Меҳнаткаш халқ болалари озодлиги учун.

– Мақсади нима?

– Ҳеч нарсаси йўқлар ҳамма нарсага эга бўлади.

– Ранги қанақа?

– Қизил.

– Кўшиғи?

– «Бу биз учун ҳал қилувчи жанг...»

– Қўшини?

– Мазлум ва факирлар. Меҳнаткаш халқ.

– Унинг миллати ва тили?

– Барча миллат ва тиллар.

– Мамлакатнинг эгаси ким?

– Халқ.

– Улар бизнинг Доғистон халқларига нима деган бўлса, таржима қилиб беринг.

Ботир ва шоирлар озодлик курашчиларининг сўзларини Доғистондаги барча миллат тилларига таржима қилишди:

«Асрлар бўйи хўрланган Доғистон халқлари! Бизнинг уйимизга тоғ сўқмоқларидан орзу-истакларимизни ифодалаган озодлик келди. Унинг сўзларини тингланг ва хизматига бел боғланг. У айтаётган сўзларни ҳали ҳеч қачон эшитмагансиз, у дейдики:

– Қардошлар! Янги Россия сизга бирдамлик қўлини чўзаяпти. Бу қўлни маҳкамроқ кисинг. Куч ва ишонч бирдамликда.

– Тоғ ва дара фарзандлари! Деразаларингизни кенг дунё томон очинг. Янги кун эмас, янги ҳаёт бошланяпти. Бахтли тақдирингизни кутиб олинг!

– Энди сиз бошқалар олдида бош эгмайсиз. Энди отингиз эгарига ўзга киши ўтира олмайди. Энди сиз озодсиз, сизнинг ханжарингиз сизники, сизнинг далангиз сизники».

Бу сўзларни Доғистон бошидан кечирган барча азоб-уқубатларни яхши билган Маҳач, Уллубий, Оскар, Жалол, Қози Муҳаммад, Муҳаммад Мирза, Гарун каби озодлик курашчилари таржима килиб беришди.

Доғистон ўз тақдирини қарши олди, озодлик курашчилари сафига қўшилди. Бундан унинг душманлари хавотирга тушди. Гўё улар бошида момоқалдирок гумбурлади, оёғи остида ер силкинди, қаршисидаги денгиз тўлқинланди, суяниб турган тоғи кулаб тушди. Ўртада тубсиз жарлик пайдо бўлди.

– Қўлингни бер, – дейишди ўзларини Доғистоннинг дўстларимиз деб юрган ғанимлар.

– Қўлинг қон.

– Тўхта, орқага қайт Доғистон.

– Нега орқага қайтишим керак, орқада нима бор? Фақирлик, ёлғончилик, зулм, тунми?

– Доғистон кичкинасан, қаёққа ҳам борардинг?

– Буюкликни қидираман!

– Буюк океанда кичкина қайик бўлиб коласан. Сенинг тилинг, дининг, урф-ода-тинг, бўрк кийган бошинг йўқолади, – дея қўрқитишди улар.

– Мен тор сўқмоқларда юришни ўрганганман. Нахотки кенг йўлда йикилиб, оёғимни синдириб олсам? Бу йўлдан юришни узок, кутдим. Ишончим комил, бу йўлда сочимнинг бир толаси ҳам тушмайди.

– Доғистон диндан қайтди, энди ҳалок бўлади, уни қутқаринглар, – дея қарғалар қағиллади, кашқирлар увиллади. Бақиринишди, қўрқитишди, аврашди, илтимос қилишди, ўлдиришди. Кимлар йўлни ёритган чирокка тош отмади дейсиз? Кимлар йўлдаги қўприкни ёқиб юборишга уринмади? Байроқ ўрнини бошқа байроқ, қарокчи ўрнини бошқа қарокчи эгаллади. Худди кишининг совуқ кечасида пўстинни ҳар ким ўз томонига тортгандай кичкина Доғистонни у ёқ-бу ёққа тортишиб бўлак-бўлак қилишга уринишди. Доғистон эса сиртмоқдан озод бўлган тоғ такасидай тошдан тошга сакради. Учраган ҳар йиртқич уни ўлжасига айлантиришга ҳаракат қилди. Унга қандай овчилар ўқ узишмади?!

«Мен Доғистон имоми Нажмуддин Гоцинскийман, Анди қўли атрофидаги ҳаёт томонидан сайланганман. Менинг қиличим оналаримиз кўйлагининг қийқимини бўрқига тақиб олганларга қаратилган». «Биродарлар! Менинг байроғим остига тўланинглар», – дея кичқирди бошқа бири. Уни Узун ҳожи деб аташарди.

«Охирги большевикнинг бошини ходага тиқиб, Доғистоннинг юқори чўккисига осиб қўймагунимча куролимни илгакка осмайман» – дея бакирарди князь Нухбек Тарковский.

Айнан ўша даврда ок подшо армиясининг полковниги Қайтмаз Алихонов Хунзахда ўзига сарой курдирди. У саройни кўрсатиб мактаниш учун тоғлик кадрдонини меҳмонга чакирди. Ўз ишидан ва саройидан мамнун холда Қайтмаз сўради:

– Менинг саройим яхши эканми?

– Ўлаётган одам учун жуда ҳам яхши, – дея жавоб қайтарди тоғлик.

– Нега мен ўлишим керак?

– Озодлик учун кураш бошланди.

– Мен уларни Хунзахга киритмайман, – деди полковник Алихонов ва лекин кейинчалик оқ отига миниб орқасига қарамай кочди.

«Мен Сеидбейман – имом Шомилнинг неварасиман. Мен Туркия аскарлари ёрдамида Доғистонни озод қиламан», – дея даъвосини айтди яна бир мухожир. У билан бирга Туркиянинг кўплаб зодагонлари келишганди.

«Биз – Доғистоннинг дўстларимиз», – дея уктиришди Доғистон тупроғига инглиз аскарларини жойлаштирган босқинчилар.

«Доғистон – бу Боқунинг дарвозаси. Мен бу дарвозага очиб бўлмайдиган кулф осаман», – дея мактанди ок подшо армиясининг полковниги Бичерахов ва Порт-Петровск шахрини вайрон қилди.

Чакирилмаган меҳмонлар жуда кўп эди. Кимларнинг ифлос панжаси Доғистоннинг қўйлаги ёқасига узатилмади? Бу тоғларда қандай байроқлар ҳилпирамади? Қандай шамоллар эсади? Қандай тўлқинлар кирғоқларимизга урилмади.

«Доғистон, агар бўйсунмасанг, сени денгизга итариб, чўктириб юборамиз», – дея дағдаға қилишди келгиндилар.

Отам ўша вақтда шундай сўзларни ёзган экан: «Ҳозир Доғистон ҳар тарафдан қушлар чўқиляётган жонзодга ўхшайди».

Отишмалар тинмади, қонлар тўқилди, қоялар олов ичида қолди, буғдойзорлар ёндирилди, овуллар вайрон қилинди, қалъалар қўлдан қўлга ўтди. Шундай кескин вазият тўрт йил давом этди.

«Далани сотиб от, сигирни сотиб қилич олганмиз», – дейишади кекса тоғликлар ўша давр ҳақида гап кетганда.

Чавандозини йўқотган отлар кишнади. Қарғалар мурдалар кўзини чўкирди.

Ўша даврдаги Доғистонни отам кўп дарё суви оқиб ўтган тошга, онам жўшқин оқимга қарши сузган баликка ўхшатарди.

Абутолиб эса ўша кунларни хотирлаб шундай деганди: «Мамлакатимиз қандай сурнайчиларни кўрмади».

Ўша даврда қилич билан ёзилган тарих ҳозир перо билан ёзилапти. Ўша даврдаги қахрамонликлар ва ишлар ҳозир хотиржам «тарози»ларда ўлчанапти. Олимлар

кахрамонликларни баҳолар эканлар бир-бирлари билан кизгин баҳслашишяпти, хатто айтиш мумкинки, даҳанаки жанг қилишяпти.

Аммо қаҳрамонлар аллақачон жанг қилиб бўлишган. Эндиликда уларнинг кайсиси биринчи, кайсиси иккинчи, кайсиси учинчи бўлгани тўғрисида баҳслашиш жуда муҳим эмас. Муҳими, улардан бири жанг майдонида охириги душманни ўлдириб, қонга ботган ханжарини чакмонига артиб қинига солди ва тоғлик бу ханжардан ўзи учун керакли ўрок ясади. Милтигини эса сурувга бўри ораласа оларман деб харсанг орасига тикиб қўйди. Кейин ҳўкизларини қўшга қўшиб, даласини шудгор қилди, кечқурун аравасига пичан ортиб уйга қайтди.

Доғистон озодлик байроғини тоғ чўққисига тикиб, мўйловини бураб қўйди. Сохта имом Гоцинскийнинг салласидан даласига қўриқчи қилди, ўзини суд ҳўқмига топширди. Судда Гоцинский сурбетларча деди: «Оқ подшо Шомилни ўлдирмади, унинг сочидан битта толаси тушмади. Нега мени ўлдирмоқчисизлар?».

Доғистон ва озодлик курашчилари жавоб беришди: «Шомил ҳам сенга ўхшаш сотқинларнинг бошини олган бўларди». У тавба қилиб деди: «Сотқиннинг ер устидан юрганидан қўра ер остида ётгани яхши». Ҳўқм ўқилди, ҳеч бир тоғ қилт этмади, ҳеч киши йиғламади, қабрига тош ҳам қўймади.

Қайтмаз Алихонов оқ отида, икки ўғлини эргаштириб Цунтин ўрмони оралаб қочди. Лекин узокқа боролмади, уларни озодлик курашчилари отган ўқлар қулатди. Фақат полковникнинг оқ оти оксаганча Хунзах қалъасига қайтиб келди.

– Сени нотўғри йўлга бошламоқчи бўлишди, – деди Муслим Атоев отнинг жиловидан ушлаб. – Улар Доғистонни ҳам нотўғри йўлга бошлашмоқчи эди.

Халқ Бичераховни ҳам олдига солиб ҳайдади. Уни аскарлари билан Каспий денгизи ғарк қилди. «Омин», – деди денгиз тўлқинлари уларни қўмар экан. «Омин, – деди тоғлар, – шу қутлуғ ерни дўзахга айлантирмоқчи бўлганлар дўзахга тушсин».

Мен Истанбулда бозорни томоша қилишга чиқдим. Туркияга бориб қолган аварликлар мени қуршаб олишиб, ҳол-аҳвол сўрашди, кейин бир четдаги қолга имо қилишди. У буғдойи тўқилган бўш қопга ўхшарди.

– У Қозинбей.

– Қайси?

– Бу ўша, Доғистонга бостириб борган султон қўшинидаги Қозинбей.

– Наҳотки хали тирик бўлса?

– Қўриб турибсиз, гавдаси қимирлаб турибди.

Бизни таништиришди.

– Доғистон... Бу жойни биламан, – деди мункиллаган қол.

– Доғистон ҳам сизни билади, – дедим мен.

– Мен у ерда бўлганман.

– Яна борасизми? – деб кесатдим мен.

– Бошка бормайман, – деб у ўзининг пештахтаси томон кетди.

Наҳотки бу майда савдогар қачонлардир Касумкент даласида иш билан машғул учта бегуноҳ дехконни ҳеч бир сабабсиз отиб ўлдирганини унутган бўлса? Наҳотки бу аблах унинг кўлига тушмаслик учун ўзини қоядан ташлаб ўлдирган гулдай қизни унутган бўлса? Наҳотки бу ярамас боғдаги боланинг кўлидаги гилосини олиб еб, данакларини боланинг юзига туфлаганини унутган бўлса? Аммо у ички кўйлақда тош оралаб қочганда орқасидан тоғлик аёллар «Эркак бўлсанг бўркингни олиб кет» дея масҳара қилишганини унутмаган бўлса керак.

Ҳа, Доғистондан ҳамма талончилар қочишди: инглиз аскарлари ҳам, Козинбей ҳам, Шомилнинг невараси Сеидбей ҳам...

– Сеидбей ҳозир қаерда? – деб сўрадим Истанбулдаги аварлардан.

– Саудия Арабистонига кетган.

– Нега?

– Савдо ишлари билан. У ёқда кичкина ери ҳам бор.

Майда савдогарлар, олиб сотарлар! Яхшиям, улар Доғистонни сотиб юборишга улгуришмади. Яхшиям, озодлик курашчилари йўлларини тўсди: «Бозор ёпилди». Кейин қўлларига супургини олиб Доғистон тупроғидан уларнинг изларини ҳам супуриб ташлашди. Энди «Биз Доғистоннинг химоячиларимиз» дея кўкрагини урган кимсалар мана шу мункиллаган чолга ўхшаб қаердадир ўлигини судраб юрибди.

Бир неча йил илгари Байрутда Осиё ва Африка ёзувчиларининг конференцияси бўлганди. Мени ҳам конференцияга таклиф этишганди. Биз қатор муассасалардаги учрашувларда қатнашдик. Шундай учрашувларнинг бирида мен Доғистон, унинг халқи, урф-одатлари ҳақида гапириб, республикамизда ижод қилаётган турли миллат шоирларининг шеърларидан намуналар ўқиб бердим.

Учрашувдан кейин зинапоя олдида мени гўзал аёл тўхтатди.

– Жаноб Ҳамзатов, мен билан суҳбатлашиш учун бир неча дақиқа вақтингизни ажрата оласизми?

Биз тун кўйнидаги Байрут кўчалари бўйлаб кетдик.

– Илтимос, Доғистон ҳақида яна гапириб беринг, – деди кутилмаган суҳбатдошим.

– Мен ҳозиргина Доғистон ҳақида бир соатдан кўпроқ гапирдим.

– Яна, яна гапириб беринг.

– Нималар сизни қизиқтиради?

– Доғистонга боғлиқ ҳамма нарсалар.

Мен сўзлашга киришдим. Биз тўғри келган кўча бўйлаб юрардик. У нафас ростлашимга қўймасди.

– Яна бирор нарса ҳақида гапиринг.

Мен сўзлашда давом этдим.

– Ўз шеърларингизни авар тилида ўқиб беринг.

– Сиз тушунмайсиз-ку?

– Илтимос, ўқиб бера қолинг.

Ёш гўзал сўраганда нима ишларни қилмаймиз. Мен шеър ўқишни бошладим. Бундан ташқари, унинг Доғистонга қизиқиши самимийлиги шундоққина сезилиб турарди.

– Авар қўшиқларидан бирини куйлаб бера оласизми?

– Йўқ, мен куйлашни билмайман.

«Ҳозир у мени кавказча рақс тушишга мажбур қилади», – деб ўйладим.

– Хоҳлайсизми, мен сизга қўшиқ айтиб бераман.

– Бажонидил.

Бу вақтда биз денгиз соҳилига чиккандик. Денгиз тўлин ой нурига жилваланарди.

Тасаввур килинг, Байрут шаҳрида нотаниш гўзал менга «Дўлалай» авар халқ кўшиғини қандайдир тилда куйлапти! У иккинчи кўшиқни бошлаганда кўмик тилида куйлаётганини англадим.

– Сиз кўмик тилини қандай қилиб ўргангансиз? – дея ажабланиб сўрадим.

– Афсуски, мен бу тилни билмайман.

– Қўшиқчи...

– Бу қўшиқларни менга бобом ўргатган.

– Бобонгиз Доғистонга борганми?

– Шундай деса ҳам бўлади.

– Қачон?

– Менинг бобом ўша Нухбек Тарковский.

– Полковникми? Ҳозир у қаерда?

– Техронда яшаганди. Шу йил вафот этди. Ўлими олдидан шу кўшиқни куйлаб беришимни сўради.

– Қўшиқ нима ҳақда?

– Учиб бораётган қушлар ҳақида... У менга доғистонликларнинг битта рақсини ҳам ўргатган. Мана кўринг.

Аёл хилолдай нур таратиб, худди оккуш сузгандай атрофимда айланиб рақсга тушди.

Кейин мен ундан учиб бораётган қушлар ҳақидаги кўшиғини яна куйлаб беришини сўрадим. У куйлаб бўлгач, кўшиқнинг ҳар бир мисрасини таржима қилди. Мен меҳмонхонага қайтгач, эсдалик бўлиб қолиши учун уни авар тилига ўгириб ёзиб қўйдим.

Доғистонга яна баҳор келди. Аммо мен учиб бораётган қушлар ҳақидаги кўшиққа князь Нухбек Тарковский нега бунча боғланиб қолгани тўғрисида ўйлайман.

Ўзи қасосдан кўрқиб Доғистондан қочган бўлса, Техронда шоҳ саройида хотиржам яшаётган полковник нега тоғлар узра ёнган қизил шафақда куёш порлашини эслади экан? Қандай қилиб у Ватан соғинчини ҳис қилиши мумкин?

Техрондан кўним топган Тарковский дастлабки кунларда шундай дерди: «Менга ва Доғистонга нима бўлди? Бу тақдир хатосими? Мен Доғистонга қайтиб бориб хатоларни тўғрилашим керак». У ва шу жойдаги муҳожирлар Доғистонда бўлаётган воқеаларни билиш учун Каспий денгизи соҳилига келишарди. Аммо улар ҳар сафар денгизда қизил байрок осган кемалар сузаётганини кўришарди. Кузда, шимолдан учиб келаётган қушларни кўриб, полковникнинг хотини соғинч билан кўшиқ куйлади. Бу кўшиқ учиб бораётган қушлар ҳақида эди. Аввалига кўшиқ Тарковскийга ёкмади.

Йиллар ўтди. Полковникнинг болалари улғайди. Шундагина у Доғистондан умрбод айрилганини тушунди. У яна тушундики, Доғистон ўзига ягона ва тўғри йўлни танлади. Энди унинг тақдири Доғистон тақдирига туташмайди. Кекса полковник армон билан учиб бораётган қушлар ҳақидаги кўшиқни куйлади.

Отам айтарди:

– Доғистон ўзи билан бирга бўлмаганларга эргашмайди.

Абутолиб кўшиб кўярди:

– Ким ўзганинг отига минса, барибир эгардан тушади. Бизнинг ханжаримиз ўзганинг либосига ярашмайди.

Сулаймон Стальский ёзганди:

– Мен мисоли ерга санчилган қилич эдим. Янги тузум мени ердан суғурди, зангларимни тозалади, ярқираб кетдим.

Отам яна айтарди:

– Биз бир умр тоғлик бўлсак ҳам эндигина тоғнинг чўққисига кўтарилдик.

Абутолиб кўшимча қиларди:

– Доғистон, ертўлангдан чик!

Онам беланчакни тебратиб, алла бошларди:

Ором ол, тоғларга чўкди сукунат,

Ўқлар отилмайди энди вақт-бевақт.

– Февраль энг қиска ой бўлса ҳам муҳим саналарга бой, – дер эди Абутолиб. – Февралда оқ подшо тахтдан ағдарилган, февралда Доғистон делегацияси Кремлда қабул қилинган.

Кам сонли халқларнинг ҳам келажаги ёруғ бўлди. Доғистон қушлари сайрайди. Озодлик курашчиларининг даъватлари янграйди. Улар ҳақида болалар гапиришади. Исм ва ишлари қабртошларига ўйиб ёзилган. Бошқа «қаҳрамон»ларнинг қабрлари эса номаълум.

Мен Доғистон пойтахтининг сокин кўчаларида кезишни яхши кўраман. Кўчаларнинг номларини ўқисам, ҳамон озодлик курашчилари мажлис қилаётгандек туюлади. Маҳач Доҳадаев! Яна унинг сўзлари қулоғимга чалинади: «Биз – озодлик

курашчиларимиз! Бизнинг тилимиз, бизнинг исмимиз, бизнинг феъл-атворимиз ҳар хил бўлиши мумкин. Лекин ҳаммамизни Доғистон озодлиги учун курашга садокат бирлаштириб туради. Ишончим комил, ҳар биримиз озодлик кураши учун қурбон бўлишга тайёрмиз».

Маҳачни князь Тарковскийнинг қароқчилари ўлдиришди.

Уллубий Бўйноқли. Унинг овози қулоғимга келади: «Душманлар мени ўлдиришар, менинг дўстларимни ўлдиришар. Лекин душманлар ҳеч қачон мушт бўлиб тугилган бармоқларимизни ёза олишмайди. Чунки бу муштни Доғистон чеккан азоб-уқубатлар ва озодликка эришишга бўлган ишонч туйғуси туккан. Бу муштлар фақат бизни эзган зolimларнинг бўйнидан бўғиш учунгина ёзилади. Буни унутманглар».

Эндигина йигирма саккиз ёшга кирган Уллубийни деникинчилар чўлда ўлдиришди. У ўлган жойда ҳар баҳорда кизғалдоқлар очилади.

Мен Оскар Лешчинский, Қози Мухаммад Агасиев, Гарун Саидов, Алибек Богатиров, Сафар Дударов, Султон Саид Қазбеков, ота-бола Ботирмирзаевлар ва бошқа курашчиларнинг ҳам сўзларини эшитаман. Ҳалок бўлганлар жуда кўп. Аммо ҳар бирининг исми бу – олов, юлдуз ва кўшиқ. Улар ҳамиша навқирон қаҳрамонлар. Улар Ахтаҳ овулида, Ая-Как дарасида, Қасумкент оқимида, Хунзах қалъаси деворида, ёндирилган Қасавюртда, қадимий Дарбандда ҳалок бўлишди. Аракан дарасида курашчилар қони тўқилмаган тош қолмаган. Мочох тепалигида Богатиров аскарлари отиб ўлдирилган. Темир-Хон-Шура, Порт-Петровск, тўрттала Қайсу суви ҳам курашчилар қони билан бўялган, ҳозиргача бу дарёларга ҳалок бўлганлар хотираси учун гуллар ташланади. Бу жангларда Доғистоннинг юз минг фарзанди ҳалок бўлди. Аммо бошқа халқлар Доғистон ҳақида билишди. Миллионлаб дўстлари Озод Доғистонга ёрдам қўлларини чўзишди. Уларнинг иссиқ қўлларини ушлар экан доғистонликлар дейишди: «Афсус, биз озчиликмиз».

Уруш одамлар сонини кўпайтирмайди. Лекин озодлик кураши оловларида янги Доғистон дунёга келди.

1920 йил 13 ноябрда Доғистон халқларининг биринчи Ҳавқулодда съезди чакирилган. Унда тоғликларнинг мухтор давлати – Доғистон тузилгани эълон қилинди. Янги ном, янги йўл, янги давр. Бу кун Доғистон тақвимида байрамлар қаторида қизил ранг билан ёзилади.

Ўша йили Маҳачқалъа бандаргоҳидан «Қизил Доғистон» номидаги кема денгизга чиқди. Мухими, Доғистоннинг ўзи ҳам улкан кема мисол дунё уммонида суза бошлади.

«Тонг юлдузи». Доғистоннинг биринчи журнали шундай номланганди. Ҳа, Доғистонда тонг ёришди. У кенг дунё томон деразаларини очди.

Фуқаролар уруши давом этаётган, Гоцинский тўдаси тоғларда бекиниб халқнинг тинчлигини бузаётган даврда отам мадрасада бирга ўқиган тенгдошидан хат олади. У хатида Гоцинский ва унинг навқарлари ҳақида ёзганди. Хат шундай сўз-

лар билан яқунланганди: «Нажмуддин Гоцинский сендан хафа. Билишимча, шеърларингда тоғликларнинг кашшоқ хаётини ёзиб, унинг ишларини мақташингни истаяпти. Мен унга сени шундай шеърлар ёзишга ундайман деб ваъда бердим ва бу вазифани зиммамга олдим. Сендан илтимос, у истагандай шеърлар ёзиб бер. Нажмуддин шеърларингни кутади».

Отам шундай жавоб ёзиб берган: «Бу ишни зимманга олган экансан, ўзинг Нажмуддин хақида шеър ёз. Мен унинг тегирмонига сув қуймоқчи эмасман. Гап тамом-вассалом».

Ўша даврда ҳукумат вакили Муҳаммад Мирза Ҳизроев отамни Темир-Хон-Шурага таклиф қилиб, ундан «Алвон тоғлар» газетаси билан ҳамкорликда ишлашини сўради. Тез орада шу газетада отамнинг «Тоғлик мазлум халқларга мурожаат» шеъри босилиб чиқди.

Отам «Алвон тоғлар» газетаси билан ҳамкорлигини давом эттирди. Ойлар ўтди. Муҳаммад Мирза Ҳизроев оиласида қиз дунёга келди. У отамни уйига таклиф қилиб, қизига исм қўйиб беришини сўради. Отам чакалокни баланд кўтариб, унинг исмини эълон қилди:

– Загира!

Загира – бу юлдуз дегани!

Янги юлдуз туғилди. Шаҳид кетган қаҳрамонлар номини олган болалар улғая бошлади. Доғистон мисоли катта беланчакка айланди.

Каспий денгизи уларга алла айтди. Доғистон тоғлари она мисол болалар бошига эгилиб посбон бўлди.

Онам ўша вақтда баҳорда қайтиб келадиган қалдирғочлар, тошлар ён-верида ўсадиган майсалар, кузда очиладиган гуллар тўғрисида алла айтарди.

Бундай алла оҳангларини тинглаб, уйимизда тўрт ўғил ва бир қиз вояга етди.

Яна Доғистонда юз минг ўғил-қиз улғайди. Улар дехкончилик, чорвачилик, боғдорчилик, балиқчилик, тоштарошлик, ўймакорлик, агрономлик, врачлик, ўқитувчилик, инженерлик ишлари билан шуғуллана бошлади, шеър ёзиб, кўшиқ куйлашди. Кемалар денгизда сузишди, самолётлар осмонга кўтарилишди. Уйларда чирок ёнди.

– Энди мен катта бойликка эга бўлдим, – дея фахрланди Сулаймон Стальский.

– Энди мен овулгагина эмас, бутун мамлакатга жавобгарман, – деди отам.

– Менинг кўшиқларим, юртим бўйлаб учинглар, – деди хаяжонланиб Абутолиб. Янги авлод халқимизнинг янги қирраларини намоён этди.

Мамлакат улкан дарахт бўлса, Доғистон ундаги бир новда.

Мана шу дарахтни чопиб ташлайман, поя ва новдаларини ёқиб юбораман деган ёвуз ниятда фашист босқинчилари мамлакатимизга ҳужум қилди.

Ўша кун ҳаёт ўз йўсинида давом этарди. Хунзахдаги катта бозор қайнарди, шаҳарда кишлок хўжалик ходимлари ютуқлари кўрғазмаси ўтказилаётганди. Ёш

альпинистлар тоғдаги чўккини забт этишга ҳозирлик кўрарди. Кечкурун авар театрида отам пьесаси асосида саҳналаштирилган «Фалокат сандиғи» спектаклининг премьераси режалаштирилганди.

Аммо эрталаб шундай фалокат сандиғи очилдики, бошқа барча фалокатларни унутдик. Эрталаб уруш бошланди.

Шаҳарга турли йўллардан эркак ва йигитлар саф-саф бўлиб кириб келишарди. Кечагина улар чўпонлик ёки деҳқончилик килишарди, бугун эса Ватан ҳимояси учун саф тортишди. Кексалар, аёллар ва болалар томларда туришиб, аскарликка кетаётганлар орқасидан узок қараб қолишди. Улар узок қолиб кетишди, айримлари умрбод! Факат овозлари қулоққа келади:

- Хайр, онажон!
- Бардам бўлинг, ота!
- Хайр, Доғистон!
- Оқ йўл, болаларим! Ғалаба билан кайтинглар!

Маҳачқалъа дан чиққан поездлар тоғ ва денгиз ўртасида қурилган темир йўлдан тинимсиз ўта бошлади. Улар Доғистоннинг ёшлигини, кучини, гўзаллигини олиб кетишарди. Бу куч мамлакат ҳимояси учун керак эди. Қулоқларга шундай сўзлар чалинди:

- Хайр, севгилим!
- Хотин, хайр! Болаларга кўз-қулоқ бўл.
- Мени ташлаб кетманг, сиз билан бирга бораман.
- Ғалаба билан қайтамиз!

Поездларнинг кети узилмайди.

Ўзим ўқиган педагогика билим юртини яхши эслайман. У ердаги Биродарлик ёдгорлиги қаршисида Доғистон отлик полки саф тортди. Отликларни машхур Қора Қораев бошқарганди. Полк тантанали равишда қасамёд қабул қилди.

Тўқсонга кирган тоғлик жангга отланганлар қаршисида нутқ сўзлади:

– Афсус, мен ўттиз ёшда эмасман. Аммо ораларингиздаги уч ўғлим билан бирга фронтга боришга тайёрман.

Кейин «Доғистон» қирувчи эскадрильяси, «Шомил» танк колоннаси, «Доғистон ёшлари» бронепоезди жангга кирди. Ота-болалар елкама-елка туриб жанг килишди. Бурчга садокат ҳамма аламлардан устун эди. Доғистон аёллари Ғалаба кунларини яқинлаштириш учун ўзларининг тилло узуги, сирғаси, билагузуги, эри, акаси. отасининг берган қимматбаҳо совғаларини, олтин-кумуш идишларини, қадимий санъат намуналарини фронт жамғармасига топширишди.

Ҳа, бутун Доғистон фронтга жўнади. У бутун мамлакат билан бирга жанг қилди. Ҳар бир ҳарбий қисмда, матрослар, пиёда аскарлар, танкчилар, тўпчилар, учувчилар орасида доғистонлик жангчилар бор эди. Барча жанг майдонларидан кичкина Доғистонга бирин-кетин қора хатлар кела бошлади.

Бизнинг Цада овулида етмишта хонадон бор. Деярли шунча йигит жангга кетди. Уруш кунлари баъзан онам шундай дерди: «Мен тушимда цадалик болаларимизнинг пасттекисликда бирга ўйнаб юрганини тез-тез кўрадиган бўлиб колдим». Баъзан онам юлдузга тикилиб туриб дер эди: «Шу юлдузга бизнинг цадалик йигитлар ҳам каердадир карашаётган бўлишса керак». Шимолдан кушлар галаси кайтиб келганда, онам уларга караб астойдил сўрарди: «Бизнинг цадалик йигитларни кўрмадингларми?»

Тоғлик аёллар хатларни ўкиб, радиони тинглаб талаффузи кийин бўлган номларни эдлаб олишарди: Керчь, Брест, Корсун-Шевченковский, Плоешти, Констанца, Франкфурт-Майн, Бранденбург. Айниқса, тоғлик аёллар икки номни – Будапешт ва Бухарестни адаштириб юборишарди, уларнинг иккита шаҳар эканлигига ишонишмасди.

Цада ёшлари каерларда бўлишмади!

1943 йилда отам билан Балашов шаҳрига бордик. Шу шаҳардаги госпиталда катта акам вафот этганди. Кичкина дарё бўйидаги соҳилдан қабрини топдик ва қабртошдаги ёзувни ўқидик: «Магомед Гамзатов».

Отам қабр устига русларнинг берёза дарахтини экди. Кейин ғамгин деди: «Цада қабристонни кенгайиб кетди. Бизнинг Цада овулимизнинг чегараси ҳам кенгайди».

ЦАДА ҚАБРИСТОНИ

Цада қабристонни...

Бунда қўшнилар

Ётар ўранишиб оппоқ кийимга.

Ҳатто олислардан қайтар йўлчилар,

Уларчи, шу жойдан қайтолмас уйга.

Қулогимга келар дўстларим сўзи,

Шу ерда ётибди қариндошлар ҳам.

Шу ерда акамнинг нораста қизи,

Энди у чопганча чиқмайди ҳечам.

Сенга нима бўлди қувноқ қизалоқ?

Йиллар айланади мисли тегирмон,

Дўстларинг кузатди сўнги кўнгироқ,

Сен бешинчи синфда ўқийсан ҳамон.

Биламан, теваарак-атрофда йўқ зог,

Ёки хаёлимда шундай туюлди.

Қулогимга дўстим қабридан шу чоқ,

Таниш сурнайининг овози келди.

Ёнидаги қабрдан иккинчи дўстим,
Дойрасини чертиб таратар наво.
Ўтмишни хотирлаб юмаман қўзим,
Ҳозир улар тўйни қизитар гўё.

Биламанки, улар олишмоқда тин,
Ҳеч бири саволга бермайди жавоб.
Цада қабристонини... Нақадар сокин,
Овулдошлар келиб қилишар тавоб.

Ҳар куни кенгайиб борар сарҳадинг,
Ҳатто майитларга жой келмоқда тор.
Начора, аёндир менинг қисматим,
Қачондир багрингдан жой олишим бор.

Цадалик умри ҳам отилган бир ўқ,
Ва лекин шу ерга тушади охир.
Қарайман, бу ерда кўп цадалик йўқ,
Уларни қайларда қолдирдинг тақдир?!

Ёш-кекса аскарлар қолди ҳар жойда,
Кўплар ҳалок бўлди юртдан узоқда.
Исҳоқ ака, айтинг, қолдингиз қайда?
Гаджи дўстим, айтгин, қолдинг қаёқда?

Менинг акаларим қолдингиз қайда,
Ҳаёт чирогингиз қайларда сўнди?
Изингиз излайман кезиб Цадада,
Ҳаттоки қабрингиз топмайман энди!

Она Догистоним, мард йигитларинг
Кўксини ўқ тешди олис жанггоҳда.
Цада қабристонини, ўз майитларинг
Не учун қолдирдинг ўзга тупроқда?!

Эсаверар иссиқ-совуқ шамоллар,
Оллоҳ тўзим берсин инсон сабрига.
Энди аварликмас, ўзга аёллар
Гуллар қўйишади улар қабрига.

Уруш йилларида Қишлоқ кенгаши раисининг хонаси деворида катта харита осифлик бўларди. Ўша вақтда бундай хариталар кўп идораларда бор эди. Одатда бу хариталарда фронт чизиғи қизил байроқчаларда белгилаб бориларди. Бизнинг овулимиздаги харитага ҳам қизил байроқчалар суқиб қўйиларди. Аммо улар бошқа нарсани англатарди. Бу байроқчалар цадалик жангчилар ҳалок бўлган жойларга суқилганди. Байроқчалар харитада кўпайиб борарди. Харитада қанча байроқча бўлса, демакки, шунча цадалик онанинг юраги байроқчалар нинаси билангина эмас, жангларда отилган ўқлардан ҳам тешилганди.

Ҳа, бизнинг овулимиз ҳам, қабрисонимиз ҳам кичкина эмас экан.

Ўғлини соғинган оналар фолбинлар олдига боришарди. Улар тоғлик онани юпатишарди: «Мана йўл. Мана уруш олови. Мана ғалаба. Ўғлинг бағринга қайтиб келади. Тинч-осуда кунлар бошланади».

Фолбинлар алдаб жўнатишарди. Аммо улар ғалаба ҳақида гапиришганда, бунга ўзлари ҳам каттик ишонишарди. Рейхстаг деворларидаги ёзувлар қаторида милтик найзаси билан ўйиб битилган шундай ёзув ҳам бор: «Биз Доғистонданмиз».

Яна кексалар, аёллар ва болалар уйларнинг томига чиқишиб йўлга қарашди. Энди улар бургутларини кузатишмаётганди, аксинча, кутиб олишаётганди. Афсуски, тоғ сўкмоқларидан турнакатор одамлар кўринмасди. Улар биргаликда кетишганди, лекин алоҳида-алоҳида қайтишарди. Айрим аёлларнинг бошида чиройли рўмол, бошқасининг бошида эса қора рўмол. Қайтганларни бошқаларнинг оналари сўроққа тутишарди:

– Менинг Умарим қаерда?

– Менинг Али ўғлимни кўрмадингми?

– Менинг Магомедим ҳам тез қайтадими?

Менинг онам ҳам қора рўмол ўраганди. Онаминг икки ўғли, менинг икки акам Магомед ва Ахильчи ҳам урушдан қайтмади. Уруш вақтида онаминг тушларига кирган, овул пасттекислигида ўйнаб юрган кўплаб йигитлар урушдан қайтиб келмади. Кичкина овулимизнинг ўзидан юз йигит жанггоҳларда ҳаёт билан видолашди. Доғистон бўйича юз минг киши ҳалок бўлди.

Харитадаги байроқчаларга қараб жой номларини ўқийман, ҳалок бўлган овулдошларимни бир-бир эслайман. Баренц денгизида Магомед Гаджиев колди. Симферополда танкчи Магомед Загид Абдулманафов. Волга бўйида пулемётчи Хонпошо Нурадилов ҳалок бўлган. Италияда озодлик курашчилари ҳаракатини бошқарган Камолов ўққа учраган...

Ҳар бир тоғдаги овулда пирамидага ўхшаш ёдгорлик ўрнатилган. Унга урушда ҳалок бўлган овулдошларининг исми-шарифи ёзилган. Бу ёдгорлик ёнидан ўтар экан, тоғлик отидан тўшади, бўркини бошидан олади, сукут сақлаганча отининг жиловидан етаклайди.

Тоғда ҳалок бўлган ботирлар номлари билан аталадиган булоқлар қайнайди. Кексалар булоқ бошида ўтириб, уни тинглайди. Чунки улар булоқ тилини тушуни-

шади. Энди ҳар бир оила уйининг тўрида ҳамиша ёш ва гўзал ҳолда қолган ботирларнинг суратлари осифлик туради.

Узоқ сафарлардан қайтганимда ҳамон ўғлини кутиб яшаётган оналар олдимга келишиб, мендан умид билан сўрашади: «У ёқларда тасодифан менинг ўғлимни кўриб қолмадингми?» Мотамсаро оналар осмондан қаторлашиб учиб ўтаётган турналарга умид билан, алам билан тикилишади. Мен ҳам турналар учиб ўтаётганда улардан кўз уза олмайман.

ТУРНАЛАР

*Менинг билишимча, қонли жанггоҳдан
Юртига қайтмаган шаҳид ёвқурлар,
Ҳали юмшоқ ўрин топмай тупроқдан,
Оппоқ турналарга айланган улар.*

*Зеро, улар узоқ йиллардан буён,
Учишар ва бизга беришар овоз.
Шу боис самога термилган замон,
Кўз узмай оҳиста сўзлаймиз дилроз.*

*Бугун ҳам туманлар сийрак тарафда,
Шом чоғи уларни қузатдим бироз.
Қачондир ер узра юргандай сафда,
Турналар галаси этарди парвоз.*

*Учиб борар экан ўз манзилига,
Кимларнидир йўқлар, таниш товушлар.
Ахир, жуда ўхшар авар тилига
Турналар таратган ўтинч, нолишлар.*

*Улар кўкда учар, учар гирён-зор,
Ўтган аждодларим, дўстларим, ёрим.
Кўряпман, қаторда битта бўшлиқ бор,
Ўша бўшлиқ, менинг боражаск жойим.*

*Қазо ҳақдир! Мен ҳам яшаб умримни
Турналар сафида парвоз этаман.
Ва ерда қолган сиз азизларимни,
Самодан номма-ном йўқлаб ўтаман.*

Турналар учади, майсалар ўсади, беланчаклар тебранади. Менинг уйимда учта киз туғилди, улар беланчаклар оғушида вояга етди. Бошка уйда тўртта, бошкасида ўнта, айрим уйда ўн бешта чакалоқ дунёга келди. Цада овулида юзта беланчак, бутун Доғистонда юз минг беланчак тебратилди. Доғистон болалар туғилиши бўйича Россия Федерациясида биринчи ўринда туради. Бизнинг аҳолимиз бир ярим миллиондан ошиб кетди. Қанча одамлар кўп бўлса, тўй шунча кўп бўлади. Тўй қанча кўп бўлса, чакалоқ шунча кўп туғилади.

Тоғликлар уч нарсада сусткашлик килиб бўлмайди деб айтишади: ўлган одамни кўмишда, келган меҳмон олдига дастурхон ёзишда, бўй етган кизни узатишда. Мана шу уч нарсада Доғистон кечиккан эмас. Мана дойра чалиниб сурнай жўр бўлди, тўй бошланди. Биринчи қадах кўтарилганда шундай тилак билдирилади: «Келин ўғил кўрсин!»

Тоғлик яна уч нарсага сўзсиз бажариши шарт: шохдаги винони охиригача ичиши, номини пок сақлаши, эл бошига синов тушганда мардлик кўрсатиши керак. Тоғликлар бошига кўп синовлар тушди. Тақдир зарбаси ҳар бир хонадонни майда-майда қилмоқчи бўлди, лекин тоғликлар бардош беришди.

Афсуски, жаҳонда тинчлик ҳамон барқарор эмас. Ер шарининг у жойида, бу жойида ўқлар овози янграпти, бомбалар портляпти. Ҳар доимгидай оналар болаларини бағрига босиб дунёга тинчлик тилайди.

Осмонда булут пайдо бўлса, деҳқон ўрилган ғалласини тезроқ йиғиш учун далага шошилади. Агар дунё осмонида тинчликка хавф солувчи қора булут пайдо бўлса, одамлар тинчликни асраш, уруш оловини сўндириш учун оёкка туради.

Доғистонда шундай одат бор: шохланғич хўкизнинг шохини кесишади, копағон итни боғлаб қўйишади. Агар бутун дунёда шундай одат бўлса эди, одамлар енгил нафас олишарди. Энди Доғистон ҳам кенг дунё ташвиши билан яшаяпти.

Илгари тоғликлар юриш килишса, ёш ўсмирларнинг боришига рухсат беришмасди. Аммо Шомил ўсмирларни ҳам бирга олиш керак деди. Жимжилоқ кичкина бўлгани билан усиз улкан муштни каттиқ тугиш мумкин эмас. Мамлакатни улкан ва оғир мушт десак, майли, Доғистон унда кичкина жимжилоқ бўлсин. Шунда душманлар қанча уринишмасин, бу тугилган муштни ёза олишмайди.

Душманларга тугилган мушт ёзилиб, дўстлар елкасини кафт бўлиб силайди. Лекин бу силаган қўлларда ҳам жимжилоқ бўлади.

Ўзга мамлакатларга борганимда биринчи навбатда шоирлар билан танишман. Ахир, кўшиқ кўшиқни яхши тушунади. Кейин ўша жойда Доғистондан бориб қолган кишилар бўлса, улар билан учрашишга ҳаракат қиламан. Албатта, уларнинг феъл-атвори ҳар хил. Шу боис такаббурлик қилишса ҳам ичимда кек сақламайман. Мен уларни Туркияда, Сурияда, Германияда, дунёнинг қайси мамлакатада учратмадим дейсиз?!

Айрим доғистонликлар Шомил даврида хорижга кетишган. Улар ўз юртрадида тополмаган бахтни ўзга юртрлардан излашган. Айримлари озодлик ҳаракати бошланганда нима бўлаётганини тушунмай ўзларини четга олишган, иккинчилари бундан кўркканларидан кочишган. Учинчиларини эса халкнинг ўзи ҳайдаб солган. Яна тўртинчилари ҳам бор, улар одамгарчиликдан чиккан, ўзлигини йўқотган ачинарли кимсалар. Улар Иккинчи жаҳон урушида яқинларига хоинлик қилишган. Мен хорижда ҳар хил доғистонликларни кўрдим. Ҳатто Туркияда бўлганимда доғистонликлар овулига ҳам бордим.

– Биз учун бу жой кичкина Доғистон, – дейишди овулда истикомат қилувчилар

– Йўқ, сиз ноҳаксиз. Доғистон битта. Иккинчи Доғистон бўлмайди.

– Унда биз киммиз, каердан келганмиз?

– Дарвоқе, каердан келгансизлар?

– Биз Батлухдан, Каратдан, Хунзахдан, Акушдан, Қўмиқдан, Чохдан, Согратли ва Доғистондаги бошқа овуллардан келганмиз. Шу боис биз ҳам кичкина Доғистонмиз.

– Сиз доғистонлик бўлгансиз, айримларингиз қайтишни истар. Манавиларни ҳам доғистонлик дейсизларми? – дея сўрадим уларга Гоцинский, Алихонов ва Узунхожи суратларини кўрсатиб.

– Улар ким?.. Бизнинг халкимиз вакили, тилимиз бир.

– Доғистон уларнинг тилини тушунмади, улар ҳам Доғистон тилини тушунишмади.

– Ҳар ким Доғистонни ўзича тушунади. Ҳар кимнинг юрагида ўз Доғистони бор.

– Аммо Доғистон ҳар кимни ҳам ўзининг фарзанди демайди.

– Унда нима дейди?

– Бизнинг болаларимиз беланчакларда қандай тебратилагаганини қайтиб бориб кўриб келингллар.

– Бизнинг ҳакимизда нималар дейишади?

– Доғистон тикланаётган вақтда деворига тўғри келмай ортиб қолган тошлар. Кузги шамолда учиб кетган япроқлар. Пандурда мусика чалинаётганда чертилишга яроксиз тор...

Тақдир тақозоси билан ўзга мамлакатларга бориб қолган доғистонликлар билан шундай суҳбатлар қурганман. Улар орасида ёлғончилар ва алданганлар, бойлар ва камбағаллар, виждонлилар ва виждонсизлар, яхшилар ва ёмонлар бор. Менга лебгин рақсини намоиш этишди. Аммо чилдирмаси бошқа эди. Биз доғистонликлар сони бир ярим миллионга етди деганда, уларни санокка киритмаймиз.

Мен Суриядан қайтаётганимда бир авар аёли Гергебелидаги шафтолиларга селом айтишимни ва уларнинг новдаларини силаб қўйишимни сўради.

Мармар денгизи соҳилида юрганимда отасини Макка зиёратига жўнатган авар йигитлари менга шундай дейишди:

– Биз учун Макка бу – Доғистон! Ким Маккани зиёрат килиб келса, уни хожи деб аташади. Энди биз Доғистонда бўлиб кайтганларни ҳам хожи деб айтаяпмиз.

Мен Маҳачқалъа да шундай хожилардан бири билан суҳбатлашдим. У Доғистонга кирк йил деганда келган экан.

– Қандай, Доғистон ўзгарибдими? – деб сўрадим ундан.

– Агар у ёқда бу ерда кўрганларимни айтсам, ҳеч ким сўзларимга ишонмайди. Лекин уларга шуни такрор-такрор айтаман: Доғистон бор!

Ҳа, Доғистон бор. Энди у Республика. Унинг номи, халки, тили, урф-одатлари бор. Доғистонда ҳаёт давом этаяпти. Тўйлар бўлаяпти, қадах сўзлар айтиляпти, бешик-беланчақлар тебратиляпти, кўшиқлар куйланаяпти.

СЎЗ

Авар тилида «миллат» сўзи икки маънони англатади: миллат ва ғамхўрлик. «Ким миллат равнаки учун ғамхўрлик қилмаса, у дунёни асрашга ғамхўрлик қила олмайди», – дер эди отам.

«Миллат равнакига ғамхўрлик қилмаган кишига миллат ғамхўрлик қилиши керакми?» – деб кўярди Абутолиб.

«Товуқларнинг, ўрдақларнинг, каламушларнинг миллати йўқдир, лекин одамнинг миллати бўлиши керак», – дер эди онам.

Миллати битта иккита республика бўлиши мумкин. Масалан, бизга қўшни осетин республикалари. Баъзан битта республикада киркта миллат яшайди.

«Бу ерда истаганча миллат ва тил бор экан», – деб ёзган экан бир саёҳатчи Доғистон ҳақида.

«Минг бошли аждарҳо», – дейишди душманлари Доғистон ҳақида.

«Минг новдали дарахт», – дейишди дўстларимиз Доғистон ҳақида.

«Кундуз куни чироқ ёқиб изласангиз ҳам дунёда бундай кўп миллат ва элат яшайдиган жойни топа олмайсиз», – дейишади элшунослар.

Абутолиб ҳазиллашиб шундай деганди:

– Биз грузин маданиятининг ривожланишига ҳисса қўшганмиз.

– Нималар деяпсиз? Уларнинг минг йиллик тарихга эга маданияти бор. Шота Руставели саккиз юз йил илгари яшаб ўтган. Биз эса кечагина ёзишни ўргандик. Қандай килиб грузинларга ёрдам берган бўлишимиз мумкин.

– Сабаби оддий. Бизнинг ҳар бир овулимизнинг ўз тили бор. Қўшниларимиз бўлган грузинлар бизнинг овулларимиздаги тилларни таққослаб ўргана бошлашди. Илмий текширишларидан мақола ва китоблар ёзишиб, фан номзоди, фан докторлари бўлишяпти. Агар Доғистонда битта тил бўлганда Грузиядан шунча фан доктори чиқармиди? Албатта, йўқ. Демак, грузинлардан шунча олим чиққанлигида доғистонликларнинг хиссаси бор десак бўлади.

Доғистон тилларининг лексикаси, фонетикаси, синтаксиси ва грамматикасига бағишланган кўплаб китоблар ёзилди ва бундан кейин ҳам ёзилаверади. Бу борадаги илмий ишлар кўлами ҳозирги олимларгагина эмас, келгуси авлод олимларига ҳам етиб ортади.

Олимларнинг баҳслари кизиб бораёпти. Бирлари Доғистонда шунча тил бор деса, бошқаси унга қўшимча қилади. Бирлари Доғистонда тиллар мана бундай пайдо бўлган деса, иккинчилари бошқача тахмин айтишади. Хуллас, олимларнинг далил ва изоҳларида қарама-қаршиликлар кўп.

Лекин мен шуни яхши биламан, бизда битта аравада беш тилда сўзлашувчи йўловчилар кетиши мумкин. Агар чорраҳада тўртта арава учрашиб қолса, уларда йигирма тилда сўзлашувчи йўловчилар бор.

Уллубий бошлиқ яширин ташкилотнинг олти аъзоси отилди. Улар ўлими олди-дан душманларни бешта тилда лаънатлашди:

Қўмиқ Уллубий Бўйноқли.

Авар Саид Абдулғалимов.

Даргин Абдулваҳоб Гаджиев.

Қўмиқ Мажид Али ўғли.

Лезгин Абдурахмон Исмоилов.

Рус Оскар Лешинский.

Доғистонлик ёзувчи Муҳаммад Сулиманов юртимиздаги ўн беш миллатга мансуб ўн бешта Муҳаммад ҳақида ўнг бешта қувнок ҳикоя ёзган. Бу тўплам «Ўн беш Муҳаммад» деб номланган.

Рус ёзувчиси Дмитрий Труновнинг ўттиз икки миллат вакиллари яшайдиган жамоа хўжалиги ҳақидаги очерки бор.

ЭФЭНДИ Капиевнинг ён дафтарчасида унинг уч нафар доғистонлик таниқли ёзувчилар – Сулаймон Стальский, Ҳамзат Цадаса, Абдулла Магомедов билан 1934 йилда Москвада бўлган ёзувчиларнинг биринчи съездига поездда битта купеда қандай боргани тўғрисида эсдаликлар бор. Учта Доғистон халқ шоири битта купеда уч кун бирга кетишади, лекин бир-бирлари билан гаплаша олишмайди. Улар бир-бирларига айтмоқчи бўлган гапларини қўл ҳаракатлари ва имо-ишоралар билан тушуниришга ҳаракат қилишарди. Ҳолбуки, улар ўз тилларининг мохир сўз усталари, ўз халқининг таниқли шоирлари эди.

Абутолиб аскарлик даврини хотирлаб шундай деганди: «Қозон атрофида овқат пишишини кутиб ўтирганлар йигирма тилда гаплашишарди. Бир халта ун йигирма миллат вакиллари таркатишарди».

Бизда Қуйи Жунгутуй ва Юқори Жунгутуй деган овулларимиз бор. Улар орасе атиги уч километр. Бироқ Қуйи Жунгутуйда қўмиқ тилида, Юқори Жунгутуйда авар тилида гаплашилади.

Даргинлар Мегребда даргинлар яшайди дейишса, аварлар Мегребда аварлар яшайди дейишади. Бу борада Мегребда истикомат килувчиларнинг фикри кандай? Улар айтишадики, биз даргин ҳам, авар ҳам эмасмиз, биз мегреблармиз. Ўзимизнинг мегреб тилимиз бор. Мегребдан етти километр нарида Чох овули бор. Бу ерда мегреб тилида гаплашиб бўлмайди. Уларнинг ўзига хос чох тили мавжуд.

Айтишларича, кубачинлик заргарлар сирининг узок саклангани сабаби улар тилини бошқалар тушунмаганида бўлган. Заргарлар сирини оғзидан гуллаб кўйган тақдирда ҳам ҳеч ким тушунмаган.

Ҳикоя қилишларича, Хунзах хони Гидатли овулига айғокчи жўнатиб, бозорларда, давраларда бўлиб улар нима ҳақда суҳбатлашаётганини билиб келишни буюради.

– Айт, нимани аниқладинг? – деб сўради хон.

– Ҳеч нарса, – деб жавоб қайтарди айғокчиликка борган киши.

– Нега?

– Ҳар қайсиси ўз тилида гаплашар экан. Уларнинг тилини тушуна олмадим.

Тоғлик йигит гўзал қизни севиб колди. У қизга «Мен сени севаман» деган учта сўздан иборат мўъжизавий дил изҳорини ёзишга қарор қилди. Мактубга эмас, қизнинг кўзи тушадиган қояга, у юрадиган сўкмокка, сув оладиган булок бошига, кўлидаги пандурига. Бунинг ҳеч бир ёмон жойи йўқ. Аммо ошиқ йигит севган қизи тушуниши учун Доғистонда мавжуд барча тилларда ёзмокчи бўлди. Начора, ошиқ қизнинг қайси тилда гаплашишини билмасди. Шу боис у Доғистондаги барча тилларда ўша учта сўзни ёзишни ўрганиш максатида йўлга чиқди. Ошиқ сафардан тезда қайтиб келаман, деб ўйлаганди. Кўрдикки, ҳар бир овулда бу сўзларни ўзига хос айтар экан.

Дне мун йокбула (аварча).

Заз вун кiанда (лезгинча).

Ттун ина ччай бура (лакча).

Хiу наб ригулра (даргинча).

Мен сени сюемен (кўмикча).

Узуз уву ккундузуз (табасаранча).

Ме туъре хосденуъм (татча).

Ҳали йўлда ботлихлар, чохлар, цумадинлар, цунтинлар ва бошқа миллатлар бор.

Айтишларича, ошиқ йигит ўша севги изҳорини ёзишни ўрганиш учун ханузгача тоғларда кезиб юрганмиш. Қиз эса аллақачон турмушга чиқиб, болали ҳам бўлиб кетганмиш. Сочига ок оралаган баҳодиримиз бўлса хануз тоғларда тил ўрганапти.

– Айт-чи, сизда «Мен сени севаман» деган сўзлар қандай ифодаланади, – деб сўради кекса тоғлик йигитдан.

Йигит ёнида турган севгилисини бағрига босиб жавоб берди:

– Бизда севгини шундай изҳор қилишади.

Доғистонда кичкина кушча ҳам, оддий гул ҳам, жилға ҳам ўндан ортик номга эга.

Конституциямизда саккизта миллат борлиги қайд этилган: аварлар, даргинлар, кўмиқлар, лезгинлар, лаклар, татлар, табасаранлар, нўғойлар.

Бизда бешта тилда адабий альманах чиқарилади: «Дуствал», «Дослуқь». «Гъ-алмагъдеш», «Гъудулчи», «Дружба». Бу номлар «Дўстлик» маъносини англатади.

Доғистонда тўққиз тилда китоб чоп этилади. Аммо қанча тилда кўшиқ айтилади? Буни ҳеч ким аниқ айта олмайди. Ҳар бир гиламнинг ўзига хос беазаги бор. Ҳар бир қиличда ўзига хос ёзув ўйиб битилган.

Нега битта қўлда бунча кўп бармоқ бор? Доғистонда бунча кўп тил қандай пайдо бўлган?

Майли, олимлар буни илмий жиҳатдан исботлай қолишсин. Аммо отам бу ҳақда шундай деганди:

«Оллоҳнинг элчиси эшакка миниб дунё кезиб, хуржунидан тил олиб улашиб юрарди. У хитойликлар олдига борганда хуржунидан хитой тилини олиб берди. Шу тарика арабларга араб тилини, грекларга грек тилини, французларга француз тилини, русларга рус тилини улашди. Тиллар ҳар хил эди: бири оҳанрабо, бир дағал, бири гўзал, бири нафис... Халқлар бу совғадан хурсанд бўлишиб, ҳар бири ўз тилида одамларга ўхшаб гаплаша бошлашди. Тил туфайли одамлар бир-бирини, кўшни халқларни яхши тушунадиган бўлишди.

Ниҳоят, элчи эшагида Кавказга йўл олди. Грузинларга грузин тилини берди. Кейинчалик бу тилда Шота Руставели ўзининг машҳур достонини ёзди. Сўнгра осетинларга осетин тилини берди, кейинчалик бу тилда Коста Хетагуров ижод қилди. Хуллас, навбат бизга етиб келди.

Ўша кун Доғистонда қор бўралаб ёғарди, қаттиқ шамол эсарди. Қор бўронидан даралар ҳам, уйлар ҳам, сўқмоқлар ҳам кўринмасди. Фақат бўронда хуштак чалаётган қояларнинг товуши, тўртта Қайсу дарёсининг шарқираши эшитиларди.

– Йўқ,– деди тилларни тарқатиб юрган элчи, бўрондан унинг мўйловининг учи музлай бошлаганди, – бундай об-ҳавода тоғларда ўрмалаб юрмайман.

У хуржунини қўлига олиб, икки кўзида биттадан тарқатилмаган тил қолган экан. Хуржунини тоғларга қараб силкитиб тўқди.

– Мана ўзларинг бўлиб олаверинглар, – деди у.

Тўқилган тилларни бўрон дараларга, қоялар орасига соча бошлади. Шу вақт доғистонликлар иссиқ уйларидан отилиб чиқишди. Бир-бирларига гал бермай минг йиллардан бери қутаётган олтинга тенг совғани йиғиб олишга киришишди. Ким нимани топса ўшанга эгалик қилди. Топганларини йиғиб, ҳамма уй-уйига тарқалди.

Эрталаб туришди. Бўрон тинган, куёш чарақларди. Қаршисида тепалик. Энди уни тепалик деб эмас, тоғ деб номлашди. Пойларида сув тўлқинланарди. Энди унга

денгиз деб ном беришди. Хуллас, кўзларига нима кўринса уларга ном кўя бошлашди. Қандай бахт! Мана нон, мана онам, мана уй, мана ўчок, мана ўғлим, мана кўшним, мана одамлар...

Одамлар уйларидан чикиб, «Тоғ!» дея хайкиришди. Лекин бу сўз ҳар хил янгради. Кейин «Денгиз!» дея хайкиришди. Бу сўз ҳам ҳар хил янгради. Ўша кундан аварлар, даргинлар, кўмиклар, лезгинлар ва бошқа миллатлар пайдо бўлди. Улар яшайдиган жой Доғистон дейилди. Одамлар қўйларини, сигирларини, отларини алоҳида сақлай бошлашди. Айтишларича, отнинг одам бўлишига сзгина қолган».

Оллоҳнинг элчиси! Нега тоғларда кўтарилган қор бўронидан чўчидинг? Нега хуржунингдаги тилларни тўкиб ташладинг? Нималар қилиб қўйдинг? Ахир, урф-одатлари, турмуш тарзи бир хил бўлган одамлар тил туфайли бўлиниб кетишди, бир-бирларининг гапларини тушунмайдиган бўлишди.

На илож, шунисига ҳам шукур! Дунёда ёмон тил бўлмайди. Тушунмовчиларга келсак, уларни ўзимиз бартараф этамиз. Бир-биримизнинг қалбимизга йўл топамиз. Шундай ишлар қиламизки, ҳар хил тиллар бизни ажрата олмайди, аксинча, бизни тобора яқинлаштиради.

Кейин ўрта осиеликлар, араблар, форслар келишди, улар ўзларининг тилларини сингдиришмоқчи бўлишди. Улар қанча силкиламасин дарахтларимиздаги новдалар узилмади, ғазабдан титраётган қўлларимиздан қилич тушиб кетмади.

«Она тупроғимизни асрагандай тилни ҳам асраш керак», – деди Шомил.

«Сўз ҳам бир ўк, уни беҳудага сарф қилманглар», – дея қўшиб қўйди Ҳожимурод.

«Отадан ўғилга қоладиган мерос: уй, дала, қилич, пандур. Аммо аждодлар кетар эканлар, авлодларига аввало тилни мерос қилиб қолдиради. Кимнинг тили бўлса, уй ҳам қуради, даласини ҳам шудгор қилади, қиличини ҳам қайрайди, пандурини ҳам созлайди ва унда қуй ҳам чалади», – дер эди отам.

Она тилим! Сен мендан розимисан, билмадим. Аммо мен сен билан фахрланаман. Булоқ суви ернинг зулмат қаъридан қуёшга, яшил майсазорларга интилган каби юрагимдаги сўзлар она тилимда ёруғ оламга чиқишга интилади. Лабларим пичирлайди. Лабларимнинг пичирлашини ўзимгина эшитаман, лекин у тор тоғ дарасида ўзига йўл излаётган дарё каби ташқарига отилади. Мен сувнинг овозини ёқтираман. Пўлат жарангини ҳам ёқтираман, айникса, қинлардан чиққан икки ханжар бир-бирига уриштирилганда тараладиган овоз нақадар ёқимли! Ана шундай ёқимли овозлар бор тилимизда. Яна мен пичирлаб айтиладиган севги изҳорини тинглашни хуш кўраман.

Она тилим! Сени ҳамма тушунадиган қилиш мен учун оғир масала. Сенинг сўзларингда шундай оҳанглар борки, уларни аварлик бўлмаган кишининг талаффуз қилиши қийин. Аммо уларни ифода этаётганлар қандай маза қилишади. Масалан, ўнгача санокни олайлик: цо, кінго, льябіо, ункъго, шуго, анлъаго, минъго, ичїго, анціго. Агар мен авар тилида ўнгача тўғри санайдиган одамни учратсам, буни

мардлик хисоблайман. Гўё у бир қўлида тош кўтариб кенг дарёдан сузиб ўтаётган одамга ўхшайди. Чунки аварчада ўнгача санашни билсанг, кўп нарсани эплайсан. худди сузишга ўрганган одамсан. Қани дадил бўл, олға суз.

Ўзга миллат кишиларидан ранжимасак бўлади. Ҳатто авар болаларидан «Къода гьоркъ къверкъ къвакъвадана» сўзларини уч марта тез айтишини сўраб кўринг. Бунинг маъноси: «Кўприк остида курбақа вакиллайди». Ўзи тўрттагина сўз. Лекин биз овулдаги болалар билан кун бўйи шу сўзларни тўғри талаффуз қилиб тез айтишни машқ қилганмиз.

Абутолиб авар тилини биларди. У ўғлини бизнинг Цада овулига жўнатиб, авар тилини ўрганиб қайтишни тайинлади. Ўғли қайтиб келганда, Абутолиб ундан сўради:

– Эшак миниб айландингми?

– Айландим.

– Аварчада ўнгача санашни биласанми?

– Биламан.

– Унда уч марта «Къода гьоркъ къверкъ къвакъвадана» деб тез айт.

– Буни айтишдан кўра, тирсакни тишлаш осонроқ.

Қоялар билан ўралган овулларимизнинг тили шунақа. Бизнинг талаффузимиз сўзларимиз жарангини, илмий тил билан айтганда бўғиз ва нафас товушларимизни ифодалайдиган ҳарфлар бирон алифбода йўқ. Шу боис кирилл алифбоси асосиде бизнинг ёзувимизни яратиш вақтида товушларни ифодалаш учун ҳарфлар ёнига кўшимча белгилар қўйилган. Айниқса, бу ундош ҳарфларга тегишли. Мана улардан айримлари: гъ, хivі, чi, хг, хъ, цii, къ, къ, лъ, лълъ.

Шу боис авар тилидан рус тилига ўгирилиб босиб чиқарилган китоб юпқароқ бўлади. Уни уч ой рўза тутган тоғлик мусулмонга ўхшатиш мумкин.

Шомилдан кимдир сўрабди:

– Доғистонга бунча кўп миллат нимага керак?

– Агар бирор миллат бошига кулфат тушса, бошқа миллатлар келиб қўллаб-қувватлаши учун, агар бирор миллат қўшиқ бошласа, бошқа миллатлар келиб жўр бўлиши учун.

– Нима деб ўйлайсиз, – деб сўрашди мендан, – ҳамма бир миллатни қўллаш учун ёрдамга келганми?

– Шундай бўлган. Ҳеч бир миллат воқеаларни кузатиб чеккада жим томоша қилмаган.

– Қўшиқларни ҳам жўровозликда яхши айтишганми?

– Ҳа, яхши айтишган. Чунки бизнинг Ватанимиз битта.

Тароналар кўп, лекин улар битта қўшиқда бирлашади. Тиллар ўртасида баъзи бир чегаралар бордир, лекин юракларимиз ўртасида чегара йўқ. Одамларимизнинг алоҳида-алоҳида қаҳрамонликлари, охир-окибат, яхлит битта қаҳрамонлик – Доғистон бўлиб юксалган.

– Барибир турли миллатлар ўртасида қандайдир фарқлар бордир. Улар нима-лардан иборат?

– Бу саволга жавоб бериш жудаям қийин.

Биздаги миллатлар ҳақида гап кетганда айримлар шундай дейишади: бирлари жанг қилиш учун, иккинчилари қурол яшаш учун, учинчилари чорвадорлик учун, тўртинчилари дехқончилик учун, бешинчилари боғдорчилик учун яралган... Бу гаплар қурук гап эмас. Ҳар бир халқнинг ўз жангчилари, ўз чўпонлари, ўз темирчилари, ўз боғбонлари бор. Ҳар бир халқ ўзининг усталари, кўшиқчилари, қахрамонлари билан фахрланади.

Аварликларнинг машҳур жангчилари Шомил ва Ҳожимурод, шоирлари Ҳамзат ва Маҳмуд, озодлик курашчилари Маҳач ва Ҳизроев, уруш қахрамонлари Магомед Гаджиев ва Саид Алиев.

Даргинларда: Батирай, Багатиров, Аҳмед Мунги, Рабадан Нуров, Қора Қораев.

Лезгинларда: Сулаймон, Эмин, Тагир, Агаснев, Эмиров.

Кўмикларда: Ирчи Казак, Алим пошо, Уллубий, Султон Саид, Зайнулобид, Ботирмирзаев, Нухай.

Лакларда: Гарун Саидов, Саид Габнев, Эфенди Капиев, Сурхай ва менинг дўстим Абутолиб.

Биздаги кўплаб миллатлар орасидан биринчи бўлиб хаёлимга келганларининг на ёздим. Ҳар бир миллатдан хаёлимга биринчи бўлиб келган машҳур кишиларнинг на қайд этдим. Ҳолбуки, Доғистонда миллатлар ҳам, уларнинг машҳур кишилари ҳам кўп. Хуллас, қадим заминимизда яшаб ўтган машҳур жангчиларни, шоирларни, усталарни, ҳозирги кунимиз қахрамонларини санайверсам тамом бўлмайди.

Баъзан миллат ҳақида гап кетганда, улар энгил табиатли, сал телбарок, ўғри ёки ёлғончилар деб қолишади. Бу ўша миллатга нисбатан тухматдан бошқа нарса эмас.

Ҳар бир миллатда олийжаноб ва пасткашлар, гўзал ва бадбашаралар бор, ўғриларни ҳам, тухматчиларни ҳам учратиш мумкин. Аммо улар бутун миллат киффасини белгиламайди, улар шу миллатдаги бегона ўтлар.

Бир танишим шундай деганди:

– Мен бир кўришдаёқ одамнинг қайси миллатга мансублигини айтиб бера оламан.

– Қандай қилиб?

– Жуда оддий. Доғистондаги бир миллат вакиллари (номини айтмаганим маъқул) Маҳачқалъа га қелишлари билан ресторанлар қаерда эканлигини аниқлайди ва гўзал қизлар билан танишишга ҳаракат қилади. Улардан уч киши тўпланса шовқини ҳамма ёқни тутати. Бошқа миллатнинг кишилари (уларнинг номини ҳам айтмаймиз) шаҳарга қелишлари билан кинога, театрга, концертга ошиқишади. Улардан уч кишиси оркестр, беш кишиси кўшиқ ва рақс ансамбли. Учтинчилари кутубхоналарга боришиб, тезроқ институтга кириш, диссертацияни ёклаш пайида

бўлишади. Уларнинг уч кишиси илмий кенгаш, беш кишиси Фанлар академиясининг филиали. Тўртинчилари (уларнинг ҳам миллатини айтмаймиз) машина сотиб олишни, такси шофёри бўлишни ўйлайди. Хеч бўлмаса ДАНга жойлашишга уринади. Уларнинг уч кишиси автокорхона, беш кишиси такси парки. Бешинчилари (келинг, уларнинг ҳам миллатини айтмайлик) бирор савдо шохобчаси, оморхона, ошхона, дўкандан иш излайди. Уларнинг уч кишиси универсал магазин. беш кишиси савдо комбинати.

У бу гапларни ҳазил учун айтарди. Чунки дунёдаги барча миллатдаги эркаклар гўзал киз билан танишишни ва у билан ресторанда ўтиришни истайди.

Ҳар бир миллатнинг ўз театри, ўз ракси, ўз қўшиғи бор. Шунингдек, барча миллат ракс ва қўшиқларини ижро этувчи «Лезгинка» ансамблимиз ҳам фаолият кўрсатади. Ҳар бир миллатдан «Волга» машинасини сотиб олишни, магазинда ишлашни хоҳловчиларни топса бўлади. Демак, булар миллат қиёфасини белгиловчи омиллар эмас. Абутолиб бир иллат ҳақида гапирди, у илгари Доғистонда сира учрамасди. Бу иллат – пиёнисталик.

Абутолиб шундай деганди: «Илгари овулимизда битта арокхўр бўларди ва у шу қилиғи билан ён-атрофдагиларга ҳам отнинг қашқасидай таникли эди. Энди овулимизда битта ичкилик ичмайдиган одам бор. Худди мўъжизани кўришга кеч қолади-гандай ён-атрофимиздаги одамлар уни кўришга келишяпти».

Бу мавзуда Абутолиб жуда кўп ҳикоялар айтиб берди. Агар унинг ҳамма айтганларини қоғозга туширсак, нима ҳақда суҳбатлашаётганимизни унутиб қўйишимиз ҳеч гапмас. Биз Доғистондаги миллатларни қайси белгиларига қараб ажратиш мумкин деган мавзуда фикр юритаётгандик. Эҳтимол, кийган кийимига қараб? Бўркининг кўриниши ва унинг кийилишига қараш керакдир? Аммо ҳозир ҳамма бир хил пиджак, шим, ботинка, фуражка ёки шляпа кийишади. Демак, бир миллатни бошқа миллатдан кескин ажратиш турадиган нарса, бу – тили. Шуниси қизиқки, лезгин ёки тат, даргин ёки авар рус тилида гапиришса ҳам ҳарфларга урғу беришига, тўғрироғи, рус тилини бузиб талаффуз қилишига қараб, қўмикни лакдан, лезгинни қўмикдан ажратиш мумкин.

Масалан, аварлар «с» ҳарфи билан бошланувчи русча сўзларнинг олдига «и» товушини қўшиб талаффуз қилишади. Яъни, «истакан» (стакан), «Истальский» (Стальский) ва хоказо.

Шунингдек, аварлар сўз ўртасида «и» ҳарфи бўлса, уни талаффузда тушириб қолдиради. Яъни, «Сибирь» сўзини «Сбирь», «белиберда» сўзини «белберда» дейишади. «Т» товушидан кейин эса, нафас олиб талаффузни давом эттирамиз. Яъни, «Товар» сўзини «Тювар» деб чўзиб айтамыз.

Даргинлар «о» ва «ю» ҳарфларини «у» тарзида талаффуз қилишади: «пучта» (почта), «лубовь» (любовь). Улар сўзнинг охирида «й» ҳарфи келса, талаффузда тушириб қолдиришади: «Стальски» (Стальский).

Лаклар «х» ҳарфини «хъ» деб юмшоқ талаффуз қилишади: «хъудожник» (художник). Масалан, Абутолиб шундай дейди: «Хъапалиев Хъузунгай приехъал».

Хуллас, бирлари ундош ҳарфларни чўзиброк айтса, иккинчилари қисқарок талаффуз қилишади ёки умуман тушириб қолдиришади. Кўпчилик оғзаки нутқда «ф» ўрнига «п» дейишади.

Бир куни биз Абутолиб олдида тилларимиз ҳақида гаплашаётгандик. Менинг суҳбатдошим ҳар бир тилнинг талаффузини тақлид қилиб кўрсатаётганди. Аввалига Абутолиб индамай эшитди, кейин суҳбатимизни кескин тўхтатиб деди:

– Роса вайсадинг, энди жим ўтир. Мен гапирай, сен эшит. Бир одамнинг камчилигини айтиб бутун миллатни айблаб бўлмайди. Ўрмон битта дарахтдан иборат эмас. Ҳатто учта дарахт, юзта дарахт бор жой ҳам ўрмон аталмайди. Бизнинг тилларимиз масаласи – бу жуда мураккаб масала. Бу мисоли ҳўл арқондаги тугунлар. Бир вақтлар бу масалага жўн ечим топмоқчи бўлишган: бизда бундай масала йўқ дейишган, унга тегинишмаган, у ҳақда гапиришмаган. Аммо бу масала бўлган. Миллатлар ўртасига нифок солган, одамлар кўлига қилич тутқизган. Шундай экан бу масалага юзаки эмас, жуда теран ўйлаб ёндашиш керак.

Шу ўринда Маҳачқалъа да бўлиб ўтган матбуот анжумани ёдимга тушади. Йигирма тўққиз давлатдан келган ўттиз саккиз нафар мухбир Москвада расман рўйхатдан ўтиб, Доғистонга ташриф буюришди. Аввал улар овулларда бўлишди, тоғлик кишилар билан учрашишди, таржимонлар ёрдамида улар билан суҳбатлашишди. Кейин матбуот анжуманига тўпланишди. Фотоаппаратлар чироқлари ялтиллади. Телекамералар у ёқ-бу ёққа сурилди. Мухбирлар ручка-қаламларини олишиб, олдиларига оппоқ қоғоз ё дафтарларини кўйишди.

Биз минбардаги узун стол ёнига қаторлашиб ўтирдик. Ичимиздаги ёши улуғимиз Абутолиб эди ва унга матбуот анжуманини очиш топширилди. Абутолиб ўрнидан туриб деди:

– Хонимлар ва жаноблар, ўртоқлар! (Биз матбуот анжуманини шундай сўзлар билан очиш кераклигини ўргатгандик. Кейин у ўзи хоҳлагандай гапирди). Келинглари, танишиб олайлик. Мана бизнинг уйимиз. Мана бизнинг ўзимиз. Мана бизнинг таникли шоирларимиз...

Абутолиб девордаги портретларга ишора қилди. Меҳмонлар Батирай, Казак, Маҳмуд, Сулаймон, Ҳамзат, Эфенди портретларига назар ташлади.

Бу вақтда Абутолиб ҳар бир шоирнинг исм-шарифини айтиб, қайси миллатга мансублиги, қайси тилда ёзганлиги, қандай мавзуларда ижод қилгани ва қандай асарлари билан халқ эътиборини қозонгани тўғрисида қисқача сўзлаб берди. Навбат ўзининг портретига келганда, Абутолиб ўша оҳангда давом эттирди:

– Бу мен. Сиз портретлар орасидан келиб стол атрофидаги даврага қўшилибди деб ўйламанг. Аксинча, мен стол атрофидаги даврадан чиқиб портретлар орасидан жой олганман.

Шундан кейин Абутолиб стол атрофида ўтирган шоир ёзувчиларни таништирди ва кўшимча қилди:

– Уларнинг портретлари ҳам шу деворга ярашиб турган бўларди. Танишинг: Аҳмедхон Абубакр – кубачинлик сўз заргари, Доғистон халқ ёзувчиси.

– Мусо ва Фазу. Эр ва хотин. Бир оилада икки ёзувчи, икки романчи, икки шоир, икки драматург. Баъзан ҳамкорликда, кўпинча алоҳида-алоҳида ёзишади.

Мутолиб Митаров – аварлар куёви, табасаран шоири.

Шох Эмир Муродов —«тинчлик кабутари», лезгин шоири, кўпроқ кабутарлар ҳақида ёзади.

Жамидин – бизнинг хажвчимиз, бизнинг Марк Твенимиз, бизнинг Адабиёт жамғармамиз.

Анвар – Доғистон халқ шоири, беш тилда чиқадиган адабий баёз бош муҳаррири.

Трунов – Доғистонда яшаб ижод қилаётган рус ёзувчиси.

Хизил Авшалумов – тат ёзувчиси, ўз она тили ва рус тилида ижод қилади.

Доғистонлик шоир-ёзувчиларни таништирар экан, Абутолиб яна Бадавий, Сулаймон, Саша Грач, Ибрагим, Алиризо, Мажид, Ашуг Ратульскийнинг ўрнидан туришини сўради. Кейин адабий альманахлар муҳаррирларини таништирди ва деди:

– Меҳмондорчилик таомилимизга биноан биз ҳеч қачон меҳмонларимизнинг исм-шарифини сўрамаймиз...

Меҳмон мухбирлар навбатма-навбат туришиб ўзларини таништиришди: қайси давлатдан, қайси газета-журналдан келганликларини айтишди.

Шундан кейин барча матбуот анжуманларида бўлгани каби савол-жавоб бошланди.

САВОЛ: Сизда жуда кўп миллат ва тил бор экан. Худди қадимий Бобил бозорларига ўхшаш ҳолат дейиш мумкин. Қандай қилиб бир-бирларингизни тушунасизлар?

АБУТОЛИБ ЖАВОБ ҚАЙТАРДИ: Тилимиздаги сўзлар ҳар хил, лекин шу сўзларни айтаётган оғзимиздаги тиллар бир хил. (Кўлини юраги устига қўйди) Бу ҳаммасини яхши тушунади. (Кўли билан қулоғини ушлади) Фақат булар ёмон эшитилади.

САВОЛ: Мен Болгария газетаси мухбириман. Айтинг-чи, Доғистондаги тиллар ўртасида рус ва болгар тиллари каби қандайдир ўхшашликлар борми?

АБУТОЛИБ: Болгар ва рус тиллари – туғишган ака-ука. Бизнинг тилларимиз тўрт авлод нарисидаги қариндош. Бир хил сўзларимиз кам учрайди. Ёзувчилар ўртасида гуруҳлар бордир, лекин тиллар ўртасида гуруҳбозлик йўқ. Ҳар бири алоҳида-алоҳида.

САВОЛ: Сиздаги тиллар қайси бошқа тилларга ўхшаш, қайси тиллар гуруҳига киради?

АБУТОЛИБ: Татлар айтишади, улар тожик тилини тушунишади ва Ҳофиз ғазалларини бемалол ўқишади. Мен улардан сўрайман, агар сиз Саъдий ва Хайёмни тушунар экансизлар, нега уларга ўхшаб ёзмаяписизлар?

Илгари совчилар келишганда, куёвни шундай макташарди: «У қўмиқ тилини билади». Бу куёв бўлмиш ҳамма нарсани билади, кизингизни унга берсангиз куйиб қолмайсиз деган маънони англатарди. Чиндан ҳам қўмиқ тилини билган одам турк, озарбайжон, татар, болқор, ўзбек, козоқ, қирғиз, бошқирд ва шу гуруҳдаги бошқа тилларни тушунади. Таржимасиз Нозим Ҳикмат, Қайсин Қулиев, Мустай Карим шеърларини тушуна олади.

Аммо менинг она тилим ҳақида бундай дейиш мумкин эмас. Лак тили хусусиятларини узоқ йиллар ўрганиб докторлик диссертацияси ёқлаган олимнинг ҳулосалари фикримни тасдиқлайди. Бир вақтлар таниқли лак фарзанди бутун дунёни кезиб чиқиб, охири Эфиопияда тўхтади ва шу мамлакатда вазир лавозимига кўтарилди. Унинг таъкидлашича, сафарда юрган вақтида дунёнинг ҳеч жойида лак тилига ўхшайдиган тилни учратмаган.

УМАР ҲОЖИ: Бизнинг авар тили ҳам бошқа тилларга ўхшамайди.

АБУТОЛИБ: Даргин, лезгин, табасаран тилларига ўхшайдиган тилларни ҳам айтиш кийин.

САВОЛ: Сиз ўзингиз бир-бирига ўхшамайдиган тилларни қандай ўргангансиз?

АБУТОЛИБ: Ўз вақтида Доғистон овуллари бўйлаб кезишга мажбур бўлганман. Одамларга қўшиқ тинглаш, менга эса нон топиш керак эди. Ўзга овулга қадам қўйганимда, уларнинг тилини билмасанг, хатто итлари ҳам сенга каттиқроқ хуради. Ҳаётини эҳтиёж Доғистон тилларини ўрганишимга сабабчи бўлган.

САВОЛ: Барибир илтимос килардим, Доғистон тилларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларига батафсил тўхталсангиз. Нима учун Доғистонда шунча кўп тил бор?

АБУТОЛИБ: Тилларимизнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари тўғрисида жуда кўп китоб ёзилган. Мен олим эмасман, тиллар пайдо бўлишини ўзим тушунганимча айтиб бераман. Мана биз шу жойда бирга ўтирибмиз. Айримларимиз тоғда, бошқаларимиз текисликда туғилиб вояга етганмиз. Биримиз совуқроқ жойда, иккинчимиз иссиқроқ маконда, учинчимиз дарё қирғоғида, тўртинчимиз денгиз соҳилида. Айримларимиз ҳўкиз бор, дала йўқ жойда, бошқаларимиз дала бор, ҳўкиз йўқ жойда яшаганмиз. Айримларимиз олов бор, сув йўқ жойда, бошқаларимиз сув бор, олов йўқ жойда. Бир жойда гўшт, бир жойда ғалла, бир жойда мева бор. Пишлоқ сақланган жойларда каламушлар, қўйлар ўтлатиладиган яйловларда бўрилар пайдо бўлади. Бундан ташқари, тарихимизда бўлган урушлар, ҳар хил қўшниларимиз, географик жойлашув, табиат ҳам ўз таъсирини ўтказган.

«Табиат» сўзи бизда икки маънони англатади. Биринчи маъноси – ер, сув, майса, дарахт, тоғлар. Иккинчи маъноси – инсоннинг феъл-атвори. Ҳар бир жойнинг табиати ўзига хос номларни, урф-одатларни, тартиб-қоидаларни вужудга келтиради.

Ҳар хил жойдаги одамлар уйларини ҳар хил қуришади, бўрқларини ҳар хил қийишади. Беланчаклар бошида ҳар хил алла айтилади. Маҳмуд икки торли пандур

чалиб қўшиқ айтган. Ирчи Казакнинг пандурида учта тор бор эди. Сулаймон Стальский қўшиқларини тор жўрлигида ижро этган. Кимнингдир созидаги тор эчкининг ичагидан, бошқасининг созидаги тор металдан қилинган.

Халқлар кўп, ҳар бирининг ўз одати бор. Чақалоқ туғилганда битта халқда чўқинтирилади, бошқасида суннат қилинади, учинчисида туғилгани тўғрисида гувоҳнома олинади. Бола улғайган сайин бошқа одатларга амал қила бошлайди. Ўғилга қизни унаштириб келишади. Дарвоқе, бу ҳам одат. Айтмоқчиманки, одам турмуш кургандан кейин одатларнинг навбатдаги босқичига қадам қўяди. Доғистондаги тўйларнинг расм-русумлари тўғрисида айтадиган бўлсам гапим тугамайди. Агар бунга ким қизикса, унга «Доғистон халқларининг расм-русумлари» деган китоб совға қиламиз.

САВОЛ: Урф-одатлар, тилларингиз ҳар хил бўлса, унда сизларни нима бирлаштиради?

АБУТОЛИБ: Доғистон!

САВОЛ: Доғистон... Бизга айтишларича, бу сўз «Тоғлар мамлакати» деган маънони англатар экан. Демак, Доғистон географик жойнинг номи, холос.

АБУТОЛИБ: Бу жой номигина эмас, бу – Ватан, бу – Республика номи! Бу сўз тоғларда яшаётганлар учун ҳам, водийда истикомат қилаётганлар учун ҳам бирдай азиз. Доғистоннинг ўз кийёфаси, ўз мақсади, ўз орзуси бор. Унинг кучоғида яшаётган халқларнинг тарихи, тақдири, муаммолари, байрамлари битта. Ахир, битта бармоқдаги оғрик бошқаларига сезилмайдими? Бизнинг умумий сўзларимиз ҳам бор: Маҳачқалъа, Доғистон, Россия... Бу сўзларни таржима қилишмаса ҳам ҳамма тушунади. Бизда шоир-ёзувчилар кўп, ҳар хил баҳслар ҳам бўлиб туради. Лекин юкоридаги учта сўз бўйича бизда ҳеч қачон баҳс бўлмаган. Сизга тушунтира олдим деб ўйлайман.

САВОЛ: Бу бизга тушунарли. Мен бир нарсани сўрамоқчи эдим. Бугун битта газетада Адалло Алиевнинг шеърини ўқидим. Уни рус тилига Анатолий Заяц таржима қилибди. Шеърнинг тагига «Доғистон тилидан таржима қилинди», деб ёзилибди. Бу қандай тил?

АБУТОЛИБ: Бундай тилни мен ҳам билмайман. Кеча Адалло Алиев билан учрашгандик, суҳбатлашдик. У авар эди. Бир кечада нима бўлганидан беҳабарман. Аммо сиз хавотир олманг, бу газетачиларнинг оддий хатоси.

САВОЛ: Бизнинг Америкада ҳам кўп миллатлар яшайди ва уларнинг тиллари ҳам ҳар хил. Аммо давлат тили сифатида инглиз тили қабул қилинган. Шу тилда ҳужжатлар тўлдирилади, иш юритилади. Сизда қайси тил асосий ҳисобланади?

АБУТОЛИБ: Ҳар бир одам учун асосий тил она тилидир. Кимки ўз тоғларини севмаса, ўзгаларнинг текисликларини сева олмайди. Ўз уйдан бахтини топмаган одам уни кўчадан изласа овора бўлади. Ким ўз онасининг юзига тупурса, ўзга аёлларнинг ҳам юзига тупуради. Дўстларнинг қўлини қисганда, қилични маҳкам тутганда қўлдаги барча бармоқлар асосий ҳисобланади.

САВОЛ: Мен Мутолиб Митаровнинг достонини ўқигандим. У бу асарда мен авар ҳам, тат ҳам, табасаран ҳам эмасман, мен доғистонликман дея таъкидлабди. Сиз бунга нима дейсиз?

АБУТОЛИБ(нигоҳ ташлаб Митаровни излади): Митаров эшитяпсанми? Сенинг авар ҳам, кўмик ҳам, тат ҳам, нўғой ҳам, лезгин ҳам эмаслигингни олдиндан билман. Аммо сенинг табасаран эмаслигингни биринчи марта эшитяпман. Унда сен кимсан? Балки эртага мен Мутолиб ҳам, Митаров ҳам эмасман деб ёзарсан. Масалан, мен Абутолиб Ғафуровман, биринчи навбатда лакман, иккинчидан доғистонликман, учинчидан шу мамлакат шоириман. Буни тескарисига ҳам айтишим мумкин: биринчидан, шу мамлакат шоириман, иккинчидан, Доғистонда яшайман, учинчидан, миллатим лак ва лак тилида ижод қиламан. Мен булардан ўзимни айро тасаввур қила олмайман. Булар менинг бебаҳо бойлигим. Буларнинг ҳеч қайсисидан ҳеч қачон тонмайман. Аксинча, улар учун оловга ҳам тик боришга тайёрман.

САВОЛ: Менинг қўлимдаги тиббиёт фанлари номзоди Аликишиевнинг китоби. Номи —«Доғистондаги узок умгузаронлик». У китобида юз ёшдан ошган одамлар тўғрисида ёзиб, Доғистон узок умр кўриш бўйича дунёда етакчи ўринни эгаллаши таъкидланган. Кейин эса миллатлар куда-андачилик орқали тобора яқинлашиб бораётгани, бу кетишда яқин келажакда Доғистонда ягона миллат вужудга келади деб фараз қилинади. Йиллар ўтиб авар ҳам, даргин ҳам, нўғой ҳам ўзини доғистонлик ҳисоблайди ва паспортида шундай деб ёздиради каби фикрлар билдирилади. Бошқа бир олимнингизнинг мақоласини ўқигандим. Унда адабиёт миллатлар ўртасидаги чегаралардан ўтиб, Доғистон умумий адабиётига айланаётганлиги ёзилган. Фан номзодлари ва докторлари бу масалада ёзишаётган экан, демак бу масала теран ёндашишни тақозо этади.

АБУТОЛИБ: Аликишиевни яхши билман. У бизнинг туманимизда туғилган. Чиндан ҳам у кўплаб оксоколларимиз хузурларида бўлиб, ҳаёт йўлларини ёзиб олган. Аммо ҳамма миллатлардан битта миллат пайдо бўлади деган гапни, ишончим қомил, ҳурматли оксоколларимиздан ҳеч қайсиси унга айтмаган. Бу фикр унинг ўзидан чиққан. Мен бундай «мичурин»ларни кўп кўрганман, улар куёнлар устида тажриба ўтказишгандай ўз «лаборатория»ларида ҳар хил тилларни чатиштириб гибрид ҳосил қилишмоқчи бўлишади. Улар еттита миллий театрни қўшиб, битта театр қилишга уринишганди. Бешта тилда чиқиб турган газетани битта қилишга ҳам уриниб кўришганди. Ёзувчилар уюшмамиздаги миллий секцияларни қўшиб юборишни исташганди. Ҳолбуки, бу сершоҳ дарахтнинг новдаларини қирқиб ташлаб ҳақат поясини қолдиришдай бир ишдир.

САВОЛ: Мен Ҳиндистон газетасининг мухбириман. Бизнинг Ҳиндистонда ҳам тиллар кўп: ҳинд, урду, бенгал... Айрим миллатлар ўз она тилининг давлат тили бўлишини исташди. Натижада, қанча бахслар, тўқнашувлар юз берди. Сизда шунга ўхшаш воқеалар рўй берганми?

АБУТОЛИБ: Бизда шунга ўхшаш воқеа икки бола ўртасида бўлган. Икки бола – авар ва қўмик битта эшакка мингашиб йўлга чиқишади. Йўлда авар бола «Хиа! Хиа! Хиама!» деб айтса, қўмик бола «Эш! Эш! Эшек!» деб айтади. Ҳолбуки, иккаласи ҳам «Эшак» дейишган. Аммо болалар тортишиб қолишади, бир-бирини силтаб эшакдан қулаб тушишади, авар бола хиямасиз, қўмик бола эшексиз қолади. Менимча, бу болаларга хос баҳслар. Биз тилларимизнинг бир-бирига тишини қайрайдиган бўриларга айлантирмоқчи эмасмиз. Бизда шундай ажойиб нақл бор: «Уйдаги аҳмок кўшнилар билан алокани бузади, овулдаги аҳмок овуллар ўртасига раҳна солади, миллат ичидаги аҳмок бошқа мамлакатлар тинчлигини бузади». Ким бошқа тил тўғрисида ёмон гап айтса, бизда уни одам каторига қўшишмайди.

САВОЛ: Демак, сиз бу масалада бизда ҳеч қандай баҳс, тушунмовчиликлар бўлмаган демокчимисиз?

АБУТОЛИБ: Баҳслар бўлган. Лекин улар жиддий тус олиб, кимнингдир ё бирон тилнинг шаънига тегмаган. Майли, ким қандай тилда хоҳласа ўша тилда гапирсин. Ёзсин, ўқисин ва куйласин. Қайсидир тилнинг яхши ё ёмонлигини, тўғри ё нотўғрилигини, гўзал ё ёқимсизлигини исботлаб баҳслашиш мумкин. Лекин бутун бир миллат ёмон, ёқимсиз бўлиши мумкинми? Агар шундай баҳс бошланса, билиб қўйинглари, бундай баҳсда ғолиб ҳам, мағлуб ҳам бўлмайди.

САВОЛ: Доғистонда битта миллат ва битта тил бўлгани яхши эмасми?

АБУТОЛИБ: «О, бизда битта тил бўлсайди», деб кўплар гапиришади. Оқсоқ Ражбадин кўкқисдан Грузия томонга йўлини бурганда, шоҳ Ирақлийга шундай деган экан: «Биз бир-биримизни тушунмаганимиз учун бу бало бошимизга тушди». Ҳожимурод Хайдак ва Табасарандан имомга шундай мактуб ёзган: «Биз бир-биримизни тушунмадик».

Албатта, одамлар бир-бирларини биринчи сўзданоқ тушунгани яхши. Шунда оз куч сарфлаб, кўп нарсаларга эришган бўларди. Аммо оилада кўп бола бўлишининг ёмон томони йўқ. Ота-она борки, ҳар бир боласига бирдай ғамхўрлик кўрсатади. Кўп болали ота-оналар кейинчалик бундан афсусланиши деярли учрамайди.

Айримлар айтишади: «Дарбанддан нарида бизнинг тилимиз кимга керак? Барибир тушунишмайди».

Бошқалари айтишади: «Бизнинг тилимиз Аракин доводидан ўтгандан кейин ҳеч нарсага ярамайди».

Учинчилар нолишади: «Бизнинг қўшиқларимиз денгизгача ҳам учиб бора олмайди».

Аммо улар ўз она тилларини архивга топширишга шошилишмаяптими?!

САВОЛ: Сиз консолидация ҳақида нима дейсиз?

АБУТОЛИБ: Бир-бирини билмайдиган, бегона миллатлар учун консолидация керак. Аммо ака-ука миллатларга консолидациянинг ҳожати йўқ.

САВОЛ: Бирок, ака-укалар гаплашиши учун битта тил керак.

АБУТОЛИБ: Бундай тил бизда бор.

САВОЛ: Қайси тил?

АБУТОЛИБ: Сиз билан гаплашиб турган рус тили. Уни авар ҳам, даргин ҳам, лезгин ҳам, кўмик ҳам, лак ҳам, тат ҳам, хуллас, ҳамма-ҳамма билади. (У кўли билан Пушкин, Лермонтов портретларини кўрсатди) Уларни биз яхши тушунамиз.

САВОЛ: Мен Расул Ҳамзатовнинг икки жилдлик китобини ўқиб чиқдим. У биринчи жилддаги «Она тилим» шеърида авар тилини шарафлаган. Иккинчи жилддаги шундай сарлавҳали шеърида эса рус тилини шарафлаган. Нахотки, бир вақтнинг ўзиде иккита отга миниш мумкин бўлса? Биз қайси Ҳамзатовга ишонайлик? Биринчи жилддаги Ҳамзатовгами ёки иккинчи жилддагигами?

АБУТОЛИБ: Бу саволга Расулнинг ўзи жавоб беради.

РАСУЛ: Мен ҳам бир вақтнинг ўзиде икки отга ўтириш мумкин эмаслигини биламан. Аммо икки отни битта аравага кўшиш мумкин. Майли, икки от – икки тил Доғистонни олдинга қийналмай тортсин. Улардан бири рус тили, иккинчиси бизнинг тил: аварлар учун авар, лаклар учун лак тили. Мен учун она тилим азиз. Менга иккинчи она тилим ҳам азиз, чунки у мени шу тоғ сўкмоқларидан кенг дунёга олиб чиқди. Азиз нарсани азиз дейман, бошқача айта олмайман.

САВОЛ: Мен Расул Ҳамзатовдан яна бир нарсани сўрамоқчи эдим. Битта шеърингизда шундай ёзгансиз: «Эртан она тилим йўқолса агар, мен бугун тайёрман бўлишга қурбон». Аммо сизнинг халқингизда шундай нақл бор: «Катта одам келганда, кичик ўрнидан туриши керак». Мана рус тили келди. Махаллий тиллар ўрнидан туриб, унга жой бериши керак эмасми? Сизнинг таъбирингиз билан айтганда, бошга иккита бўрк кийиб бўлмайди. Ёки лабга иккита сигарета кистириш шарт эмас.

РАСУЛ: Тилга бўркни ҳам, сигаретани ҳам киёслаб бўлмайди. Тил ҳеч қачон бошқа тилга душманлик қилмайди. Қўшиқ кўшиқни ўлдирмайди. Доғистонга Пушкин кириб келгани учун Махмуд Ватанидан бош олиб кетмайди. Лермонтов Батирайнинг ўрнини эгаллаш учун кириб келмайди. Агар кадрдон дўстинг қўлингни каттик қисиб қўйса бу билан қўлинг йўқ бўлиб қолмайди. Бундан қўлинг исийди, чидамлироқ бўлади. Тил сигарета эмас, умр чироғи. Менинг иккита чироғим бор. Бири отам уйида йўлимни ёритди. Уни йўлларда адашиб қолмаслигим учун онам ёккан. Агар бу чирок ўчса, менинг хаёт чироғим ҳам ўчади. Жисман ўлмаган тақдиримда ҳам бошимни қора зулмат қоплайди. Иккинчи чирокни кенг дунё йўлларида адашиб қолмаслигим учун улкан мамлакат – Россия ёккан. Бу чироксиз умрим нурсиз бўлиб қоларди.

АБУТОЛИБ: Тошни ердан бир қўлда кўтарган осонми ёки икки қўлда?

САВОЛ: Барибир тоғлиқлар онаси чирок ёккан уйларини тарк этишиб текисликка кўчиб ўтишяпти-ку?

АБУТОЛИБ: Аммо улар кўчишганда ўз тили, ўз номини олиб кетишяпти. Бўркини ҳам олишни унутишмаяпти. Янги уйининг тоқчасида ўша чирок ёнапти.

САВОЛ: Янги жойда йигитлар кўпроқ бошқа миллат кизларига уйланишяпти. Улар уйда қайси тилда сўзлашишади? Кейинчалик уларнинг фарзандлари қайси тилда гаплашишади?

АБУТОЛИБ: Бизда шундай ҳикоят бор. Бошқа-бошқа миллатдан бўлган йигит-киз бир-бирини севиб қолишади, турмуш қуришга аҳд қилишади. Қиз шарт қўяди: «Агар мен учун юзта айтган ишимни қилсангиз, сизга турмушга чиқаман». Йигит қизнинг ҳушига келган ишларни бажара бошлайди. Қояга тирмашиб чиқишни айтди, қояга кўтарилди. Қоядан сакрашни айтди, қоядан сакради ва оёғини кайириб олди. Оксоқланмай юришни айтди, оксоқланмай юриди. Қиз яна дарёдан сузиб ўтаётганда хуржунини ҳўл қилмасликни, чопиб бораётган отни тўхтатишни, кейин асов отни тиззалатишни, ҳатто ўзининг кўкраги устига олма қўйиб, уни қилич билан чопиб бўлишни айтди. Хуллас, йигит қизнинг тўксон тўккиз шартини бажарди. Битта шарт қолди. Шунда киз ўзининг охириги шартини айтди: «Энди туккан онангни, ўз отангни, она тилингни унут». Йигит отига сакраб миниб, кетма-кет камчи босди ва қайтмас бўлиб кўздан йўқолди.

САВОЛ: Бу яхши эртак экан. Аслида, ҳаётда қандай бўлади?

АБУТОЛИБ: Ҳаётда йигит-киз бирга турмуш қураётган эканлар, зиммаларига кўп-лаб мажбуриятларни олишади. Аммо ҳеч бири бошқасидан она тилини унутишни талаб қилмайди. Аксинча, ҳар бири бошқасининг тилини мумкин қадар ўрганишга киришади.

Ҳаётда ўз она тилини ўрганмай вояга етаётган болаларни кўрсак, уларга танбех берамиз. Тез орада бундай болаларнинг ўзи ота-онасидан ўз тилини ўргатишмагани учун ранжиб юришади. Ота-оналар эса ўзларининг беғамликларидан пушаймон бўлишади.

Ҳаётда қандай бўлишини сўраяпсизми? Мана биз қаршингизда ўтирибмиз. (Қўллари билан ишора қилди.) Мана бизнинг шеърларимиз, ҳикояларимиз, киссаларимиз, китобларимиз. Мана бизнинг газета-журналларимиз. Улар ҳар хил тилда. Улар йил сайин кўпроқ нусхада чоп этиляпти. Улкан мамлакат тили она тилимизни истеъмолдан сиқиб чиқаргани йўқ. Аксинча, конун йўли билан ҳимоя қилади. Энди тилларимиз юлдузлар каби кенг осмонда чарақлаб турибди. «Юлдузлар юлдузларга қараб сўзлайди». Биз дунёни, дунё эса бизни кўрапти. Агар шундай бўлмаганда, сиз биз ҳақимизда ҳеч нарса билмасдингиз. Табиийки, бизнинг ҳаётимизга қизикмасдингиз, бу учрашувимиз ҳам бўлмасди. Мана бу бизнинг бугунги ҳаётимиз...

Саволлар – жавоблар, саволлар – жавоблар. Агар вақт белгиланмаганда, бу матбуот анжумани узоқ давом этган бўларди. Чунки ҳамма замонда, ҳамма халқда тил масаласи муҳокама қилинади ва бу масала муҳокамаси ҳеч қачон тугамаса керак.

– Матбуот анжумани бизнинг савол-жавоб ўйинларимизга ўхшаб кетар экан, бир томон факат савол беради, иккинчи томон факат жавоб қайтаради, – деди Абутолиб ўзига юклатилган ноодатий вазифани ниҳоясига етказгандан кейин.

Савол – ниманидир кўзлаб отилган ўк. Жавоб – нишонга теккан ўк.

Савол – жавоб. Сўрок белгиси, ундов белгиси. Савол – ўтмиш, жавоб – бугунги кун.

Қадим Доғистон тошда букчайиб ўтирган кампирга ўхшайди. Гўё у сўрок белгиси. Ҳозирги Доғистон ундов белгиси. У – қилич, кинидан чиқарилиб ҳавога кўтарилган.

Доғистонда фуқаролар уруши бошланганда кўпчилик хавотирга тушганди. Энди миллат, тил, номлар, гуллар йўқолади. Меседани Маруся, Мусони Вася деб атаймиз. Одамлар қайси миллатдан эканлигини унутишади. Ҳамма битта кўрпа остида ухлайди. Кучлилар кўрпани ўз томонига тортиб олади, кучсизлар совук қотади.

Доғистон бу гапларга ишонмади. Шундай гапларни айтганлардан бири Гайдар Бамаатов хорижга қочиш учун кемага чиқар экан деди: «Сўзларимга киришмади. Қани кўрамиз, кейин ҳоллари нима бўлади?»

Кейин нима бўлганини мана кўриб турибмиз. Бу ҳақда китоблар ёзилмоқда, кўшиқлар тўқилмоқда. Бу ҳақда гаранг бўлмаган қулоқлар эшитди, сўқир бўлмаган кўзлар кўрди.

Бир тоғлик битта кўрпа остида ётасизлар деган гапга ишониб, кўркқанидан Туркияга кўчиб кетди. Орадан эллик йил ўтиб, бизда нима бўлаётганини кўриш учун тоққа қайтди. Мен уни Маҳачқалъа ни сайр эттириш учун таклиф қилдим. Мен унга Доғистон фарзандлари – Батирай, Уллубий, Капиев номлари билан аталган кўчаларни кўрсатдим. У хиёбондаги Сулаймон Стальский хайкалига узок тикилиб қолди. Кейин хиёбондаги менинг отам Ҳамзат Цадаса хайкалини кўриб хайрон қолди. Хорижга кетишдан олдин у отам билан учрашган экан.

Фанлар академияси филиали олимлари билан учраштирдим. Тил ва адабиёт таърихи илмий-тадқиқот институти олимлари билан суҳбат қурди. Ўйигит-қизларимиз ўқиётган ўн беш факультети бор университетимизни айланиб чиқди. Кечқурун авар театри спектаклини бирга томоша қилдик. Авар номи билан аталган авар театрида ўша кунни авар ёзувчисининг авар аёли ҳақидаги спектакли намойиш қилинди. Бу Гаджи Заловнинг «Анхил Марин» спектакли эди. Марин ариясини, яъни кекса авар аёли кўшиғини Халк артисти Фотимат Ҳизроева ижро этаётганда, менинг меҳмоним ўзини тўхтата олмасдан, кўзларидан дув-дув ёш тўкди.

Спектаклдан кейин майдонга айлангани чиқдик. У майдондаги хайкалларга узок тикилди ва секингина деди:

– Мен ширин туш кўраяпман.

– Бу тушингизни Туркияда яшаётган аварларга айтиб беринг.

– Ишонишмайди. Агар мен ҳам ўз кўзларим билан кўрмаганимда, бундай гапларга сира ишонмаган бўлардим.

Абутолиб шундай деган эди: «Қамишни кесиб, най ясаб биринчи бор чалганимда унинг овозини овул эшитди. Бутани кесиб хуштак ясаб чалганимда, унинг товуши нариги овулдагиларга етиб борди. Дарахтни кесиб, сурнай ясаб чалганимда, ундан таралган куйни бутун Доғистон тинглади. Сўнгра мен кўлимга кичкина калам олиб қоғозга шеър ёздим. Қоғоздаги шеърим Доғистондан ташқарига ҳам учиб чиқди».

О, тилларни таркатган элчи, сенга яна бир бор ташаккур! Сен тоғларни, овулларни айланиб чиқмаган бўлсанг ҳам сочиб юборган тилларнинг юрагимиздан жой олди.

О, она тилида ўйлаётган ва куйлаётган одамлар! Сизга ҳам ташаккур!

КЎШИҚ

«Бакъан». Бу аварча сўзнинг икки маъноси бор: куй-оханг; хол-аҳвол, одамнинг кайфияти, дунёдаги тинчлик, хотиржамлик. «Менга битта куй чалиб беринг» деган сўровда ҳам, «Аҳволингиз қалай?» деган мурожаатда ҳам «бакъан» сўзи ишлатилади. Хуллас, бизда куй ва кайфият битта сўзда ифодаланади.

Пандурдаги ёзувлар:

*Ханжар тириклардан оқизади қон,
Пандур ўликларга бағишлайди жон.*

Сўзларни, суҳбатларни элақдан ўтказ – кўшиқ қолади. Муҳаббатни, нафратни элақдан ўтказ – кўшиқ қолади. Воқеаларни, одамларнинг ишларини, умринг лаҳзаларини элақдан ўтказ – кўшиқ қолади.

«Унга тавлинларнинг битта кўшиғи ёқарди. Кўшиқда сўзлар кам, лекин унинг гўзаллиги тез-тез такрорланадиган нақоратида эди: «Ў, дўлалай, дўлалай». Ерошқа унга кўшиқ сўзларини шундай таржима қилди: «Ботир йигит мол-кўйини тоққа хайдаб кетди. Руслар бостириб келишди, овулни ёкишди, барча эркакларни ўлдиришди, барча аёлларни асир қилиб олиб кетишди. Ботир йигит тоғдан қайтди: овул кани, ҳаммаёқ ёнган, ҳеч ким йўқ. Онаси кани, ака-укалари кани? Уйи ёнган, факат битта дарахт куйиб аза тутарди. Йигит дарахт остида ўтириб йиғлаб юборди: «Дарахт, сенга ўхшаб ёлғиз қолдим». Шунда йигит маънос кўшиқ бошлади: «Ў, дўлалай, дўлалай» (Лев Толстой «Қазаклар»).

...Ў, дўлалай, дўлалай! Ў, дўлалай, дўлалай! Тоғликларнинг қадим ва ғамгин кўшиғи, қачон, қаерда ва қандай яралгансан?! Нега бунча ажойибсан, нега бунча хайратга соласан?!

Пандурдаги ёзувлар:

*Ўйлайсанки, бу наволар тордан таралар,
Агар билсанг, ёқимли куй дилда яралар.*

Ханжардаги ёзувлар:

*Икки кўшиқ, икки томон, икки тиг:
Бу маҳв ёв ва юртдаги баланд туг.*

Бешикдаги ёзувлар:

*Ҳар кишига болалик чоғи,
Онажони айтгандир алла.
Шундай чексиз она ардоғи,
Баҳраманддир ундан ҳар бола.*

Йўл четидаги тошга ўйилган ёзувлар:

*Йўл ва кўшиқ – ёшлик орзу-армони,
Ахир, йўл-кўшиқнинг йўқдир поёни.*

Қабртошдаги ёзувлар:

*У куйлади, қулоқ тутади ўзга,
Энди у жим қулоқ тутади сўзга.*

Қадимий кўшиқлар, янги кўшиқлар... Аллалар, ёр-ёрлар, жанговар кўшиқлар. Узун ва қисқа. Бутун дунёда куйлашар сизни. Олтин ипга мунчоқдай терилган сўзлар. Гўё жой-жойини топиб тошга михланган сўзлар. Гўзал кизнинг оху кўзларидан дув-дув тўкилган дурдай сўзлар. Мерган отган ўқдай нишонга аниқ теккан сўзлар. Сўзлар тоғдаги сўқмоқлар каби узок-узокларга олиб кетади, улар канотида дунёнинг нариги чеккасига ҳам бориш мумкин.

Мисралар оралиги мисоли кўча, ана шу кўча бўйида севгилингнинг уйи бор. Улар мисоли отам даласидаги марзалар. Улар мисоли тонг ва шом, мисоли кундуз ва кечани ажратувчи чизик.

Қоғозга ёзилган кўшиқлар, хали қоғозга ёзилмаган кўшиқлар. Улар албатта куйлашни керак. Куйланмаган кўшиқ, мисоли учмайдиган куш, дук-дук урмайдиган юрак.

Тоғликлар шундай дейишади: «Агар чўпон най чалмаса, кўшиқ куйламаса кўйлар ўтламайди. Аммо ям-яшил яйловда наво таралганда кўйларгина эмас, энди туғилган кўзичоклар ҳам майса чимдийди».

Бир меҳмон бошқасидан она тилида кўшиқ айтиб боришини сўради. У кўшиқ айтишни билмасди, ё кўшиқ куйлай олмасди. Шу боис у халқимизда битта ҳам кўшиқ йўқ деб осонгина қутулмоқчи бўлди.

– Ундай бўлса ўзларинг бормисизлар, ё йўкмисизлар? Қўшиғи йўк халқ бўлиши мумкин эмас!

Ў, дўлалай, дўлалай, ў, дўлалай, дўлалай! Қўшиқ – бу калит, у билан тилнинг бебаҳо хазинаси сақланаётган сандиғи очилади. Ў, дўлалай, дўлалай!

Энди қўшиқ қандай пайдо бўлгани тўғрисида фикр юритсак. Мен бу ҳақда шу шеърни ёзгандим.

ХАНЖАР ВА СОЗ

*Тогда яшар бир фақир,
Унда йўқдир бойлик, зар.
Уйда бор бир анжир,
Белида бор бир ханжар.*

*Яна бор бир эчкиси,
Яйловда боқар уни.
Бир кун учраб хон қизи,
Ўғирлади тинчини.*

*Фақир йигит келган он,
Хон бужмайтди юзини.
Қаҳ-қаҳ отиб кўлди хон,
Сўраганда қизини.*

*– Яроғ эмас бир ханжар,
Битта бута эмас боғ
Сенга гап садқайи сар,
Боргинда эчкингни соғ.*

*Қизини узатди хон,
Қуёви бой муқаррар.
Мол-ҳолга тўлди қўтон,
Уйга тўлди бойлик, зар.*

*Йигитни қийнар ҳижрон,
Қалбини армон эзди.
Томирида қайнаб қон,
Ханжарга қўлин чўзди.*

*Эчкини шарт ушлади,
Ханжар солди бўғзидан.
Кейин қирқиб ташлади,
Анжирини илдиздан.*

*Бўзлар эди юраги,
Анжиридан соз қилди.
Эчкисининг ичаги,
Эшган эди тор бўлди.*

*Таранг торга теккан он,
Жаранглади бир наво.
Шубҳасиз бу, эй инсон,
Самодан келган садо.*

*Йигитга бўлди ҳамроз,
Тоғликнинг қўши қаноти.
Битта ханжар, битта соз,
Шундай кечди ҳаёти.*

*Панд бор бу ҳикояда,
Тоғлик бўлсанг қўй ихлош.
Ҳамон осиқ қояда,
Битта ханжар, битта соз.*

Соз ва ханжар. Жанг ва кўшик. Севги ва қахрамонлик. Бу халқимизнинг тарихи. Тоғликлар мана шу икки нарсага юксак эҳтиром кўрсатишади.

Тоғлик уйи деворига илинган гилам устида шу икки бебаҳо хазина доим осик туради. Улар меҳр билан, эҳтиром билан, жуда эҳтиёткорлик билан қўлга олинади. Агар эҳтиёж туғилмаса улар умуман қўлга олинмайди. Ханжарни қўлга олсанг, ёши улуғ киши сени эҳтиёткорликка чорлайди: «Эҳтиёт бўл, сознинг торини узиб қўйма». Созни қўлга олсанг, ёши улуғ киши яна эҳтиёткорликка чорлайди: «Эҳтиёт бўл, қўлингни кесиб оласан». Ханжарга сознинг, созга ханжарнинг расмини ўйиб чизишади. Қизларнинг кумуш камарида, зебигардонида ҳам соз ва ханжарнинг расмлари нақшланган бўлади. Йигитлар урушга кетаётган вақтда, албатта ханжар ва созни олади. Уйнинг соз ва ханжар йўқ девори худди саҳрога ўхшаб қолади.

– Урушга кетаётган одамга соз нимага керак?

– Сознинг ториға тегишинг билан наво таралаб, ота маконингни, туғилган овулингни, онангни, уйингни эсга солади. Уларни ҳимоя қилиш учун ўлимни ҳам пиланд килмай жангга кирасан.

«Қиличлар жаранглаб турса, овуллар бир-бирига яқинлашади», – дейишади ботирлар. Аммо ҳеч нарса туғилган овулингга элтадиган йўлни пандур навосидай кискартира олмайди.

Ў, дўлалай, дўлалай!..

Маҳмуд Карпат тоғларида куйлаганда, туғилган овули, кадрдон тоғлари ёнгинасида бўлган. Севимли ёри Марям ҳам ёнида турган, унга Маҳмуд васиятини айтган:

*Қабримга тортингиз қалин қум-тупроқ,
Бир четида бўлсин жиндай тешиги.
Токи эшитилсин солганда қулоқ,
Тоғлик аёлларнинг соғинч қўшиғи.*

*Кўминглар, кадрдон созимни қўшиб,
Тепамда эсишсин бедор шамоллар.
Куйлаган чоғимда соғиниб қўшиқ,
Тингласин овулда қолган аёллар.*

Маҳмуд яна шундай деган бўлиши мумкин:

*Қўшиқ айтсам, тоғлар бошимда посбон,
Марям, сенга қандай солайин тугён?*

*Соз чалсам, ҳаттоки рақс тушар илон,
Марям, сенга қандай солайин тугён?*

Тоғликлар қўшиғи қандай пайдо бўлганини билишни истайсизми?

*Қўшиқ – халқ орзуси бўлиб яралган,
Қачон куйланган у, билмас ҳеч инсон.
У уйғоқ қалбдан нур бўлиб таралган,
Ҳамон уйғоқ, қалбга солади тугён.*

*У бизга келгандир олис самодан,
Тоғдаги уйлاردан, овул қўйнидан.
Биз баҳра олгунча сўз ва наводан,
У жой олган қанча авлод кўнглидан.*

Кўшиқ – тоғдаги жўшқин дарё. Кўшиқ – жанг майдонидан хабар олиб келган чавандоз. Кўшиқ – кутилмаганда меҳмонга келган дўстинг, кадрдонинг. Майли, сиз ҳам кўлингизга пандур, чонгур, чаган, най, сурнай, дойра, гармонь, барабан, ҳеч бўлмаса мис патнис ёки тоғора олиб чалинг. Қарсак чалиб, оёғингиз билан ерни тепиб дукиллатинг.

Севгилингиз уйининг деразасига отган тошингиз қандай жаранглаганини бир эслаб кўринг. Кўшиқларимизни тингланг, кўшилиб куйланг. Улар шодлик ва армон махсули. Улар мардлик ва ориятга, орзу ва ишларга гувоҳ бўлган. Улар ёшларни ботир ва донишманд қилади, донишманд ва кексаларни эса ёшартиради. Чавандозни отдан тушириб тинглашга ундайди. Пиёдани эса отга сакраб миндириб, қушдай парвоз қилиши учун қанотлантиради. Шароб ичиб маст бўлиб қолганларни ҳушёр торттиради. Ҳушёрларни эса сархуш қилади. Кўшиқда шундай жуда кўп хусусиятлар бор.

Тоғликни олов гуриллаб турган ўчоқ ёнига таклиф қилиб, қўлига шох тўла вино тутқазинг ва куйлаб беришини сўранг. У кўшиқ бошлайди. Агар бирор кўшиқни айтиб беришини илтимос қилсангиз, у эрталабгача ҳам куйлайди. Фақат сўранг, айтайлик, севги ҳақида кўшиқ. У сизга севги ҳақида дилбар кўшиқ бошлайди:

*Ў, дўлалай, дўла-дўлалай,
Севги қизил лоладай, қондай.
Севги қора тундай, ёлгондай.
У келиннинг либосидай оқ,
Кафанликдай оппоқ ва пок.
Кўкдай тоза, тиниқдир муздай,
Севги порлаб турган юлдуздай.
Қор эриси бўлади дарё,
Лекин севги сўнмайди асло.*

- Дунёда энг чиройли нарса нима?
- Тоғдаги бинафша.
- Тоғдаги бинафшадан нима гўзалроқ?
- Севги.
- Дунёда энг ёрқин нарса нима?
- Тонгда тоғ ортидан чикқан куёш.
- Тонгда тоғ ортидан чикқан куёшдан нима ёркинроқ?
- Севги.
- Ў, дўлалай, дўлалай! Яна нима ҳақда куйлай?
- Севишганлар ҳақда, севгига жон фидо қилганлар ҳақда.
- Ромео ва Жульетта, Тоҳир ва Зухра, Тристан ва Изольда...

Доғистонда шундай ошиқ-маъшуклар камми? Бизда ҳам бир-бирларининг ви-солига етмаган қанча ошиқ-маъшуклар бўлган. Уларнинг орзулари ушалмади, лаб-лари ёр лабларига тегмади, қўллари ёр белидан қучмади. Қанча ёшларни навкирон ёшида уруш олиб кетди, қанчасини севги. Улар айрилик оловида куйиб кул бў-лишди, ўзларини баланд қоядан ташлашди, саркаш дарёга сакрашди.

Бу қиз Азайн овулидан, бу йигит Қўмик овулидан. Икки ёшнинг севги дос-тони бошланди. Яхшиси, бутун Доғистон аҳли биладиган бу севги достонини айтиб бера қолай.

Қўмиқлик йигит Азайн овулига севгилисига бир назар ташлаш учун келади. Аммо у кўринмайди. Йигит тўрт кеча-кундуз кутади. Бешинчи кун отига миниб овулига кетишга чоғланади.

*Ерга қарар – қурук, тап-тақир,
Кўкка қарар – мовийдир само.
Нега унда ёғмоқда ёмғир?
Йигит усти бўлди шалоббо.
Томда ёри ўтириб ёлғиз,
Кўз ёш тўқар мисоли булоқ.
– Зор-зор кутдим тўрт кеча-кундуз,
Нега бунча кутдирдинг узоқ?
– Йўлга боқдим, отинг товшини
Тўрт том, тўрт уй наридан тинглаб.
Оқизганча кўздан ёшимни,
Акаларим қўйишди қамаб.
Бешинчи кун тугади тоқат,
Йўлга чиқдим учрашиш учун.
Қучли экан севгида қудрат,
Тўртта қулфни қилдим чилпарчин
Уйда қизир бемаъни савдо,
Сотишмоқда эзиб кўнглимни.
Бериб қўйма ўзгага асло,
Уйга кириб сўра қўлимни.*

...Аммо қўмиқлик йигит бу ерда қолгиси келмади.

*– Отим эгарладим. Хайр, омон бўл,
Одамлар не дейди ортимга қайтсам.
Мезбон ҳам чин дилдан тилади оқ йўл,
Уят дейди, яна қолай деб айтсам.*

*Кетаман, юрагим сен билан қолар,
– Акаларим кўзим қаргадай талар.
– Унда қолдираман кўзларимни ҳам.
– Акаларим дарҳол кўришар баҳам.
Агарда сен чиндан кетмоқчи бўлсанг,
Отингни чоптириб йўлга туш шу дам.
Унутма, овулдан чиқиб кетар вақт,
Ўгирилиб менга қараб қўй фақат.
Йўлда отинг тиниқ сойдан сугоргин,
Сўнг уни яйловга қўйиб юборгин.
Чакмонга ўраниб тунда мизгий қол,
Уйгонгач, аввало мени эсга ол.
Ёмғир ёгса, бил у менинг кўз ёшим,
Қор ёгса, у ғамдан оқарган сочим.*

Кўмиклик мағрур йигит отига уч бор камчи босди, уч марта ортига ўгирилиб қаради. Овулдан маъюс чиқиб кетди. Уч хафта ўтди. Тоғларни қор қоплади. Бахтсиз Меседа ўзи хоҳламаган йигитга турмушга чиқишни истамади ва ўзини қоядан ташлади. Чунки бир кун аввал Меседани қайсар отаси ва акалари қор ёғиб турганини кўришса ҳам кўчага ҳайдаб чиқаришди.

Ўша тунда у кўшиқ куйлади:

*Майли, уйимизда юз қиз тугилсин,
Отам уларни ҳам сотиб бой бўлсин.
Тўйларида отам ўйнасин, кулсин,
Ўзи истагандай зарга кўмилсин.
Майли, акаларим топсин бой келин,
Лекин улар билан яшолмас эркин.
Эҳтимол, қучолмас келиннинг белин,
Қувониб қучишар келтирган сепин.
Қор бўрони олддан урилар юзга,
Йўлимдаги дарё айланган музга.
Севгилим йўлимни тозалар қордан,
Тунашга жой топар иссиқроқ ғордан.
Биламан, оёғим остида қор-муз,
Ортга боқма, олдга қарагин ҳаргиз.*

Йигитга Меседанинг аламли нидоси етиб бордим, ё юраги бир нарсани сездим, у отига миниб чоптирганча Кўмикдан ёри овулига шошилди. У кечикди, бў-

либ ўтган воқеадан хабар топди. Отидан жиловни олиб, қўйиб юборди. Камарини ечиб курул-яроғини ташлади. Милтиғини тошга уриб синдирди. Йигит ёрининг отаси ва акаларига тик бокиб деди:

*«Уйингиз тинчини сира бузмасман,
Ханжар қайрамасдан қасд учун зинҳор.
Панадан қўрғошин ўқ ҳам узмасман,
Ёрим юзин очинг, кўрай сўнгни бор.
Очинлар қордан ҳам оппоқ кўксини,
Сўнгни бор кўрайин унинг хуснини».
Отаси қизининг юзини очди,
Бечора ошиқнинг мазаси қочди.
Кўкрак тугмаларин бироз ечган он,
Ошиқ йигит қараб туриб берди жон.*

Уларнинг қисмати битта, лекин майитлари бошқа-бошқа жойда... Энди нима қилишса яхши бўлади? Ўшанда катта маслаҳат бўлди. Доғистондаги барча оқ-соқоллар тўпланишди.

Машҳур севги расуллари шундай дейишди:

*Ошиқ-маъшуқ гул каби сўлди,
Қолди ишққа вафо, садоқат.
Бир-бирига тикилиб ўлди,
Икки ҳаёт – битта муҳаббат.*

*Битта қабр қазинг кенг қилиб,
Тор бўлмасин бу дунё мисол.
Бу дунёда қолди айрилиб,
Ўлим берсин абадий висол.*

*Майли, битта кафанга ўранг,
Битта гумбаз уйинг тупроқдан.
Қўйинг улкан ёдгорлик – харсанг,
Кўринсин у йироқ-йироқдан.*

Улар шундай дафн этилди. Қабрдан кип-қизил гуллар униб чикиб, чаман бўлиб очилди. Бу гулларни қор ҳам кўма олмади. Чунки гулларга теккан қор эриб кетаверди. Гўё бу гуллар олов. Қабр пойидан булок отилиб чиқди. Одамлар булок сувидан ичишиб, калбларини поклай бошлашди. Қабр ёнидан иккита дарахт ўсиб чиқди. Бундай чиройли дарахтлар, ҳатто қоялар ён бағрида ҳам учрамайди. Совуқ

шамол эсганда дарахтларнинг новдалари безовта силкинади. Иссиқ шамол эсса дарахтлар новдаларидаги япроқлар қарсак чалишиб, бир-бирларини силашади, худди қўмиқлик йигит ва азайнлик киз каби.

Мен Али ҳақидаги қўшиқни қуйлагим келаяпти. Бу қўшиқ узун бўлгани учун баъзи жойида қуйлайман, баъзи жойида мазмунини сўзлайман.

Бир овулда Али яшар экан. Унинг гўзал хотини ва кекса онаси бор экан. У яйловга отарни ўтлатишга кетиб, узок вақт келмабди.

Бир куни Али олдига овулдоши келиб, онаси уйга тезда етиб келишини тайинлаганини айтди.

Алининг хаёлига нималар келмади дейсиз? Бирон фожиа юз бердимикин? Нимага онам тезда етиб келишимни тайинлади экан? Агар бирор фожиа юз берган бўлса, бунга ёш хотинининг дахли бор?!

У хабар келтирган овулдошидан сабабини сўради. Овулдоши сукут сақлади. Шунда Али ундан илтимос қилди, кейин ранжиган бўлди, охири ханжарини ўқталди. Ноилож овулдоши тилга кирди:

*Али сенинг хотининг гўзал,
Тунда ухлар одамзот, олам.
Унда айт-чи, нега шу маҳал,
Очилади гирчиллаб дарчанг?*

*Али сенинг хотининг дуркун,
Гоҳ бурканар қорга ер юзи.
Унда айт-чи, нега қорли тун,
Ёнда қолар кимнингдир изи?*

*Айт-чи, нега дарчанг очилган?
Хотинингнинг нияти бузуқ.
Қўлида йўқ сен совға қилган,
Тилла узук ва билагузук.*

Албатта, Али овулга шошди. Онасининг олдига кирмасдан, тўғри ёш хотинининг хонасини очди. Хотини эрининг бўрки ва чакмонини олмоқчи бўлди. Йўлдан чарчаб келгансиз, hozир бўза олиб келаман деди.

*– Ечиниб, қўлинг юв, дам олгин бир он,
Ҳозир мен ёзаман тўқин дастурхон.
– Олдин айт-чи, сени қандай жин урди,
Менинг чакмонимни қим кийиб кўрди?*

– Йўлдан чарчаб келдинг, тушгин шаштингдан,
Ҳеч курса бўркингни олгин бошингдан.
– Тўхта, олдин айт-чи, мен тоғда пайтим,
Кимларга ичирдинг энг тоза майим?

Али ханжарини кинидан суғуриб олиб, хотинининг кўксига икки марта санчди.

– Омон бўлгин, ботирим Али,
Яна юз йил камида яша.
Менга раҳминг келмасин майли,
Аҳволимга бир назар ташла.

Бу иш эмас сендай полвонга,
Охирги бор айлагин шафқат.
Ерда ётмай бўяниб қонга,
Ўз ўрнимга олиб қўй фақат.

– Олиб қўй дер, бу кўнгли бузуқ,
Мени элга шармисор этдинг.
Қани узук ва билагузук,
Айт, уларни қайга бекитдинг?

– Сандиқни оч, ботирим Али,
Тахланганча турибди безак.
Айтгин ўзинг, сен йўқ маҳали
Менга безак не учун керак?!

Али онасининг олдига чопиб борди:

– Нега мени чакирдингиз, нима бўлди?

– Хотининг сени соғинди, болаларинг сени соғинди. Агар келсанг, ўзинг билан янги сўйилган қўй гўштини келтирасан. Ҳаммамиз маза килиб қўй гўшти еймиз деб ўйладим.

Али бошини чангаллаганча хотинининг жасади ётган хонага кайтди.

Юзи оқ, бўзарган. Кўзи юмилган,
Қўллари совуган. Кечдир пўшаймон.
У юм-юм йиғлади. Хотини ўлган,
Энди тирилтира олмас ҳеч қачон.

*Али иккинчи бор ханжар сугурди,
Ўтқир тиғи узра ялтиради қон.
Қаттиқ бир зарб билан кўксига урди,
Хотини ёнига чўзилди бежон.*

Бу фожиа шундай тугади. Майитларни ёнма-ён кўмишди. Қабрлари ёнидан икки ниҳол ўсиб чиқди.

Яна қандай кўшиқ куйлай? Ё Камалил Башир ҳақида айтиб берайми? Таъбир жоиз бўлса, уни доғистонлик Дон Жуан дейиш мумкин. Агар у булок сувидан ичса ҳам томоғидан кўринар экан. Унинг териси ана шундай нозик ва ок бўлган. Охир, унинг шу нозик томоғига отаси ханжар солган. Нимага? Албатта, томоғи чиройли бўлгани учун...

Камалил Башир ўлди, лекин унинг севгиси ҳақида илгари қандай гапирилса, ҳозир ҳам шундай гапирилади.

Чакалок беланчақда ётибди, лекин боши узра севги кўшиғи куйланади.

Яна бир бор халқимизнинг қадим ўйинини эсга олишим керак. Бу ўйин «бакіде разьин» деб номланади.

Кўтаринки кайфият бағишлайдиган бу ўйинда, иштирокчилар зеҳнини ишга солиб керакли сўзни тезроқ топишлари лозим. Бу ўйинни Доғистоннинг барча овулида билишади. Қишнинг узун кечаларида ёш йигит-қизлар бирор хонадонда тўпланишади. Улар ичкилик ичишмайди, бурқситиб сигарета чекишмайди, қасир-қусурлатиб писта чақишмайди, хайқиришиб картабозлик қилишмайди, қийшанглашиб бир-бирига суйкалишмайди. Фақат шеърятдан завқ олишади ва бу борадаги лаёқатларини синаб кўришади. Қандай ажойиб ўйин!

Таёкча танланади. Бу таёкча кизнинг кўлида. У таёкча билан йигитни туртиб кўшиқ бошлайди:

*Мана, энг чиройли таёқчани ол,
Сўнг ўзингга танла бир соҳибжамол.*

Йигит бир кизни танлайди. У ўртадаги стулга ўтиради. Иккиси ўртасида кўшиқ баҳси бошланади.

*О, гўзал, гўзал,
Бизга айт исминг.
О, гўзал, гўзал,
Бизга айт аслинг.*

Барча қарсақ чалиб жўр бўлади: «Ў, дўлалай, дўлалай».

*Исмимни айтдим
Бошқа бировга.
Ишқимни айтдим
Бошқа бировга.*

Барча қарсақ чалиб жўр бўлади: «Ў, дўлалай, дўлалай».

Қиз ўрнидан туриб, таёкча билан бошқа йигитни туртади. Энди у стулга ўти ради. Янги жуфтлик ўртасида шеърхонлик бошланади.

*Қиз:
Тоққа ёғди қалин қор,
Кўринмай қолди сўқмоқ.
Нима ейди оч-наҳор,
Кезиб юрган қўзичоқ?*

*Йигит:
Бир кун қор эриб кетар,
Сувга тўлар сой-ирмоқ.
Ташнализин қондирар,
Ўтга тўяр қўзичоқ.*

«Ў, дўлалай, дўлалай». Янги жуфтлик уйинни давом эттиради.

*Қиз:
Қудуққа борма ногоҳ,
Каттакон аждар яшар.
Сув ичгани келган чоқ,
Қўзичоқни еб қўяр.*

*Йигит:
Қудуқда бўлса аждар,
Боражаскман изингдан.
Ташласанг бир бор назар,
Сув ичаман кўзингдан.*

«Ў, дўлалай, дўлалай». Ўртага янги жуфтлик чиқади.

*Йигит:
Тогда бўрон чалар куй,
Айланар дарё музга.
Сенга атаб қурай уй,
Уйланай сендай қизга.*

*Қиз:
Сен ўзингга келинчак,
Изла бошқа овулдан.
Товуққа қуриб катак,
Умид қилма булбулдан.*

«Ў, дўлалай, дўлалай». Барча карсак чалиб, жўравозликда куйлайди. Қишнинг узун кечаларида ўйин узоқ давом этади.

Доғистоннинг севги кўшиклари! Йигит ўзи ёқтирган кизнинг қўлини сўрайди, бошқаси сурбетларча кизни ўғирлаб кетади.

Бир йигит киз яшайдиган уйнинг эшигини одоб сақлаб тақиллатади, бошқаси истихола қилмасдан уйнинг деразасидан киради.

Асрлар ўтса ҳамки бу севги кўшиклари яшаяпти. Бу кўшикларни кўшикчилар яратишган, аммо энди бу кўшиклар кўшикчиларни яратишяпти.

Кўшиқсиз тўй бўладими, кўшиқсиз кун ўтадими, кўшиқсиз одам яшай оладими?!

Бизда шундай гап бор: «Ким кўшик айтишни билмаса, уйда эмас оғилхонада яшагани маъкулрок».

Яна айтишади: «Севги лаззатидан тотмаган девдай кишининг бўйи севган одамнинг камаригача етмайди».

Маҳмуд Биринчи жаҳон урушида Доғистон отлик полки таркибида Карпат фронтда иштирок этган. Айна шу кезде у ўзининг машҳур «Марям» кўшигини ёзган. Қуролдош дўстлари бу кўшиқни довондан ўтиш пайтида жўр бўлиб куйлашган. Кўшиқнинг ёзилиш тарихи ҳам кизик бўлган. Кескин ўтган жангда рус кўшини бир кишлокни эгаллаб, у ердан австрияликларни ҳайдаб чиқаришади. Душманнинг изидан қувиб кетаётган Маҳмуд черковнинг каршисидан чиқиб қолади. Черков эшигидан бир австриялик киши чика бошлайди. Аммо у Маҳмудни кўриши билан қайтиб черковга киради.

Бир неча кун илгари Маҳмуднинг акаси ҳалок бўлганди, у қасос ўтида ёнарди. Шу боис у ўйлаб ҳам ўтирмасдан отидан сакраб тушди. Ханжарини кинидан суғуриб, австрияликни бурда-бурда қилиб ташлаш учун черковга кирди. Лекин черков ичига чоғиб кирган Маҳмуд бирдан тош қотди.

Унинг шундоқ қаршисида австриялик тиз чўкканча муқаддас Марям суратига қараб ибодат қиларди.

Доғистонда тиз чўкиб турган одамга қўл кўтарилмайди, ибодат қилаётган одамга ҳалакит бериш ҳам гуноҳ ҳисобланади. Бунинг устига, Маҳмуд австриялик ибодат қилаётган суратдаги аёл чиройига маҳлиё бўлиб қолганди.

Маҳмуд кўз олдидан севгилиси Муи сиймоси, унинг маъюс нигоҳи, хатти-ҳаракатлари ўта бошлади. Қўлидаги ханжар тушди. Беихтиёр австриялик ёнига тиз чўкиб, суратга қараганча христианларга ўхшаб қўлини лабига, елкаларига тегизиб

ибодат килди. У шу қадар суратга хайрат билан тикилиб қолгандики, австриялик қачон черковдан чиқиб кетганини ҳам сезмади. Билмадик, австриялик бу ҳақда танишларига нима сўзлаб берди экан?

Ўша кундан бошлаб Маҳмуд дунёдаги битта нарсани – Севгини тан олди. Энди унинг қалби бошка мавзудаги кўшиқларга эҳтиёж сезмасди. Доғистон кўшиқчилари орасида ханузгача у қуйлаган севги пардасига кўтарилган, ишк ҳаяжонларини теран тушунган кўшиқчи йўк. У сўзлаётганда севги ҳақида шеър ёзаётганини, шеърини мисралар тизаётганда севги ҳақида қуйлаётганини ўзи ҳам билмасди. Ўзининг барча муваффақиятларига Муига бўлган севгиси туфайли эришганига қаттиқ ишонарди. Агар қадрдон дўсти ҳам суҳбатлашаётганда Муи ҳақида гапирмаса, унинг сўзларини тингламасди.

Отам ҳам у ҳақдаги хотираларини кўп бор гапириб берган. Маҳмуднинг хузурига жуда кўп кишилар келарди. Уларнинг аксарияти севишганлар эди. Сўзнинг қудратига ишонишгани учун улар Маҳмуддан севги ҳақида шеър ёзиб беришини сўрарди. Илк бор севган йигит севгилисига кўнгил розини очолмаган вақтда ундан нажот кутарди. Севгилиси ўзгага турмушга чиқиб кетган, соғинч ҳижрон ўтида ёнаётган йигитлар ундан таскин изларди. Мархум эрига садоқатли бевани севиб қолганлар, вафодор аёлнинг кўнглини ўзига илтиш учун шеър ёзиб беришини илтимос қиларди.

Севги йўлида алданиб қолганлар ҳам, севишини ёрига ишонтира олмаганлар ҳам, муҳаббатнинг чигал тугунини ечишга қийналганлар ҳам, ёри билан аразлашиб юрганлар ҳам, ишқий рози рад этилганлар ҳам ҳеч иккиланмасдан Маҳмуд хузурига келишарди.

Қанча одам бўлса, шунча севган одам бор. Ҳар бирининг севгиси ўзига хос. Иккита бир хил севги бўлиши мумкин эмас.

Маҳмуд эса ҳар бир севги хусусиятидан келиб чиқиб шеър ёзарди. Бу шеърлар туфайли севишганлар топишарди, аразлаганлар ярашарди, ғамгин бева аёлнинг кўнгли юмшарди, ўспиринлар севгисини дадил айтарди, хиёнат қилганлар уятдан кизарарди, алданганлар кечириларди.

Бир куни Маҳмуддан сўрашди:

– Қандай қилиб турли одамларнинг қайфиятига мос шеър ёзасиз?

– Барча одамларнинг тақдири битта одам юрагидан жой олиши мумкин. Ўйлаб-сизларки, мен улар ҳақида шеър ёзаяпман? Уларнинг севгиси, ҳижрони, азобларини шеърларига кўчираяпти, деб ўйлаяпсизларми? Йўк, мен ўз севгим тўғрисида шеър ёзаяпман. Мен ҳам ёшлиқ пайтимда Бетли овулидаги Муини севиб қолгандим. Муини бош-қага турмушга беришди, жигар-бағрим қон бўлди. Кейин Муининг эри вафот этди, у бева қолди. Ханузгача юрагим севги ўтида ёнади. Шу боис мен севги ва ҳижрон нималигини биламан. Нега энди мен ўзгаларнинг севгиси ҳақида шеър ёзишим керак?

Айтишларича, Маҳмуднинг хузурига келган айрим кишилар, урушда ҳалок бўлган ёки вафот этган яқинларига бағишлаб шеър ёзиб беришини сўрашган. Улар

ўз ўғлини йўкотган оналар, акасидан жудо бўлган сингиллар, эридан айрилган хотинлар, куёви доғида куйган келинчаклар эди. Аммо Маҳмуд улар илтимосига кўра битта ҳам шеър ёза олмади. У ночор жавоб кайтарарди:

– Мен осойишта овулда яшаб, қандай қилиб уруш ҳақида шеър ёза оламан? Ҳолбуки, урушда мен севги ҳақида шеър ёзган бўлсам!

Тоғликларда урушга дахлдор шундай сўзлар бор: «Тинчлик ҳақидаги қўшиқлар кадрига уруш вақтида кўпроқ етасан», «Севгингнинг қандайлигини билмоқчи бўлсанг, жанг майдонига кир».

Ханжарнинг икки томонида тиғи бор: бир томони туғилган ўлкага муҳаббат, иккинчи томони ғанимларга нафрат. Пандурнинг ҳам икки тори бор: бирида муҳаббат, иккинчисида нафрат яшайди.

Тоғликлар ҳақида шундай дейишади: улар ётганда ҳам бир қўли билан хотинини кучади, иккинчи қўлида эса ханжар бўлади. Бекорга қадимги қўшиқларимиз ханжар зарбаси билан тугамаган. Аммо кўпчилик қўшиқларимиз тоғликнинг ёрини оти эгарига ўтказиб қайтиб келиши билан яқунланади.

Тоғларда эски қабрлар очилганда марҳумнинг устухонлари ёнида унинг қиличи ва ханжари ҳам бўлади.

– Нега марҳумнинг пандури учрамайди?

– Пандурлар қахрамонликлар ҳақида қуйлаш учун тирикларга қолдирилади. Агар ер юзида барча қуроллар йўкотилса, хатто биттагина ханжар қолмаган тақдирда ҳам билиб қўйинглар, барибир қўшиқ яшайди.

Отам айтарди: «Оддий меҳмон – ўз уйингнинг меҳмони. Қўшиқчи меҳмон, созанда меҳмон – бутун овулнинг меҳмони. Бундай меҳмонларни бутун овул кутиб олади ва кузатади. Масалан, Маҳмудни ҳамма жойда губернаторлардан кўра тантаналироқ кутиб олишган. Эҳтимол, шунинг учун ҳақгўй шоирни губернаторлар ёқтиришмасди».

Яна отам икки йўловчининг Доғистондаги саргузаштини гапириб берганди. Улар йўлда кетишаётганда изғирин кучаяди, бири иккинчисига дейди:

– Чарчадик, дам олишимиз керак. Ҳозир қоронғи ҳам тушади. Совқотганингдан юзинг гезариб кетибди. Мана овул ҳам кўринди. Юр, йўлимизни ўша томонга буриб, улардан тунашга жой сўраймиз.

– Мен чиндан ҳам чарчадим ва совқотдим. Касалим ҳам хуруж қила бошлади. Аммо бу овулга бора олмайман.

– Нега?

– Бу ғафлат босган овул. Ҳалигача бу овулдан қўшиқ овози эшитилмаган.

Балки йўловчилар шундай овулни бошқа жойда учрагандир. Чунки Доғистонда шундай овул борлигига ҳеч ким ишонмайди. Негаки, Доғистонда қўшиқ айгилмайдиган овулнинг ўзи йўк. Шунинг учун ҳеч бир овулимизни чеккалаб ўтиб бўлмайди.

Бестужев–Мерлинский ўз китобига Доғистон кўшиқларидан бир парчасини зарсарлавха қилиб олган. Белинский бу кўшиқ сўзларини ўқиб, унга китобдан қимматлироқ деб баҳо берган. Яна кўшимча қилиб, бу мисраларни Пушкин ҳам зарсарлавхага қўйишга уялмас эди деган.

Темир-Хон-Шурада кўшиқларимизни Лермонтов ҳам тинглаган. У кўшиқлар мазмунини тушунмаган бўлса ҳам маза қилиб тинглаганини ёзиб қолдирган.

Профессор Услар эса, Гуниб тароналари инсониятга берилган бебаҳо тухфа деб ёзган.

Бу кўшиқ ва оҳанглари бизга ким берган? Тоғлиқлар бу кўшиқларни қайдан олган? Бу кўшиқларни тоғлиқларга бургутлар ва отлар, қиличлар ва майса, тебранаётган беланчақлар, тўртта Қайсу дарёси, Каспий денгизи тўлкинлари, Маҳмуднинг севгилиси Марямга ёзган ишқий ноалари, Доғистон тарихи ва тиллари, умуман, она-Доғистон берган десак, айни ҳақиқатни айтган бўламиз.

Бир қуни Абутолибдан сўрашди:

– Доғистонда қанча шоир бор?

– Уч-тўрт миллион чиқиб қолар.

– Нималар деяпсиз? Аҳолимизнинг ўзи бир миллион атрофида.

– Ҳар бир одамнинг қалбида уч-тўртта кўшиқчи бор. Фақат улар ҳар доим ҳам қуйлайвермайди. Афсуски, буни ҳамма ҳам билавермайди.

– Унда айтинг, энг яхши кўшиқчи ким?

– Ҳар доим яхшидан ҳам яхши айтадиган кўшиқчи бўлади. Аммо мен улардан бирини айтишим мумкин.

– Кимни?

– Доғистонлик онани! Умуман олганда, тоғлиқларда учта кўшиқ бор.

– Қайсилар?

– Биринчиси – тоғлиқ онанинг ўғли беланчаги бошида айтаётган алласи!

– Иккинчиси?

– Иккинчиси – тоғлиқ онанинг ҳалок бўлган ўғли бошида чекаётган аччиқ ноласи.

– Учинчиси?

– Учинчиси – қолган барча кўшиқлар.

Азиз ва муқаддас она!.. У гуллаётган ва сўлаётган, туғилаётган ва ўлаётган, келаётган ва кетаётган оламнинг энг синчков гувоҳи. Она чакалокни суйиб қўлларида кўтаради, алла айтиб беланчагини тебратади, қора кунда мангуликка кетаётган фарзандини бағрига босади.

Мана нафосат, мана ҳақиқат, мана шараф-ҳурмат!

Одамлар яхши ва ёмон бўлади, кўшиқлар ҳам яхши ва ёмонга бўлинади. Ва лекин ҳаммиша оналар гўзал, оналар айтган кўшиқлар гўзал.

Албатта, беланчагим бошида онам айтган аллаларни эслай олмайман. Аммо кейинчалик турли овулларда оналарнинг беланчак бошида айтаётган ажойиб аллаларини тингладим. Мана улардан бири:

*Ўгилгинам, улгаясан, кучли бўласан,
Қўйни бўри панжасидан тортиб оласан.*

*Ўгилгинам, улгаясан, чаққон бўласан,
Қушни қоплон панжасидан тортиб оласан.*

*Ўгилгинам, улгаясан, топасан камол,
Дўстлар орттир, ҳикматларга доим қулоқ сол.*

*Ўгилгинам, ҳеч нарсадан бўлмайди каминг,
Бир кун сулув қиз изидан тушар қадаминг.*

*Сен онангга ёниб турган олов бўласан,
Қайнонанинг энг суюкли куёв бўласан.*

*Севгилингни чин вафодор ошиқ бўласан,
Унга, юртга мақтаб айтар қўшиқ бўласан.*

*Севгилингни чин вафодор ошиқ бўласан,
Унга, юртга мақтаб айтар қўшиқ бўласан.*

Қандай ишонч?! Куйлай олмайдиган оналар бўлмайди, дер эди отам. Дунёда калбан шоир бўлмаган онанинг ўзи йўк!

*Қуёшимсан қаҳратонда, ўгилгинам,
Ёлғиримсан саратонда, ўгилгинам.
Сўзи асал, тили биёрон, ўгилгинам,
Мунчоқдайин кўзи жайрон, ўгилгинам.
Дилгинамга дили пайванд, ўгилгинам,
Исми-жисми бунча монанд, ўгилгинам.
Юракчаси дук-дук урар, ўгилгинам,
Болаликнинг гаитин сурар, ўгилгинам.
Уйимизнинг дур-гавҳари, ўгилгинам,
Ҳаётимнинг тилла-зари, ўгилгинам.*

Яна бир онанинг алласи:

*Сен ҳозирча жуда нимжон,
Улғайиб бўласан полвон.*

*Муштинг бўлар оғир босқон,
Тогни урсанг қилар толқон.
Ўқлари бехато теккан,
Бўларсан қирагай мерган.
Тўйда тўйиб рақс тушасан,
Булбулдай куйлаб жўшасан.
Ўтиб қанча-қанча қиш-ёз,
Бўлажаксан зўр чавандоз.
От чоптирсанг мисли бўрон,
Будут бўлиб чиқар тўзон.*

– Ким онасининг алласини тингламаган бўлса, етим ўсган билан баравар, – дер эди отам. – Лекин ким ота-онасиз ўсган бўлса ҳам беланчаги бошида Доғистон аллалари айтилган бўлса, у етим эмас. Ота-онаси йўқ бўлса, унга ким алла айтиши мумкин? Унга аллани Доғистоннинг ўзи, баланд тоғларидан шовуллаб тушаётган дарёлари, шу заминда яшаётган одамлари куйлайди.

*Ойдинда оптогим, қизгинам менинг,
Ёқут кўз балдогим, қизгинам менинг.
Кўкдаги юлдузим, қизгинам менинг,
Тогдаги қундузим, қизгинам менинг.
Журъатсиз бўлсангиз эшигим қоқманг,
Менинг журъатсизга берар қизим йўқ.
Ғайратсиз бўлсангиз эшигим қоқманг,
Менинг ғайратсизга берар қизим йўқ.
Баҳорнинг лоласи, қизгинам менинг,
Гулларнинг сараси, қизгинам менинг.
Қизимни кўришга келади кўклам,
Йўлларига тушар ям-яшил гилам.
Уч отар сурувни олдга солиб кел,
Сочининг толасин бермасман сенга.
Уч халтада тўла олтин олиб кел,
Қўлинг синдираман тегинсанг унга.
Олтинда ўлчанмас қизим баҳоси,
Ким зарин пеш қилса пуч иддаоси.
Қоп-қора загчага бермасман уни,
Тил билмас галчага бермасман уни.
Уйимнинг булбули, қизгинам менинг,
Орзуим оқ гули, қизгинам менинг.*

Бошқа она бошқача куйлайди:

*Ким қуруқ қўл билан ўлдирса қоплон,
Бераман уни.
Ким муштида тоғни қилолса толқон,
Бераман уни.
Ким битта қамчида ололса қўрғон,
Бераман уни.
Ким нондай синдирса кўкдаги ойни,
Бераман уни.
Ким қўксини кериб тўсолса сойни,
Бераман уни.
Ким осмондан юлдуз узиб ололса,
Бераман уни.
Ким шамол бўйнига сиртмоқ сололса,
Бераман уни.
Ёноғи нақши олма, қизгинам менинг.*

Бу эса яхши ниятлар йўғрилган кўшик:

*Ҳали баҳор келиб очилади гул,
Қизимнинг йўлида сайрайди булбул.
Қизим сочларини майда ўради,
Дарёлар пойига бошин уради.
Ҳали далаларда эримасдан қор,
Қизимга бўлади ботир харидор.
Майли, совчилари келгани маҳал,
Бочкани тўлдириб келтирсин асал.
Майли, олиб келинг қўй ва қўзичоқ,
Муҳимдир, отасин кўнглини олмоқ.
Чоққир от атанлар отаси учун,
Ва шунда маслаҳат пишади бугун.*

Мана бу беланчак бошида айтилган аллалардан бири:

*Саҳар чоғи булбул гулга очмасдан изҳор,
Қизгинамнинг гул юзини кўрсин бугдойзор.
Ўрмонзорда какку қуши бошламай саноқ,
Менинг қизим қилиб бўлсин полизда ўтоқ.*

*Танноз қизлар бўшамасдан уна-бўёқдан,
Менинг қизим сув келтирсин бориб бўлоқдан.*

Агар беланчақлар узра аллалар айтилмаганда, эхтимол, дунёда бошка кўшиқлар яратилмасди. Одамларнинг умри мазмунсиз кечарди, уларнинг ҳаётида шеъринг хис-туйғулар камрок бўларди, дунёда камрок қахрамонликлар кўрсатиларди.

Оналар – дунёнинг энг биринчи шоирлари! Улар ўғил-қизлари калбига шеъринг уруғларини сепишади, йиллар ўтиб бу уруғлар гул бўлиб очилади. Шу бонс эркақлар энг оғир, энг ғамгин дамларда, энг калтис лахзаларда онаси айтган аллаларни эсга олишади.

Ҳожимурод кўрок навқарига шундай деган экан: «Онанг беланчагинг узра алла айтмаганми?».

Ҳожимуроднинг ўзи имомдан юз буриб подшо аскарлари томонга ўтганда, Шомил истехзо билан шундай деган экан: «Онаси айтган аллаларни унутган кўринади».

Онаси унга шундай алла айтган экан:

*Бу кўшигим дилда яралган,
Жим тинглагин қилмасдан шўхлик.
Шу тоғларда донги таралган,
Ботир ҳақда айтаман кўшиқ.
Ўнг ёнида тақарди ханжар,
Ёвқур эди, гурури баланд.
Тулпориға бир сакраб минар,
Асов от ҳам эмасди писанд.
Шу тоғларда дарёдай жўшар,
Шамол каби сизмас дараға.
Тегиб кетса қиличи агар,
Дарз кетарди метин қояға.
У юз йиллик чинорни ҳатто,
Битта қўлда эгарди осон.
Ўғлим бўлиб қомати расо,
Сен ҳам шундай бўласан полвон.*

Она жилмайиб турган боласига алла айтганда, орзулари рўёбга чиқишига ишонганди. Аммо у ўғли Ҳожимуродни олдинда қандай синовлар кутиб турганини ҳали билмасди.

Ўғли Ҳожимуроднинг Шомилдан юз буриб, душманга қўшилганини эшитганда она шундай кўшиқ куйлади.

*Сенга писанд эмас эди жар, дара,
Гард қўндирмай ўтдинг бир тола мўйга.
Жуда чуқурдир сен қулаган ўра,
Қайтиб келолмайсан энди сен уйга.
Ишондинг қадрдон тоғлар йўлига,
Зулматда шошардинг чўмганча ўйга.
Тайёр ўлжа бўлдинг душман қўлига,
Қайтиб келолмайсан энди сен уйга.
Онанг кўзига ҳам дунё зимистон,
Кечалар бораман не хаёл-ўйга.
Темир панжалардан чиқмогинг гумон,
Қайтиб келолмайсан энди сен уйга.
Имомни ҳам сотдинг, шоҳни ҳам сотдинг,
Болам, қандай тушиб қолдинг бу кўйга.
Хатто паноҳимиз тоғни ҳам сотдинг,
Қайтиб келолмайсан энди сен уйга.*

Маълумки, кейинчалик Ҳожимурод подшо кўшинидан қочиб, тағин имом хузурига шошилди. Аммо йўлда подшо аскарлари қувиб етиб, уни ўлдирди. Ўлган жасаднинг бошини узишди. Бунни эшитган тоғлик она ғамгин қўшиқ бошлади:

*Қилич бир серпанди, елкада йўқ боши,
Энди бефойдадир илтижо, кўз ёши.
Боши керак бўлар кенгаши дамларда,
Ўрни билинади уруш-жангларда.
Бошсиз қолгани йўқ бошлаган йўли,
У ҳақдаги миш-миш ҳаммаси ёлгон.
Тоғдайин елкаси, забардаст қўли,
Курашларда мадад беради ҳамон.
Сиз ўткир қиличу ханжардан сўранг,
Тирикми, ўлганми Шомил сардори.
Тоғу дараларда ҳозир кетмас жанг,
Кўкни қопламайди порох губори.
Руҳи бургут билан учган осмонга,
Тобора баландлаб йўқолди кўздан.
У ҳақда борманглар ҳар хил гумонга,
Шаънини қиличи асрар гап-сўздан.*

Оналар алласи – инсоният яратган кўшиқларнинг ибтидоси. Биринчи кувонч ва сўнгги кўз ёш – мана нима у?!

Кўшиқ юракда яралади, юрак уни тилга беради, тил эса одамлар юрагига етказди, одамларнинг юракларида асрлардан асрларга ўтади.

Шу ўринда ўша даврдаги бошқа кўшиқларни ҳам эслашимиз жоиз.

Шомилнинг онаси айтган кўшиқ

«Кўшиқда икки нарсадан бири бўлади – ёки кулги, ёки кўз ёш. Биз тоғликларга ҳозир на униси, на буниси керак. Ҳозир жанг қилаяпмиз.

Марднинг бошига қандай синов тушмасин у шикоят қилишига, ё кўз ёш тўкишига ҳаққи йўқ. Бундан хурсанд бўлишимизга ҳам ҳеч қандай сабаб кўрмаяпман. Юракларимиз алам ва қайғуга тўла. Кеча мен масжид ёнида ўйнаб-кулаётган ёшларни жазоладим. Бу девоналик. Яна шундай ҳолга дуч келсам яна жазолайман. Агар шеър ўқигингиз келса, мана Қуръонни ўқинглар. Пайғамбаримиз ёзиб олган оятларни такрорланг. Бу оятлар Каъба эшикларига ҳам ёзилган».

Имом Шомил шу тариха Доғистонда кўшиқ куйлашни тақиқлади. Кўшиқ айтган аёлни супурги билан, эракни эса камчи билан савалатди. Ўша йилларда қанча шоирнинг елкаси камчи зарбидан кўкарди.

Аммо кўшиқни сукут саклашга мажбур қилиш мумкинми? Кўшиқчининг овозини ўчириш мумкин, лекин кўшиқни эмас. Ер юзида марҳумларга қўйилган қабртошлар кўп. Лекин бирор жойда кўшиққа қўйилган қабртошни учратганмисиз?

Мен бир қабртошда шундай сўзларни ўқигандим: «Ўлган, ўлишяпти, ўлишадди». Кўшиқ ҳақида эса шундай дейиш мумкин: «Ўлмаган, ўлмаяпти, ўлмайди». Лекин ўша йилларда кўшиқнинг бошига нималар тушмади. У эса яшади ва бизнинг кунларга етиб келди. Тақдирнинг ҳазилини қаранг, айримлари «Шомилнинг кўшиқлари» деб аталади.

Энди Шомилнинг онаси айтган кўшиқ ҳақида... Ўша суронли йилларда душманлар Ахульго овулини эгаллашди. Бу жангда кўплаб қаҳрамонлар ҳалок бўлди. Ярадорлар асир тушишни ор билиб, ўзларини Қайсу дарёсига ташлашди. Қуршовда қолганлар орасида Шомилнинг синглиси ва болалари ҳам бор эди.

Ўша оғир кунларда яраланган ва толиққан имом туғилиб ўсган Гимра овулига келди. У отдан тушиб, жиловини муридларига тутқизмасдан кўшиқ овозини эшитди. Тўғрироғи, йиғи-нолани:

*Тоғликлар, йиғланлар солиб дод-фарёд,
Шаҳидлар номини бир-бир этиб ёд.
Топтади Ахульго овулини ёв,
У ерда қолмади бирон тирик зот.*

Қўшиқнинг давомида ҳалок бўлган қаҳрамонлар бирма-бир ёд этилади ва қўшиқчи барчани мотам либоси кийишга чакиради. Бу фожиани эшитиб, тоғлардаги булоқлар ҳам қуриб қолгани куйланади. Қўшиқда илтижо ҳам бўлиб, Оллоҳдан тоғликларни паноҳига олиши, Шомилнинг кучига куч қўшиши ва унинг Петербургда гаровда сақланаётган саккиз ёшли ўғли Жамолиддинни асраши сўралади.

Шомил тошга ўтирди, бармоқлари билан соқолини силади ва атрофида ўраб турган одамларга қараб сўради:

– Юнус, бу қўшиқ неча мисрадан иборат.

– Бир юз икки мисра.

– Бу қўшиқни ёзган одамни топиб, қамчи билан юз марта уринглар. Қолган икки қамчи менга тан.

Мурид қамчини қўлига олиб деди:

– Ким бу қўшиқни тўқиган?

Ҳамма жим.

– Мен бу қўшиқни ким тўқиганини сўраяпман.

Шу пайт имомнинг олдига ғам-андуҳдан эзилиб, қадди букчайган онаси келди. У қўлида супурги ушлаб олганди.

– Ўғлим, бу қўшиқни мен тўқидим. Бизнинг уйимизда ҳозир мотам. Мана супургини ол ва мени жазола.

Имом чуқур уйга толди. Кейин туриб онасининг қўлидан супургини олди ва деворга суяб қўйди.

– Онажон, сиз уйга бораверинг.

Она ўғлига қарай-қарай уйига кетди. У муюлишга бурилиши билан Шомил қич-ханжар осган камарини, кейин чакмонини ечди.

– Онага қўл кўтариш мумкин эмас. Аммо онамнинг айбини мен ўғли Шомил зиммамга оламан.

Белигача яланғоч ечинган Шомил жазо тахтасига юз тубан ётиб муридига деди:

– Нега қамчини белингга қистирдинг? Қани қамчингни қўлга ол ва белгиланган жазони бажар.

Мурид иккиланди. Бундан имомнинг қовоғи осилди. Ҳаммадан кўра мурид бу қовоқ уйиш нима билан тугашини яхши биларди.

У қамчи билан секинроқ савалашга тушди. Гўё жазоламасди, қамчи билан имомнинг елкасини сийпалаб қўяётганди.

Шомил ўрнидан турди ва буюрди:

– Қани менинг ўрнимга ёт.

Мурид белигача ечиниб, тахтага юз тубан ётди. Шомил қамчини олиб, ҳавода визиллатиб уч марта мурид елкасига урди. Елкада учта қизил чизик пайдо бўлди.

– Мана шундай уришинг керак, тушундингми? Қани энди сен ур, факат айёрлик қилма.

Мурид камчини хавода визиллатиб имомнинг елкасига уриб, зарбаларни санай бошлади:

– Йигирма саккиз, йигирма тўққиз.

– Йўқ, энди йигирма еттида бўлди. Ташламасдан сана.

Муриднинг пешанасидан тер қуюларди. У чап қўлининг енги билан пешанасидаги терни артарди. Имомнинг елкаси йўл ва сўқмоқлар ўтган тоғ тизмасига ўхшарди. Гўё имомнинг елкасини катта йилки уюри топтаб ўтгандай кўринарди.

Ниҳоят, азобланиш тугади. Мурид чеккага ўтиб, нафас ростлади. Шомил туриб кийинди, қурол-яроғини тақди. Одамларга юзланиб деди:

– Тоғликлар! Биз курашишимиз керак. Шеър ёзишга, кўшиқ куйлашга, афсона тўқишга вақтимиз йўқ. Майли, душманларимиз биз ҳақда куйлашсин. Уларни бундай кўшиқ куйлашга қиличларимиз мажбур қилсин. Кўз ёшларингизни артинг, қиличларингизни қайранг. Ахульғони бой бердик, лекин Доғистон бизники ва қураш давом этади.

Шу кундан кейин Доғистон яна йигирма беш йил жанг қилди. Ниҳоят, Гунибда сўнги ўқлар овози янгради ва у таслим бўлди.

Гунибда аёвсиз жанг кетаётган вақтда имом масжидда намоз ўқиди.

– Доғистон бундай кулфатни бошидан ҳеч қачон кечирмаган, – деди Шомилнинг катта хотини.

– Фотимат, сен янглишяпсан. Доғистон бунгача ҳам битта оғир кулфатни кўрган.

– Қандай?

– Сендай меҳрибон хотиним бўла туриб, устингга Шуойнаътни хотинликка олган кунда.

Имом жилмайди. Масжидда ётган ярадор жангчилар жилмайиб қўйишди. Биринчи бор имомнинг жилмайганини кўрган Доғистон ҳам жилмайди.

У Доғистон учун энг оғир кунда, ўзи фахрланиб юрган нарсалари бир-бир кулаб тушаётган вақтда жилмайди. Асир тушишига атиги бир неча соат қолганда жилмайди.

Бирдан Шомил жиддий киёфага кирди ва бир муддат сукут саклади. Кейин ташқарига чиқиб қаршисига учала хотинини ўтказиб, улардан илтимос қилди:

– Раҳматли онам тўқиган кўшиқни айтиб беринглар.

Фотимат, Нафисат ва Шуойнаът биргаликда куйлашди:

Тоғликлар, йиғлангиз солиб дод-фарёд...

Кўшиқнинг охириги мисраси куйланди. Кўкка ой чиқди. Имом ойга маънос тикилиб деди:

– Бошқатдан куйланглар.

Фотимат, Нафисат ва Шуойнаът кўшиқни бошидан бошлашди. Бу гал кўшиқ узоқ-узоқларга учди. Уни ойнинг ёғдусида қорайиб кўринган қоялар, йиғлаётган мажнунтоллар, Гунибнинг оқ қайинлари ҳам жимгина тинглашди.

– Учинчи марта куйланглар, – деди Шомил.

Бу гал кўшиқ янада узоқларга учди. Уни Гуниб атрофида ёнаётган овуллар, тоғлар қўйнидаги яксон этилган даралар, қабрларда ётган шаҳид муридлар тинглашди. Шу вақт тонг отди, яна жанг бошланди. Сўнгги жанг. Ханжарлар қинидан олинганда, милтиқлардан ўқлар узилганда кўшиқ ниҳоясига етди.

Имом фахрий асир бўлди. Унга қуроли ва оти қайтарилди. Хотинларини ўзи билан олиб кетишига рухсат беришди. Фақат уни Доғистондан айиришди. Унга Доғистондан фақат кекса онаси тўкиган кўшиқ ҳамроҳ бўлди. Аввалига фахрий асирга бу кўшиқни учала хотини биргаликда куйлади, кейин Нафисат ва Шуойнаът. Йиллар ўтиб араб саҳросига жони узилаётган Шомилга бу кўшиқни бошқа хотинларидан узоқроқ умр кўрган Шуойнаътнинг ёлғиз ўзи куйлади. Охирги хотини, охирги кўшиқни куйлади унга.

Шуойнаът ҳақида гап кетганда отам шундай деганди:

«У имом уйидаги энг гўзал аёл бўлган. Шуойнаът Шомилнинг охирги хотини ва биринчи муҳаббати эди. Имом ҳам барча тоғликлар каби урф-одатларимизга амал қилган ҳолда кўп бор уйланганди. Аммо бу аёл имомга тақдирнинг туҳфаси сифатида ато этилганди. Шомилнинг ботир ноиб Ахбердилава Моздок овулига тўсатдан ҳужум қилганда арман савдогари кизи Аннани ўлжа сифатида олиб келганди. Бу воқеа кизнинг тўйдан бир неча кун илгари рўй берганди. Ноиб кизни чакмонига ўраган ҳолда имом хузурига келтирди. Чакмон очилган вақтда имом Доғистон осмонидай мовий икки кўзга лол бўлиб тикилиб қолди. Бу кўзлар ҳам ҳеч бир хавотирсиз имомга тик қаради. Хромдан тикилган кизил этигига, қурол-яроғига, хинога бўялган соқолига. Уларнинг кўзлари тўкнашди. Гўзал арман кизи қаршисида навқирон йигитлар каторига кирмайдиган кишини кўрди. Аммо кизни унинг киёфасидаги нимадир маҳлиё этди. Унинг киёфасида қатъиятли сардорлик хусусияти билан бирга софдиллик ва меҳрибонлик фазилатлари ҳам сезилиб турарди. Уларнинг кўзлари яна тўкнашди. Қатъиятли имомнинг кўнгли эрий бошлади. Бу эврилишдан имомнинг ўзи чўчиб тушди. Шу он Шомилнинг қатъий буйруғи янгради:

– Бу кизни қаердан олиб келган бўлсанг, ўша жойга олиб бориб кўй.

– Нега имом? Жуда гўзал киз, ҳаммаси жойида.

– Нега эканлигини яхши биламан, сенинг вазифанг отингни тезроқ эгарлаш.

– Унинг учун қанча товон пули сўрай?

– Ҳеч қандай товон пули сўрамай, ўзини соғ-омон топшириб келасан.

Ахбердилава ҳайрон бўлиб қолди. Имом шу вақтгача асирани товон пулисиз ҳеч қачон қайтармаганди. Аммо имом билан баҳслашиб бўлмайди. У асирга шундай деди:

– Ҳозир мен сени отангинг хузурига олиб бораман. Уйдагиларинг роса хурсанд бўлишади. Сен уларга Шомил қарокчи эмаслигини айтиб қўйсанг бас.

Аннага ноибнинг сўзини таржима қилишди. У Шомилга ҳайрон тикилиб қолди. Ҳамма ўйладики, киз бундай бўлишини сира кутмаган ёки гапимизга тушунмади.

Қизга таржимон қайтадан тушунтирди:

– Имом бундай иш бўлганидан жуда афсусда. Сени ҳеч қандай товон пулисиз уйингга элтиб қўйишади.

Шунда гўзал Шомилга мурожаат қилди:

– Доғистон сардори, мени ҳеч ким ўғирлаб келтиргани йўқ. Ўзим асиранг бўлиш учун атай келдим.

– Нега, нима учун?

– Бутун Кавказ аҳли, дунё халқи гапираётган қахрамонни кўриш учун келдим. Ихтиёрим қўлингизда, сизга асира бўлганимдан бахтиёрман. Мен ҳеч қаёққа кетмайман.

– Йўқ, сенинг уйингга қайтганинг маъқулроқ.

– Бу сўзларни барча ботир эркак деб ҳисоблайдиган Шомил айтаяптими?

– Бу Оллоҳнинг иродаси!

– Бу Худога хуш келмаса керак.

– Менинг Оллоҳим ва сенинг Худойинг бошқа-бошқа тилларда гаплашишади.

– Доғистон сардори, бугундан мен сизнинг асирангизман, чўрингизман. Бугундан сизнинг Оллоҳингиз, менинг ҳам Оллоҳим. Болалик пайтимдан сиз ҳақингизда жуда кўп кўшиқ эшитганман. Улардан бири хотирамда муҳрланиб қолган.

Гўзал арман қизи ўз тилида ёқимли кўшиқ айта бошлади. Тоғлар ортидан осмонга ой кўтарилди. Лекин арман қизи Шомил ҳақида кўшиқ куйлашда давом этарди.

Хонага Ахбердилава кирди.

– Имом, отимни эгарладим. Қизни олиб кетсам, майлими.

– Уни тинч қўй. Қўшиғини охиригача куйлаши керак. Балки бу кўшиқни охирига етказиш учун бутун умри камлик қилар.

Бир неча кун ичида бутун Доғистонда миш-миш тарқалди. Қўшни қўшнисига. Бир овуллик бошқа овуллик қулоғига пичирлади:

– Эшитдингларми, Шомил яна хотин олган эмиш.

– Ҳақ диннинг имоми арман қизига уйланибди.

– Имомнинг салласини ғайридин юваётган эмиш. Хотини намоз ўқиш ўрнига кўшиқ айтариш...

Доғистонликлар маза қилиб шивирлашишди. Аммо бу гапда жон бор эди. Дарҳақиқат, имом Аннани учинчи хотин қилиб олди. Аммо Анна ислом динини қабул қилди, тоғлик аёлларга ўхшаб ўраниб кийинди, исмини аварчага ўзгартирди. Анна Шуойнаёт бўлди. Имом учун у тайёрлаган овқат мазали, у ёзган ўрин юмшоқ эди. Унинг хонаси ёруғ ва иссиқ туюларди. Унинг сўзларидан ёқимли-

рок сўзни тингламаганди. Аста-секин имомнинг қаҳрли юз киёфаси майинлашди, меҳр нурлари ёғила бошлади. Моздокдан кўп бор элчилар келиб, имомдан ўзи хоҳлаган пул эвазига Шуойнаътни уйига қайтаришини сўрашди. Бу ҳақда имом Шуойнаътга айтди ва унинг фикрини сўради. Шуойнаът ҳар доимги сўзларини такрорлади:

– Имом, сиз менинг эримсиз. Агар бошимни олсангиз ҳам уйга қайтмайман.

Имом унинг жавобини Моздокдан келган элчиларга айтарди. Бир сафар туғишган акаси келди. Имом уни яхши кутиб олди ва синглиси билан учрашишга рухсат берди. Ака-сингил икки соат яккама-якка гаплашишди. Бу вақтда ака синглисига отасининг ғамга ботганини, онасининг юм-юм йиғлаётганини, куёв бўлмиш ҳамон севишини, унинг уйида бахтли ҳаёт кечириши мумкинлиги тўғрисида сўзлади.

Барча гаплар беҳуда кетди. Шуойнаът рад жавобини берди. Ака Моздокка ёлғиз қайтди.

Имомнинг биринчи хотини Фотимат бир куни унга шундай деди:

– Имом, ҳар куни жангда одамлар ҳалок бўлаяпти, кон тўкилаяпти. Қандай қилиб сиз Шуойнаътнинг қўшиғини азон тинглагандай тинглаяпсиз? Ахир, сиз Доғистонда қўшиқ куйлашни тақиқлагансиз. Ҳатто онангизнинг қўшиғини ҳам тинглашдан бош тортгансиз.

– Фотимат, – деди имом. – Шуойнаът душманларимиз биз ҳақимизда айтган қўшиқларни куйлайди. Агар мен йиғлоки қўшиқларни куйлашга рухсат этганимда, улар душманимиз қулоғига ҳам бориб етарди ва биз ҳақимизда бошқача ўйларди. Кейин мен жангларда ўғиллари ҳалок бўлган оналарнинг юзига тик қарай олмасдим. Майли, душманларимиз биз ҳақимизда истаганча куйлашсин. Мен уларни мамнуният билан тинглайман. Бошқаларни ҳам бундай қўшиқларни тинглашга қакираман.

Фотиматни имомнинг ёш хотини қўшиқларини тинглаётгани эмас, балки илгаригидай ўзи ва иккинчи хотинига яхши муомала қилмаётгани ғашлантираётганди. Тез орада бу ғашлик кучайишига сабаб бўладиган воқеа юз берди.

Бир куни Шомилга Петербургда гаровда ушлаб турилган ва кадетлар билим юртида ўқиётган ўғли Жамолиддинни Шуойнаътга алмаштириш эвазига қайтарилишини айтишди. Жуда ҳам пухта ва нозик таклиф. Имом бу таклифга рад жавобини берди. Аммо ўғлини қайтариш имконияти туғилганини ҳаммадан яширди. Барибир бу гап Фотимат қулоғига етди.

Бир куни Фотимат ёш кундоши олдига келиб деди:

– Шуойнаът, ҳозир ўртамизда бўладиган суҳбатни Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмаслигига сўз бера оласанми?

– Ваъда бераман.

– Сен мендан ҳам яхшироқ биласан, охирги кунларда Шомил жуда безовта, ухлай олмаяпти, ич-этини еб қийналиб юрибди.

– Фотимат, кўриб турибман.

– Нимага шундай эканлигини биласанми?

– Нимага?

– Мен-ку биламан. Лекин фақат сенгина унга даво топа оласан.

– Фотимат, тезроқ айтинг.

– Албатта, сен менинг ва Шомилнинг ўғли Жамолиддин тўғрисида эшитгансан.

– Ҳа.

– Унинг бағримизга қайтиши сенга боғлиқ. Сен ҳам онангни соғингансан. Мен ҳам онаман. Ўн йилдан буён ўғлимни кўрганим йўқ. Ёрдам бер. Мен учун бўлмаса, имомнинг хурмати учун ёрдам бер.

– Шомил учун ҳамма нарсага тайёрман. Аммо қандай ёрдам беришим мумкин?

– Агар сен ота-онанг ёнига қайтсанг, ок подшо ўғлимизнинг қайтишига рухсат берар экан. Жамолиддинимнинг бағримга қайтишига ёрдам бер. Оллоҳнинг ўзи сени ёрлақасин. Сендан илтимос қиламан.

Шуойнаътнинг кўзларида ёш йилтиллади.

– Фотимат, барчаси сиз айтгандай бўлади.

У хонага кириб, гиламга ётганча узок йиғлади. Кейин қайғули қўшиқ бошлади.

Шомил келди.

– Сенга нима бўлди, Шуойнаът?

– Имом, ота-онам ёнига кетишга рухсат беринг.

– Тушунмадим.

– Мен уйга қайтишим керак.

– Нима учун? Ўзи нималар деяпсан? Қайтармоқчи бўлганимда ўз ихтиёринг билан қолгансан. Энди мен сени қайтара олмайман.

– Шомил, мени уйимга қайтаринг, бошқа иложим йўқ.

– Сенинг иситманг борга ўхшайди.

– Мен сизнинг Жамолиддинни кўришингизни истайман.

– Гап бу ёқда эканда. Шуойнаът, сен ҳеч қаёққа бормайсан. Сени қайтариш эвазига ўғлимни кўрадиган бўлсам, майли, мен уни кўрмай қўя қолай. Агар у менинг ўғлим бўлса, онаси ҳузурига, Ватанига қайтишига ўзи йўл топсин. Сен танлаган йўл билан мен ўғлимни кўришга бора олмайман. Мен ўзимга мос йўл билан ўғлимни қайтараман. Яхшиси, сен отимни келтир.

Шуойнаът имомнинг отини дарвоза олдига олиб келди. Яккамихдан камчини олиб, имомга узатди.

Барча сафарларда, Доғистонда овулма-овул кезганда, Петербургда, Калугада, араб заминиде имомнинг сўнгги нафаси чикқунича унинг ёнида хотини Шуойнаът бўлди. Ҳозирги кунда бу ажойиб аёлнинг садоқати ҳақида ҳикоятлар айтилади. Охир-оқибат, айнан у Шомилни ўғлини тезроқ қайтариш учун чора-тадбир излашга кўндира олди. Аммо бу бошқа ҳикоя».

Жамолиддиннинг кўшиғи

Саккиз ёшида гаровга олинган Жамолиддин йигирма тўрт ёшида Доғистонга қайтди. Имом ўғлини қайтариш учун сабр билан катта куч ва тадбир ишлатди. Шомил ўғлига алмаштириш учун жуда кўп рус асирларини таклиф қилди, аммо ок подшо кўнмади. Подшо ёш тоғликни Петербургда саклашни афзал билди. Чунки ўғлингни ўлдирамиз деб кўркитиб, Шомилдан курашни тўхтатишни талаб қилишарди.

Имом таҳдидларга қулоқ солмади.

Ўғли номидан (балки ўғлининг ўзидир) унга ок подшо қудратли экани, жанг қилган билан енгиб бўлмаслиги тўғрисида кўп бор хат жўнатишди. Шунингдек, хатларда Доғистон қон тўкаверганидан ҳолсизлангани, қаршилик кўрсатиш бекфойда экани, бу фақат қулфат ва ғам-алам келтириши таъкидланарди.

Имом эса бу гапларнинг ҳеч қайсисига ишонишни истамасди.

Бу вақтда Ҳожимурод бир неча навқари билан ок подшо аскарлари томонга қочиб ўтди. Аммо овулда унинг онаси, хотини, ўғли ва кизи қолди. Табиийки, уларни Шомил гаровга олди. «Агар қайғиб келмасанг, – деб ёзди Шомил Ҳожимуродга, – ўғлинг Буличнинг бошини чопиб ташлайман. Онанг, хотининг ва кизингни навқарларга шарманда қилиш учун бераман».

Ҳожимурод ўз сўзидан қайтмайдиган имомни шаштидан тушириш учун чора-тадбир излай бошлади. У ўша кунларда шундай деганди: «Менинг оёқ-қўлим арқон билан боғланган, арқоннинг учи эса Шомилнинг қўлида». У товон пули тўлаб оиласини қутқариш ҳақида ўйламаса ҳам бўларди. Шомил ўзининг собик муриди оиласини товон пули тўлаб қайтариш илинжида эканини эшитганда шундай деди: «Ҳожимурод сотқин бўлишидан ташқари ақлдан ҳам озибди».

Аммо Шомилнинг қўлида Ҳожимуродни тутиб турувчи арқон бўлса, Ҳожимуроднинг қўлида Шомилнинг юрагига боғланган ип бор эди. Бу ип Жамолиддин деб аталарди. Ҳожимурод Воронцовдан илтимос қилди: «Ок подшо Жамолиддинни отасига қайтарса, шунда Шомил оиламни озод қилиши мумкин. Менинг оилам имом қўлида экан, унга қарши жанг қилиш ўз қиличим билан онамни, хотиним, ўғлим ва кизимни чопиб ташлаш билан тенг».

Воронцов бу ҳақда ок подшога хабар берди ва у таклифга рози бўлди. Шомилга хат жўнатилди: «Ҳожимурод оиласини озод қилсанг, ўғлинг Жамолиддин қайтарилади».

Шомил мушкул аҳволда қолди. Бундай оғир танлаш азобидан кўзларига уч кеча-кундуз уйку келмади. Унинг қийналаётганини кўриб, оила аъзолари ҳам ухлай олишмади. Тўртинчи кун имом ҳузурига Ҳожимуроднинг ўғли Булични чақирди.

– Сен Ҳожимуроднинг ўғлисан-а?

– Имом, мен Ҳожимуроднинг ўғлиман.

– Сен унинг нима иш қилганини биласанми?

- Биладан, имом.
- Сен бунга нима дейсан?
- Нима ҳам дейишим мумкин?
- Отангни кўришни истайсанми?
- Жудаям.
- Мен сенга, онанг, синглинг ва бутун оилангизга унинг олдига боришига рухсат бераман.
- Йўқ, мен ҳеч қаёққа бормайман. Менинг жойим Доғистонда. У ёқ Доғистон эмас.
- Булич, боришинг керак. Рухсат бераман.
- Бормайман, имом. Яхшиси, мени ҳозирок шу жойнинг ўзида ўлдилинг.
- Кўриниб турибди, сен ҳам отангга ўхшаш бўйсунмас экансан.
- Биз баримиз сизга бўйсунамиз, имом. Фақат у ёққа боргин деб айтманг. Ундан кўра мени жангга жўнатинг. Сиз учун жонимни қурбон қилишга тайёрман.
- Отангга қарши урушасанми?
- Душманга қарши курашаман.
- Ўша кун Шомил энг яхши ханжарини Буличга совға қилиб деди:
- Ханжарни отанг каби ишлат. Аммо кимга санчишни бил.
- Ҳа, Ҳожимурод бошлаган савдо пишмади. Унга ўғли боришни истамади. Имом ҳузурига Жамолиддин ҳам қайтмади.
- Бу вақтда Шомилнинг ўзи чора-тадбир излади. У катта ўғли Қози Муҳаммадни грузинлар яшайдиган Цинандал князлигига тунашга жўнатди. Натижада малика Чавчавадзе, малика Орбелиани, француз-губернант аёл асир қилиб олиб келинди. Нина Грибоедованинг синглиси бўлган Екатерина Чавчавадзени катта дарахт ёриғига бекинган жойидан топишиб асир олишди.
- Мана энди Шомил оқ подшога истаган шартини қўйиши мумкин эди. Чунки оқ подшо грузин маликасини қутқариш учун исталган шартга розилик берарди. «Ўғлимни қайтарсанг, грузин маликасини қайтараман», – Шомилнинг катъий шарти шу бўлди.
- Ўша орзиқиб қутилган кун келди. Ўртада азим дарё шарқираб оқаяпти. Бу қирғоқда ўғирланган малика озодликка чиқишини кутаяпти. Нариги қирғоқда эса рус аскарлари қуршовида Шомилнинг ўғли. Қирғоқ бўйига Шомилнинг ўзи ҳам келган. У нариги қирғоққа қараб, ўғли Жамолиддин қайси бири эканлигини аниқлашга ҳаракат қиларди. Негаки, узоқ вақтдан буён ўғлини кўрмаганди. Улар бир-бирини танишармикин?
- Имомга зарҳал погонли шинель кийган офицерни кўрсатишди. У бошқа офицерлар билан кучоклашиб хайрлашарди. Кейин чеккароқда турган қиз ёнига келиб, унинг қўлини ушлаганча эгилиб ўпди. Ахён-ахёнда у оқ от миниб турган Шомил томонга қараб қўярди.

– Шу менинг ўғлимми? – деди Шомил офицер кийимидаги йигитдан кўзини узмай. У ўғлининг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатарди.

– Ҳа, бу ўғлингиз Жамолиддин.

– Нариги кирғоқка черкасча кийим ва курол олиб боринглар. Энди у рус офицери эмас, Доғистон жангчиси. У кийган офицер кийимини дарёга окизинглар. Йўкса, уни бу кирғоқка қўймайман.

Жамолиддин отасининг раъйини қайтармай кийимини ўзгартирди. Белига тоғликлар ханжари осилган камарни маҳкам қилиб боғлади. Аммо Жамолиддиннинг бўрк остидаги боши, кийим ичидаги юраги қандай бўлса, ўшандайлигича қолди. Афсуски, уларни ўзгартиришнинг иложи йўқ эди.

Ниҳоят, ўғил бу кирғоқка етиб келди.

– Ўғилгинам!

– Отажон!

Жамолиддинга от келтиришди. Бутун йўл давомида ота ва ўғил ёнма-ён юришди. Баъзан ота ўғлидан сўради:

– Айт-чи, Жамолиддин, бу жойлар эсингдами? Қояларни унутмадингми? Гимра овули ёдингдами? Ахульго жанги эсингда турибдими?

– Ота, мен у вақтда жуда ёш эдим.

– Айт-чи, олисларда юрганингда Доғистон ҳаққига дуо қилдингми? Қуръон оятларини, намоз ракаатларини такрорлаб турдингми?

– Мен яшаган жойда Қуръон йўқ эди, – дея истар-истамай жавоб берди Жамолиддин.

– Нахотки сен бир марта бўлса ҳам кудратли Оллоҳни эслаб бош эгмадинг? Нахотки дилингда Қуръон оятларини такрорламадинг? Нахотки намоз фарзларини адо қилмадинг?

– Ота, гаплашиб олишимиз керак.

Аммо Шомил отини ниқтади.

Эртаси куни имом ўғлини ҳузурига чақирди.

– Жамолиддин қара, тоғлар ортидан қуёш кўтариляпти. Қандай гўзал?

– Ҳа, чиройли.

– Сен шу тоғлар, шу қуёш учун жонингни беришга тайёрмисан?

– Ота, биз гаплашиб олишимиз керак.

– Гапир.

– Ота, Россия катта, бой ва кудратли. Нега шу ғариб тоғларни, замондан ортда қолган турмуш тарзини химоя қилишимиз керак? Россиянинг адабиёти ҳам, муסיқаси ҳам, тили ҳам бой. Улар бизга келишсин. Агар Доғистон Россияга қўшилса, бундан биз кўпроқ ютамиз. Ҳақиқатга тик қарайдиган вақт бўлди, куролни бир чеккага қўйиб жароҳатларни даволашга киришайлик. Ишонинг, мен Доғистонни сиздан кам яхши кўрмайман.

– Жамолиддин...

– Ота, Доғистонда ҳеч бўлмаса битта ёндирилмаган овул борми? Бу тоғларда ярадор бўлмаган тош қолмаган. Ҳар бир тошга жангчиларнинг қони тўкилган.

– Кўряпманки, сен шу ярадор тошларни ҳимоя қилмоқчи эмассан.

– Ота.

– Мен сенинг отанг эмасман. Сен менинг ўғлим бўлмабсан. Сўзларингни эшитиб, ўликлар қабрларида тик туришгандир. Менинг эса кўзим очиқ, сўзларингни эшитдим, энди сени нима қилай? Қара, сўзларингдан тоғлардаги тошлар ҳам қорайди.

Шомил оила аъзолари ва содик муридларини тўплаб деди:

– Биродарлар, мен сизларга ўғлим нималар деганини айтмоқчиман. У айтяптики, оқ подшо қудратли, душманамиз қучли, давлати мустаҳкам, биз бекордан бекорга жанг қилаётган эканмиз. Яна айтаяптики, биз қуролларимизни ташлаб оқ подшога бош эгишимиз керак. Мен шу вақтгача бундай гапларни айтишга журъат қилганларнигина эмас, ҳатто шундай хаёлга борганларни Доғистон устида яшашига йўл кўймаганман. Бугун бундай сўзлар қаерда янграяпти? Ўз уйимда. Бу сўзларни ким айтаяпти? Ўз ўғлим. Мен ўғлимни, уни жўнатган оқ подшони қандай жазолай? Отасининг, Доғистоннинг шаънини қора қилган ўғлимга қандай чора кўрай? Сиз жуда яхши биласиз, менинг кўксимни, Доғистоннинг кўксини неча марта душманнинг милтиқ найзалари яралаган?! Энди ўзим ясаган найзани подшо қайраб нақ юрагимга санчди. Уни нима қилай?

Имомнинг сўзларини унинг яқинлари қайғуга ботган ҳолда жим тинглашди. Фақат онагина ўғлининг шундай сўзлар айтганига ишонгиси келмади.

Шомил Жамолиддин томонга ўгирилди:

– Эй тоғларнинг душмани, сени овозинг эшитилмайдиган жойга олиб бориб ташлашади. Энди сенинг отанг ҳам, Доғистонинг ҳам йўқ. Сени грузин маликасига алмашган эдим, энди сени кимга алмашсам экан? Нима қилсам тўғри бўлади?

– Ота, ўғлингизман, нима қилсангиз ҳам майли. Ҳозир ўлдирсангиз ҳам майли, фақат олдин гапимга қулоқ солинг.

– Бас қил! Мен ҳамиша Оллоҳнинг амрига қулоқ соламан, унинг оятларига амал қиламан. У «Душманни ўлдир!» деяпти. Мен эса у душман эмас, адашган ўғлим деб жавоб қайтараяпман. Майли, яша. Фақат белингдаги ханжарни еч. Қурол жанг қилишга қодир кишиларга керак.

Шомил ўғлини узок овулга сургун қилди. Жамолиддин у ерда дарахтдан узилган япроқ қаби яшади. У оғир ўйлар исқанжасида қийналди. Ўзгача муҳит ва овқат танқислиги уни сил касалига мубтало қилди. Имом тоғларни, тоғликларни ҳимоя қилиш учун жангни давом эттирарди, ўғлининг эса нафас олиши тобора қийинлашиб борарди. Бу кетишда у ўлимга маҳкум эди. Шу вақт имомга билдирмай унинг олдига онаси Фотимат келди. Она ўғлига ўйинчоқлар шаклида ёпилган нонларни

келтирди. Нонлар ханжар, килич ва бургут шаклида ясалганди. Фотимат ташқаридан таппи ва тезак олиб келиб, уйдаги ўчоққа ўт ёқди, ўйинчоқ нонларни оловда иситди, уларни кўйлагига суркаб артди ва ушатиб худди болалик давридагидай бир бўлагини Жамолиддинга узатди.

– Онадан сути кочганда, у ўз боласини тоғ эчкиси сутини ичишга ўргатади, – деди Фотимат.

Жамолиддин онасига ҳайрат билан тикилиб қолди. Гўё онасини биринчи бор кўриб тургандай. Ҳозир унинг кўз ўнгида онаси ёш ва гўзал бўлиб гавдаланди. Болалик даврида онаси ана шундай нонларни ёпиб берарди. Беланчаги бошида арслон сутини ичиб катта бўлган бола хакида алла айтарди. Ёстигининг тагида ёғочдан ясалган чиройли ханжар бўларди.

– Онажон, – дея худди болалик чоғларидай талпинди Жамолиддин.

– Жамол, ўғилгинам. Бағримга қайт! – деди Фотимат.

Она меҳридан ўғил ўзига келди. Ўчоқдаги сўнаётган чўкка тикилганча она ўғлига болалигида айтган алласини куйлай бошлади.

Бу вақтда имом қайдадир муридлари билан жанг қиларди. Она эса касалликдан сўлаётган ўғли бошида алла айтарди.

Жамолиддинга қоялар орасидан дарё шовуллаб оқаётгандай туюлди. Эшик ортидаги куп-қурук жойда бузукчалар дукурлашиб, чопкиллашиб юрибди деб ўйлади.

У Гимрадаги уй-ҳовлини, отасини, биринчи минган отини эслади. Онаси эса ёмғир томчиларидан сакраб-сакраб осмонга кўтарилган қувнок Динғир-Данғарча хакидаги аллани айтарди.

- Қаерларда юрди, Динғир-Данғарча?
- Ўрмонзорга борди, Динғир-Данғарча.
- Нега ўрмон кезди, Динғир-Данғарча?
- Бориб дарахт кесди, Динғир-Данғарча.
- Нега дарахт кесди, Динғир-Данғарча?
- Уй кургиси келди, Динғир-Данғарча.
- Не ваядан уй куриш, Динғир-Данғарча?
- Бошлар янги турмуш, Динғир-Данғарча.
- Нега турмуш қуради, Динғир-Данғарча?
- Ботир ўғлон кўради, Динғир-Данғарча.
- Нега ботир ўғлон, Динғир-Данғарча?
- Фахрлансин дер жаҳон, Динғир-Данғарча!

Жамолиддин қаршисидаги тоғларни кўрди. Тоғларда қор эрирди, дарё жўшиб оқарди. Осмонга булут кўтарилди. Доғистоннинг қайсидир жойига соясини ташлади. Она эса ҳамон кўшиқ айтарди. Уларда ўғил туғилганда айтиладиган кўшиқдан бошлаб, ўғил ҳалок бўлганда айтиладиган кўшиқкача бор эди. Яна ўғиллардан

дунёга кўшиқ ёдгор бўлиши тўғрисида куйларди. Она яна Шомил, Ҳожимурод, Қози Мухаммад, Ботир Хочбар, Порт калъаси қаҳрамонлари, Нодиршоҳ босқини, тунашга кетиб қайтмаган йигитлар тўғрисидаги кўшиқларни бирма-бир куйлашда давом этди.

Ўчоқдаги чўғ ҳам қулга айланди. Доғистон эса жанг оловида ёнарди. Энди Жамолиддин кўз ўнгида иккала олов ҳам намоён бўлди. Онасининг кўшиқлари уни сергак торттирди. Гўё уйғонди, бирдан отасига меҳри жўш урди. Отаси билан елка-ма-елка туриб жанг қилиш учун оёқка турди.

– Онажон, мен хозиргина Доғистонга қайтдим, хозиргина отам билан учрашдим. Менга курол келтиринг, мен Шомилнинг ўғлиман. Уйдаги ўчоқ ёнида ўлишга ҳаққим йўқ. Отишмалар бўлаётган жойга тезроқ боришим керак.

Ота буйруғи, даъватли сўзлар қилолмаган ишни она кўшиғи бажарди.

Аммо бу учқун эди. Онанинг кўшиқлари ҳам Жамолиддиннинг юрагидаги бошқа кўшиқларни ўчира олмади. Жамолиддин ўзи улғайган Петербургни эслади ва доғистонликлар тушунмайдиган бошқа тилдаги шеърини сатрларни такрорлади.

*Севаман Питернинг мўъжизасини,
Ҳар битта биноти улугвор, бўйчан.
Севаман Неванинг нур-жилвасини,
Мармар қиргоғида кезаман ўйчан.
Қиргоққа қўйилган чўян панжара,
Суяниб хаёлга чўмаман гоҳо.
О, тонги шафақлар, гўзал манзара,
Деразадан қараб тўймасман асло.
Ўқийман, ёзаман ёқмасдан чироқ,
Кундузгидай равшан кўринар борлиқ.
Атрофда сукунат, мисоли маёқ,
Адмиралга монанд юксак ёдгорлик.*

Тутунга тўлган овулдаги уйда янграган бу сўзлар ғалати эшитиларди. Ҳамон Жамолиддин тушига кадетлар уйида юрган даврлари, ёзги боғдаги панжара ёнида грузин кизи Нина билан учрашган дамлари кирарди.

Жамолиддиннинг юрагида иккита бургут яшарди, улар юрагини тишлаб икки томонга торткиларди. Қалбида ҳамон икки кўшиқ янгарди. Энди севгилисидан Нина узокда. Улар ўртасида азим дарё жўш уриб оқмоқда. Бу дарёдан мактублар ҳам ўтмайди. Айнан шу дарёда Доғистон имомининг ўғли, рус офицери чўкиб кетди. Бу дарёда унинг орзулари, эҳтимол, энг эзгу нияти ҳам чўкди.

Унинг энг эзгу нияти шу азим дарё устида кўприк қуриб икки қирғокни бирлаштириш, узок давом этаётган урушни, хунрезликларни тўхтатиб дўстлик тан-

танасини, одамларнинг ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлаётганини кўриш эди. У тоғлик оналар айтган кўшиқларни яхши кўрарди, аммо Пушкин шеърларини ҳам севарди. Икки кўшиқ битта юракдан жой олганди. Кошки, буни отаси тушунса, бошқалар тушунса. Иккала кўшиқ ҳам бир-бирини тушуниб, бир-бирини кадрлашса эди!

Аммо кўшиқлар ҳам қиличларга ўхшайди. Ҳавода тебраниб бир-бирига текканда учкун чиқади. Қони окиб холсизланаётган Доғистон яна қасос ҳақида, ботирлар, кўзларини қарға чўкиётган шаҳидлар ҳақида, отларнинг хансираб кишнаши, ханжарлар жаранги, чавандозсиз қайтаётган арғумоклар ҳақида кўшиқ куйларди.

У ва бу кирғоқдаги одамлар. кўшиқлар бир-бирини тушунган кезларда киргин тўхтарди, ўқлар овози тинарди. ханжарлар кинга солинарди, қасос учун кўтарилган кўллар дуога очиларди. қалблардаги нафрат ўрнини муҳаббат эгалларди.

Валерик дарёси кирғоғида бўлган жангда Шомилнинг ботир муриди Мулла Муҳаммад оғир яраланди ва рус аскарлари томонидан асир олинди. Овулда уни ҳалок бўлди деб ўйлаб, аза очишди. Аммо у бир ойдан кейин уйига қайтди. Ҳайрон қолган одамлар қандай қилиб озодликка чиққанини сўрашди. Бу гаплар муридни ранжитди.

– Мен бирон ёлғон тўкиб ёки хоинликни бўйнимга олиб озодликка чиққаним йўқ. Мулла Муҳаммад кўрок эмас.

– Биз сенинг ботир мурид эканлигингни биламиз. Балки ўзингга қиличинг ёрдамида йўл очгандирсан?

– Афсуски, қиличим йўқ эди. Агар қиличим бўлганда ҳам озодликка чиқишим гумон эди.

– Унда асирликдан қандай озод бўлдинг?

– Мени ертўлага қамаб, эшигига кулф осиди.

– У ерда ўзингни қандай ҳис қилдинг?

– Худди тузоққа тушган тоғ такасидай. Ертўлада ётганимда бирдан акалари баланд қояда ташлаб кетган Али ҳақидаги кўшиқ эсимга тушди. Мен шу кўшиқни айтдим. Кейин бошқа кўшиқларимизни куйлай бошладим. Баҳорда учиб келадиган қушлар, қузда қаторлашиб учиб кетадиган турналар, овчи тузоғидаги яраланган буғу, қуз ва қиш ҳақидаги кўшиқларимизни хиргойи қилдим. Ҳали ҳеч ким томонидан айтилмаган кўшиқларни куйладим. Уч кун давомида кўшиқ куйлашдан тинмадим. Қоровуллар кўшиқ куйлашимга ҳалақит беришмади. Ахир, сўзлари тушунарсиз бўлса ҳам кўшиқ кўшиқлигича қолади. Уни ҳамма тинглайди. Бир куни қоровуллар олдиға ёш офицер келди. Ўйладимки, куним битди. Офицер ўзи билан бизнинг тилимизни биладиган одам олиб келган экан. У менга деди: «Офицер нима ҳақда куйлаётганингни билишни истайди. Қўшиғинг нима ҳақда? Яна кўшиқ куйлаб берар экансан». Мен жанг оловида ёнаётган Доғистон ҳақида-

ги кўшиқни куйладим. Яна кўшиқ куйлашимни сўрашди. Мен фарзандини ўйлаб эзилаётган онам, севимли хотиним тўғрисидаги кўшиғимни бошладим. Офицер кўшиғимни тинглаб, деразадан атрофдаги тоғларга тикилди. Тоғлар булут билан копланганди. Шунда офицер қоровулларга мени озод қилишини буюрди. Бизнинг тилимизни биладиган одам менга шундай деди: «Офицер сени озод қилаяпти. Унга сенинг кўшиқларинг ёқибди. Шу боис сени озодликка чиқаряпти». Йўлда қайтаётганда шундай ўйладим: «Доғистон ҳам қон тўкиш ўрнига, балки ўз кўшиқларини куйлаши керакдир».

Аммо Шомил омон қайтган муридани сўроққа тутди:

– Мен кўшиқ айтишни тақиклаганман, сен нега куйладинг?

– Имом, сиз Доғистонда кўшиқ айтишни тақиклагансиз. У тараф Доғистон эмас, – деди мурид.

– Сенинг жавобинг маъқул бўлди, – деди Шомил ва бироздан кейин кўшимча қилди: – Мулла Муҳаммад, ичингда куйлашинг мумкин.

Шундан бери одамлар Мулла Муҳаммадни кўшиқлар асраган Муҳаммад деб айтишади.

Доғистонни ҳаммаша омонликда асрайдиган кўшиқ керак! Бироқ кўшиқнинг мохиятини ҳамма ҳам ўша офицердай тушуна оладими? Дарвоқе, ўша ёш офицер ким эди? Поручик Лермонтов эмасмикин?! Ахир, у ўша вақтда Валерик қирғоғида бўлган жанглarda иштирок этган.

Яна шунга ўхшаш воқеа. Ҳожимурод Темир-Хон-Шурага тунашга бориб, қатта ўлжа билан қайтиб келарди. Ўрмон четидаги йўл ёқасида ўтирган икки рус аскарини кўришди. Улар гулхан атрофида ўтиришиб, охишта кўшиқ куйлашарди. Рус тилини оз-моз биладиган навқаридан Ҳожимурод сўради:

– Нима ҳақда куйлашяпти?

– Онаси, севгилиси тўғрисида. Олисидаги Ватанида ёмғир ёғаётгани ҳақида.

Ҳожимурод уларнинг кўшиғини узок вақт жимгина тинглади ва секин шивирлади:

– Бу одамлар бизга душман эмас. Уларни ўз холига қўйинглр. Майли, она ҳақида кўшиқ куйласинлар.

Ҳа, кўшиқ уларни ўқ балосидан асраб қолди. Агар одамлар бир-бирларини тушунсалар эди, қанча ўқлар қимларнингдир умрига зомин бўлмасди.

Учинчи воқеа. Доғистон ҳукумати раҳбари Маҳач Доҳадаев жанг кетаётган тоққа Маҳмудни муҳим хат билан жўнатиб деди:

– Ўзингга ханжар билан эмас, пандур билан йўл оч.

Душманлар уни Цаданих овулида қўлга олиб, ертўлага қамаб қўйишди. Агар ундан Маҳач хатини топишса, ўша захоти отиб ўлдиришарди. Маҳмуд ертўлада ўтирар экан, севгиси тўғрисида кўшиқ бошлади. Овулдаги ҳамма, ҳатто қўшни овулдаги одамлар ҳам унинг кўшиғини тинглаш учун қелишди. Шунда Нажмуд-

дин Гоцинский ўйлади: «Агар кўшиқчини ўлдирсам, тоғликларнинг ҳаммаси мендан юз ўгиради». У шоирни озод қилди.

Ирчи Казак шундай деган экан: «Агар Сибирдаги сургун вақтида кўшиқ ҳамроҳим бўлмаганда қайғудан ўлардим».

Бундай ҳикоялар жуда кўп... Уларга ишониш керак. Кўшиқлар қанча одамларнинг жонини саклади, қанча пиёдаларни отлик қилди. Қанча кўрқоклар кўшиқ тинглагач, ботирга айланишди, ҳеч нарсадан ҳайикмайдиган бўлишди.

Ҳиндистондан қайтиб келганимда, Абутолиб мендан бу мамлакат ҳақида жуда кўп нарсаларни сўради. Мен ҳинд сеҳргари най чалиб, ҳатто кобрани балеринага ўхшатиб ўйнатгани тўғрисида гапириб бердим.

– Бунинг хайрон қоладиган жойи йўқ. – деди Абутолиб. – Ахир, бизнинг чўпонларимиз ҳам най чалиб, тоғ такаларини ўйнатишади. Ўзим кўрганман, энг ҳурқак буғулар ҳам мусикани эшитиб, яқинлашиб келишган. Яна сурнай ноласини тинглаб, тоғдаги айиклар дорбозларга ўхшаб юрганини ҳам кўрганман.

У биров жимликдан кейин кўнглини очди: – Ҳаётимда мусика менга ҳам ёрдам берган. Сен яхши биласан. Мен созлар ичида сурнай чалишни кўпроқ ёктираман. Унинг овози узок-узокларга етади. Сурнай чақалоқ туғилганда, меҳмон келганда ва тўйда чалинади. Ким курашда ғолиб чиқса, ким пойгада ўзса, у сурнай чалиниб шарафланади. Сурнай мусика асбоблари ичида мисоли тамада. Мен сурнайни ёшлигимда тирикчилигимни ўтказишимга ёрдам бергани учун кадрлайман. Ҳозир сенга ёшлигимда бўлган сурнай билан боғлиқ битта воқеани сўзлаб бераман.

Ҳали ёш эдим. Тоғдаги узок овулдан тўйга таклиф қилишди. Қиш, гупиллаб қор ёғаяпти. Бундай вақтда йўл ҳам унмайди. Чарчаб, тош устига ўтирдим. Овулга етиб олиш учун бир ўралма тамакини чекканча вақт керак. Бирдан йўлда кўнғирокларини жиринглашиб файтон пайдо бўлди. Файтонда маст-аласт уч киши бақириб-чақириб суҳбатлашарди. Уларнинг бадавлат эканликлари шундоқ кўриниб турарди. Отларнинг бири шакардай оппок, иккинчиси кўмирдай қора, фақат тумшуғи оқ. «Ассалому алайкум» – «Ваалайкум ассалом». Улар тўйга боришаётганини билгач, мени ҳам файтонда олиб кетишларини сўрадим. Улар ҳозирги тарбиясиз шофёрлар каби рад жавобини беришди, бунинг устига мени масҳара қилишди: «Ҳечқиси йўқ. Овулдаги кейинги тўйга етиб борарсан. Бу тўй сенсиз ҳам ўтади».

Ранжиганимдан чарчоғим ҳам ёзилиб кетди, ёнимдан сурнайимни олиб чала бошладим. Ҳали сурнайни шундай шавқ билан чалмаганман. Шунда мўъжиза юз берди. Сурнай навосини эшитиб, отлар ерга қоқилган козиқдай такка тўхташди. Йўловчилар жаҳли чиқиб, қамчи билан отларни савалашди, бари бефойда. Отлар жойидан жилмасди. Уларга сурнай навоси ёққани сезилиб турарди. Хуллас, отлар менинг тарафимни олишгани учун эгалари файтонга чиқаришди. Сурнай ўша кезде шундай ёрдам берган. Кўшиқ эса мени ертўладан катта йўлга чиқарган, ҳурмат-эътиборга сазовор қилган.

Мен Абутолибдан сўрадим:

– Сиз найни, сурнайни, пуфлама бошқа мусиқа асбобларини чала оласиз. Чалишгина эмас, бу мусиқа асбобларини ўзингиз ҳам ясайсиз. Нега скрипка чалмайсиз? Ахир, тоғликлар скрипка овозини жуда яхши кўришади.

– Нега скрипка чалмаслигим сабабини айтиб бераман. Эшит, ёш вақтимда скрипка ҳам чалганман. Кунлардан бир кун бизнинг лак овулимизда қийналган, ич-ичидан эзилиб юрган авар пайдо бўлди. У овулдошини бехосдан ўлдириб кўйгани учун ҳайдалган экан. Сургун қилинганларга овулнинг чеккасидан жой берилади. Одамлар у билан алоқа қилишмайди. У ҳам одамларга қўшилмайди. Мен озгина авар тилини билганим учун унинг ёнига бориб турардим. Бир куни кечкурун скрипка олиб бордим. У ўчок ёнида ўтириб кастрюл тагидаги оловга сомон ташларди, қизиғи, кастрюл ичида ҳам сомон қайнарди. Мен скрипкани чала бошладим, бахтиқаро авар оловга тикилганча жим тинглади. Кейин кўлимдан скрипкани олди, у ёк-бу ёғига қаради, кулоғини бураб торларини созлади ва чалди.

Расул, унинг қандай чалганини сўз билан таърифлай олмайман. Ҳеч қачон у чалган куйни унутмасам керак. Ҳатто куйдан ўчокдаги сомон чарсиллаб ёнди. Баъзан сомон ярқ этиб ёниб, кўзларимни камаштирди. Ўз-ўзидан кўзларимдан ёш томчилади. Мен скрипкани қолдириб, уйга қайтдим. Эртаси куни тоғдаги овулга чиқиб, уни ўлдириш касдида юрган одамларни топдим. Уларни овулга бошлаб келдим, кундуз уйимизда меҳмон бўлди, кечкурун ҳаммамиз душмани скрипкада ижро этадиган куйни тинглагани бордик. Шу тариқа уч кечкурун унинг скрипка чалишини тингладик. Тўртинчи кун қасос олиш учун келган кишилар ниятидан қайтишганини айтишди. Улар овулдошига шундай дейишди: «Уйингга қайт, биз сени кечирдик».

Авар уйига қайтар экан, скрипка олиб узатди, мен олмадим. Унга дедим: «Сендай чалишни ҳеч қачон ўргана олмайман. Ёмон чалишни эса истамайман. Шу боис скрипка энди менга керак эмас». Ўшандан кейин бошқа скрипка ушламадим. Баъзан ўйлаб қоламан, агар одамлар скрипкадан тараладиган шундай ажиб наволарни тинглашганда эди, дунёда ёвузлик, душманлик қиладиган кишилар қолмаган бўларди.

Энди отамга боғлиқ иккита ҳикояни сўзлаб бераман.

Ғоцатлилиқ Ҳожи деган бир киши Хунзахда трактир (емакхона) очди. У отамни қақариб шундай дебди:

– Сен тоғликлар орасида таниқли одамсан. Менинг трактиримни мактаб кўшиқ ёз, токи хўрандаларим кўпайсин.

Отам трактирнинг асл ҳолатини тасвирлаб, яъни саришта эмаслиги ва овқатларининг сифатсизлиги ҳақида шеър ёзди. Чиндан ҳам бу трактир тўғрисида ҳамма гапирадиган бўлди. Ўтган-кетганлар трактирни бармоғи билан кўрсатиб, шундай дейишарди: «Бизнинг Ҳамзат шу жойнинг шармандасини чиқарган».

Трактир эгаси шеър таъсирини кўриб хушёр тортди. Отамга эгарланган от совға қилиб, шеърини ўзгартиришини сўради. Бирок шеър бир довондан ўтган бўлса, тоғдаги барча довонлардан оша олади, уни ҳеч ким тўхтатиб қололмайди. Хуллас, тез орада манман гоцатлилик ҳақида ҳамма овулда гап-сўз бўлди. Ҳожи трактирини ёпди.

Бир кеча айвонимизга осиб қўйилган қоқланган қўй сон гўшти йўқолди. Энди уни топиш ҳақида ўйламасак ҳам бўларди. Аммо овулда Ҳамзат гўшт ўғриси тўғрисида шеър ёзармиш деган миш-миш тарқалди. Кўп ўтмай айвонимизга ўғирланган қўй гўштини қўйиб кетишди. Қолбуки, отам бундай шеър ёзиш ҳақида ҳатто ўйламаганди.

Баъзан ёш куёв-келинлар ўртасида жанжал чиқади. Шундай вақтда куёвнинг дўсти ёш оила деразаси тагига кечаси келиб чондур чалади. Чондур навоси ёш куёв-келинни гина-қудуратни унутиб ярашишига сабабчи бўлади.

Менинг фотосуратчи ва мусикачи Амин Чутуев исмли дўстим бор. Уйланганимдан кейин дастлабки йилларда кечқурунлари кўп бор уйимнинг деразаси тагида мусика чалган.

Амин Чутуев, нега скрипкангни олиб дунё деразаси тагида мусика чалмайсан, балки безовта кишилар гина-қудуратларини унутишармиди?

Чикагода ўтган адабий учрашувда америкалик шоир билан каттик тортишиб қолдик. Баҳсимиз қизиқ борар. Гўё энди бизни ҳеч нарса битимга келтира олмас эди. Аммо америкалик шоир охириги урушда Германияда ҳалок бўлган акасига бағишланган марсиясини ўқиди. Ундан кейин мен ҳам ўша урушда ва ўша вақтда ҳалок бўлган акамга бағишланган марсиямни ўқиб бердим. Бизнинг баҳс-мунозарамиз тугади. Ўртада шеър қолди. Агар биз тез-тез ҳалок бўлганларни эсласак, шеър-қўшиқларга мурожаат қилсак эди!..

Бизнинг боболаримиз тез-тез қўшни Грузияга жанговар юриш қилишган. Мана шундай юришлардан бирида авар тоғларига грузин мумтоз адабиётининг бўлажак намояндаси Давид Гурамишвили ўғирлаб келтирилган.

Тоғнинг юқори қисмида жойлашган Унцукул овулидаги ертўлага камалган Гурамишвили аввалига грузин халқ қўшиқларини қуйлаб ўзини овутди. Кейин ўзи ҳам шеърлар тўқий бошлади. У асирликдан қочишга муваффақ бўлди. Олдин Россияда яшади, сўнгра Украинага қўчиб ўтди.

Мен бу ажойиб шоирнинг Тбилисида ўтказилган юбилейида қатнашганман. Тадбирда менга сўз берилди. Гапимни енгил ҳазил билан бошлаб, Грузия халқи Давид Гурамишвилидай ажойиб шоири борлиги учун биз доғистонликларга раҳмат айтиши керак дедим. Агар боболаримиз уни ўғирлаб кетиб ертўлага қамашмаганда, шундай ажойиб шеърлар ёзилмасмиди? У Россияга ҳам, Украинага ҳам бормасди. Ҳаёт йўли умуман бошқача бўларди. Аммо сўзимнинг охирида шундай дедим: «Боболаримиз ёш грузин князини ўғирлашганда унинг шоир бўлишини

билишмаган. Агар билишганда бундай ишни ҳечам қилишмасди. Афсуски, бўлган иш бўлиб ўтди. Илгари Давид Гурамишвили доғистонликларнинг асири эди. Лекин энди доғистонликлар унинг шеърояти асири. Тақдир ўйини деб шунга айтсалар керак».

Ҳозир бошка кўшиқлар айтилади. Аммо биз қадимий кўшиқларимизни унутганимиз йўқ. Эндиликда бу бебаҳо хазинани доғистонликлар бутун дунёга тақдим этишяпти.

Табиий шароитга кўра тоғда яшаш осон эмас. Илгари вақтда тоғликларда болалар ўлими ҳозиргидан юкори бўлган. Лекин кимки яшаб кетса, юз йилдан ортик умр кўрган.

Барча айтилган кўшиқлар бизгача етиб келмаган. Лекин бизгача етиб келган кўшиқлар энди абадий яшайди.

Болалик даврида кўпроқ ўғил болалар вафот этишган. Қиз болалар эса табиатан яшовчан, ҳаётда чидамлироқ бўлишган.

Кўшиқларда ҳам шундай. Эркакларнинг, мардларнинг жанговар кўшиқлари урушда, юришда, қасос олишда ҳалок бўлган. Уларнинг қабри, ботирлар ҳақидаги кўшиқлар муҳаббат ҳақидаги кўшиқларга нисбатан камроқ сақланиб қолган.

Аммо қадимий кўшиқлар – Доғистоннинг янги кўшиқларига муқаддима. Худди эски пандурга янги торлар тортилгандай. Эндиликда тоғлик қизнинг чакқон бармоқлари пианинонинг оқ ва қора клавишлари узра чакқон ҳаракатланмоқда.

Мен кўшиқлар янграган уйда туғилдим ва вояга етдим. Қўлимга қаламни минг истиҳола билан олдим. Шеъроят салтанатига киришдан олдин узоқ ўйландим, лекин унга кирмаслигим ҳам мумкин эмас эди. Менга каттароқ талаблар кўйиларди. Ахир, Ҳамзат Цадасадай шоирдан кейин Расул Цадаса (яъни цадалик) деган шоир кимга ҳам керак?! Улар битта уйдан, битта овулдан, битта Доғистондан.

Қайга бормай, қайси учрашувда бўлмасин, ҳатто, ҳозир сочимга оқ оралаган вақтда ҳам мени шундай таништиришади: «Энди сўз навбати бизнинг Ҳамзатнинг ўғли Расулга». Албатта Ҳамзатнинг ўғли деган номга муносиб бўлишим, шу билан бирга ўзлимизни намоён эта билишим керак. Бу осон эмас.

Тоғли туманга ижодий учрашувга бордик. Бир неча овулда бўлдик, йўлимизда фақат Цумада овули қолди. Узоқдан овул чеккасига кўпчилик бизни кутиб олишга чиққанини кўрдим. Сурнай навоси, кўшиқлар қулоғимизга чалинди. Уларнинг каттароқ одамни кутиб олишга чиққанлиги шундоқ сезилиб турарди (албатта мени эмас). Шу боис ўзимни ноқулай сеза бошладим. Ахир, шундай дабдабали кутиб олишлари учун айтарли ҳеч нарса қилмагандим. Биз уларга тобора яқинлашардик. Машинадан тушдик, одамлар сўроққа тутишди:

– Кекса Ҳамзат қани?

– Ҳамзат Маҳачкалга да. У бу ёкка келишни ўйлагани ҳам йўк. Ҳузурингизга мен келдим – Ҳамзатнинг ўғли Расул.

Одамлар таркала бошлади. Ёнимда бир нечта йигитлар колди. Биз биргалашиб қўшиқ айтдик. Халқ қўшиқларини, отам ёзган қўшиқларни, битта менинг қўшиғимни ҳам куйладик. Менинг бу қўшиғим отасининг қўлини ушлаб, узангига оёқ қўйиб отга мингашаётган болага ўхшарди.

О, тоғликлар пандури! Йил ўтган сайин ҳаётда кўпроқ нарсани тушуняпман, тобора пандурга қўл чўзишга ботина олмаяпман. Сенинг торларингни минглаб йиллардан буён сошлашади. Минглаб созандалар сендан ажиб наволар таратишган. Мен пандур кулоғини сошлаётганда ҳаяжонланганимдан юрагим тўхтаб қолгандай туюлаверади. Худди беҳосдан тор узилиб кетса, юрагим тўхтаб қолади. Ҳа, эҳтиётсизлик билан торни узиб қўйиш мумкин. Бу қўшиқни узиш билан баравар.

Аммо нима бўлганда ҳам мен сени қўлга олишим, кулоғингни бураб торингни сошлашим, куй чалиб қўшиқ айтишим керак. Балки менинг қўшиғим Доғистондаги бошқа қўшиқлар орасида сезилмас. Чунки менинг овозим кекса қўшиқчилар овози билан тенглаша олмайди. Ҳа, бизнинг қўшиқларимиз бирмунча ўзгарди.

– Наҳотки Маҳмуддан кейин ҳеч ким севмаган бўлса? Негадир севги қўшиқлари янграмаяпти?

– Севишган, севишяпти. Аммо қўшиқ айтиш нимага керак? Муига севги серенадаси чалиш ҳам, уни ўғирлаш ҳам шарт эмас. Чунки Муининг ўзи келади.

– Наҳотки Шомилдан кейин мардлар туғилмаган бўлса? Негадир орият учун жанглар, ботирлар, қахрамонликлар тўғрисида қўшиқлар эшитмаяпман.

– Ботирлар бор. Аммо жанг ҳақида қўшиқ ёзиш керакми? Ахир, қиличларнинг ўзи тинчлик исташяпти.

Менинг овозим Доғистондаги бошқа овозлар орасида йўқолиб кетишидан хавотирланмасам ҳам бўлади. Чунки янги авлод келади, улар мен айтолмаган қўшиқларни айтишади.

Кексалик одамни кўп неъматлардан маҳрум қилади. У кучдан колдиради, кўзни хиралаштиради, кулокни вазминлаштиради, энди дунёнинг гўзалликларини кўраман деганинда қаршингда парда тортади. Баъзан қўлинг вино куйилган қадахни ушлай олмай қолади.

Аммо мен хавотир олмасам ҳам бўлади. У ҳамма нарсамни олган тақдирда ҳам юрагимдаги қўшиқларни ололмайди. У мenden Маҳмудни, Батирайни, Пушкинни, Гейнени ва бошқа буюк шоирларни, шунингдек, Доғистонимни тортиб ололмайди! Доғистоним бор экан, демак, ахволим ёмон эмас. Доғистон бор экан – биз ҳам бормиз! Доғистон бор экан йўлларда адашиб қолмаймиз!

Тоғлик овулда ажойиб битта болалар ўйини бор, уни шундай номлаш мумкин: «Ким изласа у топади, ким топса у олади». Бир гал ўзим ҳам шу ўйинда иштирок этганман.

Ўғил болани бошка хонага чиқариб, кўзини рўмол билан боғлашади. Бу вақтда кизни хонанинг бирор жойига бекитишади. Ўғил бола хонага кириб кизни кидиради. Барча жўр бўлиб кўшиқ куйлайди: «Ў, дўлалай, дўлалай». Агар ўғил бола кизни бошка жойдан кидира бошласа, барча кўшиқни ғамгин айтади. Борди-ю, мўлжални тўғри олса, кўшиқни шўхчан куйлашади. Бола кизни топган вақтда барча карсак чалиб, биргаликда ўйнашга даъват этишади. Ҳа, кўшиқ кўзи боғланган болани ҳам тўғри йўлга бошлаб, мақсад сари етаклайди.

Шукурки, мен кўшиқ янграб турган уйда, кўшиқ янграб турган Доғистонда, кўшиқ янграб турган мамлакатда, кўшиқ янграб турган заминда туғилдим. Мен кўшиқнинг кучини ҳам, баҳосини ҳам биламан. Агар кўшиқ бўлмаганда дунё Доғистонни ҳозиргидай билмасди. Кўшиқ бўлмаганда Доғистон ҳам адашган тоғ такасига ўхшаб коларди. Ҳа, бизни кўшиқ тоғнинг ўнқир-чўнқир сўкмоқларидан дунёга олиб чиқди, янги дўстлар билан юзлаштирди.

«Кўшиқ айт, мен сенга кимлигингни айтаман», – дер эди Абутолиб қадимий ҳикматни бироз ўзгартириб. Доғистон ўз кўшигини айтди, дунё уни англади.

КИТОБ

«Тіехъ» сўзи авар тилида икки маънога эга: биринчиси – қўй териси; иккинчиси – китоб.

Тоғлиқларда шундай гап бор: «Бошингни ва бўркингни асра». Маълумки, бўрк қўй терисидан тайёрланади. Илгари ўз алифбомиз бўлмаганини ҳисобга олсак, тоғлиқларнинг бошини ёзилмаган китобга қиёслаш мумкин. Уларда неча асрлардан буён бизнинг тилимиз, тарихимиз, ҳикоятларимиз, эртақ-афсоналаримиз, урф-одатларимиз сақланган. Хуллас, неча асрлар қўй терисидан тайёрланган бўрк Доғистон ҳақидаги китобни – тоғлиқларнинг бошини иссиқ-совуқдан асраган. Ана шу китобда – бошда кўп нарсалар бизгача етиб келди, афсуски, кўп нарсалар йўлларда йўқолди, ҳалок бўлди.

Бу китобнинг қанча саҳифалари жанг майдонларида қаҳрамонларча ҳалок бўлди (чунки бўрк бошни ўк ва қиличдан асрай олмайди), айримлари эса бахтсиз йўловчилар каби йўлдан адашиб, тўфонга учраб, жарга қулаб, тоғ кўчкилари тагида қолиб, ҳолсизланиб, қароқчи санчган ханжардан жон беришди.

Дейдилар: «Нимаики унутилган ва йўқолган бўлса, улар энг яхши ва энг қимматли нарсалардир».

Негаки, шеърни ёддан ўқиётганингда тўсатдан бир мисрани унутасан, айнан ўша мисра шеърда муҳимдай туюлади.

Негаки, жарга қулаб тушган сигир эсга олинса, унинг кўп сут бергани, сути жуда ёғли бўлгани таъкидланади.

Махмуднинг отаси ўғлининг бир сандик шеърӣ қўлэмаларини ёкиб юборган. Унга шеър ўғлининг хаётини поймол этаётгандай туюлган. Эндиликда ҳамма Махмуднинг энг яхши шеърлари ўша сандикда ёниб кетган деб такрорлашдан чарчамайди.

Батирай ҳеч бир қўшиқни икки марта айтмаган. У кўпинча маст-аласт давраларда қўшиқ айтишга мажбур бўлган. Демак, ўша жойда айтилган қўшиқлар ўша жойда қолган, ҳеч ким томонидан ёзиб олинмаган. Эндиликда ҳамма айнан ўша қўшиқлар энг яхши қўшиқлари бўлганини афсус билан эслашади.

Ирчи Казак эса Шамхол саройида қанча қўшиқ куйлаган, уларнинг айримларигина саройдан чиқиб халққа етиб борган. Шоир Ирчи Казакнинг ўзи шундай деган: «Қанча куйлама Шамхол ҳам, эшак ҳам қўшиқни тушунмайди». Эндиликда одамлар у ҳақда шундай дейишади: «Ирчи Казакнинг йўқолган шеърлари энг яхши шеърлари бўлган».

Ёндирилган қанча пандурларнинг, дарёда окизилган қанча чондурларнинг навоси бизгача етиб келмади. Мен бугун барча ўлдирилган ва ҳалок бўлганлар хотирасини эҳтиром саклаб эсга оламан.

Мен бизгача етиб келган қўшиқларни тинглаганда, ўқиганда юрагим қувончдан ҳаприкиб кетади. Шу қўшиқларни юрагида, ёзилмаган китоб – бошида саклаган тоғлиқларга офаринлар айтаман.

Халқимизнинг бу ҳикоятлари, эртақлари, қўшиқлари ҳозирги қоғозларга перо билан ёзилган, кейин тартибланиб муковаланган китобларга қараб шундай дейишади: «Биз ёзилмаган бўлсак ҳам неча асрлик машаққатли йўлларни босиб шу кунларга етиб келдик. Қизиқ, чиройли муковаланган бу китоблар ҳатто кейинги авлодга етиб борармикин? Кўраимиз, китобни сақлашда нима ишончлироқ? Кутубхона, магазиндаги китоб жавонларими ёки одамларнинг юрагимми?!»

Кўп нарса унутилади. Юз мисрадан бир мисра эсда қолса ҳам катта гап, агар у эсда қолса, демак, умрбод сакланади.

Афсус билан айтганимдай, турли сабабларга кўра норасида болаларнинг ҳам хаёт шамчироклари сўнади.

Имом ярадорларга ўзини дарёга ташлашга буюрган. Унга майиб-мажруҳлар керак эмас эди. Чунки улар жанг қила олмас эди, демак боқиш бефойда.

Ўзга замон келди. Болалар меҳр ардоғида, шифокорлар назоратида улғаймоқда. Ярадорларнинг жароҳатлари боғлаб қўйилмоқда. Оёқсиз қолганларга протез берилмоқда. Албатта, бу ўзгаришларнинг одамлар жисмига боғлиқ томони олийжаноблик, инсонпарварликдир.

Аммо бу саховат оқсоқ фикрларга, сийқа шеърӣ мисраларга, чалажон қоралаларга, ўлик туғилган қўшиқларга ҳам кўрсатиляпти. Ҳаммаси қоғозларга ёзилиб, китобларга киритиляпти. Ҳаммаси кутубхоналарда сакланипти.

Илгари шундай дейишарди: «Айтилган унутилади, ёзилган қолади». Бунинг текариси ҳам бўлиши мумкин.

Мен бу сўзларим билан ёзувнинг, китобларнинг аҳамиятини камситмоқчи эмасман. Китоблар тоғ ортидан чиккан куёш каби даралардаги овулларимизни ҳам маърифат нури билан ёритганини ҳамиша таъкидлайман.

Онам менга қушча ва тулки ҳақида эртак айтиб берганди.

Бор экан-да йўқ экан, бир қушча бўлган экан. Қушчанинг дарахт шоҳида муштаҳкам, иссиқ уяси бўлиб, унда палапон очибди. Палапонлари катта бўла бошлабди. Бир куни тулки келиб, дарахт тагида қўшиқ айтибди:

*Бу қоя – тоғ меники,
Меникидир бу ўрмон.
Бу дарахт – боғ меники,
Нега очдинг палапон?
Шу боис бил иззатни,
Бер битта палапонинг.
Йўқса қирқиб дарахтни,
Ёқаман хонумонинг.*

Қушча дарахтни, ундаги уясини, қолган палапонларини омон сақлаш учун тулкига битта палапонини берибди.

Кейинги кун тулки яна келиб қўшиғини бошлабди. Қушча иккинчи палапонини қурбон қилди. Шу тариқа қушчанинг боши қайғудан чиқмади: ҳар куни битта палапонини тулки олдига ташлади.

Бу ҳақда бошқа қушлар эшитишди. Улар учиб келишиб, лақма қушга қайғуси сабабини айтишди. Ақлли қушлар шундай қуйлашибди:

*Биласан тулки айёр,
Алдабди сени жуда.
Сен ўзинг бунга айбдор,
Унинг гапи беҳуда.
Дарахтни қандай қирқар,
Узун думи биланми?
Дарахтга қандай чиқар,
Узун думи биланми?
Болта йўқдир тулкида,
Йўқ унинг арраси ҳам.
Айтган гапи беҳуда,
Яшайвергин хотиржам.*

Бу гаплардан беҳабар тулки яна келиб қушчани қўрқитиб, битта палапонини беришини талаб қилди. Қушча индамади. Тулки яна дарахтни қирқишини, барча

палапонларини ейишини айтди. Илгари кушчани кўркувга солган бу сўзлар энди унинг кулгисини уйғотди Бу курук иддао ва мактанчокликдан бошқа нарса эмаслигини тушуниб етди. Кушча тулкига жавоб қайтарди:

*Бу дарахтнинг илдизи чуқур,
Қазиш учун керак белжурак.
Қулоч етмас поясини кўр,
Қирқиш учун зўр болта керак.
Уям балано, сўзлама ёлгон,
Чиқиш учун келтиргин нарвон.*

Тулки тамшана-тамшана дарахтдан узоқлашди ва бошқа қайтиб келмади.

Кушча эса хануз ўша дарахтда яшаяпти, палапон очиб катта қилаяпти, шодлигидан сайраяпти.

Доғистон ҳам замондан, маърифатдан орқада колгани учун қанча палапонини нобуд килди. Ўзликни англаш учун эса китоб керак. Ўзгани билиш учун ҳам китоб керак. Китобсиз халқ кўзи боғланган одамга ўхшайди. Ҳеч нарсани кўра олмайди. Китобсиз халқ кўзгуси йўқ одамга ўхшайди. Ҳеч қачон ўз киёфасини кўра олмайди.

«Қолоқ ва нодон тоғликлар», – деб ёзишган Доғистонга келиб-кетган сайёҳлар. Бу сўзларда ёлғондан кўра ҳақиқат кўпроқ. «Улар – катта болалар», – деб ёзган экан чет эллик бир киши бизнинг ҳақимизда.

«Улар билимсиз, бундан фойдаланиб қолишимиз керак», – деб ёзишган душманларимиз.

«Агар бу халқ жанг қилиш санъатидан хабардор бўлса, ҳеч ким уларга қарши қурул кўтариб келмасди», – деб ёзган экан бир саркарда.

«Қанийди ҳозирги билимимизга Ҳожимуроднинг мардлигини, Маҳмуднинг истеъдодини кўша олсак», – деб ўйлашади тоғликлар.

– Имом, нега тўхтадик? – деб сўради Ҳожимурод бир куни Шомилдан. – Кўксимизда юрагимиз ураяпти, кўлимизда ўткир қилич бор. Олға юриб, ўзимизга йўл очайлик.

– Шошилма, Ҳожимурод. Шошкин дарёлар денгизгача етиб боришмайди. Китобдан сўраб кўрайлик. Китоб – ақлли маслаҳатчи.

– Имом, китобинг ақлидир, лекин бизга ҳозир мардлик керак. Мардлик эса ўткир қиличда, учқур от устида бўлади.

– Китобларда ҳам мардлик бор!

Китоблар... Ҳарфлар, сатрлар, саҳифалар. Кўриниши оддий, бир қоғоз. Лекин уларда сўзлар жаранги, тил, фикр жилоси бор. Уларда гоҳ ёз саратони, гоҳ киш қаҳратони. Уларда кечаги воқеалар, бугунги орзулар, эртанги қилинадиган ишлар мужассам.

Дунё тарихи ҳам одамзод тақдири каби иккига бўлинади: китоб пайдо бўлгунча, китоб пайдо бўлгандан кейин. Биринчи давр – тун, иккинчи давр – ёруғ кун. Биринчиси – тор, коронғи дара, иккинчиси – равон текислик ёки тоғ чўккилари.

«Эхтимол, нодонлик ҳам гуноҳ, – деганди отам. – Шу боис тарих бизни узок вақт каттиқ жазолагандир».

Икки давр – китобсиз ва китоб билан. Лекин китоб одамга эндигина юришни ўрганган вақтида ҳарфлар шаклида келган бўлса, Доғистонга минглаб ёшга кирган вақтида келди. Ҳа, Доғистон жуда кеч ўқиш ва ёзишни ўрганди.

Бунгача тоғликлар учун неча асрлар осмон саҳифа, юлдузлар ҳарф вазифасини ўтади. Кўчаётган булутлар – сиёҳдон, ёмғир – сиёҳ, замин – қоғоз, гул ва ўсимликлар ҳарф бўлди. Уни ўқиш учун қоялар ҳам бошини эгиб қаради.

Қуёшнинг кизғиш нурлари қалам бўлиб, қояларга тарихимиздаги барча хатоларни ёзди.

Тоғлик эркакнинг танаси – сиёҳдон, қони – сиёҳ, ханжари хома эди. Шу хомаси билан ўлим китобини ёзганда, унинг тилини таржимасиз ҳам ҳамма тушунди.

Ҳақ-ҳуқуқсиз тоғлик аёли – сиёҳдон, кўз ёши – сиёҳ, ёстиғи саҳифа эди. У шу саҳифага қанча азоб-изтироб китобларини ёзди. Фақат уни камдан-кам одам ўқиди. чунки тоғлик аёл ҳеч қачон ошқора кўз ёш тўкмаган.

Китоб, ёзув!.. Бу икки хазинани қадимда ўша тил улашган зот берганини унутма

Китоб – очик дераза. Биз эса тўрт томони девор билан ўралган қоронғи уйдан узок ўтирдик. Деразадан дунё кенгликларини, денгизни ва унда сузаётган кемаларни кўриш мумкин. Биз эса қишлошга қолган қушларга ўхшардик, қушлар совиб кетганда тумшуклари билан деразани тақиллатиб иссиқ жойга киритишларини унсиз сўраётган.

Тоғликларнинг қуруқшаган лаблари ёрилди. Ёниб турган кўзлари атрофга оч назар ташлади.

– Агар биз қалам ва қоғозни ишлатишни билсак эди, қўлларимиз ханжарни қиндан суғуриш учун тез-тез югурмаган бўларди.

Биз ҳеч қачон қилич тақишга, отни эгарлашга, отга сакраб миниб жанг майдонига етиб боришга кечикмаганмиз. Бу ишда бизда чўлоқлар ҳам, қарлар ҳам кўрлар ҳам бўлмаган. Аммо биз кичкина ҳарфларни ўрганишга кечикдик. Маълумки, бу ишда тафаккур оксоқ бўлса, Унцукул ҳассаси ҳам ёрдам бермайди.

Бир минг беш юз йил илгари шавкатли арман жангчиси Месроп Маштоц ёзув ҳар қандай қуролдан кучли эканини англаб етди ва халқи учун алифбо яратди.

Мен қадимий ёзув сақланадиган Матенадаранда бўлганман.

Ўша жойда алам билан минглаб йиллар ёзувсиз ва китобсиз яшаган Доғистонни ҳақида ўйлаганман. Тарих элагидан қанча асрлар ўтди ва улардан бизга ҳеч нарса қолмади. Ўтган асрлардан бизга баъзи бир тушунарсиз одатлар ва оғиздан-оғизга юракдан-юракка ўтган кўшиқлар қолди.

*Дард ўтганда юракдан,
Ўтмишни ёдга олдим.
Онам айтган эртақдан
Бирини шеърга солдим.*

*Яшар эди овулда,
Донги кетган бир полвон.
Балки бу ҳам майл-да,
Уни чорлаб қолди хон.*

*Таклиф эмас, бу – амр,
У саройга шошилди.
Қаринисида бирма-бир
Дарвозалар очилди.*

*Эринмай бадавлат хон,
Кўз-кўз этди борини,
Гилам, қилич, дур, маржон
Барча тилла-зарини.*

*Полвон кўрди саройда,
Керак ҳамма нарса бор.
Санамоқ ҳам бефойда,
Ҳамма нарсалар бисёр.*

*Олийҳиммат кекса хон,
Дер ҳудди Ҳотам мисол:
«Тортинма сира полвон,
Не истасанг шунни ол.*

*Нарсалар бари аъло,
Сенга бераман имкон,
Танлашда шошма асло,
Кейин бўлма пушаймон».*

*Тоғда кечирган ҳаёт
Мағрур полвон шундай дер:
«Менга битта учқур от,
Битта ўткир қилич бер.*

*Сандиқ тўла дур-гавҳар,
Улар ўйнатмас кўзим.
От-қиличим бўлса гар,
Мулкни топаман ўзим».*

*Аждодим, доғда қолдинг,
Афсус, танлай билмадинг.
От-қиличга чанг солдинг,
Нега китоб олмадинг?*

*Ўйламадинг ўша дам,
Айтганингдан қолмадинг.
Айт, нега тахлам-тахлам
Қозғоз-қалам олмадинг?*

*Эй, тоза қалб аждодим,
Хато қилдинг ўша тоб.
Бўларди қилич-отинг,
Агарда олсанг китоб.*

*Сийламади бу тақдир,
Биз билмадик кўп замон –
Сўз қиличдан ўтқирдир,
Учқур отдан чопагон.*

*Китобларда ҳикмат, сир,
Мисли топилмас гавҳар.
Қолиб кетдик кўп аср,
Биз улардан беҳабар.*

*Ўқувчидай кеч қолиб,
Биз мактабга борган чоқ,
Кўрдикки, илми толиб
Оларди кўндан сабоқ.*

Тоғ тизмасининг нарёғи – Грузия. Неча аср илгари Шота Руставели «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» асарини ёзиб, ўзининг грузин халқига тақдим этган. Унинг қабрини излаб, Шарқни кезиб чиқишди. «Ҳеч қаерда унинг қабри йўқ, – деганди бир грузин аёли. – Аммо ҳамма жойда унинг юраги тепиб туради».

Инсоният Кавказ тоғлари коясига боғланган Прометей ҳақидаги дostonни минглаб йиллардан буён севиб ўқишади.

Араблар Куръон оятларини ўқиб, минглаб йиллардан буён ибодат қилишади.

Ҳиндулар минглаб йиллар илгари пальма япроғига ўзлари билган ҳикматларни ва ўзларининг хатолари ҳақида ёзишган. Мен музейда бўлганимда бу ёзувларни кўлларим титраганча пайпасладим.

Японларнинг уч мисрадан иборат қадимий гўзал шеърят тури бор.

Қадимда Хитойда битта ҳарфда, аниқроғи битта белгида қандайдир тушунча ифода қилинган.

Агар Эрон шоҳи Доғистонга қилич ва уруш олови билан эмас, Фирдавсийнинг донишмандлиги, Ҳофизнинг севгиси, Саъдийнинг ҳикматлари билан келганда орқасига қарамай қочмаган бўларди.

Мен Нишопурда Умар Хайём қабрини зиёрат қилганман. Ўшанда ўйлагандим: «Жаноб Хайём, агар шоҳ ўрнига Доғистонга сиз келганингизда тоғлиқлар қандай хурсандчилик билан кутиб олишарди?!»

Алгебра яратилгани, биз эса ҳали санашни билмасдик. Дунёда машҳур дostonлар ёзилгани, биз эса ҳали «она» деган сўзни ҳам ёзишни билмасдик.

Биз аввал рус аскарларини кўрдик, кейин рус шоирларини танидик.

Агар тоғлиқлар илгарироқ Пушкин ва Лермонтов шеърларини ўқишганда, эҳтимол, тарихимиз ғилдирақлари бошқа йўлдан кетарди.

Тоғлиқка Толстойнинг «Ҳожимурод» асарини ўқиб берганда, у хайратланиб шундай деган экан: «Бундай ҳикматли сўзларни одам боласи айта олмайди, фақат уни Оллоҳ айтиши мумкин».

Китоб ёзиш учун бизда ҳамма нарса бор эди. Соф севги, ботирнинг қаҳрамонлиги, фожиалар, табиатнинг инжикликлари, фақатгина китоб йўқ эди.

*Ҳаммининг таъвиши ўзига етар,
Рашикчи эр топар бир баҳонани.
У жаҳл устида тутганча ханжар,
Яраларди тоғлиқ Дездемонани.*

*Гувоҳдир осмонга туташ даралар,
Асрлар кетидан келди кўп аср.
Тугилди Гамлет ва Офелиялар,
Фақат тугилмади бизда Шекспир.*

*Тоғларда куй янграр такрору такрор –
Қушлар чуғурлайди, шовуллар дарё.
Бироқ тугилмади Бахдай бастакор,
Ҳеч ким Бетховендай чалмади наво.*

*Фожиялар қонли топишди яқун!
Қанча Жульетталар кўз юмди бевақт.
Қалбан шоир зотлар бош эгди беун,
Бу ҳақда гувоҳлар сўзлади фақат.*

Кўмик овули ёнида Темур аскарлари билан кечган жангдан кейин ҳалок бўлган аскар чўнтагидан китоб топиб олишди. Китоб саҳифаларини варақлашди. Лекин тоғликлар орасида бу китобни ўқий оладиган киши топилмади. Шунда тоғликлар китобни йиртиб шамолга учирмоқчи ёки ёкиб юборишмоқчи бўлишди. Окила ва жасур Парту-Фотимат олдинга чикиб деди.

– Уни қуролдай авайлаб асрайлик!

– Бизга нима кераги бор? Барибир ҳеч қайсимиз уни ўқий олмаймиз.

– Биз китобни ўқий олмаганимиз билан шундай вақт келадики, уни фарзандларимиз, невараларимиз ўқишади. Ахир унда нималар ёзилганини билмаймиз. Балки бу китобда бизнинг келажагимиз ёзилгандир.

Сурагат Тинусинский аскарлари арабларга қарши жангда бир арабни асир олишди. У отини, қуролини, қалқонини қаршиликсиз топширди. Аммо кўкрагига беркитилган китобни бергиси келмади. Сурагат асирга от, қурол ва қалқонини қайтарди, лекин китобини тортиб олишни буюрди. У деди:

– От ва қилич ўзимизда ҳам бор, бироқ битта ҳам китобимиз йўқ. Сиз арабларда эса китоб жуда кўп. Нега сен шу битта китобни мендан кизганяпсан?

Бу ҳолдан ҳайрон қолган аскарлар саркардасидан сўрашди:

– Бизга китоб нимага керак? Уни ўқишни, ҳатто уни тўғри ушлашни ҳам билмаймиз. Шунинг учун от ва қилич ўрнига китобни олишимиз тўғри эмас.

– Шундай вақт келади, уни ўқишади. Китоб тоғликлар ҳаётида ҳам черкаска, бўрк, от, қилич ва ханжар ўрнини босади.

– Доғистонга ҳужум қилган Эрон шоҳи жангда ютқиза бошлагач, ўзи билан олиб юрган қимматбаҳо бойликларини ерни қовлатиб кўмдирди. Ўра устига така расми ўйдирилган ясси тош қўйдирди. Шоҳ гувоҳларнинг ҳаммасини ўлдирди. Аммо Муртазахон Эрон шохининг олтин, қумуш, қимматбаҳо буюмлари солинган сандиклар кўмилган жойни топди. Эрон шохининг бойликлари йигирмата эшакка юк бўлди. Бу бойликлар орасида китоблар ҳам бор эди. Муртазахоннинг отаси Сурагат олиб келинган ўлжани кўздан кечириб деди:

– Ўғлим, жуда катта ўлжага эга бўлибсан. Уларни аскарларингга бўлиб бер ёки сот. Барибир бу бойликлар қачондир тугайди. Лекин китобларни ҳеч қимга бермай авайлаб асра. Чунки юз йиллар ўтар, тоғликлар мана шу китоблар саҳифаларида нималар ёзилганини тушуниб етишади. Шу боис китоблар барча бойликлардан афзал.

Магомед Тагир ал-Карахий Шомилнинг котиби бўлган. Шомил уни ҳеч қачон хавфли жойларга жўнатмаган. Шу боис Магомед Тагир хафа бўлиб юрган. Бир куни у Шомилдан сўраган:

– Имом, менга ишонмайсизми? Мени ҳам жанг майдонида синаб кўринг.

– Агар ҳамма ҳалок бўлса ҳам сен тирик қолишинг керак. Қилич тутган аскарнинг ўрнини бошқаси босади, аммо солнома ёзаётган кишининг ўрнини ҳеч ким боса олмайди. Сен бизнинг озодлик курашимиз ҳақидаги китобингни ёз.

Магомед Тагир китобини тугата олмади, лекин отасининг ишини ўғли охирига етказди. Бу китоб «Имом қиличи ярқираган жанглар» деб номланган.

Шомилнинг катта кутубхонаси бор эди. Йигирма беш йил давомида унинг китоблари ўнлаб эшакларга юкланган ҳолда у жойдан-бу жойга олиб ўтилган. Имом ҳаётини китобларсиз тасаввур қила олмасди. У Гуниб тоғида асир тушганда, қилич ва китобларини ўзида қолдиришини илтимос қилган. Калугада сургунда яшаган вақтида шу китобларидан айримларини олиб келишларини сўраган. У шундай деган экан: «Қилич айби билан кўп жангни ютқизганман, лекин китобнинг айби билан бирон жангни ҳам ютқизган эмасман».

Жамолиддин Россиядан қайтиб келганда, имом унга тоғликлар кийимини кийдирди, лекин олиб келган китобларига тегмади. Ўғли олиб келган китобларни ҳам дарёга ирғитайликми деб сўраган муридига имом шундай деди: «Бу китоблар заминимизда бизга қарши ўқ отмаган. Улар одамларимизни ўлдирмаган, уйлари-мизни ёқмаган. Ким китобга дахл қилмоқчи бўлса, китоб унинг шармандасини чиқаради».

Қанийди билсак, Жамолиддин Петербургдан қандай китоблар олиб келганини?

Ўз ёзуви бўлмаган доғистонликлар бошқа тилларнинг ҳарфларида айрим сўзларни ёзишга уринишган. Булар бешиқдаги, ханжардаги, эшиқдаги, қабртошдаги ёзувлар. Бу ёзувлар араб, турк, грузин ва форс тилларида бўлган. Бу ёзувларнинг ҳаммасини тўплаш мумкин эмас. Аммо улар орасида она тилимиздаги ёзув йўқ. Ўз исминини ҳам ёзишни билмаган тоғликлар ҳар хил нарсаларга қилич, от, қуш ва тоғлар расмини чизишган.

Айрим қабртошлардаги ёзувларнинг таржимасини келтираман: «Бу ерда Бугббай исмли аёл дафн қилинган. У ўзи истаган ёшга етиб, 200 ёшида вафот этган». «Бу ерда Кубаали дафн қилинган. У Ажархонга қарши жангда уч юз ёшида ҳалок бўлган».

Бизга кўп томлик тарих эмас, кимгадир бағишланган сўзлар, қисқа иборалар ва бировлардан олинган гаплар қолган.

Адабиёт институтида ўқиб юрган вақтимда бизга қадимги юнон адабиётидан оппоқ сочли ва очик кўнгили Сергей Иванович Радциг дарс берарди. Кўплаб қадимий матнларни ёддан биларди, жуда катта парчаларни юнон тилида қоғозга қармасдан ўқирди, ўзида қандай таассуротлар уйғотганини сўзлаб берарди. Қадимий

юнон шеърларини худди муаллифи уни тинглаб тургандай хаяжонланиб ўқирди. У мусулмонлар Қуръон оятларини такрорлаганда янглиштириб юборишга чўчигандай, шеърни хато ўқиб кўйишдан кўркарди. Ажабланарлиси, у бизни бу шеърларни ёздан билади деб ўйларди. Дунёда «Одиссея» ва Илиада» асарларини билмайдиган одамлар борлигини тасаввурига сиғдира олмасди. У ўйлардики, тўрт йил урушда катнашиб келган бу ёшлар толиб бўлгунича эрта-ю кеч фақат Гомер, Эсхил, Еврипид ва бошқа юнон ёзувчиларининг асарларини ўқишган.

Бир куни у биз юнон адабиётидан жуда кам нарса билишимизни англаганда, йиглаб юборишига оз қолган.

Айниқса, уни мен кўпроқ ҳайрон қолдирганман. Чунки бошқалар озми-кўпми юнон адабиётидан хабардор эди. У мендан Гомер ҳақида сўраганда Сулаймон Стальский ҳақида гапирдим. Максим Горький Сулаймон Стальскийни йигирманчи асрнинг Гомери деб атаганини айтдим. Профессор менга ачиниш билан қараб сўради:

– Сен қаерда ўсгансан? Ҳатто «Одиссея»ни ҳам ўқимаганмисан?

Мен эндигина китоб пайдо бўлган Доғистонда ўсганман деб жавоб бердим. Ўз айбимни беркитиш мақсадида ҳеч уялмасдан ёввойи тоғликман дедим. Шунда профессор мен ҳеч қачон унута олмайдиган сўзларни айтди:

– Йигитча, агар сен «Одиссея»ни ўқимаган бўлсанг ёввойи тоғлик бўлишингга ҳали анча бор. Сен жуда гўл ёввойисан.

Мен Греция ва Италияда бўлганимда профессоримизнинг ўша сўзларини ва унинг қадимий адабиётга бўлган меҳрини эсга олдим.

Ўша вақтда мен Гомер, Софокл, Гесиод, Аристотелни қаёқдан билардим, ўзим эндигина рус тилида ўқиш-ёзишни ўрганган бўлсам. Ахир, Доғистоннинг қўли ҳали дунёнинг кўплаб хазиначарига етмасди.

Татам Муродов кўшиғини тинглаганда, Максакованинг йиғлаганини кўп бор ёзганман. Муродов ҳеч жойда ўқимаган, ўша вақтда олтмиш ёшда эди. Ҳамма кўшиқчининг овози Максаковани йиғлатди деб ўйлаганди, у бўлса шундай деди:

– Мен ачинганимдан йиғлаяпман. Шундай ёқимли овози бор экан. Агар ўз вақтида устозлари бўлганда, у кўшиқлари билан дунёни лол қолдирарди. Энди эса кеч, ҳеч ким ёрдам бера олмайди.

Доғистон ўтмиши ҳақида ўйлаганимда мен тез-тез шу сўзларни эсга оламан. Бу заминда қанчадан-қанча кўшиқчилар, шоирлар, ижодкорлар, курашчилар ўз иқтидорларини дунёга намоиш этмай оламдан ўтишди. Уларнинг қимлигини билмаимиз ҳам. Бизда ҳам ўзимизнинг Шаляпинлар, Поддубнийлар бўлишган. Эҳтимол, бизнинг Геркулесимиз Осмон Абдурахмонов енгилмас курашчи бўларди, унинг кучига услуб ва маҳорат қўшилса кифоя қиларди. Аммо унга устоз топилмади. Ҳа, бизда консерватория, институт, театр, академия, ҳатто мактаблар ҳам йўқ эди.

*Тошбитик эслатар ўтмиш замонни,
Шукурки, йўлимиз бўлмаган тамом.
Боболар қиличда ёзган дostonни,
Биз уни қаламда эттирдик давом.*

Тоғликлар қалам ушлашни, унда ҳарф ёзишни билишмаган. Уларга таслим бўлишни таклиф этган душманларга запорожияликларга ўхшаб бармоғини кўрсатишган. Ёки бирор нарсага расм чизиб душманларга жўнатишган.

У вақтда Доғистон ҳақида шундай дейишган: «Бу ерда айтилмаган ва ҳали ёзилмаган кўшиқ тош сандик ичида ётибди. Ким уни қўлга киритса, шу кўшиқни ёзади ва айтади».

Ҳарфлар, сўзлар, китоблар – бу ўша ёпик сандикка осилган қулфнинг калитлари. Аммо Доғистон узоқ йиллар бу калит кимнинг қўлида эканини билмади.

Қулф солинган сандикни кўриш учун кимлар келмади? Баъзан улар сандик копоғини сал очиб ичида нима борлигини билишга интилишди. Доғистонликлар ҳали қўлларига қалам ушламаган даврда бу ерга келган меҳмонлар, саёҳатчилар, олимлар араб, турк, форс, грек, грузин, арман, рус тилларида ўз хотираларини ёзишган.

Кутубхоналарда қадимий китобларни варақлаб, мен сени излайман Доғистон. Ҳар хил тиллардаги китобларда сенинг номларингни учратаман. Уларда Дарбанд, Кубачи, Чиркей, Хунзах каби номлар ёзилган. Саёҳатчиларга раҳмат. Сенинг турмуш тарзингни чуқур тушунишмаган бўлишса-да, тоғлар нарисиди биринчилардан бўлиб Доғистон номини китобларга киритишди.

Кейин Пушкин, Лермонтов ўз сўзларини айтишди.

*Доғистон водийси, жазирама туш,
Кўксимда қўргошин, ётибман беҳуш...*

Қандай ажойиб мисралар! Бестужев-Мерлинский эса «Аммалатбека» асарини ёзди. Ҳозир ҳам унинг Дарбанд кабристонида кайлиғи мозори устига қўйган ёдгорлиги кўзга ташланиб туради.

Александр Дюма ҳам Доғистонда бўлган. Полежаев ҳам бўлиб, «Эрпели» ва «Чир-Юрт» дostonларини ёзган. Улар сен ҳақингда ўзларича ёзишди, лекин ҳеч кайсиси ёш Лермонтов ва донишманд Толстой каби сени ич-ичдан хис қилишмаган. Мен уларнинг ёрқин истеъдодлари олдида бош эгиб, ёзган асарларини мукадас китоблардай севиб ўқийман.

Ўғилга исм қўйиладиган кун – энг қувончли кун. Худди шундай ўғилларинг сенинг номингни она тилида биринчи бор ёзган кун ҳам энг қувончли кунлар каторига киради. Эсимда, менинг биринчи ўқитувчим Вера Васильевна доска каршисига чақириб, сенинг номингни ёз деганда хатоликка йўл қўйганман. Ўшанда «доғистон» деб ёзганман. Вера Васильевна Доғистон атокли сўз эканини ва у катта ҳарф

билан бошланишини тушунтирган. Мен қайта ёздим: «Ддоғистон». Гўё катта ва кичик «д» ҳарфлари бўлиши керакдай туюлган. Бу ҳам хато эди. Учинчи уринишда тўғри ёздим: «Доғистон».

Доғистон, сени ҳам шундай ёзишга, ўзинг ҳақингда шундай сўзлашга ўргатиш-мадими? Неча бор бошидан бошладинг, алифбо, ҳарф танладинг. Араб, лотин, рус ҳарфларида ёзиб кўрдинг. Жуда кўп хатоликларга йўл қўйдинг. Катта ҳарф билан бошланадиган сўзни кичик ҳарф билан, кичик ҳарф билан ёзиладиган сўзни катта ҳарф билан бошладинг. Доғистоним, фақатгина учинчи уринишда тўғри ёздинг. Кейин дастлабки газета-журналлар, китоблар чоп этилди. Мана уларнинг номлари: «Тонг юлдузи», «Янги нур», «Жайрон», «Тоғликлар маколалари», «Қўмик эртақлари», «Лак тароналари», «Даргин қиссаси», «Лезгин шеърлари». Ҳаммаси она тилимизда. Бу фақат номлар эмас, улар – қанотлар!

1921 йилда Доғистон делегациясининг Кремлдаги учрашувидан кейин тоғликларга урта муҳим нарса берилди: ер ҳудуди, дон ва босмахона ҳарфлари. Олдин Доғистонда от ва ханжар бор эди. Энди унинг ихтиёрига дон ва китоб берилди. Ҳа, янги даврга қадам қўяётган Доғистон денгизни, ўзлигини, ўтмиши ва келажагини кўрди. Ўзи ҳақда ёза бошлади.

Сулаймон Стальский Максим Горькийдан шундай илтимос қилди: «Иккимизнинг ёшимиз ҳам бир жойга бориб қолди. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрдик, умрнинг каддини тушундик. Иккимизнинг ҳам китобларимиз бор. Аммо сен қоғозга ёзасан, чунки ёзишни биласан. Мен эса қуйлайман, чунки саводим йўқ. Мен Доғистон, сен Россия ҳақида ўйлайсан. Россия саводхон мамлакат. Доғистонда эса ҳали кўпчилик ўзининг исмини ҳам ёзишни билмайди. Имзо қўйиш ўрнига бармоғини босади. Сен бизга зиёли ёзувчиларингни жўнатсанг, улар доғистонликлар ҳақида бутун мамлакатга, бутун дунёга ёзишса».

Уларнинг суҳбатига Эфенди Капиев таржимонлик қилди. Горький Сулаймон Стальскийга илтимосини бажаришини айтди. Кейин Капиев томонга ишора қилиб: «Эндиликда Доғистондан билимли ва истеъдодли ёшлар етишиб чиқаяпти, уларнинг ўзлари доғистонликларнинг барча тилларида республикангиз ҳақида ёзишса яхшироқ бўлади», деди. Сўзининг охирида Максим Горький сизларда шундай ҳикмат бор деди: «Уйнинг қандай ҳолатда эканлигини унинг деворлари яхшироқ билади».

Максим Горький айтган ёшлар улғайишди, қаришди. Улар Доғистон ҳақида китоблар ёзишди. Илгари оталар ўғилларига мерос қилиб қилич ва пандур қолдиришарди. Эндиликда эса – қалам ва қоғоз! Доғистонда кун йўқки, ўғил туғилмаган бўлса. Эндиликда Доғистонда ҳар куни китоб ҳам чоп этилади. Ҳар ким Доғистонни ўзича ёзади. Отам ҳам эллик йилдан ортиқ вақт ёзди. Аммо ҳамма ўйлаганларини ёзишга умри етмади. Энди мен ёзаяпман. Аммо ҳамма ўйлаган нарсаларимни ёзишга улгураманми? Шу боис фарзандларим ёстиғи тагига ханжар эмас, қалам

ва тоза дафтар кўяман. Отамнинг ва менинг Доғистоним битта. Факат у бизнинг каламларимиз тасвирларида ҳар хил. Ҳар биримизнинг ўз дастхатимиз, ўз алифбомиз, ўз услубимиз, ўз оҳангимиз бор. Хуллас, арава йўловчиларини ўзгартирган холда ўз йўлида давом этаяпти.

Отам айтарди: «Ўзинг билган нарсалар ҳақида ёз. Билмаган нарсаларингни бошқа китоблардан ўки».

КИТОБ

*Китоб билан дўст тутин, ундаги ҳар бир сатр
Сенинг қарашиңга зор, улар сенга вафодор.
Балки жуда бойдирсан, балки жуда ҳам фақир,
У сени алдамас ҳеч, хиёнат қилмас зинҳор.*

*Китобни пешананга суриб, ўпиб оч аста,
Чунки унда ҳикматлар хазинаси яширин.
Ҳар сўзинг мағзини чақ, ўзингни олма катта,
Умринг бўйи китобдан изла илму фан сирин.*

*Қўлдан қўйма китобдай қадрдон, содиқ дўстни,
Агар уни сўксанг ҳам сенга боқмас дарғазаб.
Юзингга ҳам солмайди сендаги бор кам-қўстни,
Агар улоқтирсанг ҳам кетиб қолмас аразлаб.*

*Китоб жуда бой мезбон, тўқиндир дастурхони,
Саховати самимий, боғида мева шигил.
Сен эса унинг иштиқ қутайтган меҳмони,
Боғларидан ҳаммиша сархил мева тера бил.*

*Сен китобга ишонгин орзу ва ҳаётингни,
Гоҳида шоирнинг ҳам юраги қайнаб-тошар.
Шеърятдан яширма розинг, ҳиссиётингни,
Шундай қилган доимо дардига даво топар.*

Отамга ёш шоирлар машқларини олиб келганда, аввало улардаги имловий хатоларга қарарди. Чунки «жўяклар қандай олинган бўлса, демакки, унинг эгаси ҳам шундай». Кейин имловий хатоларини тўғрилаб, тиниш белгиларини қўйиб чиқарди. Бошини чайкаб, уларга шундай дегандай бўларди: «Аввал тўғри ёзишни ўрган». Айрим ёшлар «XX аср Гомери» саводсиз бўлганини айтишарди. «Бу ҳақда билмас

эканман», – дер эди отам ёш «гомер»га. Доғистонда бундай «гомер»лар хозир ҳам кўп. Шеърлардаги битта имловий хато ҳам отамнинг гашини келтирарди. Ўзининг шеърини газетада имловий хато билан чоп этишганда, отам бу ҳақда шундай шеър ёзганди.

*Доғистонга бағишлаб,
Газетага шеър бердим.
Чарчашмабди тарашлаб,
Ҳолини забун кўрдим.*

*Шеърим солиб келига,
Толқон қилиб туйилган.
Аямасдан белига,
Келисонда урилган.*

*У йўлда бўлган дучор,
Бир тўда маст-аластга.
Ҳар мисрада шикаст бор,
Тенг келмаган нокастга.*

*Ёки йўлда дуч келган,
Чондотлинлик ёшларга.
Кейин аранг қутулган,
Қочиб тоғу тошларга.*

*Яқуни тамом ўзга,
Не куйларга солмаган?
Тушунмадим ҳеч сўзга,
Маза-матра қолмаган.*

*Елкасида ўйнаган,
Қамчиларнинг бўрони.
Додласа ҳам қўймаган,
Мисраларнинг йўқ жони.*

*Пичоқланган бош суюк,
Уни таниб бўлмайди.
Не кўйга солдинг фалак,
Бунга шеърхон билмайди.*

*Хуллас, чеккан кўп жафо,
Турар бошдан-оёқ қон.
Ишратпараст Мустафо
Каби бўлган тошбўрон.*

*Наширингиз ҳар сониди,
Бор шундай ўнлаб қурбон.
Гарчи эсон йўқ эсониди,
Улар бўлар қаҳрамон.*

*Дер: танқид ўз-ўзини,
Айбдор учун бир савоб.
Қолдирмасдан сўзимни
Шу шеъримни қилинг чоп.*

Менинг отам... Албатта, отамни яқиндан билган одамлар уни ўзлари кўрган ҳолида тасаввур қилишади.

Албатта, отам шудгор қиларди, ўт ўрарди, пичанни аравага ортарди, отга ем берарди ва бошқа уй-рўзғор ишларига қарарди. Лекин мен отамни фақат китоб ўқиётган ҳолда тасаввур қиламан. Отам китобни икки қўли орасида учишга шай қушдай ушларди. Меҳмондўст отам китоб ўқиётган вақтда келган одамни, худди намозини бўзган кишидай хаёли паришон ва хижолат чекиб кутиб оларди. Шу боис отам китоб ўқиётган вақтда онам оёқ учида юрар, кўрсаткич бармоғини лаблари устига қўйиб бизни шивирлаб гапиришга ундарди:

– Шовқин килманглар, отанг ишлаяпти.

Онам фикрини тўғри ифодаларди, чунки китоб ўқиш ёзувчи учун иш билан баварар.

Баъзан онам сиёҳдонда сиёҳ қолган-қолмаганини билиш учун ижодхонага киришга журъат қиларди. Лекин онам ҳар доим отам йўқ вақтида хонага кириб сиёҳдонни текшириб турарди, агар қуриб қолган бўлса сиёҳ қуйиб кўярди.

Агар отам ҳаётида иккита қувончли кун бўлса, иккаласини ҳам унга китоб бахш этганди.

Агар отам ҳаётида иккита бахтсиз кун бўлса, уларни ҳам китоб бошига солганди.

Улар – ўқиган китоблари ва ўзи ёзган китоблар.

Одамлар қандай илтимос билан келишмасин, у рад жавобини бера олмасди. У «бор» нарсани «йўқ» деб айтишни ўтакетган ёлғончилик ва оғир гуноҳ деб ҳисобларди. Отамдан ўзи ёктирган китобини сўраб келишганда жуда мушкул аҳволда қоларди. Китобни берди, у ўзганинг қўлида. лекин отамнинг қўли чўзилган ҳолда

коларди. Агар китобни олган киши уни белгиланган муддатдан кейин ҳам кайтар-маса отам шундай мактуб ёзарди: «Сиз ўтган сафар ўзингиз билан олиб кетган дўстимни жуда соғиндим. Уни кайтариш ҳақида ўйлаясизми?»

Оилада Ҳамзат ягона ўғил (ягона бўрк) бўлган, ундан кейин еттита киз туғилган. Улар ота-онадан эрта етим қолишган. Ҳамзат туғилган овулини эрта тарк этган. Етим болаларга қарашни зиммасига олган амакиси катта овулда кўпроқ ақл бўлади деб мадрасага ўқишга жўнатган. Ўқишдан кейин ёш Ҳамзат оғир хуржунини улелкасидан бу елкасига олиб овулма-овул кезган. Хуржунининг бир кўзига китоб, иккинчи кўзига толкон солинган. Айтиш мумкинки, у туғилган овулига бой бўлиб кайтган. Чунки у саргузаштларга бой сафари давомида жуда кўп билим орттирган. Овул йиғинида унга айтишган: «Агар ўз иктидоринг ва билимингни битта аравага юклай олсанг, сафаринг узок бўлади».

Улар янглишмаган экан. Отам ҳурмат қозонди. Шеърларидаги айрим мисралари мақолдай тақрорланади.

Отам катталарга, болаларга, бу дунёга келаётганларга ва бу дунёдан кетаётганларга бағишлаб кўплаб асарлар яратди. Улар шеърлар, пьесалар, достонлар, масаллар, эртақлар эди. Услуби оддий ва раво эди, тили ҳам. Чунки унинг ўзи шундай эди. Одамлар ёшлигидан аризалар, мурожаатлар ёзиб беришини сўрашган. Уларни араб, лотин ва рус тилларида ёзишга тўғри келган. Маълумотномаларни ҳам ўнгдан чапга, кейин чапдан ўнгга ёзган.

Ундан сўрашган:

– Нега чапдан ўнгга қараб ёзаяпсиз?

– Чапда юрагим, ўнгда илҳом. Бизга жуда кадрли нарсалар чап кўкракда сақланади.

– Унда нега ўнгдан чапга қараб ёзаяпсиз?

– Одамнинг кучи ўнг қўлда, ўнг томонда. Мўлжал ҳам ўнг кўз билан олинади.

Бу сўзларни отам ҳазил учун айтган. Лекин шунча тил алифбосини ўрганиш ҳазил иш эмас. Отам шеърларини фақат авар тилида ёзарди. Айрим шеърларини араб тилида ёзганди. Улар дил рози ифодаланган шеърлар эди. Оила аъзоларидан кимдир ўқиб қолмаслиги учун араб тилида ёзарди. Отамнинг бундай шеърлари кам эди. Умуман, отам бундай шеърлар ёзишдан йироқ эди. У шундай дерди:

«Шеър шундай бўлиши керакки, уни ҳеч тортинмай онанга, қизинга, синглинга ўқий олгин. Мен «ўн олти ёшга тўлмаганлар қўйилмайди» деган ёзуви бор кинофильмларни ёқтирмайман».

Отам араб тилида чиройли ҳуснихат билан ёзарди. У ҳарфларнинг ёзилишидаги гўзалликни ёқтирарди. Араб тилида бадхат ва пала-партиш ёзилган мактубларни олганда ғаша келарди. Бир куни эски кадрдонидан араб тилида пала-партиш ёзилган мактуб олди ва шу ҳолатга шеър бағишлади:

*«О» ҳарфларинг мисли катта тешик тоғора,
Нуқталаринг бесўнақай – ҳар бири харсанг.
Битта ҳарфинг гишти кўчган қийшиқ минора.
Қўламоқдан бери бўлиб турибди аранг.
Битта ҳарфинг қоятошнинг остида қолган,
Қандай қилиб шу кўйларга солгансан уни?
Бир ҳарфингнинг бўрк остида боши йўқолган,
Мўшугингнинг панжасида ёздингми буни?
Ҳар бир ҳарфинг тарвақайлаб шохлаган бута,
Гапинг эса ўтиб бўлмас чангалзор гўё.
Кириш учун керак ўткир арра ва болта,
Қандай қилиб ёзиш мумкин бундайин расво?*

Бу шеър ўз вақтида кўпларнинг китик патига тегди. Айримлари шеърни тўғри тушунишмагани, бошқалари шеърни жуда яхши тушунишгани учун отамдан хафа бўлиб юришди. Баъзилар Ҳамзат пала-партиш ёзилган араб тилидаги мактуб устидан эмас, балки араб тили, араб халқи устидан кулаяпти дейишгача борди.

Аммо отам араб тилини танқид қилишни хаёлига ҳам келтирмаганди. У ўзларининг пала-партишлиги билан бу ёзувнинг кадрини тушираётган кишиларнинг томоркасига тош отганди. Умуман, отам ҳеч бир алифбо ҳақида ёмон сўз айтмасди. Аксинча, бирор алифбони камситмоқчи бўлган кишиларни кўрса, эътирозини билдирарди.

«Тўғри, араблар Доғистонга хужум қилишган, – дер эди отам, – бироқ бунда араб ёзувининг ва китобларининг сира айби йўқ».

Овулимиз кексалари уйимизнинг томида тез-тез тўпланишарди. Отам уларга ажойиб қисса, ҳикоя ва шеърлар ўқиб берарди. Араб шеърларининг мунгли оҳанглари барчани ўйга толдирарди.

Ўша вақтларда отам рус тилини билмасди. У Чехов, Толстой, Ромен Роллан асарларининг арабча таржимасини ўқирди. Тоғликлар ўша вақтда бу ёзувчиларнинг ҳеч қайсиси ҳақида тасаввурга эга эмас эди. Бошқа ёзувчилардан кўра отам Чехов ҳикояларини яхши кўрарди, айниқса, «Хамелеон» ҳикоясини қайта-қайта ўқирди.

Бизда араб тили кенг тарқалганди. Айримлар ўз алифбомиз бўлмагани учун араб тилида ижод қилишган, айримларга эса ўз она тилимизга нисбатан араб тили бойроқ ва бадийроқ туюлган. Барча расмий хат ва ҳужжатлар араб тилида ёзилган. Кабртошлардаги жимжимадор ёзувлар ҳам араб тилида эди. Отам уларни осонгина ўқиб, бошқаларга мазмунини тушунтириб берарди.

Доғистон маърифатпарварлари Алибек Тахо-Годи ва Жалол Қўркмасовнинг тазй-ҳаракатлари билан кутубхона ташкил этилди. Жалол Сарбонна университе-

тини тугатганди, ўн икки тилни биларди, Анатоли Франсининг якин дўсти эди. У тоғлик овулларга бориб қилич, от, сигир таклиф қилиб қадимий китобларга айри-бошларди, кейинчалик китоб учун бир халта ун ва бир тўп газлама берди.

Жафокаш Доғистоннинг китоби ҳар хил ҳарфда, ҳар хил хатда, ҳар хил тилда ёзилди. Муаллифлари бу китобни ёзиш керак бўлгани учун ёзишди, гонорар ҳам тама қилишмади. Фақат бу китоб кейинроқ чоп этилди.

«Тоғлик» деб номланган газета ташкил этилди. Унинг номи бир неча марта ўзгарди. Айнан шу газетада отамнинг илк шеърлари босилган. Отам бу газета билан узок йиллар ҳамкорлик қилдигина эмас, балки ўзи ҳам бу ижодий жамоада бир муддат ишлади. Ўшанда мен шеърлар газетада бунча тез чоп этилади деб ҳайрон қолардим. Чунки кечагина кўз ўнгимда отам ёзган шеърни бугун эрталаб газетада ўқирдим. Кейин чиққан шеърлари тўпланиб, китоб ҳолида чоп қилинди. Умуман олганда, кейинчалик отамнинг барча асарлари тўпланиб, тўрт томлик салмоқли китоб ҳолига келтирилди.

У ўзининг ижодхонасида, китоблари, қалам-ручкалари, ёзилган қоғозлари ва ёзилмаган оппоқ қоғозлар қаршисида вафот этди. Бу оппоқ қоғозларга энди бошқалар ёзади. Ҳа, Доғистон ўқияпти, Доғистон билимини ошираяпти, Доғистон ёзаяпти.

Энди қандай ўқиш бошлаганим тўғрисида гапириб бераман. Тўғрироғи, мени ўқишга қандай мажбур қилишгани тўғрисида.

Ўшанда беш ёшда эдим. Бутун Доғистон ўқиш учун партага ўтирганди. Бирин-кетин мактаб, билим юрти, техникум очилаётганди. Кексалар ва болалар ҳам, эрлар ва хотинлар ҳам ўқиётганди. Ҳар куни ё саводсизликни тугатиш ёки маданий юриш тадбири ўтказиларди. Отам олиб берган биринчи дафтар, биринчи «Алифбо» китоби ҳамон эсимда. Отамнинг ўзи овулма-овул кезиб, ҳаммани ўқишга даъват қиларди.

Янги ёзувимиз пайдо бўлди. Отам буни мамнуният билан қарши олди. Ҳар доим отам Доғистоннинг ўз ёзуви бўлмагани учун мамлакат, жаҳон маданиятидан узилиб қолишидан хавотирга тушарди.

Отам айтарди: «Доғистон – катта мамлакатнинг бир қисми. У бутун мамлакатни, бутун дунёни билиши, ёзувларини тушуниши ва ҳаёт китобларини ўқиши керак».

«Янги йўл», «Янги кун», «Янги одамлар» – булар ўша даврдаги шиорлар. Бу ҳаётий заруратни тушунган отам фарзандларини янгилик сари йўллади. Кимлар янгиликнинг йўлига тош отмади. Биринчи очилган мактабнинг деразалари ҳар куни отилган тошлардан синарди. Маърифат душманлари истехзо билан дейишарди: «Бу қандай кўргилик, чўпон китоб ўқиса, тегирмончи дарсда ўтирса? Чўпон бориб қўйини боксин, тегирмончи бориб буғдойини эласин». Бундан ёмон воқеалар ҳам бўларди. Эсимда, ўқитувчига отилган ўқ доскага осилган дунё харитасига тегди. Отам бу воқеани эшитиб шундай деганди: «Битта ярамаснинг узган ўқи дунёни тешишига оз қолди».

Дастлабки йилларда кўплаб овулларда янгича ўқиш эскича ўқиш билан бирга олиб бориларди. Иккаласи кўшилиб кетган вақтлар ҳам бўлган. Бундай вақтда уларда қаерда магазин, қаерда бозор эканлигини билиш кийин эди. Акаларим ёшларнинг янги мактабига боришарди, уларга хавасим келарди. Ҳар куни мактабдан қайтишларини сабрсизлик билан кутардим. Мен ҳам жуда ўқишни истардим, лекин ҳали етти ёшга тўлмагандим.

Ўша вақтда овулимиздаги ота-оналар узоқроқ бўлгани учун болаларини Хунзах калъасига ўқишга жўнатишмади. Шу боис овулимизда мактаб очилди. Бу ярим диний мактаб эди. Одамлар уни «Ҳасан мактаби» деб номлашди.

Ҳасан қизиқ табиатли, лекин меҳрибон киши эди. Қизиқ табиатлилиги, у янги билан эскини кўшиш мумкинлигига каттик ишонарди. Нега уларни кўшиш мумкин деб ўйларди, буни ёлғиз Худо билади. У битта овулда ёшлар ташкилоти котиби эди, иккинчи овулда муллалик қиларди. Бунинг қандай тугаганини англагандирсиз: муллалик қилгани учун ёшлар ташкилотидан, ёшлар ташкилотида ишлагани учун муллалиқдан ҳайдашди. Фуқаролар уруши даврида партизанлар қаторига кирди. Тақдир экан, у менинг биринчи ўқитувчим бўлди. Биринчи ўқитувчи ҳақида барча хотираларни сўзлаш одобдан эмас. Лекин бу одам ҳақида тасаввур ҳосил қилишингиз учун учта кичик воқеани сўзлаб бераман.

1. Ҳасан ва асир

Партизанлар душман аскарини асир олишди. Уни штабга, Муслим Атоев олди-га олиб бориш керак эди. Бу иш Ҳасанга топширилди. Аввалига ҳаммаси силлиқ кетди. Аммо намоз вақти бўлди. Ҳасан жилға ёнида тўхтади, асирни ёнидаги тошга ўтказди. Намоз ўқишга чоғланди. Асир қўлларини ечишини сўради ва у ҳам ибодат қилиши лозимлигини айтди. Ҳасан ҳайрон қолиб сўради:

– Сенга ибодат нега керак? Оқ подшонинг аскарисан. Қанча ибодат қилганинг билан барибир дўзахга тушасан.

– Барибир мен мусулмонман. Муслим Атоев мени аяб ўтирмайди, дархол девор ёнига турғизади. Шу боис охири марта ибодат қилишимга рухсат бер.

Ҳасан асирнинг қўлларини ечиб деди:

– Мана сен янги ҳукуматни сўққандинг, мусулмонларнинг Оллоҳга ибодат қилишини тақиқлаяпти дегандинг. Марҳамат, қанча хоҳласанг шунча намоз ўқи.

Шундан кейин намоз ўқиди. Намозни тугатган вақтида қараса, асир йўқ. Ал-лақачон қочиб кетибди. Тутақиб кетган Ҳасан ҳайкирди:

– Оллоҳ номи билан, хуррият номи билан қасам ичаман. Албатта, сени топаман ва асир оламан.

Чиндан ҳам Ҳасан асирни битта овулдаги бозорда қўлга олди ва белгиланган жойга топширди.

2. Намоз ва қўшиқ

Янги ҳукумат тузилгандан кейин дастлабки йилларда Ҳасан кишлоқ кенгашига котиблик қилди. Қишлоқ кенгашининг муҳри жуда силлик бўлиб кетганди. Чунки Ҳасан тўғри келган қоғозга муҳрни аямасдан босаверарди.

Агар кийин ва муаммоли масала пайдо бўлса у дерди:

– Бу масалада мулла билан ва туман ижрокўми билан маслаҳатлашиш керак.

У якшанбадаги дам олиш кунини мусулмонларнинг қутлуғ куни бўлган жума кунига ўтказишга ҳаракат қилганди. Ҳасан янги ҳукумат ғояларининг толмас тарғиботчиси, қабул қилинган қарор ва кўрсатмаларни ҳаётга татбиқ этиш учун елиб-югуриб ишлар эди. Шу билан бирга фуқаролар урушида зарар кўрган масжидни таъмирлашга бош-кош бўлди.

Масжид таъмирланиб бўлинди. Унинг очилиш куни белгиланди. Шу вақтда туманга ёзувчи, рассом, артист, қўшиқчи ва созандалардан иборат маданият тарғиботчилари гуруҳи келди. Бу гуруҳнинг ҳамма аъзоларини Ҳасан масжидни тантанали очишга тайёргарлик кўраётган овулга жўнатишди.

Меҳмонлар овулда яхши кутиб олинди. Пойга, кураш мусобақалари ва хўроз уриштириш томошалари кўрсатилди. Улар ҳам қарздор бўлиб қолишмади: лекция ўқишди, хўжалиқнинг олдида турган долзарб вазифалар тўғрисида гапиришди ва концерт беришди.

Концерт авж паллага чиққанда масжид минорасидан сўфи азон айтиб, мусулмонларни шом намозига чорлади. Ҳасан ўрнидан туриб меҳмонларга қарата деди:

– Биз учун қутлуғ кун – масжидимизнинг очилиш куниди ҳурмат кўрсатиб овулимизга келганларингиз учун барчангизга раҳмат. Концертингиз учун ҳам раҳмат. Энди биз намоз ўқишга борамиз. Истасангиз, концертни давом эттиринг, истасангиз, бизни кутиб тулинг, истасангиз, биз билан намоз ўқишга юринг.

Овулнинг айрим одамлари масжидга йўл олишди, айримлари меҳмонларнинг концертини кўриш учун қолишди. Баъзилар икки ўртада қайси томонга боришни билмай ҳайрон туриб қолишди. Меҳмонлар ҳам бир зум ўзларини йўқотиб қўйишди. Кейин сахна вазифасини ўтаётган томга таниқли қўшиқчилар Арашил, Умар, Ғози Муҳаммад ва кегерлик хонанда Фотимат чиқишди. Икки бўрк ва битта рўмол, икки пандур ва битта дойра. Улар пандур ва дойра жўрлигида қўшиқни баланд пардаларда қуйлашди.

Айримлар бу қўшиқни эшитиб масжиддан ташқарига чиқишди, айримлари эса ташқаридан масжидга киришди.

Бу кизикарли кун ҳақида Ҳасан овулидагилар ҳамон қулиб гапириб юришади.

Маданият тарғиботчилари орасида отам Ҳамзат Цадаса ҳам бор эди. У минган от эгарида ҳали ҳеч нарсани тушунмайдиган мен ўтирардим.

Меҳмонлар хайрлашаётиб, овулга эсдалик учун патефон ва овозқучайтиргич совға қилишди.

3. Овозкучайтиргич ва Ҳасан

Билмаймиз, Ҳасаннинг ўзи кўрсатма бердими, ишқилиб, меҳмонлар совға қилган овозкучайтиргич масжид ёнидаги телефон симёғочига ўрнатилди. Эртадан кечгача овулда радио овози тинмайдиган бўлди. Овозкучайтиргичдан кун бўйи қўшиқ, мусиқа, хабарлар ва чақирик янграрди, ёки хириллаган товуш эшитиларди.

Баъзан масжид минорасидаги сўфи азони билан овозкучайтиргич товуши кўшилиб кетарди. Ҳеч нарсани тушуниб бўлмасди.

Кунлардан бир кун сўфи минорага кўтарилишидан олдин овозкучайтиргич ишламай қолди. Кимдир унинг симини кесган, шекилли. Мусулмонлар намоз ўқишини тугатишди. Ҳасан симёғочга чикиб симни улади ва овозкучайтиргич яна жаранглади.

Эртаси куни яна намоз олдидан овозкучайтиргич ишламай қолди. Намоз тугайдан кейин Ҳасан яна симёғочга чикиб уни тузатди.

Бу ҳол кўп бор такрорланди. Ҳамма хайрон. Нега ҳамиша хушёр Ҳасан тартиб-бузарни пойлаб қўлга олмапти?

Овулдагилар овозкучайтиргични Ҳасаннинг ўзи бузаётганини билишганда, аввалгидан ҳам кўпроқ хайрон бўлиб қолишди.

Унинг вужудида икки куч курашарди: намоз ва қўшиқ. Ҳасан уларни яраштирмакчи бўларди. Қуръон оятлари ва янги ҳукумат турмуш тарзи қоидаларини бир-бирига яқинлаштира болади деб ўйларди. У ёш куёв-келиндан масжидда никоҳларди, кейин уларни қишлоқ кенгашига олиб бориб ўзи рўйхатдан ўтказарди.

У табиатни ҳам ўз услублари орқали ўрганарди. Йўлда кетаётган юлдузларга ёки қоятошлар ҳароратига қараб манзилни белгиларди. Баъзан тошга тикилганча соатлаб турарди. Агар дарс ўтаётган вақтида қаёққадир иш билан бориши керак бўлса, ўз ўрнига хотинини ёки болалардан бирини қўйиб кетарди.

Мақтабда у бизга осмон жисмлари ҳаракатини тушунтирарди. Қуёш ва Ой тугилиши, зилзила бўлиши, сел келиши ва бошқа табиат ҳодисалари тўғрисида қизиқарли ҳикоялар айтарди. Қизиғи, бу ҳикоялардан бирортаси эсимда қолмаган.

Ўқув дастурида араб, лотин ва рус ёзувлари аралашиб кетганди.

Фанерга бўр билан араб ҳарфларини катта қилиб ёзиб дер эди:

– Бу ҳарфларни ўрган. Сенинг отанг умр бўйи шу ҳарфларда ўқиди ва ёзди.

Кейин фанерга бўр билан рус тили ҳарфларини катта қилиб ёзиб дер эди:

– Уларни ўрган. Отангнинг ёши бир жойга бориб, қўзига қўзойнақ таккан вақтида бу ҳарфларни ўрганди. Бу ҳарфларни ўргансанг, кунингга ярайди.

Баъзан у бизга бирор матнни ёдлашга берарди, ўзи эса масжидда намоз ўқишга бориб келарди.

Бизга араб тилидан сабоқ бераётган вақтида унинг қўлида хивчин бўларди. Агар ҳарфни ёзишда хато қилсак ёки талаффузини тўғри айтмасак, хивчин билан елкамизни сийпалаб қўярди.

Рус тили дарси бошланганда, Ҳасан кўлига линейка оларди. Бу сафар хато қил- сак, линейкаси билан бошимизга урарди. Хуллас, кўлида ё хивчин, ёки линейка бўларди.

Бизнинг уйимиз масжидга туташ эди. Мен кўчадан айланиб юрмасдан, уйимиз тоmidан масжиднинг томига сакрардим. Буни кўриб қолган Ҳасан мени жазолади. Кейин масжид ўрнида овул клуби ташкил этилди. Мен уйимиз тоmidан овул клуби томига сакрадим. Буни кўриб қолган Ҳасан яна мени жазолади.

Отам Ҳасаннинг хатти-ҳаракатини ёклаб деди:

– Сен чигиртка эмассан, сакрайдиган. Ерда юришни ўрган.

Менинг томдан томга сакрашим тугади. Чунки етти ёшга тўлдим ва Хунзах қалъасидаги мактабда ўқий бошладим.

Ҳеч бир бола Ҳасан мактабини тугатишга улгурмади. Негаки, мактаб ёпилди. Ҳасан фермага ишга ўтказилди. У кишлок хўжалиги маҳсулотлари ютуқлари кўр- газмасига борди ва у ердан медаль билан қайтди. У бошқа медалларини урушда қатнашгани учун олганди. Урушдан кейин у шундай деганди:

– Уруш вақтида қаерда бўлмайин бир марта ҳам намозни қазо қилмадим. Агар шундай қилмаганимда шундай урушдан эсон-омон қайтиб келармидим.

Қисқаси, у қаерга бормасин Ҳасан бўлиб қолаверди. Ҳозир у авар хони Сура- гат тўғрисида тарихий маълумотлар тўплайпти. Қилган ишлари ғалати кўринса ҳам соддадил ва кўнгли очиқ инсон. Мен овулга борганимда унинг уйига кираман, ҳар қалай у менинг биринчи ўқитувчим.

Янги мактабдаги иккинчи ўқитувчимни ҳам яхши эслайман. У вақти-вақти би- лан ўзининг кўрсатган қахрамонликлари тўғрисида сўзлаб берарди. Энди ўйлаб кўрсам, у аварликларнинг Мюнхгаузени экан. Одатда ҳар бир дарсини шундай сўз- лар билан бошларди:

– Болалар, ҳаётимда рўй берган кизик воқеани айтиб берайми?

– Айтиб беринг! – дея жўр бўлиб кичкирардик биз.

– Мен Қайсу дарёсидаги аркон билан тортилган кўприкдан ўтаётган эдим. Қар- шимдан каттакон айик келаяпти. Жанг қилмаслигим мумкин эмасди. Чунки айик менга йўл беришни истамади. Кўприкнинг нақ ўртасида кураш бошланди. Бу айик мен илгари адабини бериб қўйган айиклардан кучлироқ экан. Барибир мен эпчил- лик қилиб, айикнинг елкасидан ушлаб дарёга улоқтирдим.

Биз оғзимизни очганча ўқитувчимизни тинглардик.

– Ўтган ҳафта даламизни шудгор қилгани бордим. Менинг хўқизларим ҳам куч- ли. Бирдан омовчи тортмай тўхтаб қолишди. Нима бўлди экан деб қарасам, далада қалинлиги билақдай-билақдай келадиган тўққизта илон ўрмалаб юрибди. Иккитаси менга яқинлашяпти. Чаққонлик билан тўппончамни олиб, ҳаммасини отиб ташла- дим. Бутун дала конга бўялди. Мен далани хотиржам шудгор қилиб уйга қайтдим. Энди биров хавотирга тушяйман: даламда буғдой ўрнига, илон ўсиб чикмасмикин?

Энди хотинимни кандай ўғирлаб келганимни айтиб берайми? Ўша вақтда мени Пунтин ўрмонини кароқчилардан тозалаб беринг деб чакиришганди. Бир куни жуда дахшатли ва баҳайбат кароқчининг уйига кирдим. У менинг дарагимни эшитиб, кочишга улгурибди. Уйда ой юзли кизи бор экан. Мен унга қарадим, у менга. Бир-биримизни севиб қолдик. Уни отимнинг эгарига кўндаланг ётқизиб, овулга йўл олдим. Қарасам, ортимиздан қирқта кароқчи от чоптириб келаяпти. Ҳар бири ханжар тишлаб олган, бир қўлида килич, иккинчи қўлида тўппонча. Мен бурилаётим тўппончамни олдим, уларни битта қўймай отиб ташладим. Менинг бу қаҳрамонлигимни бутун Доғистон билади.

Бир куни партадошим Басир билан гаплашиб ўтиргандик. Ўқитувчимиз доскага чакириб, каттик тергади:

– Нега сен дарсда жим ўтирмаяпсан? Бир соатдан бери Басир билан нима ҳақда гаплашдинг?

– Биз баҳслашиб қолдик. Басир ўқитувчимиз даласини шудгор қилганида саккизта илонни отган деяпти. Мен ўқитувчимиз ўшанда ўн саккизта илонни отган деяпман.

– Басирга айт, у ноҳак. Сен ҳақсан. Бор жойингга ўтир.

Ўша кундан кейин ота-онам менинг дарс тайёрламасдан яхши баҳолар олишимга ҳайрон қоладиган бўлишди.

У ҳам меҳрибон эди, лекин бирор ишда узоқ қолиб кетмасди. Уни олис овуллар – Силур ва Арадерга жўнатиб кўришди. Ўша овулларда ҳам узоқ ушланиб қолмади.

Яқинда у Ёзувчилар уюшмасига келиб, мендан бирор иш беришимни сўради.

– Нима иш қила олишингиз мумкин?

– Мен уруш ҳақидаги эсдаликларимни ёзардим. Ахир, ҳамма маршаллар ўртоқларим бўлган. Айримларини ўлимдан қутқариб қолганман.

Менинг ўқитувчиларим ҳар хил эди: биринчи, иккинчи, учинчи... Аммо биринчи ўқитувчим деганда менинг кўз олдимга рус тили ўқитувчимиз Вера Васильевна келади. У менга рус тилининг гўзаллигини ва рус адабиёти хазинасини очди.

Педагогика билим юртидаги ўқитувчиларим, Адабиёт институтидаги профессорлар – ҳаммангиз ёдимдасиз.

Мансур Гайбарбеков ва Поспелов, Магомед Гайдаров ва Галицкий, Шамбинаго, Радциг, Асмус, Фохт, Бонди, Реформатский, Василий Семёнович Сидорин... Мен рус тилида яхши гапира олмаганим учун имтиҳонларда сизга ёмонроқ жавоб қайтаргандирман. Биламанки, хали имтиҳонларим тугамаган. Баъзан тушларимда қийин имтиҳонларни қайта топшираётган бўламан, агар йиқилсам биринчи босқичда қолиб кетаман деб хавотирга тушаман.

Ўнгимда эса, ҳар бир янги китобим чиққанда унинг ўқитувчиларим қўлига етиб боришига умид қиламан. Шундай кезларда тилшунослик ёки юнон адабиёти тарихи имтиҳонларини топширган кунлардан кўра кўпроқ ҳаяжонланаман. Менинг ки-

тобим ёкмаса-чи, охиригача ўқимай бир четга ташлаб қўйса-чи, «Расул шошилибди, ёмон ёзибди» деб айтса-чи? Мени хавотирга солаётган энг кийин имтиҳон шу!

Доғистон! Сенинг ўқитувчиларинг ҳам ҳар хил бўлган. Улар орасида Ҳасан ва Мюнхгаузенга ўхшашлари ҳам бор. Бирлари ўзлари ўргатаётган нарсаларга ўзлари ишонишмасди, иккинчилари алдашди, учинчилари адашди. Охир адолатли, билимли, мард ва меҳрибон ўқитувчига дуч келдинг. Янги ҳаёт бошланди, янги мактаблар очилди, янги китоблар қўлга олинди.

*Бор-йўгинг талаган ёвлар кўзига,
Юртим, май косадай кўриндинг фақат.
Майингдан маст бўлиб, келмай ўзига
Сенинг қонингни ҳам ичди бешафқат.*

*О, жафокаш халқим, яшадинг қарам,
Кўрдинг қанча хўрлик, қанча бедодлик.
Бироқ қанча хонлар келиб кетса ҳам,
Ягона орзуинг бўлди Озодлик!*

Илгари овулда биргина мулла хат ва китобни ўқий оларди. Энди мулладан бошқа ҳамма янги ёзувдаги китобларни ўқияпти.

Кичик халқнинг тақдири буюк экан. Яна янги-янги Доғистон киссалари яратилади. Уларнинг охири бўлмайди. Агар шу зарҳал харфлар билан ёзилаётган китобга менинг бирор саҳифам кирса, ўзимни ғоят бахтиёр ҳисоблардим. Менинг Доғистоним, сенга бағишлаган қўшиқларимни қабул қил!

*Доғистоним, сенга фидодир жоним,
Яшайман бутун борлигим атаб.
Барча олган орден, медаль, унвоним,
Тогларинг кўксига қўяман қадаб.*

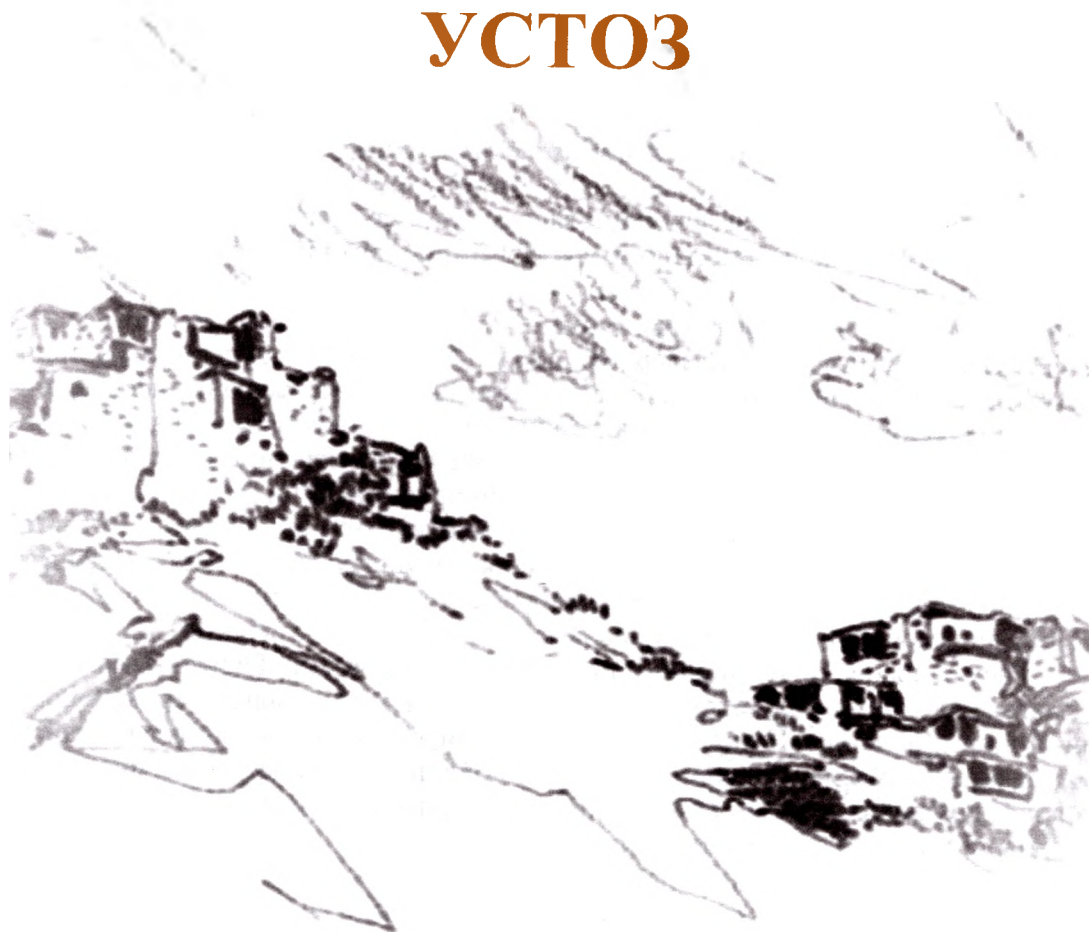
*Янгроқ мадҳиямдир шарафинг, шонинг,
Шеъримга кўчирмоқ истайман боринг.
Чакмоним – бағрингда ўсган ўрмонинг,
Бўрким – чўққингдаги оппоқ муз-қоринг.*

Мана тамом. Энди хайрлашамиз. Худо хоҳласа, сиз билан яна учрашамиз.

Китоб турли жойларда ёзилди: Цада овулида, Москвада, Маҳачқалъада, Дилижонда ва бошқа кўплаб шаҳарларда. Қачон бошлаганим эсимда йўқ. Унга 1970 йил 25 сентябрь куни нуқта қўйдим.

Тамом-вассалом.

ЮЛДУЗЛАРГА ҲАМРОЗ УСТОЗ

ЮЛДУЗЛАРГА ХАМРОЗ УСТОЗ

(Расул Ҳамзатов ҳаёти ва ижоди ҳақида)

Доғистондаги Цада кишлоғида истиқомат қилувчи авар халкининг суюкли шоири Ҳамзат Цадаса хонадонида 1923 йил 8 сентябрь куни ўғил дунёга келди. Бир неча кундан кейин чақалоққа исм қўйиш маросими бўлиб ўтди. Нуруний чақалокни азот кўтариб деган:

– Қизларнинг исмига юлдузлар нури ва гуллар нафислиги йўғрилган бўлиши лозим. Ўғиллар исмида эса, китоблар ҳикмати ва қиличлар жанги ифодасини топмоғи керак. Мен китобларни ўқиб, қиличлар жангини тинглаб, кўп исмларни билдим. Мен ўқиган китоблардаги ҳикматлар ва мен тинглаган қиличлар жанги ҳозир қулоғимга РАСУЛ исмини шивирламоқда.

Авлиёсифат нуруний мени аста ўгириб, ўнг қулоғимга шивирлаган: РАСУЛ. Кейин мени ўгириб, чап қулоғимга баландрок товушда айтган: РАСУЛ. Сўнгра мени йиғлаётган ҳолда онамга берган ва даврага қараб деган:

– Мана Расул билан танишиб олдик.

«Расул» арабча сўз бўлиб, «элчи» маъносини англатади. Расул Ҳамзатов ўз исмига муносиб улғайди, отасидай авар халкининг, дунё халқларининг суюкли шоирига айланди. Нуруний ният қилгандай, ўз юртидан йироқдаги қайси мамлакатда кезмасин, Доғистоннинг элчиси бўлди, ўз юртида эса умуминсоний кадриятлар элчиси сифатида ижод қилди. Асарларида миллати, Ватани, дунё дардларига дармон сўз излади.

*Осмондаги олис юлдузлар сари,
Самовий кемалар этмоқда парвоз.
Одамлар, одамлар – Ер юлдузлари,
Бахтлиман, мен сизга бўлсам ҳамроз.*

Бир гал Расул Ҳамзатов журналистнинг «Устозингиз ким?» деган саволига шундай жавоб берганди:

– Устозим – табиат. Гўё беш дақиқадан кейин кул бўлиб сочилиб кетишидан хавотирланиб, жим турган тоғлар. Одамлар эса, худди беш минг йил умр кўрадигандай шошилишади...

Умуминсоний қадриятларга молик бу ҳикмат асосида Расул Ҳамзатов гўзал саккизлик яратди.

*Ҳатто беш дақиқа ёруғ дунёга,
Қарашга фурсати қолган турмас тек.
Шошар ерга сизмай, сапчир самога,
Худди яна юз йил яшайдигандек.*

*Неча асрким, тоғлар йироқ-йироқда,
Шошқин одамларни кузатади тек.
Лекин улар ғамли, турар титроқда,
Худди беш дақиқа умри қолгандек.*

Расул Ҳамзатов қайси мавзуда ёзмасин, асарларидан Кавказ тоғларининг руҳи, тоғликлар табиати сезилиб туради. Унинг ҳикоятлари, афсоналари, ёзувлари адабиётда ўзига хос янгилик бўлди десак, муболаға эмас. Ҳамзатовнинг назм ва наср, тарих ва тоғликлар оғзаки ижоди уйғунлашиб кетган «Менинг Доғистоним» асари эса кашфиёт!

Дарҳақиқат, улуғ шоирнинг умр китоби деб таърифланган «Менинг Доғистоним» асарининг бош мавзуси – Ватан! У асарида Ватанга бўлган меҳрини тараннум этади. Шоир дунёдаги барча ҳодисаларни ўз уйи, ўз овули, ўз Доғистони мисолида ҳис қилиш билан кифояланмайди, аксинча, дунёдаги барча ҳодисаларни Ватанга бўлган меҳрига йўғириб ифода қилади. Мазкур асарнинг моҳияти ҳам, бадийлиги ҳам, умрбоқийлиги ҳам шунда.

Дунёдаги энг қадимий қўлёзмалардан бири ҳисобланадиган «Авесто»даги қуйидаги ҳикматга эътибор беринг: «Ҳар бир инсон ўзи ўсиб-улғайган мамлакатни энг яхши ва гўзал мамлакат деб тушунмоғи керак». Бу умуминсоний ҳикмат «Менинг Доғистоним» асарида ўзига хос оҳангда ифодасини топган. Шу боис китобдаги Кавказ халқлари ривоятлари, ҳикматлари, ибораларини, асар руҳига йўғириб кетган шоирнинг пурмаъно шеърлари, кизикарли кўрган-кечирганлари, эсдаликлари, Ватан, тил, миллат, одам, халқ, урф-одат, қадрият ҳақидаги мушоҳадаларини ўқир экансиз, беихтиёр, кўз олдингизда ўзингиз туғилиб ўсган юрт бутунлай бошқача бир жозибادا намоён бўлади, ён-атрофингиздаги ёр-дўстларингизга, танишларингизга, юртдошларингизга меҳрингиз товланиб кетади.

Китобни ўқир экансиз, юрагингиздаги, шуурингиздаги меҳр тилингизга кўчади: «Менинг туғилиб ўсган Ўзбекистоним бор. Мақтаса мактагулик ўз эҳром-

ларимиз, ёдгорликларимиз, кўчаларимиз, хиёбонларимиз, боғларимиз, тоғларимиз бор. Зар дўппи, атлас кўйлак кийиб, узун сочини елкасига қирқ кокил килиб ташлаган ўзбек гўзалига дунёдаги ҳеч бир гўзал тенглаша олмайди».

«Биз Ватанни танламаймиз, чунки Ватан бизни аллақачон танлаб бўлган». Адиб ўз Ватани ҳақида меҳр билан хикоя қилар экан, мен қаерда бўлмай, Доғистоним ҳақида ўйлайман дейди ва сиз ҳам беихтиёр китоб воқеаларидан узилмаган ҳолда Ўзбекистонимиз ҳақида ўйлай бошлайсиз. Муаллиф болалиги, ота-онаси ва яқинлари билан кечган қизиқарли воқеаларни эслаганда, сизнинг кўз олдингизга болалигингиз, ота-онангиз ва яқинларингиз гавдаланади. Шоирнинг «Ҳар бир одам болалигидан ўз халқининг вакили бўлиш учун дунёга келганини билиши ва шу вазифани зиммасига олишга ўзини тайёрлаши керак», деган ҳикматини ўқиганда, беихтиёр ўзингизга «Мен Ўзбекистонимиз учун нима иш қилдим, халқимизга муносиб фарзанд бўлдимми?»— дея савол берасиз.

Ўқувчи китоб воқеалари билан ҳамнафас яшайди. Шоирнинг ўз ўрнида китритган пурмаъно шеърларини ўқиганда, чуқур ўйга толади.

*Сўз янграган яралмай олам,
Шундай дерлар келтириб иймон.
У қандай сўз: тавбами, қасам?
У қандай сўз: ўтинчми, фармон?*

*Емирилиб бормоқда олам,
Демак, бир сўз керак бегумон.
Унда бўлсин тавба ва қасам,
Унда бўлсин ўтинч ва фармон.*

Айниқса, шоир ўзи адабиётга олиб кирган «Ёзувлар» жанридан китобда унумли фойдаланган. Унинг бешикларга, эшикларга, кўзаларга, ханжарларга, тошларга, кўнғирокларга битилган ёзувлари кишини фикр-мушоҳадага ундайди. Сиз унинг биргина «Кўзадаги ёзувлар»ини ўқишингиз билан бунга амин бўласиз.

*Оддий гилдан ясалади энг гўзал кўза,
Оддий сўздан яралади шеърин мўъжиза.*

Шабнамда қуёш акс этгандек, оддийликда буюклик намоён, деб бежиз айтишмайди. Китобда кунда, кунора эшитиб турадиган хикоятлар, воқеалар ҳам талайгина. Лекин улар адиб томонидан асар руҳига ажойиб гарзда сингдирилганки, ўқийдиган пайтингизда янги-янги кашфиётларга дуч келасиз. Асардаги сўз санъатининг сеҳри қайта-қайта ҳайратга солади. Ҳассос шоир «Одам тилга

кириши учун икки йил кифоя, лекин тилини ти-йиб туришни ўрганиши учун олтмиш йил керак бўлади» каби оддий сўзлардан юксак бадиий асар, умрбокий ҳикмат яратади. Ёки шоирнинг бошқа бир ҳаётий ҳикмати: «Айримлар ўйлайдики, катта мавзуларга қўл урсам бас, дарҳол буюк бўламан. Аммо буюкликнинг замини оддийликда». Китобда бундай Ҳамзатовга хос ҳикмат-ибораларнинг сон-саногии йўқ.

Албатта, китобда шундай шеърлар борки, улар «Турналар» мисол дунё бўйлаб учаяпти. Китобга киритилган «Она тилим», «Шомил», «Цада қабристон», «Шеърят», «Ошиқ-маъшук гул каби сўлди» каби шеърларни ўқиганда қандай қилиб шоирнинг маҳоратига қойил қолмаслик мумкин?!

Асарнинг биринчи китобини ёзгандан кейин Расул Ҳамзатовнинг ҳам тажрибаси ошди ва у етук адабиётшуносларнинг китоб ҳақидаги фикрларидан хулоса чиқарди. Шу боис иккинчи китоб биринчисига нисбатан янада ўткирроқ, мукамалроқ ва бадиийроқ ёзилган. Чунки иккинчи китобда биринчи китобдаги Ватан, миллат, тил, қадрият каби мавзулар мантиқан давом эттирилиши билан бир қаторда Озодлик мавзуси Ҳамзатовга хос нозик дид ва маҳорат билан қаламга олинган.

*О, жафокаш халқим, яшадинг қарам.
Кўрдинг қанча хўрлик, қанча бедодлик.
Бироқ қанча хонлар келиб кетса ҳам,
Ягона орзунг бўлди Озодлик!*

Гарчанд бу мисралар китобнинг охирида келган бўлса ҳам китобдаги барча воқеалар Озодлик меҳварида бирлашади.

Ҳа, «Менинг Доғистоним» – том маънодаги Ватан ҳақидаги асар. Ҳар бир киши учун Ватан яшаш жойи, миллати, дини, эътиқоди, ёшидан қатъи назар азиз, мўътабардир. Шу боис бадианинг биринчи китоби 1967 йилда чоп этилиши билан жаҳоннинг юзлаб тилларига ўгирилди, севиб мутолаа қилинди. Ўз ижод маҳсулидан руҳланган шоир бадианинг иккинчи китобини 1971 йилда адабиёт мухлисларига тақдим этди. Албатта, бундан китоб шу саналарда ёзилган экан деган хулоса чиқармаслик керак. Ҳозиржавоб шоир кўпчиликнинг фикрини олдидан билгандай китобида бунга аниқлик киритади:

«Китоб турли жойларда ёзилди: Цада овулида, Москвада, Маҳачқалъада, Дилижонда ва бошқа кўплаб шаҳарларда. Қачон бошлаганим эсимда йўқ. Унга 1970 йил 25 сентябрь куни нукта қўйдим».

Келтирган иқтибосдан кўриниб турибдики, Расул Ҳамзатов бу китобни умри давомида ёзган, унинг иккинчи китобига 48 ёшида нукта қўйган, холос. Шу ўринда биринчи ва иккинчи китоблар орасида тўрт йил ўтганига эътиборингизни қаратмоқчимиз. Шундай ёрқин истеъдод соҳиби ва катта ҳаёт тажрибасига

эга шоир иккинчи китобни чиқаришга тўрт йил сарфладими, демак у биринчи китоб устида ҳам, иккинчи китоб устида ҳам жуда қаттиқ ишлаган. Бундай ижод самараси эса, ўқувчилар қалбига йўл топади, қайта-қайта севиб ўкилади.

Барибир, Ватан ҳақида китоб ёзиш жуда масъулиятли ва шарафли эканини юрак-юрагидан ўтказган Расул Ҳамзатов самимий тарзда китобхонларга мурожаат этади:

«Мен бу китобни ҳали ёзмадим, аммо у ҳақда чуқур ўйладим, энди-энди бу китоб қандай бўлиши кераклигини кўз олдимга келтираяпман. Умримнинг энг асосий китоби тўғрисидаги ўйларимни қоғозга туширдим, холос».

Ҳа, Расул Ҳамзатов бу китобнинг давомини ёзишни жуда-жуда истаганди. Лекин у таваллудининг 80 йиллигини нишонлаётган вақтида умр китоби бўлган «Менинг Доғистоним»нинг давомини ёзолмаганини армон билан эслаганди. Ишончимиз комил, бу китобни Доғистон заминида камолга етаётган янги авлодлар давом эттиришади. Шоирнинг ўзи таъкидлагандай: «Яна янги-янги Доғистон қиссалари яратилади. Уларнинг охири бўлмайди. Агар шу зарҳал ҳарфлар билан ёзилаётган китобга менинг бирор саҳифам кирса, ўзимни ғоят бахтиёр ҳисоблардим».

Авар халқининг таниқли ва бахтиёр шоири Расул Ҳамзатов ўзи ардоқлаган заминнинг юмшоқ тупроғида тинч-осуда ором олсин. Чунки унинг «Менинг Доғистоним» бадиаси нафақат Доғистон тарихидан, балки жаҳон адабиёти дурдоналари қаторидан муносиб жой олди.

Дунёдаги азиз зот – ОНА ҳақида шеър-достон ёзмаган шоир бўлмаса керак. Лекин улар орасида ярқ этиб кўзга ташланиб турадигани, оҳанрабодай ўзига тортадигани Расул оғанинг «Оналарни асранг» достони десак, ҳеч бир муболаға қилмаймиз. Чунки шоир достонни ёзиш учун бор билим-салоҳиятини, узоқ йиллик ҳаётий тажрибасини бахшида этган, унга дунёдаги барча оналарга бўлган меҳр-муҳаббатини жо қилган. Мен бу китобни қўлга олган 1978 йилдан бери уни ўзбек оналарига тухфа этиш фикри билан яшадим. Шукурки, орзуим ушалди.

Расул Ҳамзатов «Турналар» шеърига Чирчик шаҳримизда ёдгорлик ўрнатилганини барчага фахр билан сўзлаб юрарди. Агар шоирга умр вафо этиб, Тошкентимизга ташриф буюрганида, «Хотира майдони»ни албатта зиёрат қиларди ва «Бу ҳайкал онамга жуда-жуда ўхшар экан» деган бўларди. Чунки у «Мотамсаро она» тимсолида Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган икки ўғлини кутаётган ўз онасини кўрарди.

*Ҳайкалларга боқдим ҳайратда,
Улар бари ўхшайди сизга.
Бу она сиз, бу сиз, албатта,
Шунинг учун яқиндир кўзга.*

Онаси дунёдан кўз юмганда Расул оға Хиросимада Иккинчи жаҳон уруши қурбонлари хотирасига бағишланган халқаро маросимда иштирок этаётгани. Шоирга онаси вафот этгани тўғрисидаги хабарни етказишади. Кейинроқ Расул Ҳамзатов дostonни ёзаётган пайтида ўша оғир лаҳзаларни алам билан каламга олади.

*Шу қўшиқни ёзган вақтда онажон,
Мени этмаганди етимлик гирён.
Ҳали кўрмагандим, гувоҳдир осмон,
Оқ турналар ичра сизни, онажон!*

Расул Ҳамзатов ушбу дostonга бағишланган «Буюк туйғу» мақоласида шундай ёзганди: «Отам тоғликлар орасида таникли киши эди. У эллик йилдан ортик вақт давомида «ўзи ва замони» ҳақида ёзди, шу тариқа ўзига кенг йўл очди. Таъкидлашим керак, отам ҳақида жуда кўп ёзишган. Онам эса овулдан нарига чиқмаган, оддий, меҳрибон тоғлик аёл эди. У ёзишни билмасди, демакки, ўзи ҳақида ҳеч нарса ёзмаган, онам ҳақида ҳам ҳеч ким ҳеч нарса ёзмаганди».

Дoston шоирнинг отаси, Доғистон халқ шоири Ҳамзат Цадаса (1877–1951) нинг сўнгги куни тасвири билан бошланади. Ота ўғлига «Уйнинг файзи – онагни асра» дея васият қилиб, вафот этади. Шоир отасининг васиятини онаси Хандулай момо (1888–1965) дунёдан ўтганда алам билан эсга олади.

*Васиятни тўлиқ адо қилмадим,
Баъзида унутдим сўзларингизни.
Онажон, мен сизни асрай олмадим,
Мен ўлимдан асрай олмадим сизни.*

Шоир бу вақтда юкорида таъкидлаганимиздек, Хиросима шаҳрида Иккинчи жаҳон уруши қурбонларига ўрнатилган ёдгорликнинг очилиш маросимида иштирок этаётгани. Олис йўлда шоирнинг хаёлидан «Ёшинг улуғ бўлсин, сочларинг оппоқ, барибир етимлик энг оғир фирок», «Онаси борларга гўзалдир олам», «Кимнинг хаёт бўлса онаси, ўша бахтли экан чинакам», «Болаларинг билан фахрлан, болам», «Оналарни асранг – бу мангу даъват» каби шеърхонларнинг дили-дилига сингиб кетадиган мисралар ўтгандир. Бирок, шоир дoston устида изланишда давом этди.

Бадий таржимани одатда ўзга мамлакатга, ўзга адабий муҳитга саёҳатга қиёслашади. Бирок бу дostonни таржима қилар эканман, кўз олдимдан юртимизнинг болажон, заҳматкаш, меҳри дарё оналарининг очик чехраси бир лаҳза ҳам кетмади. Шоир ўз онаси ҳақида эмас, гўё менинг онам, кўшнилариимизнинг онаси, мен хаётда учратган меҳрибон, меҳнаткаш, оқила оналаримиз тўғрисида

ёзгандек туюлди. Ишончим комил, бундай фикр-ўйлар миллатидан, қайси жойда яшашидан катъи назар дostonни ўкиган ҳар бир кишининг хаёлидан ўтади.

Албатта, бундай кезларда ҳар бир одамнинг хаёлидан онасининг айтган аллалари, тутган иссик кулча нонлари, ширин сўзлари, меҳрибонликлари жонланади. Беихтиёр, дostonдаги шоир сатрларини эсга олади.

*Униб-ўстирдингиз авайлаб, она,
Вужудимга қувват қўйилди, она,
Ўғитлар айтдингиз саралаб, она,
Шеърларимга ҳикмат йўғрилди, она.*

Шоир дostonида қайта-қайта таъкидлагандай, «Она – одамзот англаган биринчи ҳикмат», «Чўккилар кўп дунёда биров, чўкки йўқдир онадан баланд», «Она – олам-жахон, шодлик ва бахт!», «Хаётда онаси борлар бахтиёр!»... Оналарнинг тилаги эса ҳамиша калбидай оппоқ: «Дунёдан йўқолсин уруш, ёмонлик, доим байрам қилсин тинчлик, омонлик».

Ҳа, оналар ҳамиша дунё тинч, турмуш фаровон, фарзандлар соғ-саломат, бахтли бўлишини сўрашади.

*Онам кўкка қараб қилди илтижо:
Баланд бўлсин бургут ўғлим парвози.
Ҳамиша таратсин ажойиб наво,
Азиз Ватанини қуйлаган сози.*

Афсуски, оналаримизни дунёга боғлаб қўйишмаган. «Кекса оналарни кўзлайди ўлим, унинг отган ўки тегар беҳато».

*Она кетса, қалбда битмас жароҳат,
Она кетса, қалбни эзади қадар.
Оналарни асранг – бу мангу даъват!
Онангни асрагин фарзандсан магар!..*

Дунё адабиётида оналар ҳақида шеър-дostonлар кўп ва бундан кейин ҳам шундай асарлар яратилаверади. Бироқ Расул Ҳамзатов дostonидаги «Бир пайт қора сочи устига, ўрар эди сутдай оқ рўмол, энди оппоқ сочи устига, ўраб олди қоп-қора рўмол», «Фарзанд! Чин мўъжиза ўзингсан қизим, ўзинг мен яратган энг яхши наво», «Наҳот дунёдаги покдил одамзот, оқ рангларни сақлай олмади, наҳот?», «Қўй теридан бўлса ҳам бўрки, иккиси ҳам тоғда ўсган эр. Қўйга сира ўхшамас хулқи, бир-бирига қарар мисли шер», «Моҳир чавандоздай чопади ирмоқ, сокин дарёларга солганча сурон», «Тоғ опичлаб олган овул қўйнида, яна

янги хаёт кадам ташлади», «Мисоли бўрдай оқ фарзанд килмиши, оққа бўяр она сочу кошени. Қалбингиз эса ҳам хаёт ташвиши, оналарга беринг меҳр куёшини», «Бешик бўм-бўш колиши гуноҳ, болажонлар уйга фаришта» каби ўзига хос адабий топилмалар асар мазмунини бойитиб, уни бетакрор адабиёт дурдонасига айлантирган.

*Хаётда онаси борлар бахтиёр!
Тириксиз, бахтингиз қадрлаб яшанг.*

Оддий ва самимий ушбу мисралар дostonнинг калби, уриб турган юраги дейишимиз мумкин. Дарҳақиқат, дostonдаги воқеалар қайси даврда, қаерда содир бўлмасин, сўзлар-ташбеҳлар қандай жарангласин, «Оналарни асранг!» деган эзгу меҳварда туташади. Шу боис жаҳон адабиётида энг улуғ ва мўътабар зот бўлган оналарга бағишланган, севиб ўкиладиган шеър дostonлар кўп бўлса ҳам Расул Ҳамзатовнинг «Оналарни асранг» дostonи билан бўйлашадиган асарлар кам.

Бу дунёда биз авайлаб-асрашимиз, карлашимиз керак бўлган ягона нарсалар мавжуд: Осмон, Қуёш, Ой, Ер, Ватан, муҳаббат, хаёт!.. Шоир эса боқий ҳикмат-даъватни давом эттириб, қулоғим тагида умримиз бўйи жаранглаб турадиган қилиб таъкидлайди:

*Худо ҳаққи, дўстим ёдда тут,
Аёллар кўп, Она ягона!*

Бекиёс истеъдод соҳиби бўлган Расул Ҳамзатовнинг шундай дилбар шеърлари борки, улар қўшиқларга айланиб «Турналар» мисол бутун дунё бўйлаб парвоз этмоқда. «Турналар» шеъри тасаввуфга асосланган, шаҳид аскарлар руҳи оппоқ турналарга менгзалади. Бадий ўхшатмани ҳар ким ўзича қабул қилади. Шу боис «Турналар» шеъри ёки қўшиғи янграганда кимдир шаҳидларни, кимдир яқинини, кимдир ёрени хотирлайди.

*Менинг билишимча, қонли жанггоҳдан
Юртига қайтмаган шаҳид ёвқурлар.
Ҳали юмшоқ ўрин топмай тупроқдан,
Оппоқ турналарга айланган улар.*

*Зеро, улар узоқ йиллардан бўён,
Учишар ва бизга беришар овоз.
Шу боис самога термилган замон,
Кўз узмай оҳиста сўзлаймиз дилроз.*

*Бугун ҳам туманлар сийрак тарафда,
Шом чоғи уларни кузатдим бироз.
Қачондир ер узра юргандай сафда,
Турналар галаси этарди парвоз.*

*Учиб борар экан ўз манзилига,
Кимларнидир йўқлар, таниш товушлар.
Ахир, жуда ўхшар авар тилига,
Турналар таратган ўтинч, нолишлар.*

*Улар кўкда учар, учар гирён зор,
Ўтган аждодларим, дўстларим, ёрим.
Кўряпман, қаторда битта бўшлиқ бор,
Ўша бўшлиқ, менинг боражак жойим.*

*Қазо ҳақдир! Мен ҳам яшаб умримни
Турналар сафида парвоз этаман.
Ва ерда қолган сиз азизларимни,
Самодан номма-ном йўқлаб ўтаман.*

Шеър Наум Гребнев томонидан рус тилига ўтирилди. Унга таникли бастакор Ян Френкель куй ёзди. Қўшиқни ноёб овоз эгаси Марк Бернес ижро этишга киришди. У ўлимига санокли кунлар колганини билса ҳам қўшиқни овоз ёзиш студиясида магнит тасмаларига ёзиб олиш ишларини ниҳоясига етказди. Москва ахли, қўшиқ мухлислари Марк Бернес билан видолашганда, уни ўзи куйлаган «Турналар» ҳам осмони фалакда учиб сўнгги йўлга кузатиб қўйди.

АҚШдаги Филадельфия шаҳридан Доғистонга миннатдорлик мактуби келди. Унда черков ходими Батлер шундай деб ёзганди: «Жаноб Ҳамзатов! Худо сиздай тоза юракли инсонга узок умр ато этган бўлсин. Сизнинг «Турналар» қўшиғингиз қалбимизни ларзага келтирди, ўз номимдан, черковга келувчилар номидан сизга катта раҳмат». «Турналар» кўплаб мамлакатларда сара қўшиқ сифатида севиб тингланди, хусусан Кореяда қаторасига уч йил энг яхши қўшиқлар қаторидан жой олди.

Кавказ тоғида, Россиянинг йирик шаҳарларида «Турналар» қўшиғида куйланган манзара акс эттирилган ёдгорликлар ўрнатилган. Айрим шундай ёдгорликлар мажмуида магнит тасмалар воситасида эртадан-кечгача «Турналар» қўшиғи қайта-қайта янграйди. Бундай эътирофга дунёдаги бирор бошқа қўшиқ сазовор бўлмаган.

Шоир шеърларини ўқир экансиз, беихтиёр кўз ўнгингиздан Доғистон манзаралари ўта бошлайди, бу юртга нисбатан меҳрингиз товланади. Москвада туғил-

ган ва кейинчалик Доғистонда яшаб қолган Эленора Данилованинг ёзишича, у Расул Ҳамзатовнинг шеърларини ўқиб Доғистонга меҳр қўйган, институтни тугатиш чоғида Москвада қолишга имконияти бўлишига қарамай Доғистонга йўлланма олган. Узок йиллар Доғистоннинг чекка қишлоғида ўқитувчилик қилган. Тақдир тақозоси бўлса керак, Маҳачқалъа театрига ишга қакирилган. Театр раҳбарияти уни уй билан таъминлаш ваъдасини бажара олмаган. Қунлардан бир кун театрда Расул Ҳамзатов келади. Эленора Данилова унга йиғлаб дардларини айтади. Расул Ҳамзатов телефон гўшагини кўтариб, шаҳар раҳбарига қўнғирок қилади.

– Ҳамид, қаршимда гўзал аёл йиғлаб ўтирибди. Мен унинг жилмайиб яшашини истайман. Эртага хузурига боради. Ўйлайманки, у қабулингдан хушчакчак ҳолда чиқиб кетади.

Бир неча кун ичида Эленора Даниловага уй ажратилади. Шаҳар раҳбари Расул Ҳамзатовни жуда ҳурмат қилар экан, деб ўйларсиз. Ўша раҳбар вафот этганда Расул Ҳамзатов «Дўстим Ҳамид Темирхонов вафотига» деб номланган марсия ёзган. Бу марсияни ўқир экансиз. Расул Ҳамзатов дўстини нақадар ҳурмат қилганига имон келтирасиз.

Айримлар Расул Ҳамзатовни роса омадли, бахтли шоир деб ўйлашади. Қолбуки, безовта дунёга дармон излаб яшаётган шоир ўзини бахтиёр сезиши мумкинми?! Тўғри, унинг отаси улуғ шоир бўлган. Лекин отаси ўғлига шеър ёзиш тўғрисида йўл-йўриқ кўрсатмаган, асарларини чоп этишга ҳам ёрдамлашмаган. «Менинг Доғистоним» китобида ёзилишича, ота ва ўғил бир-бирларига янги шеърларини ўқиб беришмаган. Ҳамзат Цадаса ўғлининг, Расул Ҳамзатов отасининг янги шеърларини чоп этилганда ёки радиода ўқиб эшиттирилганда билишган. Бунга далил шуки, Расул Ҳамзатовнинг 1951 йилда халқ озодлиги ҳаракати қаҳрамони Имом Шомилни қоралаган шеъри эълон қилинган. Имом Шомилнинг муҳиби бўлган Ҳамзат Цадаса бу шеърни ўқиб чикқач, ўғлига каттик дашном берган. Кейинчалик Расул Ҳамзатовнинг ўзи ҳам бу шеърни «давр сояси» руҳида ёзилганини тан олган. Ота-ўғил суҳбатидан сўнг Расул Ҳамзатов Имом Шомилга бағишлаб, ажойиб шеърлар, достонлар ёзган. Улар орасида «Шомилнинг муҳаббати» достони алоҳида ўринга эга. Чунки достонда Имом Шомил халқ қаҳрамони, қомил инсон эканлиги ажойиб тарзда тасвирланган. Ушбу достон тарихий воқеани тасвирлашдан бошланади.

*Ноибларнинг сараси
Ахбердилаб от солар.
Моздок, Дарго дараси
Ғайратига лол қолар.*

*Унга азиз мард шаъни,
Шараф бўлсин оқилга.
Олиб келган ўлжани,
Тақдим этди Шомилга.*

*«Йўлда қилди қўп сарсон,
Бу ўжар арман қизи».
Асирага боққан он,
Оқарди Шомил юзи.*

*Сўнг ишонмай кўзига,
Бир зум кўкка тикилди.
Келиш учун ўзига,
Очиқ кўксини тилди.*

*Унут ёр-у, жароҳат,
Имом келмас ҳушига.
Дер: «Қандай исм бермиш айт,
Беҳиштининг бу қушига».*

Табиийки, воқеанинг бу ривожини Ахбердилавлани лол-хайрон қолдиради. Бироқ пирини каттиқ ҳурмат қилгани учун итоаткорана асира қизининг исми Анна эканини айтади. Қизнинг чиройига махлиё бўлиб қолган Имом Шомил жавобдан сўнг ўзига келади. Бир зум сукут сақлаб мақсадга кўчади.

*«Бу парирўй жононга,
Ўзим қўяй гўзал от.*

*Анна – ой, нурга кўзгу!
Демак, исми Шуойнаът.
Суюк ёрим бўлар у,
Ранжима мендан фақат.*

*Эътиқодим мустаҳкам,
Буни ҳамма билади».
Шундай деб у хиноранг,
Соқолини силади.*

*Ва эслади Тангрига,
Қанча қилса ибодат,*

*Ўтлар тушиб бағрига,
Сўрабди жангга омад.*

*«Тангрим, дин учун тинмай
Қилич солдим, отдим ўқ.
Наҳот, менинг ошиқдай
Севмоқликка ҳаққим йўқ».*

Мард навкар англадики, ўзининг туткун товуси Имомни батамом асир этиб бўлибди. Жанг майдонларида ўлимдан ҳайикмай ғанимлар билан савалашган навкар Имомни канчалик ҳурмат қилмасин, ҳақиқатнинг кўзларига тик қарайди.

*Ахбердилава довьюрак,
Гапни шартта айтар ул:
«Биз қиз учун сўраб ҳақ,
Ундирамыз катта пул.
Бойдир уруғ-аймоги,
Тўлдирамыз ҳамённи».
«Бўлса ҳам олтин тоғи,
Бермасман бу жононни».*

*Ноиб қалбида қутқу,
Лаҳча чўғдир каломи:
«Ғайридин фарзанди у,
Сиз Ҳақ диннинг имоми!»*

*Оллоҳга ҳуш келмас иш,
Тарқалар тоғда мишмиш».
«Оллоҳнинг карами кенг,
Ишқ олдида ҳамма тенг».*

Имом ва ноиб ўртасидаги баҳсга асира киз нуқта қўяди. Ҳақ йўлда кураш олиб бораётган Имом Шомил Кавказ қизларининг ҳам меҳрини қозонгани маълум бўлади. Эҳтимол, Шомилнинг чорак аср енгилмай курашганининг асл сабаби ҳам Кавказ халқларининг меҳрини қозонганидир, уларнинг хоши-иродасини ифода этганидир.

Доғистонлик кекса рус тили ўқитувчиси Константин Попов шу дostonни рус тилига ўгирган Яков Козловскийга шундай мактуб йўллаган экан: «Сизга маълумки, Шомил шоирларни аямаган. Шеър тўкиганларни камчи билан савалаган.

Шомил биз ҳакимизда душманларимиз ёзишсин, Доғистон киличларининг жанги уларга илҳом бағишласин, деб уқтирган. Аммо менинг ишончим комил, агар у ҳозир тирик бўлганида ва Моздок яқинидан ўғирлаб келтирилган, ислом динига кириб Шуйнаёт исмини олган арман савдогари қизи Аннага бўлган ўзининг муҳаббатига бағишланган дostonни ўқиганда, тоғликлар йўлбошчиси шоирларга нисбатан чиқарган қарорини дарҳол бекор қиларди. Ҳамзатовни эса Цада кишлоғидаги муҳаббат ноиби этиб тайинларди». Бу шеърхонлар кўнглидаги фикр. Негаки, Расул Ҳамзатов ижодининг катта қисмини муҳаббат мавзусидаги шеърлар ташкил этади.

Донишмандлар муҳаббат ҳақида хўб доно фикрлар айтишган, шоирлар муҳаббат мавзусида гўзал шеърлар ёзишган. Расул Ҳамзатов уларга вобаста инсон учун севиш ва севилиш олий мукофот эканлигини куйлайди. Шоир таъкидлагандай, комил инсонга дунёда чин муҳаббатдан олий неъмат йўқ.

*Ишчанлик ва мардлик кўрсатса, Ватан
Дарҳол тақдирлайди ўғил-қизини.
Мукофотлаш ҳақида фармонлар, баъзан
Тўлдирар газета саҳифасини.*

*Гоҳида истаيمان, азиз Ватаним,
Ишқ ва садоқатни тақдирлашини.
Ошиқлар кўксидан кўриб яйрардим,
Орден-медалларнинг ялтиллашини.*

*Муҳаббатда орден-медалъ йўқ азал!
Агарда мукофот бор бўлса, менга
Садоқатим учун берилса медалъ,
Ғалаба ордени аталар сенга!*

*Лекин ишққа шартми оддий мукофот,
Ахир, севмоқ ўзи олий мукофот!*

Расул Ҳамзатовга «Туғилган куним» китоби учун 29 ёшида Давлат мукофоти берилди, «Юксак юлдузлар» китоби учун унга 39 ёшида яна бир юксак мукофот топширилди. 1977 йил 8 мартда коинотда кашф этилган 7509-рақамли астероид Ҳамзатов номи билан аталди. 2000 йил охирида эса «XX асрнинг энг буюк шоири» сифатида эътироф этилди. Жаҳонгашта шоирнинг қўша-қўша унвонлари, орденларига ҳар қандай ижодкор ҳавас қилса арзийди. Лекин Расул Ҳамзатовнинг ўзи босиб ўтган йўлига, яратган асарларига қандай қарар эди? Ҳозиржавоб шоир бизнинг бу саволимизга ҳам ўрин

колдирмаган. Унинг 75 ёшида битган тўртлиги бизни Расул Ҳамзатов ола-мига етаклайди.

*Доғистон осмони остида шу зум,
Иқрор бўлдим, баланд довондан оша:
Шоир бўлиши учун эрта туғилдим,
Расул бўлиши учун кечикдим роса!*

Ҳа, Расул Ҳамзатов кўплаб давлатларнинг юксак орден ва мукофотларига сазовор бўлмасин, умрининг сўнгигача ўзига камтарона баҳо берди ва Ватан – Доғистон мавзусини юрагининг тўрида асради. Москва шифохонасида даво-ланаётган шоир ҳузурига 2003 йил 10 октябрь куни дўстлари келади. Сухбат да-вомида шоир васиятнома ёзганини айтади: «Доғистон тоғликлари ўзимизнинг унумсиз, шипшийдам қояларни севинглар ва уларни бебаҳо хазинани асраган-дай асранглар». Ҳолбуки, шоир 23 кундан кейин оламдан ўтади, лекин Ватан ҳақида куюниб ўйлашда давом этапти. Ва қўшимча қилади: «Қабр тошимга ол-дийгина «РАСУЛ» деб ёзишлари кифоя». Бу сўзлар Расул Ҳамзатовнинг инсо-нияга Ватанга муҳаббат ва камтаринлик борасидаги сўнги сабоклари бўлиб қолди.

Дунё шеърхонларини, шоирларини, жумлаи жаҳонни хайратга солган Расул Ҳамзатов ҳам ўлим олдида лол қолди. У Москвада тиббий кўриқдан ўтиб, сало-матлиги мустаҳкам эканлиги тўғрисида маълумотнома олгач, 2003 йил 3 ноябрь куни тўсатдан вафот этди.

Тўғри, ўлим ҳақ! Лекин Расул Ҳамзатовдай шоир ҳали яшаса бўларди. Китобхонларга яна қанча умрбоқий асарлар тухфа этарди. Ахир, у 80 йил-лик юбилеи тантаналарида «Қора кути» деб номланган янги асар устида ишлаётгани тўғрисида тўлқинланиб гапирганди. Эҳтимол, энг оғир ҳалокатга учраган самолётнинг ҳам қора кутисини топса бўлар, ундаги ёзувларни ўқи-са бўлар, бироқ, энди Расул Ҳамзатовнинг «Қора кути»сини ҳеч қачон топа олмаймиз, ўқий олмаймиз. Қулоғимизга олис-олислардан «Турналар» овози келгандай бўлади:

*Қазо ҳақдир! Мен ҳам яшаб умримни
Турналар сафида парвоз этаман.
Ва ерда қолган сиз азизларимни,
Самодан номма-ном йўқлаб ўтаман.*

Оқ турналар учиб ўтаётганда осмонга қаранг. Улар орасида Расул Ҳамзатов ҳам бор. У ўзбекистонлик кўп сонли мухлисларини номма-ном йўқлаб, «Юксак юлдузлар» (1964), «Бир хонадон фарзандлари» (1982), «Менинг Доғистоним»

(2011), «Оналарни асранг» (2012), «Умр карвони» (2013), «Мен юз кизга шай-доман» (2014), «Шеърлар» (2015), «Аёллар кўп, Она ягона» (2016) китоблари ва матбуотимизда эълон қилинаётган шеър-мақолалари орқали биз билан ҳамиша бирга эканлигини билдираяпти.

Ойдин кечаларда порлоқ юлдузларга қаранг. Улар орасида Ер юлдузларига ҳамроз бўлишни орзу қилган ва бу орзуси ушалган Расул Ҳамзатов аталмиш шеърятнинг ёркин юлдузи сизга нурларини йўллаётганини кўрасиз ва унинг зиёси кўзларингизни қувонтиради, кўнглингизни яйратади.

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб

Муқаддима ўрнида. Умуман муқаддималар хақида.....	5
Бу китоб қандай дунёга келгани ва қаерларда ёзилгани тўғрисида	9
Китобнинг мазмуни ва унинг номи.....	15
Китобимнинг шакл-шамойили. Уни қандай ёзишим керак?	28
Тил.....	40
Мавзу.....	55
Жанр	79
Услуб	92
Китобимнинг биноси. Мундарижа.....	120
Истеъдод	127
Иш.....	144
Ҳақиқат. Мардлик.....	160
Хавотирлик	169

Иккинчи китоб

Ота ва она. Олов ва сув.....	192
Уй.....	205
Доғистоннинг учта хазинаси.....	209
Одам	226
Халк.....	236
Сўз	263
Қўшиқ.....	280
Китоб.....	322
Юлдузларга ҳамроз устоз (Расул Ҳамзатов ҳаёти ва ижоди ҳақида)	348

Ҳ 24 **Ҳамзатов, Расул.**

Менинг Доғистоним. [Матн]: бадиа. / Р. Ҳамзатов; таржимон: А. Мўмин. – Т.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Давлат илмий нашриёти. 2018. – 368 б.

ISBN 978-9943-07-688-4

Адабий-бадиий

Расул Ҳамзатов

МЕНИНГ ДОҒИСТОНИМ

БАДИА

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти

Тошкент – 2018

Мухаррир	<i>Лола Фаттоева</i>
Бадий муҳаррир	<i>Баҳодир Иброҳимов</i>
Техник муҳаррир	<i>Умида Яхшибоева</i>
Кичик муҳаррир	<i>Зилола Маҳкамова</i>
Мусахҳихлар:	<i>Умида Абдуллаева, Дилноза Жўраева</i>
Саҳифаловчи	<i>Сурайё Сўннатуллаева</i>

Нашриёт лицензияси А1 № 160, 14.08.2009.

23.11.2018 й.да босишга рухсат этилди.

Қоғоз бичими 70х90 $\frac{1}{16}$, Офсет қоғози.

«Times» гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 26,91. Нашриёт-хисоб табоғи 26.

Алади 10 000. Шартнома № 50–18.

Буюртма раками 2332.

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти.

100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30-уй.

«Credo Print Group» МЧЖ

Китоб фабрикасида чоп этилди

Тошкент ш., Боғишамол к. 160.

www.credoprint.uz

Расул Ҳамзатов 1923 йил 8 сентябрда Доғистоннинг Хунзах туманидаги Цада кишлоғида туғилган. Адабий муҳитда вояга етган Расул 14 ёшидан шеърлар ёза бошлади ва Ватан мавзусини ижоднинг бош йўналиши этиб белгилаб олди. Унинг биринчи китоби 1943 йилда чоп қилинган. Шундан кейин шоирнинг «Туғилган йилим», «Йиллар шодаси», «Менинг қалбим тоғларда», «Муҳаббатнома» каби катор китоблари босилиб чиқди ва дунё халқлари тилларига ўтирилди. Беназир ижодкор кўплаб давлатларнинг мукофотларига муносиб кўрилган. «XX аср буюк шоири» сифатида эътироф этилган.

«O'ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI»
ДАВЛАТ ИЛМИЙ НАШРИЁТИ

ume.dinash@umail.uz

fb.com/ume.dinash

ume.dinash

t.me/Ensiklopediya_DIN

ISBN 978-9943-07-688-4

9 789943 076884